

Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar
Interdiszciplináris Doktori Iskola
A Kárpát-medence és az antik világ népeinek története, kultúrája és kapcsolataik az ókorban

DOKTORI ÉRTEKEZÉS

Kapcsolatrendszerek a Dunántúl őskorában – a vaskorhoz vezető út

TÉMAVEZETŐ: DR. HABIL. FEKETE MÁRIA PH.D

KÉSZÍTETTE: MRENKA ATTILA

ॐ श्री गणेशाय नमः

A Kali-júga 5122. évében (2018)

*Kr.e. 3102. feb. 18-án kezdődött, Krshna eltávozásával. Jelenleg a Kali-júga
hajnalán vagyunk.*

ॐ

संस्कृत

*„vannak vidékek kietlen
messziségekbe veszetten
vidéki az őshitnek
ahová utak nem visznek
de eltalál visszaréved
behunyt szemmel is a lélek
nyomra lel a szó a dallam
kötése köt oldhatatlan”*

Kányádi Sándor – Oki Asalcsi balladája

Tartalomjegyzék

	Oldalszám
Előszó helyett	1
I. rész A Kárpát-medence és a környező térség történetének vázlatos áttekintése a késő bronzkor végéig	3
I. 1.1. A Kárpát-medence régészeti kitettsége – kapcsolatrendszerek létrejötte a rézkorban	4
I. 1.2. A Kárpátok keleti előterétől a Kaukázusig; az al-dunai folyosó szerepe a neolitikumtól a késő rézkorig; átmenet a kora bronzkorba – vázlatos áttekintés	6
I. 1.3. A Kárpátok északi előtere, Lengyelország és a Baltikum	19
I. 1.4. A Balkán-félsziget	23
I. 1.5. A késő rézkor vége és a kora bronzkor időszaka a Kárpát-medence előterében	26
I. 1.6. A Vučedol-kultúra	33
I. 2.1. A kora- és a középső bronzkor a Dunántúlon	36
I. 2.2. A Halomsíros kultúra megjelenése a Kárpát-medencében és a kialakuló késő bronzkor	46
I. 2.3. Intermezzo – az ideológiai változáshoz	60
I. 2.4. Változások a temetkezésekben – változások a társadalomban?	61
I. 2.5. Szimbólumok Közép- és Kelet-Európában az Urnamezős kultúra időszakában – a nyélnyújtványos kardok jelentősége	68
I. 2.6. A Vogelbarken, Vogelsonnenbarken, ill. a Vogelwagen: jelentőségük és lehetséges értelmezési síkjaik	71

II. rész	A kora vaskor a Dunántúlon, megkülönböztetett figyelemmel Sopron környékére	79
II. 1.1.	A kora vaskor a Dunántúlon és a környező területeken, ill. a Sopron környéki lelőhelyekről, valamint a Kárpát-medence környékéről előkerült figurális ábrázolásokat tartalmazó edényekről	80
II. 1.2.	A dunántúli kora vaskor általános jellemzése	81
II. 2.1.	Sopron környéki kora vaskor közvetlen előzményei, Északnyugat-Magyarország, mint csomópont	83
II. 2.2.	A Sopron-csoport területén található halomsírok általános jellemzése; a Sopron-csoport halomsírijainak helyzete a Hallstatt-kultúrán belül	92
II. 3.1.	A Sopronban előkerült, jelenetet/jelenetsort tartalmazó urnák történeti háttere	98
II. 3.2.	A Borostyán-út	102
II. 3.3.	Az al-dunai folyosó, azaz az Argonauták útja	111
II. 3.4.	Sopron-Várishegy (Warischberg)/Károly-magaslat 3. tumulus	112
II. 3.5.	Sopron-Várhely (Burgstall) 27. tumulus	112
II. 3.6.	Sopron – Várhely (Burgstall) 28. tumulus	113
III. rész	A soproni kora vaskori ábrázolások jelentéstartománya, értelmezési kísérletük	114
III. 1.1.	A halomsírokban nyugvók és a halomsírokat építők szerepe, cselekvésük mozgatórugója	115
III. 1.2.	Motívumok az urnákon	120
III. 2.1.	Ló és lovasa; Sopron – Várishegy 3. halom figurális urnája	121
III. 2.2.	Dionüszosz – avagy a nagy meghaló és feltámadó istenség; a Halálisten és Sopron – Várishegy 3. halom figurális urnája	126

III. 2.3.	Adoráló alakok – kapcsolat Dionüszossal	131
III. 2.4.	A hüperboreuszok és a görögség	132
III. 2.5.	Sopron – Várishegy 3. halom figurális díszű urnájának ábrázolásai, a III.2.1.-III.2.4. fejezetek összefoglalása	136
III. 2.6.	Lantjátékosok – zenészek; Sopron – Burgstall 27. halom figurális urnája (128. halom)	136
III. 2.7.	A szövés-fonás; Sopron – Burgstall 27. halom figurális urnája (128. halom)	139
III. 2.8.	A Sopron – Burgstall 27. halomból (128. halom) előkerült jelenetsort tartalmazó urna ábrázolásának (III. 2.6. – III. 2.7. fejezetek) összefoglalása	147
III. 2.9.	Sopron – Burgstall 28. halom urnájának ábrázolása (127. halom)	148
III. 2.10.	Ökölvívás, ökölvívók; Sopron – Burgstall 28. halom (127. halom)	148
III. 2.11.	A kocsijelenet - Sopron – Burgstall 28. halom (127. halom)	152
III. 2.12.	A vadászati jelenet (és az állatok csoportja) - Sopron – Burgstall 28. halom (127. halom)	160
III. 2.13.	A jelenetsor párhuzamai	161
III. 2.14.	A Sopron-Burgstall 28. halomban előkerült jelenetsoros urna értelmezése (127. halom), a III. 2.9. – 13. fejezetek összefoglalása	162
III. 3.1.	Egy különleges ábrázolás – és ami mögötte van	164
III. 3.2.	„...egy képben csak talán, s csupán a lényeket” – az élet és halál örök ciklikusságának kora vaskori szimbóluma	167
III. 4.1.	A hasfalvi korong	177
III. 4.2.	Epilógus, a regölyi leletek értelmezése, a kora vaskori folyamatok szintézise	178

III. 5.1.	Összefoglalás	181
	Rövidítések jegyzéke	189
	Felhasznált irodalom	192
	Képek	274
	Lelőhelyjegyzék	311

Előszó helyett

A Kárpát-medence földrajzi helyzetéből adódóan mindig is összekötő kapocs volt Közép-Európa északi és déli régiói között és meghatározott esetekben ugyanezt a szerepet töltötte be kelet és nyugat között is. A Kárpátok és Alpok által közrefogott régió déli fele szélesen nyitott a Mediterráneum irányába; ezzel egyszersmind, mint egy sapka, úgy fedi a Balkán-félszigetet. A medence sajátos földrajzi zártsága a régészeti korszakokban végig követhető. És éppen zártsága miatt lehet ma már nagyon jó eredményekkel meghatározni, ha valami „idegen” elem jelenik meg az „őshonos” kultúrák között.

Disszertációm témájának a Sopron környéki kora vaskori halomsírokból előkerült figurális díszítésű urnák motívumait választottam. Olyan „idegen” elem ez, olyan sokrétű tartalmat hordoz, aminek megfejtéséhez nem elég, ha csak a kora vaskori viszonyokat vizsgáljuk.

Az ábrázolások készítői/készítője olyan társadalomban élt(ek), aminek nagyon szoros kapcsolatai voltak a megelőző korszak – általunk késő bronzkorinak titulált – népével/népeivel. Ez a „tömb” – jelenlegi ismereteink szerint – a Kárpát-medence nyugati fele, a Dunántúl és különösen az Alpok lábánál elterülő térség területét szállta meg, és valami olyan kulturális (?) „különállást” élvezett, amit nem lehet pusztán a késő bronzkorból levezetni. Annál sokkal mélyebbre kell ásni, míg végül el lehet jutni oda, ahonnan a kérdés már nem csak egy-egy adott, általunk mesterségesen létrehozott régészeti csoportosulásról szól, hanem olyan ősi, földrajzilag determinált régiók történetéről, amik fölismerésének lehetősége először a történelem során a 21. század Európájában adott.

A dolgozat szerkezete – éppen a téma nagysága miatt – tehát jelentősen eltér a klasszikus értekezéseknél megszokottól. A több évezrednyi időszakot, és számtalan régészeti csoportot áttekintő fejezetek miatt nem lehetséges átfogó kutatástörténeti ismertetését adni; *in illo tempore* a legfontosabb összegző munkák megállításait használom kiindulási alapnak; amennyiben ilyen rendelkezésre áll. Ebből következően nem az egymásnak sokszor ellentmondó, ellentétes álláspontokat ismertetem, hanem elsősorban ökológiai, közlekedés földrajzi szempontú megközelítésből vizsgálom a Kárpát-medence helyzetét az őskorban, különös figyelemmel a kora vaskor időszakára vonatkozóan a Nyugat-Dunántúlon, főleg a Kalenderberg-kultúra területén és Sopron környékén.

Ilyen átfogó, egy-egy nagyobb régió több évezrednyi régészeti viszonyait vizsgáló munka igénye már másoknál is fölmerült. Az egyelőre még sok esetben hiányos régészeti leletanyag és az eltérő vizsgálati metódusok miatt azonban ma még nincs általánosan

elfogadott szerkezete az ilyen jellegű munkáknak. Éppen ezért az eddig általam megismertek szerkezetéhez hasonló rendszert próbáltam készíteni. Ez sok esetben azt is jelenti, hogy bizonyos dolgokat axiómaként kellett kezelni, míg másokat – a végkövetkeztetés szempontjából általam relevánsabbnak tartottakat – bővebben ki kellett fejteni. Ennek másik aspektusa, amikor közismertnek gondolt megállapításokat újra és újra föleleveníték, ezzel is hangsúlyozva azt, hogy egy-egy alapvetés, bár sokszor nem mondjuk ki, ennek ellenére létezik, és fontos adalékként kell számításba venni az értelmezéskor.

Az értekezés módszertani alapja Makkay János dinamikus diakronikus modellje, amit legjobb tudomásom szerint eddig nem használtak a Kárpát-medence őskori kulturális életének elemzéséhez. A modellt a disszertáció tárgyát képező régióra alkalmazva kísérletet teszek kimutatni az eddig még csak bizonyos korszakokban észlelhető – és Károlyi Mária által vázolt – Rába-határ létezését és szerepét a különböző időszakokban.

A disszertáció célja tehát egyetlen, viszonylagosan konkrét pontból kiindulva visszafejteni nemcsak azokat a történeti folyamatokat, amelyek a vaskorhoz vezettek, hanem megragadni annak a társadalmi/kulturális/ideológiai rendszernek a létrejöttét, amiben a modern Európa alapjai kialakultak.

A dolgozat elkészítésében nyújtott segítségét hálásan köszönöm témavezetőmnek Dr. habil. Fekete Máriának, tanárainak, kollégáimnak és barátaimnak, akik utat mutattak a múlt kusza ösvényei között. Külön köszönet szüleimnek, akik megteremtették a feltétleket, hogy ez a dolgozat megszülethessen. Köszönettel tartozom Páromnak, aki a dolgozat képanyagának elkészítésében nyújtott hatalmas segítséget.

I. rész

A Kárpát-medence és a környező térség történetének vázlatos áttekintése a késő bronzkor végéig

I. 1.1. A Kárpát-medence régészeti kitettsége – kapcsolatrendszerek létrejötte a rézkorban

Régészeti kitettségnek lehetne leginkább nevezni azt a sajátos helyzetet, ami a Kárpát-medence történelmi pozícióját ebben a kérdésben érinti. Ez alatt a földrajztudományból kölcsönzött szókapcsolat alatt azt a *geostratégiai* pozíciót értem, ami miatt a „*népek országútvá*”-vá vált a térség; helyzeti előny ez, mely javarészt abból adódik, hogy a Balti-tengertől délre tartva csak a Kárpátokig, Alpokig lehet a folyóvölgyeket használni közlekedési útvonalként. Ezek a hegységek kelet-nyugat irányban átszelik Közép-Európát és csak néhány hágón, illetve a Duna-völgyben átjárható a területük. Aki/ami bejut a medencébe, és itt meg is telepszik az ezzel egyszersmind el is zárja magát – ha nem is hermetikusan – a további kapcsolattartástól. (Ez alól csak nagyon kevés kivétel létezik.) A déli irányba nyitott Kárpát-medence esetében szinte természetes, hogy az esetek jórésztében délről érkeztek impulzusok. Azonban az északról időnként beszivárgó elemeket éppen e miatt nehéz helyesen értelmezni.

Az évezredekkel ezelőtti földrajzi viszonyokra leginkább csak következtethetünk.¹ Az én kísérletem nem a bronzkori geológiai viszonyok rekonstruálását tűzte ki célul, hanem azt, hogy egyes nagyobb térségek alapvető jellemzői a mai napig tulajdonképpen változatlanok. (Különösen igaz ez az állítás a Rába-völgyre illetve az attól nyugatra elterülő térségekre.)

A Kárpát-medence belső területeit könnyebben megközelíteni csak néhány helyen lehet. Ezek az útvonalak elsősorban a vízfolyások partján találhatók és a régészet által „*zöld folyosóknak*”² nevezett galériaerdőkre utalnak. Konkrét bizonyíték nincs rá, de egyáltalán nem zárható ki, hogy nem csak az erdőkben, erdők mentén gyalogosan közlekedtek az emberek, hanem a folyó vagy még helyesebb a többes szám használata: folyók adta lehetőségeket kihasználva, csónakon is. Legjobb tudomásom szerint a régészettudomány, éppen a bizonyíthatóság hiánya miatt, nem foglalkozott érdemben ezzel a lehetőséggel. Néhány adat azonban arra utal, hogy ez a fajta közlekedés mégis működött.³ Ezáltal ugyanis 15-20 fős nagycsaládok is nagyon gyorsan és könnyedén tudnak mozogni, és a „*kultúrák terjedési sebessége*” elképesztő, régészetileg nem is észlelhető, mértéket ölthetett. (Hozzáteve, hogy az út a Közel-Keletről, Mezopotámia térségéből a Kárpátokig, gyalogosan is néhány hónap alatt abszolválható, ami még mindig sokkal gyorsabb, mint amit bármilyen

¹ Az azonban biztosnak látszik, hogy a Kárpát-medence mai flórájának jelentős része nem az utolsó jégkorszak óta eltelt tízezer év bevándorlásainak következménye, hanem a még azelőtti időszakból, az itthoni menedékterületeken túlélő növényzet szétvándorlásának eredménye. Sümegi – Jakab 2008, 33.

² Fekete 2007, 53.

³ Középső bronzkori csónakmodell megjelenik a Dunántúl déli részén. Kiss 2007, 121.

természettudományos módszerrel ki tudunk mutatni. Ugyanakkor figyelembe kell venni, hogy ebben az esetben a közvetített áru(k) mértéke igen-igen csekély lehetett – kinek van ereje nehéz terheket sok száz, ezer kilométeren keresztül cipelni?) Ilyen „nagy családi” kenu-szerű eszközök legkorábban a Kr.e. 9. századból adatolhatók Közép-Európából.⁴ Kilenc méteres hosszúságuk tekintélyes méretűvé teszi őket, különösen annak fényében, hogy egyetlen darab fatörzsből faragták ki őket (ún. bödönhajók/csónakok).⁵ [1. kép]

A Kárpát-medence régészeti kultúrái, csoportjai ugyanakkor sohasem éltek olyan izoláltságban, mint amilyen a medence fekvése által elvárható lett volna. Szigorúan földrajzi értelemben véve ugyanis a Kárpát-medence Európa legzártabb térsége.⁶ Észak felé a legkönnyebben a Dévényi-kapunál hagyható el; innen közvetlenül a Morva-medencébe vezet az út, majd a Felső-Odera völgymedencéje felé, ahonnan a folyók lefolyása már a Balti-tengerhez irányul.⁷

Délen a Dráva-Száva viszonylag széles síksága után közvetlenül a Balkán- és a Dinári-hegység tömbjei zárják a medencét. A Vaskapunál áttörő Duna és mellékfolyóinak völgyei képezik az egyetlen „szárazföldi” közlekedési folyosót. (Itt most a tengeri közlekedésre nem térek ki, de az Adriai- és a Fekete-tenger partjai mentén bizonyítottan voltak jelentősebb mozgások már az őskorban is.)

Nehezen képzelhető el, hogy különböző emberi csoportok találkozása ne a természetes útvonalak mentén történjék. A felső paleolitikum és a mezolitikum idejére jelentősen előretörték a fás szárú növények, a kedvező klíma és az erdőirtás hiányában a Kárpát-medence északi szélén a „mai tajga övezet déli szegélyére jellemző vegetációs zóna alakult ki.”⁸ Ennek ellenére, vagy éppen ezért, ebben a korszakban is megjelennek sziléziai és Prut-vidéki nyersanyagok a Kárpát-medencében,⁹ ami egyrészt igazolja a távolsági kapcsolatok meglétét, másrészt valószínűsíti a folyami közlekedés elsődlegességét. Nincs okunk feltételezni, hogy ez az évezredek alatt kialakult rendszer megváltozott volna a kora

⁴ Orel 2006, 79.; A fából készült evező maradványok alapján Közép-Európa északi részén már az ottani mezolitikumban (ez nálunk a rézkor-bronzkor időszaka, 6-5. évezred BP) is intenzíven használták közlekedésre a folyókat! Burov 1996, 12. A legkorábbi (Bednarik 1999, 276.) csónak maradvány Kr.e. 6300 körüli időkre keltezhető és a hollandiai Pesse lelőhelyén került elő. Van Zeist 1957. Rögtön a neolitikum megjelenése után a Balaton mellől is előkerült egy példány: Bánffy 2008, 153. irodalmi hivatkozás nélkül!

⁵ Orel 2006, 79.

⁶ Bulla-Mendöl 1999, 19.

⁷ Bulla-Mendöl 1999, 21.

⁸ Sümegi 2008, 19.

⁹ Priskin 2009, 313.

neolitikum beköszöntével. Annál is inkább, mivel a mezolitikumban még mindig élénken él a rendszer.¹⁰

Természetesnek tűnik ugyanakkor, hogy a hazai kutatás ebben az időszakban főleg a déli irányú kapcsolatokra fókuszált. Miután bizonyossá vált, hogy a kora neolitikumot bevezető Körös-kultúra a mediterráneumi Sesklo-tömb legészakabbi tagja, kezdett kirajzolódni egy, az egész Balkán-félszigetet átfogó, viszonylag homogén egység.¹¹ Ez a balkáni tömb Észak-Anatólia középső, Fekete-tenger parti részéig ért.¹² Itt kell megjegyezni, hogy sikerült egy korai (paleolitikum/mezolitikum váltására keltezhető) csónakot rekonstruálni, mely kifejezetten kis távolságok megtételére volt alkalmas, és amin sejtetően a méloszi obszidiánt szállították a Franchthi-barlangba és Youra szigetére is (a csónak találóan az „*Insel Hüpfen*” a szigetszökkenő/ugráló nevet kapta).¹³ A legkorábbi neolitikum lelőhelyei Görögország északi részén (Thrákia és Kelet-Makedónia) a partok mentén helyezkednek el; ezek szerint a kora neolitikum innovációja a tengeren keresztül érkezett.¹⁴

Ennek a következménye lehet, hogy tulajdonképpen a középső rézkor időszakáig a magyar kutatás elsődlegesen a déli impulzusokat vizsgálta. Mivel nem témája dolgozatomnak a Kárpát-medencei neolitikum alaposabb vizsgálata, ezért e rövid bevezető után áttérek a rézkorra.

I. 1.2. A Kárpátok keleti előterétől a Kaukázusig; az *al-dunai folyosó* szerepe a neolitikumtól a késő rézkorig; átmenet a kora bronzkorba – vázlatos áttekintés

A Körös-kultúra erdélyi ága (Criş-kultúra) már átlépi a Kárpátokat és neolitizálja a hegyektől keletre elterülő térséget.¹⁵ Ez és a neolitikum folyamán később lezajló folyamatok (Vonaldíszes kultúra és a Cucuteni-Tripolje tömb kialakulása) jelentősen befolyásolják a Kárpát-medence későbbi történetét. Úgy látszik, hogy a Kárpát-medence belső területei kimaradnak ezekből (a nagy régiókban elterjedő, egységes kulturális tömbök kialakulása;

¹⁰ Spasić 2008, 31.; A Kárpát-medence keleti részén a neolit óta kiterjedt folyami közlekedési rendszer létezhetett (Oravecz 2013, 5.); elsődleges fontosságát a 19. századig megtartotta (Horváth 2003, 267.)

¹¹ Kutzián 1944, 129.

¹² Balkán-anatóliai geokulturális komplexumról beszél ma a kutatás: Yakar 2007, 342.

¹³ Rahmstorf 2010a, 676.

¹⁴ Perlès 2001, 59.

¹⁵ Makkay 1998, 355.

ebbe most a [D]VK kialakulását nem számítom bele) a folyamatokból. Jelentős változás majd a középső rézkorban következik be.

Erre az időszakra a középső neolitikus alapokon nyugvó Bodrogkeresztúr-kultúra eléri a mai Belgrád térségét és a vele szoros kapcsolatban álló Sălcuța kultúrát kelet felé tolja, a mai Szófia térségébe.¹⁶ Erre az érintkezésre, közvetlen kapcsolatra utal, hogy a Sălcuța I-IIb anyaga gyakorlatilag elválaszthatatlan egymástól,¹⁷ és jelentősebb módosulás csak a Sălcuța III időszaktól kezdve áll be.¹⁸ A legdélebbi bodrogkeresztúri kerámialelet a belgrádi lelőhelytől azonban még mintegy 200 km-re délebbre, a belső-szerbiai Višesava lelőhelyén található.¹⁹ [A korszak jellegzetes aranykorongjainak elterjedéséhez lásd: 2. kép] Makkay János elmélete szerint (melyet módosított *Dimini-vándorlás*-nak nevez) a középső neolitikus Alföldi Vonaldiszes Kultúra (AVK) és genetikai utódai, a késő neolitikus Tisza-, majd a kora rézkori Tiszapolgár-kultúra is mind délebbre és délebbre terjeszkedett, majd a folyamatot a Bodrogkeresztúr-kultúra tetőzte be.²⁰

Valószínűleg ennek a következménye az is, hogy sokkal szorosabb kapcsolatba került a Kárpát-medence és a Mediterráneum, elsősorban a mai Görögország területe, mint a korábbi időszakokban²¹ (hozzátéve, hogy nem hanyagolható el a Körös-kultúra és rokonai által lerakott alapok jelentősége sem). Legalábbis erre utalnak a bodrogkeresztúri edényeken megjelenő vörös bevonatok (*red slip*), melyek egyrészt előzmény nélkül lépnek föl a Kárpát-medencében, másrészt csak Görögország területéről ismertek jelentősebb számban.²² Ezért gondolhatta azt a 20. század elején Hillebrand Jenő, hogy az „égei” kultúrkör gyökere a Bodrogkeresztúr-kultúrában található.²³

Ezzel a folyamattal a Tisza-vidék középső rézkora belekapcsolódhatott egy olyan rendszerbe (de talán már hálózatnak is lehetne nevezni), mely szintén évezredek óta létezett és mely igazán nagy távolságokat fogott át. [51. kép] Nagyon fontos kiemelni, hogy a Bodrogkeresztúr-kultúra temetőjét megtalálták *Vinčan*, a tell tetején.²⁴ Az ásatási megfigyelések szerint itt a badeni rétegbe ásták bele a bodrogkeresztúri sírokat, ez azonban csak látszat. A magyarázat szerint a badeni jelenségeket ásták olyan mélyre, hogy úgy néz ki,

¹⁶ Makkay 2003, 50. és Makkay 2003, 59. Fig. 9.

¹⁷ Georgieva 2007, 330.

¹⁸ Nikolova 1999, 88.

¹⁹ Makkay 2003, 50.

²⁰ Makkay 2003, 50.

²¹ E tekintetben fontos az ún. Sarlós-isten és a mögötte megbúvó gondolatvilág. Lásd később.

²² Raczky 1988, 34.

²³ Hillebrand 1929, 38.; Mondanivalójának igazságtartalma még csak manapság kezd kirajzolódni! Makkay János a Bodrogkeresztúr-kultúrát tartja a proto-görög nyelvet beszélők egyik régészeti megfelelőjének. Makkay 1998, 174.

²⁴ Makkay 2003, 50.

mintha azok lennének a korábbiak.²⁵ Ez, de különösen az előbb említett *Višesava* lelőhelye azt mutatják, hogy a középső rézkorban a Bodrogkeresztúr-kultúra nagyon közel került a Vaskapu környéki rézlelőhelyekhez.²⁶ Ez pedig megalapozottá teszi azt, hogy már ebben az időszakban kapcsolatba léphetett a sztyeppével, ugyanis a rézkor ezen időszakában a dél-orosz és ukrainai sztyeppén még balkáni eredetű rezes (is) használnak, mint azt a legújabb vizsgálatok kimutatták.²⁷ (Ettől függetlenül is, a Tiszapolgár- és a Bodrogkeresztúr-kultúrát is „fémkereskedőnek” tartják.)²⁸ A sztyeppe korai történetét vizsgáló munkákban nagyon hamar elfogadott lett ez a megállapítás.²⁹

Sok kérdést vet föl az a tény, hogy bár *Rudna Glavat* a Vinča kultúra rézbányájának tartják, a térségében nincs Vinča telep.³⁰ Az első kultúra-komplexum, ami megtelepszik itt az a Bujanj Hum – Sălcuta – Krivodol lesz.³¹ (A komplexum klasszikus korszakának végén észak-pontoszi infiltráció bizonyítható).³² Nagyon valószínű, hogy ez és a Bodrogkeresztúr-kultúra B fázisa hatást gyakorolt a dunántúli, egyes elemeiben a Balkán-félsziget közepéről származó Balaton-Lasinja kultúrára.³³ Itt meg kell jegyezni, hogy a déli, elsősorban balkáni hatást (azonban a folyamat eredője Anatóliában, *Haçilarban* van, erre a Séből előkerült anyagok utalnak)³⁴ már a késő Lengyel-kultúra (kora rézkor) alatt is valószínűsítenek, jóllehet ez még egyáltalán nem bizonyított tény.³⁵ A déli, dél-keleti eredetűnek tartott leletek azonban legkésőbb a kora rézkorra kirajzolnak egy folyosót az Alpok keleti előterében, a Dunántúlon; pontosan azon a területen, ahol később a Borostyán út nyomvonala haladt.³⁶ A Lengyel IV idején délről megjelenő Lasinja I/IIa kultúra egyrészt már előre mutat egy olyan korba, amikor a Balkán ismét szerves része, alakító tényezője a Kárpát-medence belső területein zajló eseményeknek, másrészt kapcsolatba kerülhetett a medence északi részén, északi előterében zajló folyamatokkal. Hiszen Morvaország és Alsó-Ausztria területén a késő Lengyel-kultúra és a morvaországi, már retardáló festett kerámia csoportja (MOG - Mährisch-Ostösterreichischen Gruppe) nagyon hasonló módon tart egy északnyugat-délkelet irányú tengely mentén kapcsolatot Közép-Európa többi részével, mint azt a következő időszakban a

²⁵ “When the later structures were dug so deeply in the terrain, it looks like they »preceded« in fact earlier structures.” Nikolova 1999, 88.

²⁶ Anthony 2007, Fig. 11.1 [3. kép]

²⁷ Morgunova-Khokhlova 2006, 304.

²⁸ Nikolova 1999, 338.

²⁹ Anthony 2007, 161.

³⁰ Kapuran 2011, 9.

³¹ Kapuran 2011, 10.

³² Raczky 1988, 41.

³³ Anthony 2007, 229.

³⁴ Károlyi 2004, 67.; 106-107. ábra.; Fekete 2005, 101.

³⁵ Bánffy 1999, 52.

³⁶ Károlyi 1992, 1. tábla 2.

Baden és a Tölcséresszájú edények kultúrája (*Trichterrandbecher Kultur*, TRB) fogja³⁷ (és ahogy majd kicsivel később a bronzkor folyamán több más kultúra is teszi).

Az értékesnek tartott fém megjelenése mentén átalakul a társadalom és a megjelenő távolsági kereskedelem hasznát lefölözve a megjelenik egy új „politikai” elit a sztyeppén a *Dnyeper-Donyec II kultúra* idejére.³⁸ Minden valószínűség szerint ez a késő neolitikus kultúra volt az első haszonélvezője a távolsági kapcsolatoknak. A megjelenő státuszszimbólumnak tartott leletek³⁹ legalábbis egyértelműen erre utalnak.

A következő korszakban a sztyeppén megjelenő *Srednij Stog kultúra* (Kr.e. 4200-3700)⁴⁰ és az őt követő kultúrák (legfőképpen talán a *Zhivotilovo-Volchanskoe*-t kell kiemelni)⁴¹ egyrészt még mindig balkáni rezeset használnak,⁴² másrészt a presztízstárgyak távolsági kereskedelme révén megindul egy másik, újabb elitréteg fölemelkedése⁴³ (vagy ha a *Dnyeper-Donyec II*-től már számolunk vele, akkor megszilárdulása, bővülése, átalakulása talán?), mely feltehetőleg a *Skelya-kultúrához* köthető.⁴⁴ Időben a folyamat, az itteni meglehetősen bizonytalan radiokarbon dátumokat figyelembe véve, nagyjából megegyezik a Kr.e. 4. évezred közepével, esetleg annak végével,⁴⁵ mely párhuzamos Kalicz Nándor 2-3. rézhorizontjával, amiben egy „*metalboom*” lát, amikor kommunikációs és kapcsolati hálók (*Verbindungssystem*) jöttek létre, amelyben a fém és a hozzá kapcsolódó tudást cserélhették.⁴⁶ Ez a *Gumelnița – Kodžadermen – Karanovo - Krivodol-Sălcuța – Cucuteni-Tripolje* körhöz köthető,⁴⁷ melynek kapcsolata van a *Bodrogkeresztúr – Băile Herculane II-III–Cheile Thurzii – Hunyadihalom* körrel.⁴⁸ (A Kalicz által említett kettős spirálfejű tűk lelőhelyei alapján már a Kr.e. 5. évezred első felében is egyértelmű Anatólia és a Kárpát-medence kapcsolata).⁴⁹

³⁷ Podborský 1989, 55.

³⁸ Anthony 2007, 191.

³⁹ Nem lehet elmenni szó nélkül a vadkanagyardból készített sisakok mellett. Anthony 2007, 160. Bár képet a szerző nem közöl róla, de önkéntelenül is az Iliászban megénekelt példány tolul az ember szeme elé: „*s a fejére erős nagy bőrsisakot tett, / bévül erős szíjak fonadéka simult e sisakhoz / jó szorosan, külső díszül ragyogófogú vadkan / sűrű fehér foga, mindkétoldalt, sok berakással, / jól s értőn, s közepébe fedőül gyapjú tömődött*” Il. 10. 261-265. Ilyen leletek Görögország területén a késő bronzkorból maradtak ránk: Dendrából egy példány Mylonas 1983. Fig. 189. alapján Papadopoulos 2001, 129. Fig. 9. és Éliszből Yialouris 1998, 39. alapján Papadopoulos 2001, Fig. 19. [4. kép egy attikai lelőhelyről]

⁴⁰ Anthony 2007, 213.

⁴¹ Rassamakin 1999, 92.

⁴² Rassamakin 1999, 100.

⁴³ Rassamakin 1999, 102.

⁴⁴ Rassamakin 1999, 102.

⁴⁵ Rassamakin 1999, 77. Table 3.2.

⁴⁶ Kalicz 2002, 382.

⁴⁷ Kalicz 2002, 382.

⁴⁸ Mantu 2000, 15.

⁴⁹ Kalicz 2002, 404. Abb. 3.

Feltehetőleg a (réz)kereskedelem által megerősödött új (?) elithez köthetjük az új korszak, a kora bronzkor megjelenését a sztyeppén. Rassamakin egyértelműen amellett érvel, hogy a fokozatosan átalakuló rézkori csoportok egy új jellegű konglomerátummá állnak össze, amit ő a *Yamnaja kulturális-történeti régió* (*Yamnaja Cultural-Historical Region*) keretein belül értelmez.⁵⁰ Ebben a kulturális tömbben/entitásban jelenik meg a névadó Yamnaja kultúra is, ami a sztyeppén elsőként fogja kiaknázni a helyi rézlelőhelyeket.⁵¹

Bár pontosan még mindig nem látjuk azokat az erővonalakat, amelyek alapjaiban alakították át a sztyeppe kulturális képét, néhány alapvető megállapítást azért lehet tenni. Úgy látszik, hogy egy vezető réteg fölemelkedése nem jelentette a korábbi, évezredes, jól bejáratott csatornák elsorvadását, sőt! Mivel új, kívülről érkezett csoportokról nincs tudomásunk, ezért feltehető, hogy ugyanannak a csoportnak/csoportoknak a tagjai gyakorolták a hatalmat, akik korábban is tették (még ha ezek – bizonyos szempontból – új rétegnek is tarthatók), ezért ezek a kapcsolódási pontok áthagyományozódtak a későbbi korokra.⁵² Ezért lehet könnyen elfogadni Rassamakin azon megállapítását, hogy a Yamnaja kultúra a helyi rézkori kultúrák átalakulásából jött létre.⁵³ A helyi alapokat a *Skelya kultúra* adhatta a kora rézkortól kezdve és, legalábbis a leletanyag erre enged következtetni: egy ebben létező csoport már a Yamnaja kultúra magvát is magában hordozta. Itt jelenik meg először a nagyon hosszú kőpenge és a kőből faragott, lófejes⁵⁴ és gombos jogar is.⁵⁵ Ezekhez formailag nagyon hasonló, és nehezeknek meghatározott tárgyak már a Körös-kultúra anyagában is fellelhetők!⁵⁶

A Rassamakin által közölt térképek és adatok nagyon meggyőzőek. Az eddig elmondottak alapján ugyanis olyan kultúrát keresünk, ami kapcsolatot tart mind a Balkánnal, mind a sztyeppével és ezért közvetítőként tűnik föl. Ezeknek a *Skelya kultúra* eleget tesz, hiszen egyrészt a Dnyeper-környékét szállja meg,⁵⁷ másrészt keleten mélyen benyúlik az Azovi-tenger mögé, és a Dontól délre is megjelenik.

A Dnyeper szerepe különösen fontos! Az ettől nyugatra kezdődő kulturális tömb, ebben az időben a Cucuteni-Tripolje kultúra, alapvetően a Körös-kultúra által létrehozott miliőben alakult ki, ilyen szempontból tehát anatóliai eredetű, és minden szálával ehhez a

⁵⁰ Rassamakin 2006, 448.

⁵¹ A kazah-orosz határnál található Kargaly környéki lelőhelyek a legjelentősebbek. Morgunova – Khokhlova 2006, 304.

⁵² Kohl 2006, 9.

⁵³ Rassamakin 2006, 453.

⁵⁴ Rassamakin 1999, 79.

⁵⁵ Rassamakin 1999, Fig. 3. 14.

⁵⁶ Kutzián 1944, 82. és Taf. I. 13-14., Taf. II. 7., 12., Taf. VII. 14-15., Taf. XI. 3., Taf. XII. 9., 11.

⁵⁷ Rassamakin 1999, Fig. 3. 1.

kultúrkörhöz kapcsolódik. A Cucuteni-Tripolje kultúra megerősödésével, mely összefügghetett a balkáni kereskedelemmel, egy nagyon markáns határvonal jött létre a Dnyeper mentén.⁵⁸ Ennek látszólag semmilyen ésszerű indoka nincs, hiszen ilyen alapon a határ lehetett volna a Prutnál vagy éppen a Dnyeszternél is. Föl kell tételnie, hogy sokkal régebbi hagyomány konzerválódott ebben az esetben. Nagyon valószínű, hogy Dnyeper már a paleolitikum óta⁵⁹ „világokat” választ el, melyek bár folyamatosan érintkeznek, de alapvetően különböző életet élnek.

Jóllehet a magyar szakirodalomban Dnyeper-határként használjuk a fogalmat – elsősorban az angolszász szerzők alapján – határ és határ között éles különbséget kell és lehet is tenni: az angol nyelvű irodalom következetesen *frontier*nek nevezi a Dnyepert, amit *határzónaként* lehet a legjobban értelmezni a definíció alapján.⁶⁰ A Dnyeper tehát egy mélységileg tagolt, dinamikusan átjárható zónát képez két világ között, mely földrajzilag állandó határként jelentkezik, de *frontier*, zóna jellege miatt „mozog”.⁶¹ (Pontosan ilyen szerepet tölt be a Rába is,⁶² ezért beszélhetünk Rába-határról). Ez tulajdonképpen annyit jelent, hogy valahol a Dnyeper mentén kell keresni „Ó-Európa” és a sztyeppe kapcsolódási pontját.

Itt utalok vissza a Kalicz által is fölvetett kapcsolati hálókra,⁶³ melyek minden valószínűség szerint ebben a rendszerben léteztek, és jöttek létre. Azok a kettősspirál-fejű tűk (*Doppelspiralkopfnadeln*), melyek jellegzetesen a KGK VI termékei (*Kodzadermen-Gumelnița-Karanovo VI*)⁶⁴ és a Kalicz által közölt térképen⁶⁵ [5. kép] Anatólia belső területeit is eléri, megjelennek Kura-Arax kultúra környezetben is a Transzkaukázus vidékén.⁶⁶ [6. kép] A „Transzkaukázus kultúra” indulása, aminek a Kura-Arax kultúra szerves folytatása, Kr.e. 3500 körül valószínűsíthető,⁶⁷ [7. kép] ami Kalicz első és második metal-boomja közé helyezhető.⁶⁸

⁵⁸ „This soon became the most clearly defined, high-contrasted cultural frontier in all of Europe.” Anthony 2007, 166.

⁵⁹ Makkay 1998, 334.

⁶⁰ David Anthony megkülönböztet *bordert*, mint semleges fogalom (egy vonal a térképen), *frontiert*, ami egyfajta átmeneti zóna, mélységileg tagolt, dinamikusan átjárható, *ecotonet*, ami tulajdonképpen a gazdasági frontier megfelelője és *boundaryt*, egy nagyon pontosan meghatározott, kitűzött sávot (ez lényegében a mai határfogalomnak leginkább megfelelő). Anthony 2007, 102.

⁶¹ Bár maga a határzóna állandó, de a környékén élő kultúrák egymásra gyakorolt hatása alapján elmozdulhat: Anthony 2007, 105.

⁶² Károlyi 2004, 53. Ilyesmi látszik a Dráva-Száva közén is a neolitikumtól a bronzkorig. Uo.

⁶³ Kalicz 2002, 382.

⁶⁴ Kalicz 2002, 383.

⁶⁵ Kalicz 2002, 402. Abb. 1.

⁶⁶ Kohl 2007, 92. Fig. 3. 15.

⁶⁷ Rahmstorf 2010b, 263. Fig. 1.

⁶⁸ Kalicz 2002, 392.

Ezzel szorosan összefügg a Chernykh által kidolgozott CBMP [*Carpatho-Balkan Metallurgical Province*] és ezt követően a CMP [*Circumpontic Metallurgical Province*] létezése.⁶⁹ Hajlok arra, hogy ez a fémkereskedelmi hálózat elsősorban a Fekete-tenger mentén zajlott és a partvidéken egy sajátos színezetű „*Fekete-tenger kultúrát*” hozott létre.⁷⁰ Amennyiben utóbbi „kultúra” létezett, úgy erősen valószínű, hogy létrehozta a maga szociális kapcsolatrendszerét, rétegét és saját kulturális hagyományait.⁷¹ Bár ennek nyomait nem igazán lehet még egyértelműen megfogni, de társadalmára vonatkozóan talán olyan „kilöködött” csoportokra gondolhatunk, melyek kevés tagból állnak, ennél fogva viszonylag mobilabbak és könnyebben keverednek össze más csoportokkal.⁷²

Itt közbevetésként meg kell jegyezni, hogy sajnálatos módon vajmi keveset tudunk a Fekete-tenger partvidékének korai neolitikumáról. Az látszik valószínűnek, hogy egyfajta Cardium kerámia jelenik meg itt (is), de közvetlenül a partokon nem találjuk meg (jóllehet más vidékeken szinte csak ott vannak lelőhelyei).⁷³ Dmytro Gaskeych arra a megállapításra jut, hogy ennek ellenére igenis létezett egy Cardium díszes kultúra a Fekete-tenger északi partvidékén, ami kapcsolatban állt a Mediterráneummal és a tengeri közlekedés miatt hihetetlen sebességgel terjedt (az Adriai-tenger mentén 4,5 km/év sebességgel, míg itt és a Mediterráneum nyugati medencéjében 10-20 km/év).⁷⁴ Amennyiben ez a megállapítás igazolást nyer (bár érvei már így is meggyőzőek), akkor feltehető, hogy a Fekete-tenger kultúra alapjai itt keresendők.

Érdemes belegondolni, hogy 20-25 ember elég egy új település megalapításához, amit exogám házasságok révén már fent is lehet tartani bizonyos ideig. Ez a 20-25 fő pedig egy nagycsalád átlagos lélekszáma,⁷⁵ ami gazdasági egységként még a honfoglalás korában is fennmaradt.⁷⁶ Az állandóság egyik legfontosabb oka, hogy a sztyeppe egy egyedülálló gazdasági környezet.⁷⁷ Többek között ezért állt fent a CBMP hosszú ideig és ezért tudja átvenni a helyét a CMP később. A balkáni réz megjelenik a Kobán vidéki *Svobodnoe*

⁶⁹ Kohl 2006, 9.

⁷⁰ Bauer 2006, 238.

⁷¹ „the exchange of objects may be secondary to the circulation of the idea of trade, the idea that social relations exist, and actual trade may need to occur occasionally to maintain the circulation of discourse about it” és „we must consider that the interaction itself may produce its own culture and cultural traditions”. Bauer 2006, 240.

⁷² Ezek az ún: *split-off*, *kilöködött* csoportok egymás között is keveredhetnek, sőt keveredniük is kell. A kis létszám miatt elsődleges az exogámia szerepe. Yakar 2003, 12.

⁷³ Gaskevych 2011, 278. Hasonló lehetett a helyzet a Balaton melletti Starčevo és korai DVK telepek esetében is Bánffy 2008, 154.

⁷⁴ Gaskevych 2011, 284.; A DVK 2-3 generáció alatt mintegy 1000 km-nyit növekszik! Bánffy 2008, 160.

⁷⁵ László 1944, 166.

⁷⁶ László 1944, 226.

⁷⁷ Kuzmina 2008, 10.

lelőhelyen, az elő-Kaukázusban, ahol *Skelya* kerámia is előkerült; nagyon valószínű tehát, hogy a *Skelya kultúra* mediátorként működött a térségben, mint arra az előbb már utaltam.⁷⁸

A kereskedelem hasznát lefölöző csoportok és a belőlük kinövő új elit, pontosabban a körük szerveződő és a hatalmat gyakorló réteg⁷⁹ vezetésével megváltozott a társadalom életmódja is. Ez nagyban összefügg a rézkor végén jelentkező klímaváltozással, melynek hatására a sztyeppe gazdasági képe jelentősen átalakult.⁸⁰ Ilyen változások játszottak közre a Tripolje-kultúra kialakulásában és bukásában is.⁸¹

Egyes elméletek szerint a klímaváltozás délnyugatról haladt északkelet felé.⁸² A hűvösebb, csapadékosabb éghajlat nagyon lassan terjedt észak felé: a Kr.e. 6. évezredben még csak az é.sz. 40⁰-a környékén jár (Haçilar-komplexum), a Kr.e. 5. évezred közepén már a 41. szélesség mentén (klasszikus Dimini kultúra, Sitagroi III, Maliq Ia) majd az 5. évezred végén ér el a 45. szélességi fokig.⁸³ Ez vetett véget a Várna-kultúra életének,⁸⁴ mivel az nem tudott elég gyorsan alkalmazkodni hozzá. Valószínűleg a késő Tripolje-kultúra hatalmas (több száz hektár területű) telepei erre a klímaváltozásra adott válaszként alakultak ki. Ennek sikertelenségét többek között az mutatja, hogy hamar elnéptelenednek és a sokkal jobban alkalmazkodó sztyeppei gazdálkodást folytató csoportok veszik át helyüket.⁸⁵

A gyors (akár egy generáción belüli!)⁸⁶ gazdasági váltásra utal, hogy a post-Tripolje csoportként is meghatározható Usatovo kultúra élni tud az új ökológiai és gazdasági helyzetben. Bár a különböző csoportok és az esetlegesen reliktumként létező késő Tripolje (C II) közösségek kronológiai helyzete meglehetősen bizonytalan, a fenti megállapítások alapvetően nem veszítik érvényüket!

Egy-egy feltárt település közvetlen szomszédságában, tehát akár 10-15 km-re is, már létezhetnek olyan klimatikus viszonyok, melyek mentén tovább élhet egy másutt már korábban eltűnt csoport.⁸⁷

Tripolje C II importok megjelennek Dél-Lengyelországban még Kr.e. 2600 környékén is (kalibrált dátum), ahogy a Bug felső vízrendszerének vidékén (Varsó – Białystok környéke)

⁷⁸ Rassamakin 1999, 106.

⁷⁹ Anthony 2007, 191.

⁸⁰ Rassamakin 2006, 453.

⁸¹ Kuzmina 2008, 15.

⁸² Kohl 2007, 51.

⁸³ Todorova 2007, 3.

⁸⁴ Todorova 2007, 4.

⁸⁵ Bár temetkezéseik csak évszázadokkal később foglalják el az elnéptelenedett településeket, pl. *Maidanetsket*. Anthony 2007, 346.

⁸⁶ Kohl 2007, 53.

⁸⁷ Ezért félrevezető, ha egy-egy házból álló „település” alapján általánosítunk az egész kultúra életére.

ekkor még a TRB (*Trichterbecherkultur, Tölcséres szájú Edények Kultúrája*) is kimutatható!⁸⁸ Ez a vidék különösen fontos lesz a későbbiekben, amennyiben figyelembe vesszük, hogy a Bug és a Dnyeszter forrásvidéke meglehetősen közel van egymáshoz. A Dnyeszter és a tőle nyugatra folyó San, valamint a Dunajec menti lelőhelyek (pl. Novy Sącz) kapcsolatba hozhatók a borostyán kereskedelemmel⁸⁹ és az ott talált kerámia egyértelműen déli eredetű (Kárpát-medence felől érkező). Tripolje C II temetőben, *Zavalovkan*, Kr.e. 2900-2800-ra keltezhetően már baltikumi borostyán is megjelenik a sztyeppén.⁹⁰

Az ekkor kialakuló kapcsolatok nagyon hosszú életűek lesznek. *Hordeevka* lelőhelye a Déli-Bug mentén még a késő bronzkor alatt is kapcsolatot tart a Baltikum nyugati felével.⁹¹ Az onnan érkező borostyán egy részét továbbította gyakorlatilag a szélrózsa minden irányába, tehát átjátszó állomásként működött („*als Drehscheibe*”),⁹² másik részét magánál tartotta. Abban a kapcsolati hálóban (mely Közép-Európától a Mediterráneumig terjedt), amiben a lelőhely népessége élt, ebben a késő bronzkori időszakban jelentős mértékű egységesülés ment végbe.⁹³

Úgy látszik tehát, hogy a sztyeppéről érkező csoportok a Kr.e. 3. évezred elejére bizonyos tekintetben egységbe foglalták Európa keleti részét és a Balkán-félsziget egy részét.⁹⁴ (Az egységesülés és a kora bronzkor egyes elemei már ekkor kialakulnak: Precucuteni III környezetben a későbbi Vučedol-Zók-kultúra aszkosza is ismert!).⁹⁵ Az érkezők egy része északról került a Kárpátokat, míg a másik része délről.⁹⁶ Ezt ismerte föl már nagyon korán Patay Pál, amikor kijelentette, hogy a Vučedol-Zók-kultúra sztyeppeire hatásra és a rézkor végén jelenik meg a Dráva mentén.⁹⁷ Korábban már utaltam rá, hogy a különböző korokban gyakorlatilag folyamatos kapcsolatot tartott fenn a Dnyeper-vidék és az Al-Duna, ill. a Kárpát-medence előtere. Itt csak arra szeretnék még rámutatni, hogy a jellegzetesen sztyeppeinek tartott zsinegdísz a Dnyeper mentén alakul ki a *Srednij Stog* időszakban⁹⁸ és már a Tripolje B2 időszakban megjelenik a Tripolje-kultúra területén.⁹⁹

⁸⁸ Kadrow 2008, 246.

⁸⁹ Kienlin-Nowak 2008, 192.

⁹⁰ Anthony 2007, 355.

⁹¹ Metzner-Nebelsick 2005, 293.

⁹² Metzner-Nebelsick 2005, 303.

⁹³ „mit der innerhalb des Kommunikationsraumes südliches Nordeuropa/ Westliches Baltikum-Mitteuropa-Karpatenbecken gebräuchlichen Symbolsprache in Bezug auf die Darstellung von Status zumindest partiell vertraut war.” Metzner-Nebelsick 2005, 311.

⁹⁴ E tekintetben érdekes megfigyelés, hogy a Jevisovice B területen megjelenő korai bronzokat valószínűleg a Vučedol kultúra közvetítette. Bándi 1984a, 118.

⁹⁵ Lazarovici 2010, 75. Fig. 10.

⁹⁶ Telegin 1992, 333.

⁹⁷ Patay 1938, 25.

⁹⁸ A kultúra életét Kr.e. 4200/4100-3100/3000 közé keltezhetjük. Anthony 1986, 295-296.

Ezek a sztyeppei csoportok, Magyarország területén nem indítottak el mélyreható változásokat, ellenben úgy látszik, hogy nagyon jelentős hatást gyakoroltak a Kárpát-medencét körülvevő területekre. Az érintett régió hatalmas méretei és a kutatótlanság egyenetlensége miatt azonban most még csak néhány érdekes adatot lehet felsorakoztatni.

A már említett Kis-Lengyelország területén az „autokhton” TRB kultúra megéri még a Zsinegdíszes kerámiát készítő csoportok életének kezdetét (*A-horizont*).¹⁰⁰ Ekkor Kis-Lengyelország területén egységes színezetű a Zsinegdíszes anyagi kultúra, mely azonban elkezd csoportokra bomlani.¹⁰¹ Ez a Zsinegdíszes kultúra I-II időszaka¹⁰² közé eső változás, tehát a csoportokra bomlás, párhuzamos azzal az egységesedési folyamattal, mely Közép-Európában zajlott le és melynek alapjai a késő rézkori Baden kultúrában, pontosabban annak anyagi kultúrájával jellemezhető körön nyugszanak.¹⁰³ Ez az egységesülés többek között a fémművességben is látható; ez a korszak az ún. RBA A0-s periódus, a közép-európai kora bronzkor formatív fázisa.¹⁰⁴ (A magyarországi terminológia alapján ez azonban nem esik egybe a hazai kora bronzkor indulásával, annál későbbi. Erről lentebb bővebben.)

A nem sokkal későbbi Chłopice-Veselé-csoportban, jól körülhatárolható területen még mindig kimutatható egy ún. „*Nachschnurkeramik*” elem,¹⁰⁵ melynek érdekessége, hogy fémművességének egyes tárgyai (simára kalapált, tordírozott végű nyakperec) már a középső rézkori Bodrogkeresztúr-kultúra óta léteznek.¹⁰⁶

A középső rézkorban még csak kis létszámú csoportok érkezhettek a sztyeppéről a Kárpát-medence területére. A fémművesség átalakulásához azonban ezek is jelentős mértékben hozzájárulhattak. Máshol legalábbis hasonló helyzettel állunk szemben: a Dél-Levantei partvidék nem helyi eredetű fémművessége Kr.e. 3000 körül, valószínűleg kaukázusi-anatóliai népek hatására alakul ki, míg a kerámia fejlődése töretlen.¹⁰⁷ Úgy látszik, hogy a Közel-Keleten létezett egy „*réz-út*” (*Copper road*), mely a Kr.e. 5. évezredben jött létre,¹⁰⁸ és ami a Kura-vidéket kapcsolta össze a mai Izrael déli részével.¹⁰⁹ Ez, a földrajzi

⁹⁹ Telegin 1992, 333.

¹⁰⁰ Ścibior 1992, 256. Kezdeté Kr.e. 2900-2800 körül Kadrow 2008, 246.

¹⁰¹ Ścibior 1992, 255.

¹⁰² Ścibior ezt az időszakot Kr.e. 2400/2350-2300-tól 2100-ig keltezi. Ścibior 1992, 257.

¹⁰³ Egyes vélemények szerint már a Baden kultúra alatt „preurbánus” központok jöttek létre (jelentsen bármit is ez a fogalom), melyek a Baden által fémjelzett kultúrkör legfontosabb vívmányai és melyek egységbe kapcsolták össze Közép-Európát. Nem mellékesen ennek a kultúrkörnek a középső neolitikumtól kezdődően erőteljes dél-keleti irányultsága van. „*Dieser jungäneolitische SO-Orientierte Kulturblock bildet historisch eine hohe Zivilisation Mitteleuropas*” Pleslová-Štiková 1992, 59.

¹⁰⁴ Bertemes – Heyd 2002, 190.

¹⁰⁵ Peška – Šebela 1992, 131.

¹⁰⁶ Peška – Šebela 1992, 133.

¹⁰⁷ Amzallag 2009, 502.

¹⁰⁸ Amzallag 2009, 504.

sajátosságok miatt, egybeesik a sokkal korábban létező, késő mezolitikus - kora neolitikus ún. *antilop folyosóval* (*Antelope corridor*), melynek jelentős szerepe volt a „Termékeny Félhold” területén a neolitikum kialakításában.¹¹⁰ (Sajnálatos, hogy a Kaukázus vidékének kerámia előtti neolitikumát még csak az utóbbi években kezdték vizsgálni, nem zárható ki ugyanis, hogy a „réz-út” előzménye már ekkor teljes hosszában létezett.)¹¹¹ Nyomait azonban ma még csak a rézkortól tudjuk biztosan követni.¹¹²

Egyébként is úgy látszik, hogy ez a rézkor végi időszak nemcsak a történelmi események miatt fontos, hanem a hitvilág (tulajdonképpen a metafizikai gondolkodásmód) változásának is korszaka ez. Bár merész feltételezés, de azért érdemes megemlíteni, hogy létezik olyan elmélet, mely szerint a 'vuk' előtagú helynevek a Balkán-félsziget nyugati részén (Vuková, Vuka, Vučedol) egy aeneolitikus kulturális megnyilvánulás nyomait őrzik; a 'vuk' tag indo-európai töre vezethető vissza és valószínűleg a tűzzel állt kapcsolatban (kovácsisten?).¹¹³

Visszatérve a RBA A0 idősakra, érdemes megjegyezni, hogy bár régészetileg ezt „horizontként” értelmezzük, de ezzel elsősorban annak időrendi-történeti vonatkozásait emeljük ki. Ezzel szemben legalább olyan fontos annak felismerése, hogy egy adott időpontban Közép-Európa távoli térségeiben élő kultúrák egymáshoz nagyon hasonló módon válaszoltak az új korszak kihívásaira (már amennyire ez a leletanyagból következtethető), azaz már-már egységes entitásként viselkedtek. Ez a szociális antropológiában komplex társadalomnak (*Komplexen Gesellschaft*) nevezett jelenség¹¹⁴ újdonság a történelemben. Hasonló a folyamat ahhoz, ami a sztyeppén zajlott le, ahol is a rézkor végi és bronzkori nyugat-sztyepei kultúrák makro-kultúrákból álltak össze nagyobb etnokulturális egységgé/egységekké.¹¹⁵ Ez nemcsak azt jelenti, hogy a fémek (és a fémművesség technikája) nagyon hasonlóan egymáshoz, hanem azt is, hogy nagyjából hasonló életmód terjedt el.¹¹⁶ Itt kell megjegyezni, hogy a réz- és bronzkor határát, a bronzkor legkorábbi fejlődési fázisát jelentő RBA A0 Magyarországon már a kora bronzkor 2. fázisával párhuzamos.¹¹⁷ Ez

¹⁰⁹ Amzallag 2009, 505.

¹¹⁰ Tkp. a Natuf kultúra félig letelepült (*temporary abandonment of the settlement*) életmódját mutatja a Levantei folyosón. Bar-Yosef 1998, 163.

¹¹¹ Gaskevych 2011, 283.

¹¹² „is evident during the Chalcolithic period, as shown by the introduction of grapes in Canaan and by the discovery at Shiqmim (Southern Canaan) of horse bones (»Equus Caballus«), an animal originating in the Eurasian steppe.” Amzallag 2009, 506.

¹¹³ Bilić 2009, 83-84.

¹¹⁴ Bertemes – Heyd 2002, 188.

¹¹⁵ Shishlina 2003, 353.

¹¹⁶ Jaeger – Czebreszuk 2010, 225.

¹¹⁷ Kiss 2009, 198.

különösen akkor fontos, ha a Vučedol-kultúra kulturális hovatartozásának kérdését vetjük föl. Jól mutatja ezt, hogy a kora bronzkort bevezető Makó-kultúra a késő Vučedol-kultúrával állítható kronológiai párhuzamba.¹¹⁸ Utóbbinak korai időszaka párhuzamos Közép-Európa postbadeni fejlődésével (Jevišovice B – Bošáca-Řivnác horizont).¹¹⁹ Ebben az időszakban a Zsinegdíszes kultúra leletanyaga, már közép-európai színezettel, Makedóniától Morvaországig jelen van.¹²⁰

A rézkor végi korszakban folytatódik az a kulturális keveredés, ami ekkor már majdnem ezer éve tart. Ebből azonban a Kárpát-medence jelentős része kimarad. A Zsinegdíszes kultúra ugyan eléri Kelet-Magyarországot és Erdélyt,¹²¹ de emlékei csak szórványosan vannak jelen.¹²² Ez összefüggésben lehet azokkal a Zsinegdíszes elemekkel, melyek megjelennek a *Chłopice-Veselé-Nyitra csoportban* és a pre-Hatvan időszakban.¹²³ Az összetettséget jól mutatja, hogy a Felvidék keleti végén, több lelőhelyen is keveredik egymással a Nyírség-kultúra, a Baden kultúra és a Zsinegdíszes kerámia.¹²⁴ Ennek jelentősége, hogy a kultúra nem, csak az azt „hordozó” ember vándorol.¹²⁵ Mivel Közép-Európa esetében több, mint ezer éves folyamatos kapcsolatról beszélhetünk a sztyeppei térséggel, inkább valószínű, hogy a „keleti” népek/népcsoportok tudása és kultúrája egy nagyon lassú folyamat révén jutott el térségünkbe,¹²⁶ semmint hirtelen támadás útján.¹²⁷

Korábban már említettem, hogy elsősorban kicsi, ennél fogva sokkal mobilabb csoportokat kell feltételeznünk, melyek egyrészt kevés, ma is észlelhető nyomot hagynak, másrészt gyorsan helyet tudnak változtatni, és nem okoznak nagyobb törést a helyi népességben. Arra is utaltam, hogy az új viszonyokhoz (elsősorban klimatikus viszonyokat értek alatta) való alkalmazkodás, megfelelő gazdálkodási mód elsajátítása elsőrendű feladat, és akinek ez sikerül, az életben tud maradni.

Érdekes megfigyelés, hogy a Zsinegdíszes kultúra terjedésével párhuzamosan Morvaország területén megjelenik a Harangedényes kultúra, és a morvaországi legkorábbi megtelepedéseket vizsgálva az látszik, hogy kisebb falvak „hálózatát” hozták létre, kis

¹¹⁸ Dani 2001, 132.

¹¹⁹ Buchwaldek 1981, 45.

¹²⁰ Buchwaldek 1981, 43.

¹²¹ Kalicz 1968, 38.

¹²² Dani 2001, 132.

¹²³ Horváth 1985, 56. Békésszentandrás (Pl. 1. No. 5.), Szerbkeresztúr – Sprski Krstur (Pl. 1. No. 4.), Kiskunfélegyháza, Öttömös, Pitvaros

¹²⁴ Dani 2001, 132.

¹²⁵ Yakar 2003, 11.

¹²⁶ Ezt „wave of advance”, a „fejlődés hulláma” névvel is illelhetjük és egy olyan folyamatos terjeszkedést feltételez, mely elsősorban helyi alapokból táplálkozik, nagyon lassú vándorlással jár és különböző irányokba terjed. Yakar 2003, 12.

¹²⁷ Gimbutas 2000, 43.

területű megtelepedéssel (*small habitation site*), melyek gyakori helyváltoztatásra utalnak.¹²⁸ Morvaország középső részéről van olyan lelőhely, ahol együtt került elő a Harangedényes kultúra kísérőkerámiája (*Begleitkeramik*) és a helyi Zsinegdíszes kultúra anyaga (*Olomouc-Slavonín*).¹²⁹ Ez még annak ellenére is érdekes adat, hogy a legújabb vizsgálatok szerint a Harangedényes kultúra Délnyugat-Európában (*Estremadura*, Portugália) alakult ki Kr.e. 2800 körül,¹³⁰ majd innen terjedt el Közép-Európa felé (ugyancsak rapid gyorsasággal, hiszen Kr.e. 2300 körül már Ausztria területén is megjelenik).¹³¹ A Jevišovice B – Mödling-Zöbing időszak¹³² végén a Felvidék délnyugati részén már egymás mellett, igaz területileg elkülönülve, él a Zsinegdíszes- és a Harangedényes kultúra, majd a Harangedényes lassú terjeszkedésbe kezd¹³³ a Zsinegdíszes területek felé.¹³⁴ (A térségben már a rézkor vége és a kora bronzkor közötti „zavaros időszakban”, tehát a Baden és a Makó kultúra között, „közös kommunikációs zóna” létezhetett.)¹³⁵ Majd ezzel párhuzamosan megjelenik a mai Magyarország területén, ahol kapcsolatba lép a Kisapostag-kultúrával,¹³⁶ legalábbis genetikailag ez valószínűsíthető.¹³⁷ Itt meg kell jegyezni, hogy léteznek elméletek, melyek tagadják a csoportok vándorlásának lehetőségét; ezek szerint csak a kerámia stílus és a technológia terjedt el, csoportok nem mozogtak, ezt azonban én nem tudom elfogadni.¹³⁸

A helyzetet tovább bonyolítja, hogy a Krakkó környéki fennsíkokon már nagyon korán megindul a Zsinegdíszes kultúra csoportokra bomlása¹³⁹ (figyelembe véve a fentebb elmondottakat a kisebb, mobilabb csoportokról ez feltételezhető), azonban Kis-Lengyelország egyes részein (még a Krakkóhoz közeli legkorábbi Zsinegdíszes telepen, Kłaj lelőhelyen is!) megtelepedése már Kr.e. 2900-2800 megindul.¹⁴⁰ Ehhez kapcsolódik, hogy a post-Tripolje csoportok helyzete és területi elterjedésük is színezi a képet. A Déli-Bug felső vízrendszere

¹²⁸ Turek et al. 2003, 183.

¹²⁹ Turek et al. 2003, 183.

¹³⁰ Rahmstorf 2008, 151.

¹³¹ Buchwaldek 1981, 249. Taf. 9.

¹³² Alsó-Ausztria és Délnyugat-Morvaország földrajzilag egységes (ennek fontosságát lásd fentebb!) Medunová-Benešová 1981, 111.

¹³³ A kérdés az, hogy ebben az esetben lehet-e „*wave of advance*”-ről beszélni?

¹³⁴ Buchwaldek 1981, 45.

¹³⁵ Kulcsár 2009a, 188. 16. jegyzet

¹³⁶ Zoffmann 2004, 387.

¹³⁷ Szabó Géza Bonyhádön végzett ásatásai számomra meggyőzően bizonyították, hogy az eddig Kisapostagnak gondolt leletanyag tulajdonképpen a Mészbetétes Edények Kultúrájának legkorábbi, mészbetét nélküli változata. Ezért a Bonyhád-fázis elnevezést használom, melyet egyenlőnek tekintek a legkorábbi mészbetétes kultúrába sorolható anyag, a korábbi Kisapostag-kultúra, megjelenésével valamikor Kr.e. 2400 és 2200 között. Ennek alapján Bonyhád I megfelel a Kisapostag-kultúrának, míg Bonyhád II alatt már a tekercseltpálcikás dísz mészbetéttel való kitöltése is megjelenik. Szabó 2010, 112.

¹³⁸ Turek et al. 2003, 184.

¹³⁹ Már a Zsinegdíszes időszak IIa fázisában, Kr.e. 2300-2200. Ścibior 1992, 255.

¹⁴⁰ Kadrow 2008, 246.

mentén pedig még a Tölcséresszájú Edények Kultúrája is megtalálható Kr.e. 2600 körül (és itt még vannak Tripolje C2 importok!).¹⁴¹ Pontosan akkor, amikor a lengyel löszvidéken is elkezd terjedni a Zsinegdíszes kultúra;¹⁴² jelenleg nem tudok választ adni arra, hogy miért torpant meg a terjeszkedés majdnem 300 évre a löszfennsíkok és a Déli-Bug közötti aprócska területen. (Talán a Visztula vidékén a Tölcséresszájú Edények Kultúrája még tartotta magát?¹⁴³)

Az a fentiekből egyértelműen látszik, hogy a Kárpátok keleti előterében a rézkor végén egy kifejezetten heterogén kulturális kép alakult ki. A következőkben egyes kulcsszerepet betöltő régiókat kicsit közelebbről is meg kell vizsgálni.

I. 1.3. A Kárpátok északi előtere, Lengyelország és a Baltikum

A Kárpát-medencétől északra elterülő közép-európai térség dolgozatomban szempontjából a legfontosabb régiók között található. Az előző fejezet végén már említést tettem róla, de itt térek ki részletesebben a vele kapcsolatos problémákra.

A napjainkban végzett antropológiai vizsgálatok eredményei arra mutatnak, hogy a fentebb érintett kettősség (közép-európai Vonaldíszes, ill. az erre ráarakódó sztyepei/indo-európai Zsinegdíszes elemek) nagy vonalakban megmarad a bronzkor folyamán is.¹⁴⁴ Ez azért nagyon jelentős, mert arra enged következtetni, hogy az újonnan érkezők nem olvasztották teljes mértékben magukba az őslakosságot, feltehető tehát, hogy azok a korábban már jól bejáratott kapcsolati útvonalak, – melyeket évezredek óta használhattak – gyakorlatilag változatlanul működtek tovább, és a bronzkorban inkább kibővültek, semmint megszűntek volna. A kibővülésre, egyszersmind a keletről jövőek feltételezett kulturális hovatartozására utal, hogy a Balti-tenger partján vett humán minták Y kromoszóma 3 haplo-csoportja alapján Kaszpi-tengeri bevándorlókat vélnek fölfedezni.¹⁴⁵ Hogy milyen hosszútávra ható (rögzült?) irányultságról lehet szó, arra vonatkozóan érdekes adat, hogy a Pripjaty-Dnyeper-Gyeszna folyók mentén, ahol a balti törzsek is megtelepednek majd később, sikerült kimutatni iráni és

¹⁴¹ Kadrow 2008, 246.

¹⁴² Ścibior 1992, 260.

¹⁴³ Kadrow 2008, 245. Fig. 2.

¹⁴⁴ Česnys – Kučinskis 2004, 10.

¹⁴⁵ Česnys – Kučinskis 2004, 12.

szkíta elemeket is¹⁴⁶ (legalábbis a hidronómiai vizsgálatok e felé mutatnak; mindazonáltal ez nem jelent kronológiai egyidejűséget, pusztán irányt mutat, hogy merrefelé lehet kutatni).

Az említett folyók mentén később igazolhatóan borostyán kereskedelem is zajlott, a sok egyéb kapcsolat mellett. Említettem már fentebb Hordeevka lelőhelyét,¹⁴⁷ melynek egykori alapítói minden bizonnyal ezt az északkelet-kárpátoki folyamrendszert használták, miközben a mai Lengyelország folyóin keresztül a Nyugat-Baltikummal (!) tartottak kapcsolatot.¹⁴⁸

Kétségtől a hajózás (legyen az part menti, vagy éppen folyami) rendkívüli helyet foglalt el ebben a térségben. Egyes vélemények szerint a folyami hajózás a késői neolitikum óta a legfontosabb elem az egyes csoportok egymás közötti kapcsolattartásában.¹⁴⁹ Ennek természetes módon kialakult egyfajta többlet jelentése, elsősorban rituális síkon, melyet itt és most nem vizsgálok, a későbbiekben azonban még visszatérek rá.¹⁵⁰

Pusztán földrajzi okoknál fogva ez a borostyán-kereskedelem főként a Visztula medencéjében zajlott.¹⁵¹ Mindazonáltal hiba lenne, ha a borostyánt csak, mint mozgatórugót látnánk a különböző térségek kapcsolat felvételi szándéka mögött. Nagyon valószínű, hogy sokkal praktikusabb okai voltak kezdetben a mai Lengyelország felé irányuló érdeklődésnek. A Kárpát-medence északkeleti előterében ugyanis egy nagyjából 100 km széles sávban rendkívül gazdag só lelőhelyek találhatók, melyek terméke – a nagyon jó folyami közlekedésre is alkalmas vizek mentén – könnyen eljut(hat)ott rendeltetési helyére.¹⁵²

Ez a vidék (a Dnyeszter-Prut vidéke) mindig is a kelet-európai sztyeppe etnokulturális komplexumainak kapcsolatzónája volt Közép-Európa és Balkán-félsziget felé.¹⁵³ Fontos megjegyezni, hogy a kutatás új eredményinek fényében egy nagyon összetett kapcsolati háló rajzolódik ki. Ennek minden elemét megérteni egyelőre képtelenek vagyunk. Az azonban teljesen biztos, hogy a Borostyán-út mentén egyrészt nemcsak borostyán kereskedelem zajlott, másrészt nem lehet egyetlen nyomvonalat meghatározni. Bár csábító a megoldás, amit még a 20. század első felében vázolt föl José Maria de Navarro,¹⁵⁴ de ilyen formában valószínűleg sohasem létezett. A kora bronzkor végi, középső bronzkori Füzesabony-kultúra

¹⁴⁶ Antoniewicz 1966, 11.; A Tisza elnevezése szintén a szkítákra – iráni nyelvű etnikumra vezethető vissza. Szádeczky-Kardoss 1954, 111.

¹⁴⁷ Lásd fentebb.

¹⁴⁸ Metzner-Nebelsick 2007, 293.

¹⁴⁹ Hofman 2009, 72.

¹⁵⁰ Hofman 2009, 72. Talán már a Nyugat-Dunántúlon is megjelenik hajóábrázolás – al-dunai párhuzammal – a Lngyel időszak végén. Károlyi 2004, 70., 181. ábra.

¹⁵¹ Hensel 1987, 16.

¹⁵² Bukowski 1985, 31.

¹⁵³ Dergačev 1989, 133.

¹⁵⁴ Navarro 1925

kerámiaanyaga például Krakkó vidékén, a Visztula forrásánál és a folyó mentén, ill. a Dunajec völgyében mutat jelentősebb koncentrációt, míg a fémanyag inkább az Odera völgye felé terjedt.¹⁵⁵ A kerámia anyag alapján a Jasło-Krosno medence lakossága kapcsolatot tartott a San-völgyével, a későbbi (középső bronzkori) Trzciniec-kultúrával, ami a Közép-Európai Alföldhöz kötődik.¹⁵⁶ Ez, tehát a Jasło-csoport időszaka, a transzkárpáti kapcsolatok virágkora.¹⁵⁷ Az itteni lelőhelyek egyértelműen összeköttetésben állnak a borostyán kereskedelemmel.¹⁵⁸ Nagyon valószínűnek látszik, hogy a kora bronzkor után visszaesik a Borostyán-út forgalma, majd a késő bronzkorban ismét föllendül;¹⁵⁹ legalábbis ezen a nyomvonalon.

Kétségtelenül összetett helyzettel állunk szemben. A Kárpát-medence északkeleti része és a Kárpátokon túli térség kora bronzkori története valószínűleg éppen ezért nem jól ismert (különösen igaz ez a rézkor végére és a Hatvan-kultúrára¹⁶⁰ vonatkozóan).¹⁶¹ Azonban igen figyelemre méltó, hogy a Füzesabony-kultúra időszakára már intenzív kapcsolat létezik a Földközi-tenger térségével. Erre utalnak az alsómislyei (Nižná Myšľa, Felvidék, Szlovákia) lelőhelyen talált dentalium kagyló darabok.¹⁶² Fejlett kézművességre mutat, hogy ugyanitt egyetlen sírban (igaz, az kettőssír volt) 2666 db fajanszgyöngyöt találtak a feltárás során.¹⁶³ (Bár nem tudjuk, hogy helyi készítmények-e vagy importok.) Többek között ez alapján feltételezi Makkay János, hogy Közép-Európa északi és déli része között a leletanyag hasonlósága egy ősből kapcsolt következménye.¹⁶⁴ Ez talán abból adódik, hogy mind a két régióban jelentős sztyepei hatások jelentkeznek a késő rézkor- és a kora bronzkor idején.

Feltételezem, hogy a kora bronzkorban (RBA A1) induló Aunjetitz-kultúra megszilárdulása összefüggésben áll az ugyanebben az időszakban felemelkedő új vezető réteggel, akik a következő időszakban a közép-európai térség életére nagy hatással lesznek. Jóllehet meg kell jegyezni, hogy a kora bronzkori gazdasági hálózatok működtetéséhez, az irányított kereskedelemhez, egyes elméletek szerint egyáltalán nem kellett olyan vezető réteg, mint amilyent ma feltételezünk.¹⁶⁵ Ennek ellenére tény, hogy Kr.e. 2000 körül már jelentősen megerősödtek az Alpok környéki fémműves központok, termékeik eléri az Égeikumot,

¹⁵⁵ Jaeger 2010, 321. Fig. 5.

¹⁵⁶ Pryzbyła 2010, 89.

¹⁵⁷ Kienlin-Nowak 2008, 193.

¹⁵⁸ Kienlin-Nowak 2008, 192.

¹⁵⁹ Bukowski 1988, 93.

¹⁶⁰ Zsinegdíszes elemek is hathattak kialakulására többek között. Kulcsár 2009a, 187.

¹⁶¹ Görsdorf et al. 2004, 89.

¹⁶² Olexa 1987, 260.

¹⁶³ Olexa 1987, 258.

¹⁶⁴ Makkay 2001a, 88.

¹⁶⁵ Kienlin-Stöllner 2009, 73.

ugyanakkor az Aunjetitz-kultúra Közép-Európa északi régióit „hozza” közelebb.¹⁶⁶ A magam részéről nem vetem el egy újonnan megjelenő vezető réteg létezését sem. Nem lehet ugyanis véletlen, hogy a legkorábbi *Fürstengräber* (gazdag, „hercegi”) temetkezések éppen erre az időszakra esnek. És talán az sem, hogy éppen a mai Lengyelország területén.¹⁶⁷

A bronzkor megnövekedett nyersanyag igénye eredményezhette, hogy már a kora bronzkorra nagyon élénk élet alakult ki az Alpok térségében.¹⁶⁸ Nem véletlen egybeesés tehát, hogy az Alpokban használt ún. Singen-réz elterjedése ugyanazt a területet fedi le, mint a Borostyán-út nyomvonala, ill. a korábban említett térségek. [8. kép]

Bár a Kárpát-medence másik szegletében, Erdélyben, de ugyanúgy a kora bronzkor időszakában, szintén megjelenik egy vezető réteg, ami egyrészt uralja a magaslati telepeket, másrészt irányítja a gazdasági életet.¹⁶⁹

Valószínűnek látszik, hogy kisebb, mobil csoportok végezték az áruközvetítés érdemi részét. Ez lehet az egyik magyarázat az ún. Harangedényes-jelenség mibenlétére.

A Kr.e. 3. évezred közepe-vége felé egyértelműen bizonyítható az egyének nagyobb mobilitása Közép-Európában a Harangedényes kultúrkör tagjai között.¹⁷⁰ Elterjedésüket térképre vetítve¹⁷¹ tisztán látszik, hogy a fő (folyami) közlekedési utak átkelési pontjait szállták meg; tulajdonképpen a kereskedelem ütőerein tartották kezüket. Ugyanakkor azt is meg kell jegyezni, hogy nem beszélhetünk egyetlen egységes, mindent átfogó Harangedényes kereskedelmi hálózatról.¹⁷² Ezért feltételezem, hogy kisebb, viszonylagos autonómiát élvező közösségek végezték a közvetítő kereskedelmet, amely közösségeket a bronzkor elejére megváltozott viszonyok hívhattak életre, de legalábbis segítették létrejöttüket. Erre utalhat legalábbis, hogy a Zsinegdíszes kultúra közép-európai megjelenése után pár évtizeddel jelenik meg a Harangedényes is,¹⁷³ és mindkettő a későbbi kora bronzkori kultúrák egyik bázisául szolgálhatott (elsősorban a Kárpát-medencétől északra).¹⁷⁴ Itt azonban már érdemes megjegyezni, hogy a morvaországi Aunjetitz-kultúra egyik alapnépségét adó Harangedényes csoport(ok) nagyon jó kapcsolatot ápolt(ak) a Zsinegdíszes kultúrával és a Morvaországban szórványosan megjelenő Makó-kultúrával¹⁷⁵ sem kizárt érintkezésük.¹⁷⁶ Ez,

¹⁶⁶ Reményi 2003, 54.

¹⁶⁷ Az Aunjetitz-kultúra Leubinger-csoportjánál, a lengyelországi Łęky Małe temetőjében. Furmánék-Horst 1982, 19.

¹⁶⁸ Krause 2009, 47.

¹⁶⁹ Dietrich 2010, 196.

¹⁷⁰ Vander Linden 2007, 343.

¹⁷¹ Vander Linden 2007, 345. Fig. 1.

¹⁷² Vander Linden 2007, 347.

¹⁷³ Bertemes-Heyd 2002, 187.

¹⁷⁴ Bertemes-Heyd 2002, 188.

¹⁷⁵ Moucha 1981, 115.

és egyáltalán a Makó-kultúra morvaországi jelenléte egyaránt azt mutatja, hogy a Baden kultúra, azaz a késő rézkor vége utáni „vákuumba” nagyon hamar új erők nyomulnak be.

Még néhány szóban visszatérek a Harangedényesek szerepére. A valószínűleg Portugália területéről¹⁷⁷ induló csoportok¹⁷⁸ temetőik alapján mindössze néhány család közösségét (nagycsaládok?) jelentik.¹⁷⁹

Ez összefüggésben állhat azzal, hogy a kora bronzkor folyamán nagyon jelentős sztyepei elemekkel kell számolnunk Kis-Lengyelország és Szlovákia területén.¹⁸⁰ Ezek a Zsinegdíszes csoportok a kora bronzkor középső időszakában is éreztetik hatásukat (az ún. *Epischnurkeramik* kultúrkör), többek között a Nyitra-, a Košt'any- és a Mierzanowice kultúrákban,¹⁸¹ ill. a Chłopice-Veselé kultúrában.¹⁸² Úgy látszik, hogy már a rézkor végén érkezett valami hatás a Kárpátokon túlról,¹⁸³ ami kapcsolatban állhat azzal, hogy a korai Košt'any anyag nagyon hasonlít a Samborzec (Kis-Lengyelország) csoport anyagára.¹⁸⁴

A Kárpátoktól északra elterülő térség kulturális viszonyai ebben az időszakban – valószínűleg a régió kisebb mérete miatt is – jobban körvonalazhatók, mint a medence keleti előterében lévők. A kettő szerepének „tisztázása” után fordítsuk figyelmünket a dolgozat szempontjából fontos harmadik régió, a Balkán-félsziget felé.

I. 1.4. A Balkán-félsziget

A Balkán-félsziget kutatottsága az utóbbi időben öröndetesen előre lendült, ezért sokkal szerencsésebb helyzetben vagyunk, mint pl. a Kaukázus előterével. Rövid időn belül két olyan nagy lélegzetvételű összefoglaló munka is napvilágot látott, melyek a térség réz- és bronzkori (kora bronzkori) történetét vették górcső alá.¹⁸⁵ Ezért itt csak rendkívül nagy vonalakban tárgyalom a térségre vonatkozó fontosabb megállapításokat.

Úgy látszik, hogy a Balkán területén már a rézkor elejétől integrálódási folyamatok indulnak meg. Két nagyobb kulturális tömböt sikerült azonosítani: a félsziget keleti felén a

¹⁷⁶ Bertemes-Heyd 2002, 192.

¹⁷⁷ Itt egyes adatok szerint Kr.e. 2500 előtt már léteztek, de van adat Kr.e. 2800-ra is. Rahmstorf 2008, 151.

¹⁷⁸ Turek et al. 2003, 184.

¹⁷⁹ Turek et al. 2003, 193.

¹⁸⁰ Kadrow 1998, 253.

¹⁸¹ Kadrow 1997, 229.

¹⁸² Machnik 1981, 102.

¹⁸³ Vladár 1981, 211.

¹⁸⁴ Kadrow 1997, 234.

¹⁸⁵ Maran 1998, Nikolova 1999.

Karanovo – Gumelnița – Várna komplexumot és mellette a *Krivodol – Sălcuța – Buban* tömböt.¹⁸⁶ Utóbbinak Kárpát-medencei kapcsolatára fentebb már utaltam. Itt még azt tartom fontosnak kiemelni, hogy a Nikolova által meghatározott „*hierarchia rendszer*” egyes elemei bár kifejezetten előre mutatóak, de közép-európai összevetésben nehezebben alkalmazható és nagyon sok bizonytalanságot rejtenek magukban.¹⁸⁷ Ilyen többek között a terminológia, amely jelentősen különbözik a magyarországiaktól.¹⁸⁸

A különböző folyóvölgyek integrációs szerepe az egész őskor folyamán nagyon jelentős volt. Különösen igaz ez a Balkán-félsziget esetében, ahol a terület nagy részét a Balkán- és a Dinári-hegység masszív vonulatai foglalják el. Az ezeket áttörő folyók völgyei mentén már a mezolitikum óta „kommunikációs” csatornák jöttek létre.¹⁸⁹

Itt kell visszautalni Makkay János bevezetőben említett *módosított Dimini-Wanderung* elméletére. Úgy látszik, hogy a Bodrogkeresztúr-kultúra lett végül is az a láncszem, ami egyetlen (?) „tengely” mentén kapcsolta össze Közép-Európa déli és északi részeit.¹⁹⁰ Az észak-déli kapcsolatok mellett a Tiszapolgár- és Bodrogkeresztúr-kultúráknak tulajdonítanak egy kelet-nyugat irányú közvetítő jelleget is (Jászládány-típusú balták).¹⁹¹ Ezek az ellentett élű balták ugyanúgy megjelentek a Fekete-tengernél, mint Ausztria és Morvaország térségében és távolabbra is, egészen Észak-Európaig.¹⁹² Legalábbis a fémművesség technikai tudásának közvetítésével sikerült egy nagyjából egységes „kultúrhorizontot” létrehozni.¹⁹³ Ez tehát egy kelet-nyugat irányú tengely meglétét mutatja.

Ez az általam „*al-dunai folyosónak*” nevezett térség, az Al-Duna kelet-nyugat irányú völgyét használja; hogy onnan hová vezet, az további kérdéseket vet föl (lásd később). Ezzel feltehetőleg már a középső rézkor időszakában megteremtették a késő rézkori egységesülés alapjait. Az útvonal legjobban a késő rézkori Yamnaja kultúra alatt látható; térképre vetítve utóbbi kultúra elterjedését,¹⁹⁴ azt az érdekességet is megmutatja, hogy a sztyeppeiek nem szállják meg a későbbi Vučedol területet.¹⁹⁵ Ez pedig arra utal, hogy ott már egy nagyon stabil és erős integrációs folyamatnak kell zajlania ekkor, ami majd a Vučedol-kultúra

¹⁸⁶ Nikolova 1999, 19.

¹⁸⁷ A rendszer ismertetését lásd: Nikolova 1999, 4. Fig. 1.1.

¹⁸⁸ Ő pl. már a bronzkorba sorolja a Cernavoda III – Baden – Sitagroi IV időszakot. Nikolova 1999, 5.

¹⁸⁹ Spasić 2008, 31.

¹⁹⁰ Ahogy M. Spasić fogalmaz: „*Middle Eneolithic Bodrogkeresztur [sic!] culture whose bearers clear the paths horizontal communicational axis.*” Spasić 2008, 35.

¹⁹¹ Nikolova 1999, 338. Cf. 27. jegyzet: a sztyeppén balkáni fémeket használnak

¹⁹² Elterjedésük egyértelműen a későbbi (?) Borostyán-út nyomvonalát rajzolja ki, de az Égeikumig még nem érnek el. Boroffka 2009, 249. Fig. 3.

¹⁹³ Kienlin-Pernicka 2009, 274.

¹⁹⁴ Kaiser – Winger 2015, 116. Fig 1.

¹⁹⁵ Mrenka 2015, 198.

kialakulásához vezet. A rendszer használhatóságát mutatja, hogy még a kora bronzkorban is működött ez a fémműves-technológiai közvetítés. A lengyelországi Bruszczewo lelőhelye kapcsán legalábbis feltételezünk egy ilyen funkciót is.¹⁹⁶ Amellett, hogy a borostyán kereskedelemben is tevékenyen részt vett.¹⁹⁷

Azért is nagyon fontos kiemelni a fémművesség, a különböző fémműves technikák, de még inkább a technológia elterjesztését mert mindennemű dolog, tudás átadása a preliterális társadalmakban szükségképpen fizikai kontaktussal jár.¹⁹⁸ A „tudásközvetítés” („*Wissensvermittlung*”)¹⁹⁹ miatt pedig nagyon hasonló életmód alakult, alakulhatott ki nagyon távoli területek között.²⁰⁰ A legújabb kutatások alapján kijelenthetjük, hogy a Kr.e. 3. évezredre a borostyán már régiókon átnyúló fontosságra tesz szert,²⁰¹ és ezzel egy időben hirtelen hatalmas területen terjednek el az ún. szoláris szimbólumok is.²⁰² Ez egyértelműen arra utal, hogy e tekintetben és ezen a területen is létezett az elit (?) számára egy presztízis gazdaság (*prestige economy*), mely valamiféle többlettartalmat hordozott, akár szakrális téren is.²⁰³

Ez jól egybevág a fentebb említettekkel. Az is beleillik a képbe, hogy Nikolova fölismeri az „*al-dunai folyosó*” létét, és körül is írja jellegzetességét.²⁰⁴ A legerősebb integrációs folyamatot a FC (*Final Copper*) II időszakra helyezi, ami a Hunyadihalom-kultúra idejének felel meg.²⁰⁵ Nem tartom kizártnak, hogy a klasszikus Baden kultúra alatt észlelhető sztyeppei infiltráció a Kárpát-medence belső területei felé ezzel együtt indult meg.²⁰⁶ Feltehetőleg a rézkor végére kialakuló új hatalmi viszonyok eredményezik azt a változást, aminek következtében egyre könnyebben „felismerhetővé” válik a társadalmi hierarchia kezdeti rendszere a Kárpát-medencében is. Gondoljunk csak az erősített magaslati telepekre és a különböző fegyverekre, elsősorban a gazdagon díszítettekre. Mára ugyanis már szinte axiómaként kezelt információ, hogy az ilyen telepeket egy elitréteg uralja,²⁰⁷ akik kapcsolatot

¹⁹⁶ Kneisel-Müller 2011, 296.

¹⁹⁷ Jaeger-Czebreszuk 2010, 230.

¹⁹⁸ Jaeger-Czebreszuk 2010, 227.

¹⁹⁹ Kneisel-Müller 2011, 295.

²⁰⁰ Jaeger-Czebreszuk 2010, 225.

²⁰¹ Jaeger-Czebreszuk 2010, 230.

²⁰² Jaeger-Czebreszuk 2010, 230.

²⁰³ „a system based more on symbolism and manipulating with social relations, and in which activities in the ritual sphere and broadly understood »sacrum« are an inherent element of economy.” Kim 2001, 462-463.

²⁰⁴ „In the case of Šuplevac, the presence of corded ware along with the scepter and the ceramic change, probably infers a long-distant contact with the population from the eastern Lower Danube during FC II. But on the other hand, the idols indicate contact with the South.” Nikolova 1999, 339.

²⁰⁵ Nikolova 1999, vii. Table 1.

²⁰⁶ Kalicz 1989, 122.

²⁰⁷ Dietrich 2010, 196.

tartanak egymással és legalábbis valamilyen szintű közös szimbólumrendszer segítségével el is ismerik egymás területi különállását és az ehhez való igényüket.²⁰⁸

Miután a három legfontosabb Kárpát-medencén kívüli régió történeti viszonyait a késő rézkor végéig, a bronzkor kezdetéig áttekintettük, térjünk rá a Kárpátokon belüli területek határainak elemzésére, bemutatására.

I. 1.5. A késő rézkor vége és a kora bronzkor időszaka a Kárpát-medence előterében

A fenti néhány fejezettel időlegesen lezártnak tekintem a Kárpát-medence előterére vonatkozóan az előzmények ismertetését és ebben a részben áttérek a medence belső területeinek történetére, ami sajátos módon ezer szállal kötődik a környező térséghez, ezért utalásként *in illo tempore* említést teszek majd róluk is.

A késő rézkor folyamán – a Kárpát-medencében létrejött – Baden kultúra egyeduralkodóvá vált. A Kr.e. 4. évezred második felét és a 3. évezred első negyedét kitöltő²⁰⁹ kulturális tömb messze nyúló kapcsolatrendszert épített ki. A mára már egyértelműen kétirányúnak mondható rendszer révén a Badenhez köthető tárgytípusok megjelennek a Balkánon, és Thesszáliáig viszonylag nagy sűrűséggel találhatók.²¹⁰ Fontos megjegyezni, hogy már távolról sem tartható az a megállapítás, mely szerint a Baden kultúra homogén tömbként uralná Közép-Európát. Horváth Tünde azt is kétségbe vonja, hogy egyetlen régészeti kultúrával állunk-e szemben.²¹¹ Feltehetően ennek köszönhető, hogy a Kárpát-medence északi részein már a klasszikus fázis (IIb – III – IV, azaz kb. Kr.e. 3100-2900 között)²¹² végén elkezdődik a csoportokra bomlása.²¹³ Ebben én egyértelműen szerepet tulajdonítok a keletről jövő, jobb szó és közelebbi meghatározás híján *sztyeppeiként* jelölt csoportoknak. Annál is inkább, mivel ezek, noha már korábban is érkeztek a Kárpát-medencébe (lásd fentebb), de jelentősebb számban a Boleráz kultúra kezdetén²¹⁴

²⁰⁸ „Unverkennbar ist, dass vom Balkan bis zum Karpatenbecken ein durch Waffentechnik miteinander Verknüpfter Bereich entsteht, der als Kommunikationsraum fungiert und dessen Eliten sich untereinander an bestimmten Symbolen, insbesondere Äxten und Schwertern, erkennen.” Dietrich 2010, 201.

²⁰⁹ Horváth et al. 2006, 24.

²¹⁰ György 2009, 97. 1. ábra, 100. 4. ábra. Cf. a Somogyvár-Vinkovci kultúra elterjedésével. Ld. később!

²¹¹ Horváth 2011a, 6.

²¹² Horváth 2011a, 24.

²¹³ Batora 1989, 207.

²¹⁴ Korai Boleráz (Ib/c) Kr.e. 3500-3350 közé keltezhető. Horváth 2011a, 21.

infiltrálnának az Alföldre.²¹⁵ Az, hogy hatottak a mellettük élő Boleráz- és Baden kultúrákra, kétségtelen.²¹⁶ Ennek mértékét lehet vitatni, de nem célja dolgozatomnak.

A magyar kutatás egyik nagy adóssága, hogy tisztázza a rézkort követő kora bronzkor kezdetét jelentő időszak történetét a Kárpát-medencében, ahogy Horváth Tünde megfogalmazta, és ennek a vizsgálatnak ki kell térnie a Baden-Makó (esetleg Somogyvár-Vinkovci) és a Baden – Vučedol-kultúrák viszonyaira is.²¹⁷ Ne feledjük, hogy a Dráva-Száva-közén a Kostolác-kultúra fiatalabb fázisának leletei már Vučedol B1 anyaggal keverten is jelentkeznek, míg az idősebb kostoláci anyagban badeni elemeket lehet fölfedezni.²¹⁸ [9. kép – üres háromszög] (A Vučedol-kultúra helyzete a kora bronzkorban amúgy is kritikus pontnak számít, ezért egy későbbi fejezetben még bővebben kitérek rá.) Úgy látszik tehát, hogy jelentős átfedések vannak egyes területek kulturális és kronológiai viszonyaiban is. Itt lesz fontos, hogy pl. az Al-Duna vidéki FC II időszak kultúráit hova is sorolhatjuk.

Ma már biztonsággal állítható, hogy a magyarországi kora bronzkor jelentős része a Reinecke-féle kronológia elé keltezhető és a mi kora- és középső bronzkorunk váltása feleltethető meg mindössze a RBA A1-nek.²¹⁹ A nemrég létjogosultságot nyert formatív fázis (RBA A0) bevezetése sem jelent igazi megoldást, hiszen keltezése alig egy évszázaddal teszi korábbra a bronzkor indulását (a Kr.e. 24. század környékére).²²⁰ Míg a Makó-kultúra és a Somogyvár-Vinkovci életét már Kr.e. 2700 körül feltételezi.²²¹ Az is bonyolítja a képet, hogy a Dunántúlon a Baden eltűnése elhúzódhat egészen Kr.e. 2500-2300 környékéig is.²²² A Vučedol-kultúra indulása még ennél is korábbi; egyes vélemények szerint Kr.e. 2900-ban jelenik meg.²²³ Ezt támasztja alá a Vučedol-kultúra égeikumi és anatóliai kapcsolatait vizsgálva Joseph Maran is.²²⁴ Ennek a „keveredésnek” különösen jelentős szerepe van a Nyugat-Dunántúl területén. Dolgozatom későbbi részében ez a térség játssza a vezető szerepet, ezért most nagyobb figyelmet szentelek neki. Véleményem szerint ugyanis azok a késő bronz/kora vaskorra megjelenő elemek, melyek olyan kiemelkedővé tesznek egyes lelőhelyeket, ebben az időszakban gyökereznek.

²¹⁵ Horváth 2011b, 90.

²¹⁶ És még a következő korszak, a kora bronzkor életére is: Horváth 2011b, 91.

²¹⁷ Horváth 2009, 123.

²¹⁸ Dimitrijević 1977, 5.

²¹⁹ Kiss 2012a, 215.

²²⁰ Bertemes-Heyd 2002, 190.

²²¹ Bertemes-Heyd 2002, 187.; A legújabb adatok alapján a Somogyvár-Vinkovci – Makó – proto-Nagyrév kultúrák élete párhuzamos egymással és a Kr.e. 2600/2500 – 2150 calBC közötti időszakra tehető. Szabó 2017, 108.

²²² Horváth 2011c, 60.

²²³ Schwenzer 2005, 187.

²²⁴ Maran 2007, 8.

Egy, az Alpok keleti előterében húzódó észak-dél irányú kapcsolattartási zónát már a kora rézkorban is feltételeznek.²²⁵ Ez, bár a késő rézkorban már nem lesz igazán szembetűnő, de a középső rézkor időszakában (Balaton-Lasinja kultúra) még tetten érhető.²²⁶ A kora bronzkor során a Vučedol-kultúra ugyanezen az útvonalon hatol be az Alpokba és annak keleti előterébe. Igaz, ez főleg a kultúra fiatalabb és késői fázisára jellemző (Vučedol B2 és C időszak Dimitrijević fölosztása alapján).²²⁷ Ennek a terjeszkedésnek az eredményeként jelennek meg a Kelet- és Dél-Balkán felé mutató fémek Közép-Európa területén.²²⁸ Később ez a *Laibach*-i hatás érhető tetten több lelőhelyen is (Sé, Csepreg) a Somogyvár-Vinkovci kultúrában.²²⁹ Hozzá kell tenni egyáltalán nem biztos, hogy a nyugat-magyarországi anyag csak a keleti-Alpok felől kapott jelentős Vučedol hatást. Érdeemes figyelembe venni, hogy különösen a Szerémségben, a Vučedol-kultúra vége és a Vinkovci-kultúra eleje átfedésben van, ami egyes kutatók szerint etnikai kontinuitást (is) jelent.²³⁰

Az alsó-ausztriai és a nyugat-dunántúli térség anyagának összekapcsolódása a későbbiekben csak még inkább szembetűnő lesz.²³¹ Ez a hosszan tartó és stabil kapcsolatrendszer a bronzkor elejétől rajzolódik ki egyértelműen,²³² és ekkor már távolabbi területek felé is kinyitja a Kárpát-medence nyugati felét. Ne feledjük, hogy már Patay Pál is aunjetitzi befolyást valószínűsít a Gáta-Wieselburg (és a Magyarád) kultúra kialakulása idején.²³³ Hasonló megállapításra jut Bándi Gábor is.²³⁴ Ennek pedig – a történeti valóságot is figyelembe véve – valahol, valamikor gyökereznie kellett.

Ezek után nem meglepő, hogy a Gáta-Wieselburg kultúra kerámiaanyaga és az Adria északi vidéke közötti térség anyaga (Ciclami-Mitreo-típusú kerámia) között hasonlóságot tételeznek föl újabban.²³⁵ A fentebb említett publikációk óta eltelt néhány évtized alatt azt is sikerült bebizonyítani, hogy az Aunjetitz-kultúra nemcsak a Duna északi területén és attól délre, a Bakony lábainál települt meg (a zamárdi és a szentgáli tör, ²³⁶ és az aunjetitzi edények Nyergesújfalu – Viskóza gyár 75. sír, Nyergesújfalu – Eternit telep, Tokod – Altáró,

²²⁵ Károlyi 1992, 1. ábra.

²²⁶ Bánffy 1999, 52.

²²⁷ Dimitrijević 1977, 11.

²²⁸ Bándi 1984a, 119.

²²⁹ Kalicz-Schreiber 1989, 249.; Sében van egyértelműen vučedoli anyag is. Károlyi 2004, 142.

²³⁰ Tasić 2006, 9.

²³¹ Mozsolics 1943, 12.

²³² „már a kora bronzkor legelejétől kimutatható a Kárpát-medencének Kelet-Ausztriával és Csehország morvaországi területeivel való kapcsolatrendszere.” P. Fischl – Kulcsár 2011, 62.

²³³ Patay 1938, 61.; A megoldást talán a Szombathely-csoport jelentheti: Károlyi 2004, 145. pp.

²³⁴ Bándi 1964, 65.

²³⁵ Kiss 2012b, 325.; Lengyel-kultúra Sében előkerült anyaga is a Dalmát partok (Danilo kultúra) felé mutat. Károlyi 2004, 61.

²³⁶ Kiss 2002, 483.

Vértesszőlős – Likótelek),²³⁷ hanem a nyugat-magyarországi térségben is (Sárvár – Móka, Sárvár – Szaput).²³⁸ Ezek alapján a térségben egy észak-dél irányú kapcsolattartási zóna (mely azonban bizonyos mértékig kelet és nyugat felé is nyitott) megléte nem kérdőjelezhető meg a kora- és a középső bronzkorban.²³⁹ A kora bronzkorban főleg a Somogyvár-Vinkovci kultúra tölthette be ezt a szerepet.²⁴⁰ Meg kell azonban jegyezni, hogy a Dunántúl, de különösen a Nyugat-Dunántúl területén három komplexum egymásra hatása figyelhető meg.²⁴¹

A Somogyvár-Vinkovci kultúra közvetítő (kapcsolattartó?) szerepét jól mutatja, hogy északon átlépi a Dunát, a Nyitra²⁴² völgyében behatol a Felvidékre (Šurany [Surány] és Nyitra – Dolné Krškany) és az itteni anyag párhuzamait megtaláljuk a medence déli felén is (Ilok, Gradina na Bosut²⁴³).²⁴⁴

A kutatás mindmáig nem tud magyarázatot adni erre a jelenségre. Halvány fényt vet a kérdésre, hogy a kora bronzkorban föllépő új társadalmi rendszer indokolta volna az ilyen irányú terjeszkedést. Tudniillik a megjelenő „fellegvárakban”, magaslati, esetenként erődített telepeken hatalmát gyakorló vezető rétegnek ereje reprezentálásához szüksége volt bizonyos egzotikus, presztízserővel bíró tárgyakra, anyagokra. Messze vezetne, ezért itt csak megemlítem, hogy Kelet-Európa erdős részein (a térség északi része, nagyjából a Baltikumtól a Pripjaty – Varsó vonalig) a borostyán használat fő időszaka a Kr.e. IV. és II. évezred közé tehető.²⁴⁵

A presztízst jelentő tárgyak, anyagok cseréjére már fentebb is láttunk példát korábbi korszakokból. Most „mindössze” annyi a különbség, hogy az útvonal, ami mentén a javak cseréje zajlott „jól” meghatározható és egyes állomásait is azonosítani lehet. Erre azonban majd később visszatérek, a borostyánról szóló résznél.

Ami a Dunántúl szempontjából elemi fontosságú az a Kárpát-medence északi előterében, illetve a Felvidéken zajló átrendeződés. Úgy látszik ugyanis, hogy a Vučedol, majd a Somogyvár-Vinkovci kultúra északi terjeszkedésével párhuzamosan a Kárpátok északi előteréből csoportok kelnek át a hegységen, és dél felé nyomulnak; a Felvidéken a Dunáig, a Tiszánál annak középső folyásáig. (Ennek hatására érhetette el a Hatvan-kultúra a Szolnok-Kunszentmárton vonalat és a Körösök alsó folyásának jobb partját).

²³⁷ Kiss 2002, 483.

²³⁸ Kiss 2012b, 325.

²³⁹ Kiss 2012b, 328.

²⁴⁰ Kalicz-Schreiber 1991, 11.

²⁴¹ Kalicz-Schreiber 1991, 9.

²⁴² A késő rézkor elején ugyanezen az úton folyhatott a kapcsolattartás. Mrenka 2012, 64-65.

²⁴³ A földvár rétegsorában a Bosut II-es település jelöli a kérdéses időszakot. Popović 1981, 58.

²⁴⁴ Batora – Vladár 2002, 201.

²⁴⁵ Zhulnikov 2008, 3. Jóllehet a dátumok kalibrálatlanok, de még így is megfelelnek a tárgyalt időszakunknak.

A késő rézkor vége felé a Felső-Dnyeszter vidékétől Kis-Lengyelországon át Kelet-Morvaországig terjeszkedő Chłopice-Veselé kultúra (lengyel kutatóknál Mierzanowice I-II) kétségkívül jelentős hatást gyakorolt a térségre.²⁴⁶ Már maga az is nagy eredmény, hogy anyagát ilyen széles sávban el tudja terjeszteni.²⁴⁷ Feltehetőleg ez a hullám (?) közvetít, sodor magával Zsinegdíszes elemeket az Alföld területére.²⁴⁸ Ezek aztán a Hatvan-kultúra kialakításában is részt vehettek (a Makó-kultúrába tartozó alaplakosság mellett).²⁴⁹ Ne feledjük azt a megállapítást sem, hogy az egy korszakkal későbbi Nyitra és a Košťany kultúrák fémművessége „idegen, transzkárpáti, közép-kelet-európai eredetet mutat.”²⁵⁰

Ez a Chłopice-Veselé felőli benyomulás egyes vélemények szerint déli eredetű kerámiaformákat is magával hozott. Ennek magyarázataként azt hozták föl korábban, hogy a Kárpátok előterében nyugat-kelet irányban mozdul el a *Gorodok-Zdovbycka csoport* (mely a *Strzyżow-kultúra* előfutára) és már ebben találni déli edényformákat.²⁵¹ Egyes értelmezések szerint itt már észak-balkáni (Vučedol) és Gödörsíros (Yamnaja) hagyományok keveredtek volna; ugyanúgy, mint Podóliában és Volhíniában látható.²⁵² Amennyiben ez igaz, úgy feltételezésem szerint a vučedoli elemek akár a késő klasszikus időszaknál korábban is elkezdhettek észak felé terjeszkedni az Alpok hegyei között. Talán nem érdektelen megjegyezni, hogy a kora bronzkor végére keltezhető Gáta-Wieselburg kultúra anyaga és az adriai Ciclami-Mitreo kerámia között meglehetősen hasonlóságot fedezhetünk föl,²⁵³ mely lehet egy korábbi, eddig nem vizsgált kapcsolati szál maradványa is.

A mai Szlovákia középső részén (Včelince [magyarul: Méhi], Rimaszombati járás) a Hatvan-kultúra lesz az, mely először elkezd használni a magaslati telepeket a kora bronzkorban.²⁵⁴ Az erre a településre kapott C¹⁴ adatok alapján tudomásom szerint ez a legkorábbi kora bronzkorinak tartható település a Felvidék e részén.²⁵⁵ Jól mutatja a Kárpát-medencében létező csoportok, közösségek összefüggéseit az az adat, mely szerint a Vučedol-kultúra késő klasszikus fázisában (B2) már megjelennek Zsinegdíszes elemek Vinkovci-Hotel

²⁴⁶ Batora 2000, 33.

²⁴⁷ Machnik 1981, 101.

²⁴⁸ Horváth 1985, 56.

²⁴⁹ Kulcsár 2009a, 187.

²⁵⁰ Bándi 1984a, 120.

²⁵¹ Bertemes 1998, 205.

²⁵² Bertemes 1998, 205.

²⁵³ Kiss 2012b, 325.

²⁵⁴ Görsdorf et al. 2004, 80.

²⁵⁵ 2200-2170/2150 – 2030 calBC dátumok valamivel későbbiek, mint a legkorábbi magyarországi dátum Jászdózs-Kápolnahalomról (2400-2030 calBC). Görsdorf et al. 2004, 89.

lelőhelyen (külön kiemelendő, hogy a Vučedol-kultúra csak ez után kezd szemmel látható terjeszkedésbe észak felé).²⁵⁶

A Hatvan-kultúra fiatalabb fázisa idején már meglehetősen heterogén a Kárpát-medence északkeleti részének képe. Egyrészt mellett él a fiatalabb Hatvan, Košťany (Košťany-Otomani fázis) ill. az Otomani I. (valamint a legkorábbi Füzesabony) kultúra.²⁵⁷ Utóbbinak, a Füzesabony-Otomani kultúrának (mely alkalmasint csak a különböző nemzetiségű kutatók eltérő terminológiája miatt válik itt külön) egy csoportja a Jasło-csoport, melynek időszaka a transzkárpáti kapcsolatok csúcspontja.²⁵⁸ Feltűnő, hogy egyes kutatók egy „*déli kultúrcentrum északi periferiájának*” tartják a területet.²⁵⁹ A Hatvan-kultúra végét, a Hatvan-Füzesabony, ill. a Hatvan-Otomani átmenetet legújabban 1890-1750 calBC időszakra lehet keltezni.²⁶⁰

Talán nem túlzás ennek a transzkárpáti komplexumnak a tagjait „lovasnomádoknak” tartani,²⁶¹ minthogy gyorsan, nagy területen terjednek el (a Bugtól Morvaországig) és viszonylag kevés településnyomot hagynak hátra.²⁶² Ezt erősíti, különösen a Chłopice-Veselé kultúra esetében, hogy élettartamát mindössze egy 50-100 éves periódusra tehetjük.²⁶³ Figyelembe véve, hogy a Chłopice-Veselé kultúra élete párhuzamos az Aunjetitz-kultúra I. korai (=proto)²⁶⁴ fázisával²⁶⁵ és már a RBA A1 során (Kr.e. 2300 környékén) átalakul a Mierzanowice kultúrává.²⁶⁶ Egyes adatok arra mutatnak, hogy a Mierzanowice kialakulása átfedi a Chłopice-Veselé végét,²⁶⁷ ezzel is igazolva, hogy előbbi az utóbbiból származik.²⁶⁸

A fentebb említett presztízs tárgyak közé sorolom a fajanszgyöngyöket is. Azért itt teszek róluk említést, mert bár a Košťany, Mierzanowice és Strzyżów kultúrákban nagyon nagy számban fordulnak elő, de igazán csak a Füzesabonyban/Otomaniban tobzódnak.²⁶⁹ Különösen érdekes példája ennek az Alsómislyében (Nižná Myšľa, Szlovákia) feltárt 282. számú kettős sír: ebben 2666 db fajanszgyöngyöt találtak.²⁷⁰ A lelőhelyet a Košťany

²⁵⁶ Durman – Obelić 1989, 1006.

²⁵⁷ Kovács 1984, 237.

²⁵⁸ Kienlin – Nowak 2008, 193.

²⁵⁹ Kienlin – Nowak 2008, 193. további hivatkozással

²⁶⁰ Görsdorf et al. 2004, 89.

²⁶¹ Vladár 1981, 213., de főleg Vladár 1973, 254. A Chłopice-Veselé kultúra eredetét konkrétan a Kaukázusban, a Kura-Arax kultúra vidékén keresi.

²⁶² Peška – Šebela 1992, 131. Cf. 72. jegyzet a split-off csoportokkal

²⁶³ Batora 1991, 91.

²⁶⁴ Bertemes – Heyd 2002, 190.

²⁶⁵ Peška – Šebela 1992, 138. Abb. 6.

²⁶⁶ Kadrow 1991, 646.

²⁶⁷ Kadrow 1997, 231.

²⁶⁸ Kadrow 1991, 645.

²⁶⁹ Batora 1991, 104.

²⁷⁰ Olexa 1987, 258.

csoportba sorolta az ásató (melyet az Otomani részének tekint) és a RBA A2-re keltezte,²⁷¹ Kr.e. 1900-1700-ig.²⁷² Meg kell jegyezni azonban, hogy a sírokat egy erődített, magaslati telephez tartozóként azonosították, melyen a RBA A2-ben kezdődött a megtelepedés.²⁷³ Ez Magyarországon már a középső bronzkor 1-nek feleltethető meg;²⁷⁴ nagyjából Kr.e. 2000 körül.²⁷⁵

Ezzel a folyamattal éppen szembe megy, hogy a kora bronzkor végén jelennek meg nagyobb számban az erődített telepek a térségben,²⁷⁶ melyek elhelyezkedésük okán²⁷⁷ (nagyon közel, mindössze 10-20 km-re a nyersanyaglelőhelyektől)²⁷⁸ feltehetőleg a különböző gazdasági javak, nyersanyagok kitermelését, elosztását koordinálhatták.²⁷⁹ (A Hatvan-kultúra telepei is erődítettek!)²⁸⁰ Mindazonáltal megfontolandó, hogy a jó termőtalaj inkább játszott szerepet egy-egy település helyének kiválasztásakor,²⁸¹ mint az a nyersanyag, melynek bányászatára semmilyen bizonyítékunk nincs.

Úgy tűnik, hogy a későbbi Füzesabony-kultúra lakossága összefüggésben áll a Košťany kultúráéval.²⁸² Ezt viszont keleti eredetűnek tartják,²⁸³ ami illeszkedik a korábban vázolt képbe.

Különös jelentőséget kell tulajdonítani a Makó-kultúrának, ami bizonyos tekintetben konglomerátumnak tűnik a kora bronzkor elején. Felépítésében, legalábbis a Tiszától keletre, tehát mondhatni, hogy a kialakulási helyén, jelentősnek látszik a Gödörsíros elem.²⁸⁴ Jóval korábban, de lényegében ugyanezt mondta Ecsedy István is.²⁸⁵ Makói belsődíszes talpas tálak jelennek meg a Dnyeper alsó folyása mentén, a Fekete-tenger északi partja mentén

²⁷¹ Olexa 1987, 257.

²⁷² Gogáltan 2005, 162. Abb. 2.

²⁷³ Olexa 1987, 256.

²⁷⁴ Kiss 2012c, 196.

²⁷⁵ A Kiss Viktória által közölt radiokarbon dátumok meglehetősen nagy szóródást mutatnak és egyes esetekben nagy átfedések is vannak közöttük. Ilyen pl. a Kisapostag-kultúra kezdetére (RBA A1b eleje) adott Kr.e. 2100-as dátum (Kiss 2012c, 203.) és a legfiatalabb Somogyvár-Vinkovcra (már proto-Kisapostagként azonosított) kapott Kr.e. 1880-1730 és 1720-1690 (Kiss 2012c, 203.) Mindazonáltal egyelőre a Kr.e. 2000 körüli érték elfogadható, hiszen élesen nem mond ellent a környező térség történelmi viszonyainak és kapcsolatainak. Természetesen a jövőben egyre több radiokarbon adat szükséges, hiszen így eléggé kusza lehet az amúgy sem egyszerű kora- és középső bronzkori történelem. (Különösen zavaró, hogy ugyanakkor a kora bronzkor 2-3 váltását is keltezik ugyanerre az időszakra! P. Fischl – Kulcsár 2011, 59.)

²⁷⁶ Batora 2009, 195.

²⁷⁷ Meghatározott nagyságú terület fölötti uralom. Dietrich 2010, 196.

²⁷⁸ Batora 2009, 199.

²⁷⁹ Jóllehet semmi bizonyíték nincs rá, hogy a nyersanyagokat az őskorban is bányászták volna. Batora 2009, 199.

²⁸⁰ Kalicz 1968, 132.

²⁸¹ Bartelheim 2009, 36.

²⁸² Kovács 1984, 237.

²⁸³ Novotná et al. 1984, 289.

²⁸⁴ Vollmann 2009, 272.

²⁸⁵ Ecsedy 1975, 277.

Mikhajlovka I-re keltezhetően.²⁸⁶ Ez, amennyiben elfogadjuk egyáltalán a Mikhajlovka, mint kultúra, vagy mint fázis létezését (ebben az esetben a kora Majkop-kultúra része), úgy 800-500 évvel megelőzi a Makó kultúra idejét; keltezése Kr.e. 3300-3000 közé esik.²⁸⁷ Fontosnak tartom ugyanakkor megjegyezni, hogy a belső díszes talpas tálak egyes vélemények szerint a Kárpát-medencén belül sem kultúrspecifikusak, így feltétel nélkül nem alkalmazhatók kulturális elkülönítésre.²⁸⁸ Az előző bekezdésekben elmondottakat jól kiegészíti, hogy az Északi-középhegység területén nagyon szórványos a Makó-kultúra megtelepedése.²⁸⁹

A Kárpát-medencében tehát a késő rézkor és a kora bronzkor időszaka között, illetve a kora bronzkor alatt is, a közép-európai trendekhez teljesen hasonlóan alakultak a viszonyok. Az is látható, hogy ennek elsődleges oka az volt, hogy a medencén kívüli térségből be-be szivárogtak kisebb-nagyobb csoportok, amik élénkítően hatottak a késő rézkor végi kulturális kapcsolatokra és a régészeti kultúrák életére.

I. 1.6. A Vučedol-kultúra

Mint azt fentebb már jeleztem erre a kultúrára külön is ki kell térni. Eredetét tekintve „*autokhton*nak” mondható, hiszen a „helyi” Kostolác-kultúra alapjaiból nőtt ki.²⁹⁰ Feltételezhetően kerámiaanyaga jellegzetes motívumkincsét is ebből fejlesztette ki.²⁹¹ Ez a kostoláci komponens, még ha a kora bronzkori jelenségekhez képest kisebb mértékben, de megtalálható a névadó tellen is. Itt a 60. objektumból vett kalibrált C¹⁴ adatok szerint Kr.e. 3100-2880 között élte utolsó fázisát,²⁹² mely egy hosszú életű, letelepült életmódot folytató társadalomra utaló jellegzetességet mutat.²⁹³

A törzsterületről a kultúra Dimitrijević felosztása szerint a B2²⁹⁴ időszakban (3. fázis) kezd el terjeszkedni és csoportokra bomlani.²⁹⁵ Nagyjából ebben az időben, esetleg még a B1 időszak alatt jelenhetnek meg sztyeppei elemek benne.²⁹⁶ Jóllehet Dimitrijević nem tudja a B1 előtti időszakból kimutatni, de mindenképpen megjegyzésre érdemesnek tartom, hogy a mai

²⁸⁶ Gimbutas 2000, 55. Abb. 15.

²⁸⁷ Rassamakin 1999, 61. Table 3.1.

²⁸⁸ Bondár 2001, 69.

²⁸⁹ Kulcsár 2009a, 187.

²⁹⁰ Dimitrijević 1977, 12.

²⁹¹ Dimitrijević 1977, 21.

²⁹² Balen 2005, 30.

²⁹³ Balen 2005, 31.

²⁹⁴ Ekkor már biztosan megjelenik a zsinagdisz a kerámián: Durman – Obelić 1989, 1006.

²⁹⁵ Dimitrijević 1977, 10.

²⁹⁶ Dimitrijević 1977, 46.

Albánia területén található Maliq lelőhelyén a Maliq IIIa időszakban egy olyan etnikum hoz változást a rézkor végi-bronzkor eleji fejlődésbe, ami egyrészt kapcsolatban van Ezero végével²⁹⁷ valamint kostoláci és badeni területekkel is,²⁹⁸ másrészt sztyepei eredetű zsinegdíszes motívumkincset hoz magával.²⁹⁹ Előbbi dátumai (Ezero 13 kezdete Kr.e. 3100/3050 és Ezero 11/10 időszaka Kr.e. 2900/2850)³⁰⁰ jól megférnek a Vučedol-kultúra indulását és a Kostolác-kultúra végét jelző időszakokkal, tehát Kr.e. 3000-2900-al.³⁰¹ Bár Prendi nem mondja, de ez a zsinegdíszes elem ebben az esetben nagyon valószínű, hogy a Gödörsíros kultúrához köthető (ha elfogadjuk, hogy a zsinegdísz, mint díszítőmotívum valóban három hullámban éri el a Balkánt).³⁰²

Ebben az évezredben (Kr.e. 4. évezred vége, 3. évezred) föllendülnek a távolsági kapcsolatok.³⁰³ Nem lehet véletlen, hogy Joseph Maran is egy, a szociális egyenlőtlenségek szempontjából (tekintsünk el ennek marxista felhangjától) nagyjából egységes színezetű zónát lát Mezopotámiától³⁰⁴ a Nyugat-Balkánig.³⁰⁵ Ebből természetesen, már csak geostratégiai helyzeténél fogva is, a Vučedol-kultúra kivette a maga részét.³⁰⁶ Mivel nagyon messzire vezetne ennek elemzése, ezért itt csak egyetlen példát említenék: az Ecsedy István által Zók-Várhegyről közölt balta öntőmintáját.³⁰⁷ [10. kép] Ennek párhuzamát a Kaukázus vidékén, Novosvobodnaya – Klady 30. kurgán, Kr.e. 3500-3342 calBC időre datálható környezetben találták meg.³⁰⁸ [11. kép]

Itt fontos megjegyezni, hogy a Vučedol-kultúra kialakulása körül még ma is sok a kérdőjel. A törzsterület mellett (Dráva-Száva-köze)³⁰⁹ megjelenik a Bécsei-medencében³¹⁰ és a *laibachi* mocsárban is.³¹¹ Egyes elméletek szerint a Laibach-csoport nem egyetlen időhorizonthoz köthető kulturális jelenség, hanem külső elemek (közelebbi meghatározás

²⁹⁷ Bár a szerző csak általánosságban említi, de a cal BC dátumokból egyértelműen Ezero 13-11/10 közé eső időszakra kell gondolni.

²⁹⁸ Prendi 1982, 208.

²⁹⁹ Prendi 1982, 209.

³⁰⁰ Schwenzer 2005, 185-186.

³⁰¹ Schwenzer 2005, 187.

³⁰² Nikolova 1999, 10.

³⁰³ Maran 2007, 8.

³⁰⁴ Kr.e. 3000 körül az „őnbronzt” egyetlen helyen jelenik meg Közép-Európában: Velika Gruda lelőhelyén, ami a Vučedol-kultúra határterületén helyezkedik el. Rahmstorf 2010a, 684.

³⁰⁵ „we find in certain parts of a zone stretching from the West Balkans in the Northwest to Mesopotamia in the Southeast clear evidence of marked social inequality.” Maran 2007, 8.

³⁰⁶ Bándi 1981, 122.

³⁰⁷ Ecsedy 1982, Pl. 13,3.

³⁰⁸ Rahmstorf 2010b, 265. és 264. Fig. 2, 10.

³⁰⁹ Dimitrijević 1977, 1.

³¹⁰ Bándi 1981, 122.

³¹¹ Ig I lelőhelyen. Dimitrijević 1977, 8.

nélkül) hatására jött létre a késő Baden alatt.³¹² Jóllehet vezértípusának a belső díszes talpas tálat tartják,³¹³ ez mégsem tekinthető perdöntő elemnek ma már a kulturális hovatartozás meghatározásakor, hiszen nagyon valószínű, hogy ez a tárgytypus nem kultúrspecifikus.³¹⁴ Dimitrijević összefoglaló munkájában már *kostoláci* hatást lát a proto-Vučedol karakterű leletanyagon,³¹⁵ de a díszítőtechnika (*Furchenstich*, azaz az ún. tűzdelt barázdás dísz) alapján a Retz-Gajáry kultúra befolyását is kimondja.³¹⁶

Napjaink eredményei alapján egyrészt már látszik, hogy a Kostolác-kultúra nem post-*Baden* korú, sőt fejlődése már a *Baden* IB-C (Boleráz) és IIA alatt megindult.³¹⁷ Másrészt a Kostolác-kultúrában megjelenő *Furchenstich*-szerű díszítést a Kárpát-medencétől északra³¹⁸ eső területek felől származtatják.³¹⁹ Ezt a Retz-Gajáry „örökségének” tarthatjuk, mint fentebb említettem. Ecsedy István szerint ugyanakkor feltételezhető a késő Lasinja – Retz-Gajáry anyag együttélése a Badennel is.³²⁰ Fontos, hogy Morvaország és Alsó-Ausztria területén már a retardáló (?) késő Lengyel (a lengyeli festett kerámia Morvaország és Kelet-Ausztriai csoportja: MOG - Mährisch-Ostösterreichischen Gruppe) időszakban is ugyanúgy északnyugat-délkelet irányú tengely mentén folyt a szomszédos kultúrák kapcsolattartása, mint később a Baden idejében.³²¹ Nem elképzelhetetlen, hogy ezt a hatást már sztyeppei eredetű csoportok megjelenése indukálta. Erre utal, hogy a Zsitva völgyében a Boleráz *Vlkanovo* fázisára keltezhetően (Bajč, Vlkanovo keleti része, Komáromi kerület!) már lószerszámzat darabjai kerültek elő (*Geweihquerstange*).³²² (A Morva-kapun keresztül később egészen biztosan infiltrálódott kisebb-nagyobb közösség a Kárpát-medencébe.³²³ A Felső-Visztula medence népei pedig még a kora bronzkorban is olyan szoros kapcsolatban állhattak a Kárpát-medence belső területeivel, hogy egyes kutatók indokoltan érezték az „*epischurkeramische subkarpatische Kultukreis*” címmel körülírni őket.³²⁴)

Akárhonnan is nézzük, leginkább az mondható el a Vučedol-kultúra kialakulásáról, hogy a Kárpát-medence déli, délnyugati részén ment végbe, döntően helyi elemek integrációjából, esetlegesen külső elemek hatására és gyökerei vélhetőleg még a középső

³¹² Ruttkay 1975, 38.

³¹³ Ruttkay 1975, 39.

³¹⁴ Bondár 2001, 69.

³¹⁵ Dimitrijević 1977, 12.

³¹⁶ Dimitrijević 1977, 23.

³¹⁷ Horváth – Balen 2012, 15.

³¹⁸ Horváth – Balen 2012, 21.

³¹⁹ Egyesek szerint délről jött, a Lengyel-kultúra végén, a Lasinja kultúra térnyerésével: Podborský 1989, 57.

³²⁰ Ecsedy 1983, 156.

³²¹ Podborský 1989, 55.

³²² Nevizánsky 1989, 29.

³²³ Pl. a Chłopice-Veselé kultúra egyes tagjai a Nagyszombat melletti temetőben: Schubert 1966, 266.

³²⁴ Tunia 1983, 110.

rézkorban találhatók. A rézkor-bronzkor Kárpát-medencei átmenetének kétségtelenül egyik legjelentősebb kultúrájává vált, és egészen távoli területekkel is kapcsolatot tartott. Ennek következménye lehetett, hogy rendkívül tagolt társadalomként rekonstruálják a kutatók. E tekintetben vannak olyan elméletek, melyek szerint eredeti indo-európai származék lenne. Érdemes szó szerint idézni: „*It is increasingly clear that the inhabitants of Vučedol were not merely of Indo-Europeanised proto-Mediterranean ancestry, instead being the direct descendants of the Indo-Europeans.*”³²⁵ Ha ez így van, úgy kérdés, hogy mikor érkezett a térségbe olyan jelentős mennyiségű indo-európai elem, ami képes volt ilyen mértékű kulturális tömböt kialakítani? Erre jelenleg nem tudunk válaszolni, jóllehet, ez döntő fontosságú lenne!

A Vučedol-kultúra életének végén megjelenő új kultúrák már átvezetnek minket következő témánkhoz. Dolgozatom további részében rátérek a tágabb keretek között értelmezett Dunántúl területére és a térség történetére. Igaz ugyan, hogy érintőlegesen már szó volt róla néhány sorral feljebb, de most egyrészt bővebben tárgyalom az egyes kultúrák egymáshoz és a környező térséghez való viszonyát, másrészt egyértelműen a Kárpát-medence dunántúli régiója kerül fókuszba.

I. 2.1. A kora- és a középső bronzkor a Dunántúlon

Abban a szerencsés helyzetben vagyunk, hogy erről az időszakról az utóbbi időben két nagy terjedelmű és egészen kiváló munka is megjelent.³²⁶ Mivel többet és jobban én sem tudnék ezeknél elmondani, ezért csak nagy vonalakban tárgyalom a felmerülő kérdéseket.

A legújabb kutatási eredmények alapján a magyarországi kora- és középső bronzkor váltásának időszaka egyezik csak meg a RBA A1-es időszakkal,³²⁷ amiből logikusan következik, hogy tulajdonképpen a mi kora bronzkorunk nem illeszkedik a Reinecke-féle kronológiai sémába, hiába vezettek be most már egy RBA A0 időszakot is.³²⁸

Azzal a feltételezéssel, hogy a Dunántúl területén a kora bronzkor 1 időszakát a Makó kultúra (Makó-Vučedol horizont) töltene ki és a Somogyvár-Vinkovci kultúra csak a kora bronzkor 2-ben jelenne meg a Dunántúlon,³²⁹ nem értek egyet. A valósághoz közelebb

³²⁵ Durman 2001, 215.

³²⁶ Kulcsár 2009b ill. Kiss 2012c

³²⁷ Kiss 2012a, 215.

³²⁸ Ez az az időszak, amikor a Harangedényes csoportok megjelennek Magyarországon Kiss 2012b, 321.

³²⁹ Bondár 2001, 72.

állónak tartom a Makó és Somogyvár-Vinkovci kultúrák legalább részbeni³³⁰ egyidejűségét.³³¹

A Somogyvár-Vinkovci kultúra egyértelműen késő Vučedol alapokon jött létre³³² és legalábbis Magyarország területén a kettő közötti váltás nagyon gyorsan lezajlott.³³³ Ennek ellenére nem mondható, hogy a Somogyvár-Vinkovci kultúra a Vučedol továbbfejlődése lenne.³³⁴ Mégis megtalálható a jellegzetes Somogyvár-Vinkovci stílus a Balatontól Montenegróig, az Alpok keleti lábától a Kárpátokig.³³⁵ Nagyon valószínű, hogy etnikailag is a Vučedolhoz áll közelebb, de kialakulásában szerepet játszhattak a rézkor végi al-dunai és balkáni népmozgások is.³³⁶ (Gyorsan hozzá is teszem, hogy a Dráva-Száva-Duna összefolyásánál, tehát az észak-balkáni térség kulcsfontosságú területén a badeni alaplakosság maradt meg a kora bronzkor elején!)³³⁷ [Ezeket a mozgásokat csábító lenne indoeurópai népekkel, vándorlásukkal, esetleg magával a görögséggel kapcsolatba hozni, de ez egyrészt nem feladata dolgozatomnak, másrészt a kérdés rendkívüli bonyolultsága miatt egyáltalán nem látunk még jelenleg sem tisztán a kérdésben. Ennek ellenére később néhány szó erejéig kitérek a témára.] Ez a népmozgás azonos azzal, ami egyesek szerint a Makó kultúrába hozza a csontvázas temetkezések szokását.³³⁸ Ezzel újabb indirekt bizonyítékot szolgáltatva a Somogyvár-Vinkovci- és a Makó-kultúra legalább részbeni egyidejűségéhez. Az alsó-ausztriai anyag alapján az ottani kerámia határozott Somogyvár-Vinkovci jelleget mutat,³³⁹ bár egyértelműen Makónak határozható meg az itteni kora bronzkor (ami egyben a Vučedol nyugati elterjedési határát is jelenti).³⁴⁰

A kora bronzkor eleji keveredés egyik kiváltó okának tarthatjuk a Kárpát-medencétől délre, a Balkánon zajló népességmozgásokat. Ezek hatására valamikor a Baden kultúra és a Makó-kultúra között³⁴¹ jöhettek a Kárpát-medencébe azok a déli elemek, amelyek a Proto-Nagyrév kultúra hordozói lehettek.³⁴² Ennek időbeli határa egyértelmű: a Kosztolác-kultúra megszűnése után és nyilván a Nagyrév megjelenése előtt.³⁴³ Abban a formában tehát, ahogy

³³⁰ Kiss – Kulcsár 2007, 108.

³³¹ Kalicz-Schreiber – Kalicz 1999, 83.

³³² Tasić 1984, 15.

³³³ Bándi 1981, 123.; Szabó 2017, 105.

³³⁴ Tasić 1984, 25.

³³⁵ Tasić 1984, 16.

³³⁶ Bándi 1984b, 125.

³³⁷ Tasić 2004, 25.

³³⁸ Vollmann 2009, 272.

³³⁹ Ruttkay 1982, 147.

³⁴⁰ Ruttkay 1982, 147.

³⁴¹ Ecsedy 1975, 282.

³⁴² Szabó 1992, 83.

³⁴³ Szabó 1994, 62.

korábban gondolták,³⁴⁴ a Somogyvár nem égeikumi eredetű. Arról inkább lehet szó, hogy az Égeikum bronzkori kultúráját kialakító népek (esetleg a hozzájuk csatlakozott balkániak?) anyagi kultúrájának néhány rentábilis eleme hozzánk is eljutott. Ilyen például a kaukázusi eredetű nyéllukas balta,³⁴⁵ mely a Majkop-kultúra hatását mutathatja.³⁴⁶ A Majkop-kultúra lelőhelyén (Klady 30. kurgán) előkerült balta³⁴⁷ öntőmintájának párhuzama Dél-Magyarország, Zók³⁴⁸ felé mutat.³⁴⁹ Ne felejtjük el, hogy már jóval korábban, a kora- és a középső rézkor idején a Jászladány típusú csákányok elérik a Fekete-tenger vidékét,³⁵⁰ ahogy a kettősspirál-fejű tűk is.³⁵¹ A sztyeppéről érkező folyamatos³⁵² infiltráció kétségkívül jelentős szerepet vitt ezek terjedésében. (Egyet kell értenem azzal a megállapítással, amely szerint úgy a Makó, mint a Somogyvár eredete, tényleges élettartamuk, sok esetben belső időrendjük és határaik bizonytalanok.)³⁵³ Bár a Proto-Nagyrév kultúrával kapcsolatban erősen valószínűsíthető a szerbiai eredet (az ottani Duna menti lelőhelyek alapján),³⁵⁴ és minden bizonnyal az is megállja a helyét, hogy a Somogyvár-Vinkovci rokonságban áll.³⁵⁵ További adat, hogy a Somogyvár-Vinkovci egyfülű korsók párhuzamai a Balkán-félsziget déli részéről kerülnek elő (Macedónai, Thrákia, Thesszália) ill. ezek elterjedése megegyezik a Bányabükk-Fajsz-Kozarac típusú baltáéval.³⁵⁶

Kora bronzkorunk alakításában kisebb szerepet vitt ugyan, de mindenképpen ki kell térni a Harangedényes kultúra helyzetére. A kora bronzkor 2-ben megjelenő³⁵⁷ kultúra nagyon hamar föloldódik a Proto-Nagyrévben és így lesz az alapja a Nagyrévnek.³⁵⁸ Ha elterjedési térképére nézünk [12. kép], akkor jól látható, hogy a magyarországi a legkeletibb elterjedések egyike.³⁵⁹ Ma már egészen bizonyosnak látszik, hogy délnyugat-európai eredetű kultúra, mely (fél)nomád (?) életmódot folytatott.³⁶⁰ Mindenképpen Kr.e. 2500 előtt jelent meg, sőt egyes

³⁴⁴ Bóna 1965, 54.

³⁴⁵ Ecsedy 1975, 282.

³⁴⁶ Mozsolics 1967, 13.

³⁴⁷ Rahmstorf 2010b, 264. Fig. 2. 10.

³⁴⁸ Ecsedy 1982, Pl. 13,3.

³⁴⁹ Rahmstorf 2010b, 264. Fig. 2. 7.

³⁵⁰ Kienlin – Pernicka 2009, 259.

³⁵¹ Kohl 2007, 92. Fig. 3. 15.

³⁵² Ecsedy 1983, 136.

³⁵³ „The date of the emergence of these cultures, the exact duration of their life-span, their internal chronology and the boundaries of their distribution are still uncertain.” Kiss-Kulcsár 2007, 105.

³⁵⁴ Szabó 1992, 83.

³⁵⁵ Szabó 1992, 83.

³⁵⁶ Kalicz-Schreiber – Kalicz 1999, 85.

³⁵⁷ Tóth 2003, 76.

³⁵⁸ Szabó 2009a, 286.

³⁵⁹ Vander Linden 2007, 345. Fig. 1.

³⁶⁰ Turek et al. 2003, 184.

adatok a Kr.e. 2800-as megjelenését is valószínűsítik.³⁶¹ (Vélhetően ők a mai baszkok elődei is.)³⁶² A kultúra egésze engem nagyon emlékeztet a korábban már említett kilökődött, *split-off*, csoportok megjelenésére.³⁶³ A Kárpát-medence északnyugati előterében kisebb falvak hálózatát mutatja a települési struktúra, ami gyakori helyváltoztatásra utal.³⁶⁴ Itt, Közép-Morvaországban, a helyi Zsinegdíszes anyaggal együtt kerülnek elő emlékeik.³⁶⁵ Meg kell jegyezni, hogy a Zsinegdíszesek szerepet fognak játszani a Mészbetétes Kerámia Kultúrája (MKK) kialakításában is.³⁶⁶ Ebben az időszakban a Kis-Kárpátok mindkét oldalán erősen jelen van a Zsinegdíszes kultúra.³⁶⁷ Ez a Zsinegdíszes ág lesz az, ami megkeveri a helyzetet Nyugat-Magyarországon akkor, amikor rátelepszik az erős Baden hagyományokkal rendelkező, de Vučedol (Laibach) és Somogyvár-Vinkovci/Makó hatásokat is mutató közösségekre, úgy, hogy közben már Harangedényes elemeket is magával hoz.³⁶⁸

Vannak elméletek, melyek szerint a Harangedényes kultúra egyes edényei föltűnő rokonságban állnak a Somogyvár-Vinkovci és a Proto-Nagyrev kultúra edényeivel.³⁶⁹ Ez szerintem inkább azt jelentheti, hogy a hozzánk érkező kisszámú Harangedényes kultúrába tartozó nép(ek) közé gyorsan integrálódott mindkét kora bronzkori kultúra. Ebből logikusan következik, hogy a Harangedény kultúra párhuzamos a Proto-Nagyrevvel,³⁷⁰ tehát már a kora bronzkor 1-ben meg kellett jelennie. Erre utal az is, hogy embertanilag kimutatható a jellegzetes Harangedényes típus a Bonyhád I. alatt is.³⁷¹ Általánosságban is igaz a magyarországi kora bronzkorra, hogy már a legkorábbi megjelenésétől kapcsolat mutatkozik Kelet-Ausztriával és Morvaországgal,³⁷² ami véleményem szerint legalább a késő rézkorban, de inkább még korábbi korokban gyökeredzik.³⁷³

Meg kell említenem, hogy egyes elméletek szerint a Harangedényes kultúra terjedése szoros kapcsolatban állt, hacsak nem azonosnak tekinthető, a *symposion-közösségek*, a tudatmódosító szerek „általános” használatba kerülésével.³⁷⁴ Tudomásom szerint a Harangedényes kultúrához kapcsolódóan eddig mindössze 6 esetben igazolták, hogy

³⁶¹ Rahmstorf 2008, 151.

³⁶² Makkay 1998, 140.

³⁶³ Vö. 72. jegyzet!

³⁶⁴ Turek et al. 2003, 183.

³⁶⁵ Turek et al. 2003, 183.

³⁶⁶ Szabó 2010, 112.

³⁶⁷ Schubert 1966, 266.

³⁶⁸ Károlyi 1972, 172.

³⁶⁹ Kalicz-Schreiber – Kalicz 1999, 87.

³⁷⁰ Kalicz-Schreiber – Kalicz 1999, 86.

³⁷¹ Zoffmann 1999, 36.

³⁷² P. Fischl – Kulcsár 2011, 62.

³⁷³ Vö. a korábban a kora rézkori Borostyán út előzményeiről elmondottakkal!

³⁷⁴ Sherratt 2005, 25.

edényeikben valóban alkohol tartalmú ital (sör) volt (és ezek az esetek is Spanyolországból adatoltak).³⁷⁵ Ez bár hattal több, mint amit, Közép-Európából ismerünk, de inkább unikálisnak tekinthető, semmint az általános ismeretek bizonyítékának. A jelenlegi adatok alapján az látszik csak biztosnak, hogy az angliai és spanyolországi edények némelykében olyan pollenmaradványokat találtak, melyek arra utalnak, hogy bennük mézsört tároltak.³⁷⁶ Bár okát nem tudom adni, de mégiscsak érdekes, hogy Délnyugat-Európa csücskéből régészeti pillanatoknak tűnő idő alatt Közép-Európáig elérő kis csoportok olyan fontosnak tartható folyami átkelőket szállhatnak meg, mint pl. Budapest térsége. Ennek ellenére, vagy inkább éppen ezért nem tételezhetünk föl egyetlen, mindent átfogó Harangedényes kereskedelmi hálózatot,³⁷⁷ ennek feltételei ugyanis hiányoznak. Jóllehet hazánk kora bronzkorában, jelenlegi meglátásunk szerint, nem játszottak különösebben fontos szerepet,³⁷⁸ mégis meg kellett említeni őket, mert fontos kapcsolódási pontot jelentenek Nyugat- és Közép-Európa északi régiói felé. Ezzel át is térünk arra a kulturális „egységre”, amelyik bronzkorunk egyik leglátványosabb emlékanyagát hagyta hátra: a Mészbetétes Kerámia Kultúrájára (MKK).

Bándi Gábor véleménye szerint a kultúra eredetét a Litzenkerámia (Álzsinegdíszes kerámia) által elindított folyamatokhoz lehet kötni,³⁷⁹ szem előtt tartva, hogy az új kutatási eredmények tükrében ma már közvetlenül a keleti eredetű Zsinegdíszes kultúrához kapcsolható kialakulása³⁸⁰ (a Zsinegdíszes kultúráról érintőlegesen lásd fentebb). Ezzel együtt kialakulását már a kora bronzkor idején valószínűsítik, ezért sem feltétlenül indokolt a Kisapostag-kultúra elnevezés használata.³⁸¹ Helyette a Szabó Géza által vázolt Bonyhád I-III. fázis elnevezést használhatjuk.³⁸² A kultúra legnagyobb méretű és komplex összefoglalását Kiss Viktória nemrégiben elvégezte.³⁸³ Így most csak néhány szó erejéig térek ki rá.

Szabó Géza érdeme (és a magyar régészet szerencséje), hogy a bonyhádi feltárásokon nyert adatokat nagyon gyorsan és véleményem szerint pontosan tudta értelmezni és magyarázni, ezáltal rávilágítva olyan pontokra, melyek addig bizonytalanul álltak a magyar kutatásban. Ilyen adatnak tartom az MKK-t megelőző időszakra vonatkoztatott megállapításokat ti., hogy a tekercselt pálcikás díszítést használó csoport (Kisapostag-kultúra)

³⁷⁵ Rahmstorf 2008, 152.

³⁷⁶ Rahmstorf 2008, 152.

³⁷⁷ Vander Linden 2007, 347.

³⁷⁸ Hazánk területén gyakorlatilag minden emlékanyagát erősen átszínezi, kiegészíti a „helyi” emlékanyag (Makó, Somogyvár-Vinkovci). Kalicz-Schreiber 1997, 177., 185.

³⁷⁹ Bándi 1967, 26.

³⁸⁰ Szabó 2009b, 60-62.

³⁸¹ Bándi 1967, 27.

³⁸² Szabó 2010, 112.

³⁸³ Kiss 2012c

valójában az MKK legkorábbi megjelenése.³⁸⁴ Ennek fényében a korábbi eredményeket is át kell értékelnünk.

Többek között pontosítanunk kell azt a megállapítást, hogy az MKK a Dél-Dunántúlon alakul ki és innen terjed észak felé.³⁸⁵ Az közelebb áll a valósághoz, hogy a mészbetétet valóban a Dunántúl területén kezdik el először használni, de nem egy új kultúra, hanem az akkor már létező, de mészbetétet még nem használó MKK (Bonyhád II.). Így érthetőbbé válik, hogy miként lehet, hogy még a kultúra klasszikus és késői szakaszában is vannak Álzsinegdíszes töredékek.³⁸⁶ Bár a zsinegdísz – álzsinegdísz értelmezésében nem egységes az álláspont (csak díszítőmotívum-e vagy önálló kultúra),³⁸⁷ azt még Torma István is elfogadta, hogy igen szoros kapcsolat állt fenn az MKK, a Litzenkerámia és a Kisapostag között.³⁸⁸ Azokat az eltéréseket, amiket a Litzenkerámia és a Kisapostag (tehát a Bonyhád I.) között megállapít, inkább tartom az *alapkultúra egyes csoportokba rendeződött hordozóira nézve időbeli és bizonyos értelemben területi specifikumnak*, semmint a különállás bizonyítékainak.³⁸⁹ A néhány sorral korábbi megállapításomat is figyelembe véve (Kisapostag nincs, hanem helyette Bonyhád I. és II. van, ami az MKK legkorábbi fázisa) természetes is ez az álláspontom. Ennek, mármint a területi és időrendi elkülönülésnek alapjait már Bándi Gábor megállapította, amikor az MKK csoportjait a Vučedol és a Somogyvár-Vinkovci-féle őslakosságra vezette vissza.³⁹⁰

Bár ma már a Vučedol-kultúrához tartozó leletek/lelőhelyek vannak a Balatonig terjedően,³⁹¹ mégsem látjuk pontosan ennek hatását a középső bronzkorra nézve. A probléma nem csak abból adódik, ha az MKK kialakulását a Kisalföldre lokalizálják,³⁹² hanem abból, hogy ott Vučedol lelőhelyről egyrészt nem tudunk, másrészt Somogyvár-Vinkovci is leginkább a Makóval keveredve található.

További gond, ahogy maga Bándi mondja, hogy az MKK-t kialakító Litzenkerámiához tartozó csoportok nem a Duna mentén érkeztek a Kárpát-medencébe, hanem az Ikva-Répcse-Gyöngyös-folyók/patakok vonalán.³⁹³ Innen természetesen eljutottak a Rába-torkolat vidékére,³⁹⁴ de itt megint csak a vučedoli őslakosság hiányával találjuk

³⁸⁴ Szabó 2010, 112.

³⁸⁵ Kiss 2012c, 29.

³⁸⁶ Honti 1994, 8.

³⁸⁷ A Neugebauer-Pivovarová vitába nem áll szándékomban itt beszállni.

³⁸⁸ Torma 1972, 24.

³⁸⁹ Cf. a split-off csoportokról mondottakkal!

³⁹⁰ Bándi 1972, 41.

³⁹¹ Szabó 2010, 111.

³⁹² Bándi 1972, 45.

³⁹³ Bándi 1972, 42.

³⁹⁴ Bándi 1972, 44.

magunkat szembe. Már ha kritérium, hogy csak ők vihettek szerepet az új kultúra létrehozásában.³⁹⁵

Nyilvánvaló, hogy Litzenkerámia átalakulásában Mészbetétes Kerámia Kultúrájává a helyi elemek vettek részt, a kérdés már „csak” az: kik? miként? és hol? Azért is merülhet ez föl, mert Burgenland területén a Litzenkerámia a Gáta-Wieselburg kultúrával párhuzamosan él és nagy valószínűség szerint megéli a középső bronzkor végét is, a Halomsírosok megjelenését.³⁹⁶ Az őslakosság szerepét vizsgálva hasznos lehet az az irány is, ami nem csak a Dunántúl területét vizsgálja, hanem már a burgenlandi kiinduló pontot is. Ebben az esetben szóba jöhet a Laibach/Ljubljana-kultúra,³⁹⁷ mint Vučedol származék, esetleg egy időszakkal később a Vinkovci is.³⁹⁸ Ez utóbbi, mármint a „litzenkeramikos Ljubljana kultúra” minden jel szerint igen hamar föloldódik a Somogyvár-Vinkovciban.³⁹⁹ A Dunántúl területére valamikor Kr.e. 2200 előtt, de 2400-nál semmiképpen sem korábban érkeztek,⁴⁰⁰ (cf. Győrszemere – Tóth-tag calBC dátumával) és ez az időszak a Bonyhád I. ideje. Ebben a korszakban már megjelennek Észak-Horvátországban is (figyelembe véve a Ljubljana kultúrával való kapcsolatot, ez nem meglepő), de önálló lelőhelyüket egyelőre nem sikerült elkülöníteni.⁴⁰¹ Ennek ellenére a Dráva-Száva közén (kivéve a legkeletibb részt, ahol az MKK él) ma már feltételeznek a kutatók egy önálló Litzenkeramiás csoportot.⁴⁰² Külön érdemes megemlíteni, hogy a Litzenkerámia 9 lelőhellyel képviselve van Bosznia-Hercegovina területén a Neretva mellett is.⁴⁰³

Dolgozatom későbbi részében még sokszor elő fog kerülni – és adott helyen bővebben fogom tárgyalni – az a néhány soros gondolat, amit most is fontosnak tartok megemlíteni. Egy-egy csoport élete a régész szemüvegén át viszonylag egyszerű: más, az eddigiektől eltérő anyag jelenik meg, amiből mi rögtön új csoportot alkotunk, majd anyagi kultúrája alapján követjük „életét”. Hogy az MKK példáján világítsam meg kissé a dolgot, vegyük sorra azt, amit tudunk!

³⁹⁵ Ha a vučedoli őslakosságot inkább Somogyvár-Vinkovcinak tartjuk akkor más a helyzet. A Somogyvár-Vinkovci Győr környéki jelenlétére már nagyon korai időszakból van adatunk: Győrszemere – Tóth-tag lelőhelyen Kr.e. 2473 calBC. Figler 1996, 8.; A dátum régi mérés eredménye, ma már fenntartásokkal kell kezelni, bár szignifikánsan nem mond ellent az új eredményeknek: Cf. Szabó 2017, 108. Fig. 5.

³⁹⁶ Kiss 2013, 63.

³⁹⁷ Kiss 2012b, 327.

³⁹⁸ Kiss 2012b, 328.

³⁹⁹ Tasić 1984, 27.

⁴⁰⁰ Szabó 2010, 112.

⁴⁰¹ Karavanić 2007, 37.

⁴⁰² Kiss 2013, 69.

⁴⁰³ Kiss 2013, 70.

Az Litzenkerámia hordozói megtelepedtek a Dunántúlon, ahol az őslakossággal összeolvadva létrehozták az MKK-t. Ez a kultúra bonyolult és meghatározott szimbolikával ékítette edényeit és fémtárgyait, majd valamikor a középső bronzkorunk végén a Halomsíros kultúra hatására eltűnt a régészet által látható térképről.

Amikor azt mondjuk, hogy a Litzenkerámia, mint kialakító tényező szerepet játszott az MKK elindulásában, akkor azt is mondjuk, hogy ezzel végső soron a keleti eredetű Zsinegdíszes kerámiához is köthető; lévén előbbi meg amannak származéka. Kísérjük meg a múltat a maga komplexitásában szemlélni, és azzal a tudattal vizsgálni, egyelőre csak a Kárpát-medence kora- és középső bronzkorát, hogy az egyes kultúrák tagjai emlékezhetek eredetükre és így kifejezőmódjaik is párhuzamokat/magyarázatokat találhatnak a sztyeppén. Mert „*Az egyik oldalon ott a sok-sok történet [»leletanyag« értelmezés tölem], amelyekben megannyi csoport telepíti le emlékeit és önképét, a másik oldalon ott az egyetlen történelem, amelybe a történészek [»régészek« értelmezés tölem] a sok-sok történetből [»leletanyagból« értelmezés tölem] lefejtett tényeket ülepítik. Csakhogy ezek a tények üres absztrakciók, senkinek nem jelentenek semmit, senki sem emlékezik rájuk, nem fűződnek személyes identitáshoz vagy emlékekhez.*”⁴⁰⁴ A múlt esetében tehát olyan „*társadalmi képződménnyel van dolgunk, amelynek jellege a mindenkori jelen értelmi szükségleteitől és vonatkoztatási kereteitől függ. A múlt nem természettől fogva van, hanem kulturálisan terem.*”⁴⁰⁵

És akkor most ennek fényében térjünk vissza az MKK megjelenéséhez. Valami kimozdítja burgenlandi területeiről a Litzenkerámia kultúráját és ezzel egy ÉNY-DK tengely mentén (emlékezzünk a Baden kultúra kapcsolattartási irányára!) a Dunántúl területei felé tolja.⁴⁰⁶ Mi miatt mozdul el a Litzenkerámia? Hajlok arra, hogy azok a Kárpát-medence keleti, északkeleti csücskét érintő sztyepei mozgások lesznek a felelősek ezért, amik végeredményben a Zsinegdíszes kultúra megszűnését is okozták.⁴⁰⁷ Ez a mozgás lesz az, ami áttolja a Kárpátokon a Chłopice-Veselé⁴⁰⁸ kultúrát,⁴⁰⁹ (konkrétabban a Jablonkai-hágón⁴¹⁰ – ez dolgozatom későbbi részében érintőlegesen még elő fog kerülni) és ez a felelős talán azért, mert a Hatvan-kultúra megjelent a Duna északi és déli partján (Tokod-csoport).⁴¹¹ Ezek a mozgások nem csak a Kárpátok keleti felében zajlódtak, hanem a hegységet megkerülve

⁴⁰⁴ Assmann 2004, 45.

⁴⁰⁵ Assmann 2004, 49.

⁴⁰⁶ Bándi 1967, 26.

⁴⁰⁷ Lásd fentebb!

⁴⁰⁸ Az első kelet-európai kultúra, ami északról jut át a Kárpátokon és nem közép/kelet-európai eredetű. Origóját a Kaukázusban keresik! Vladár 1973, 254.

⁴⁰⁹ Batora 1991, 91.

⁴¹⁰ Novotná – Novotný 1984, 283.

⁴¹¹ Kiss 2012c, 29.

nyugat-északnyugat felől is. A már „letelepült” Chłopice-Veselé kultúra Délnyugat-Szlovákiától Kis-Lengyelországon át a Kassai-medencéig terjedt.⁴¹² Tehát nagyon valószínű, hogy a Morva-kapun át is benyomultak a Felvidékre.⁴¹³ Élettartama alapján, melyet 50-100 évre tesznek mindössze,⁴¹⁴ tipikusan „*split-off*” csoportnak tartható, mégis ez hozza el a bronzkort a Felvidékre.

Az eltérő terminológiákat figyelembe véve (Chłopice-Veselé helyett a lengyel kutatók Protomierzanowice elnevezést használnak, ami a kerámiára levetítve és a szlovák anyaggal párhuzamba állítva azt jelenti, hogy a Chłopice lenne a Protomierzanowice, míg a Veselé a korai Mierzanowice, amit szlovák kutatók összevontak és Mierzanowice I-II. néven illetnek.⁴¹⁵ A Mierzanowice II. megfelel a Nyitra kezdetének, Kr.e. 2200 körül.⁴¹⁶ Időben párhuzamosítható tehát a Litzenkerámia és az MKK fejlődésével.⁴¹⁷ Ha a fentieket figyelembe vesszük, akkor egy nagyon összetett és meglehetősen furcsa kép tárul a szemünk elé.

Adott tehát egy keletről, szinte biztosan állítható, hogy a sztyeppéről induló népmozgás, ami két irányból kerül a Kárpát-medencét. Egyik dél felé tart (ez a Somogyvár-Vinkovci kultúrkörrel szóló részben került elő), míg a másik északra (ez pedig a Felvidék kora bronzkorát alakítja). Az utóbbiról nagy bizonyossággal állíthatjuk, hogy kis létszámú ámde gyorsan mozgó csoportoknak tulajdonítható – már-már klasszikus nomád és lótaró népeket láthatunk mögöttük. Visszaköszön ez abban, hogy a legújabb vizsgálatok szerint egyes Hatvan-kultúrába sorolható telepeket a későbbi időkből oly’ jól ismert gyepű-elv szerint alapítottak.⁴¹⁸ A Visztula felső medencéje felől Kr.e. 2300-tól kezdődően folyamatos az átszivárgás a Kárpátokon, egy olyan kultúrkörből, amit a kutatók – bár meglehetősen pongyolának hangzó, de tulajdonképpen a fenti problémákat tökéletesen áthidaló elnevezéssel – Circum-Kárpáti Epi-Zsinegdíszes körnek [*Circum-Carpathian epi-Corded Culture*] neveznek.⁴¹⁹ Ez az a beszivárgás, ami a Makó-kultúra által fémjelzett alaplakosságot majd Hatvanná teszi.⁴²⁰ Ezért is rokon több ponton is az MKK és a Hatvan anyagi kultúrája⁴²¹ – mert azok a csoportok, amik leszivárogtak a Visztulán, azok valamiféle rokonságban álltak

⁴¹² Batora 1991, 92.

⁴¹³ Novotná – Novotný 1984, 283.

⁴¹⁴ Batora 1991, 91.

⁴¹⁵ Batora 2000, 34.

⁴¹⁶ Batora 2000, 34.

⁴¹⁷ Karavanić 2007, 40.

⁴¹⁸ Fischl – Kienlien 2013, 9.

⁴¹⁹ Kadrow 1991, 641.

⁴²⁰ Kulcsár 2009a, 188.

⁴²¹ Kiss – Somogyi 2004, 93.

azokkal, akik a Kárpátokat északról megkerülve, az Álzsinegdíszes elmozdulását okozva (vagy ők maguk jöttek?) eljutottak a Dunántúlra.

Az is fontos, hogy nem csak a Dunántúl területén változtattak az etnikai viszonyokon, hanem Közép-Európa más részein is. Nem zárható ki, hogy a Halomsíros kultúra legalábbis egyik elemét az ehhez a hullámhoz tartozó nép/népek adták.⁴²² Figyelemre méltó, hogy egyes a Tokod-csoporthoz sorolt temetkezéseket kőpakolással, vagy egyenesen kőkörrrel látnak el.⁴²³ (A kő temetkezési célra való felhasználása, úgy, mint sírok kibélelése, esetleg a temetkezési hely kőkörrrel való „megjelölése” tudomásom szerint a kora bronzkor időszakával lép föl a Kárpát-medencében, tulajdonképpen előzmény nélkül, hacsak a kösztélé állítás szokását nem tekintjük annak, de ez véleményem szerint nem ebben az értelemben áll összefüggésben a Kárpát-medence kora bronzkorával.) Azért gondolhatunk arra, hogy a Halomsíros kultúra egyik alkotó-kultúrája ekkor érkezett Európába, mert maga a Halomsíros kultúra temetkezési szokásai nagyon heterogének: egyszerű halom, kőpakolásos, kőkörrös, kőkamrás és valamiféle faszerkezetű felépítménnyel rendelkező is létezik.⁴²⁴

A bronzkor eleji halmos temetkezések esetében teljesen egyértelmű, hogy a Dunántúl területén a Somogyvár-Vinkovci kultúra (a déli ág) hoz változást. Hiszen a stratégiai pontokon megjelenő halmos temetkezéseik a Kisalföld területén (Rajka, Gönyű)⁴²⁵ jól jelzik, hogy az új irányzatoknak volt erejük megszállni és meg is tartani ezeket a kiemelkedő fontosságú részeket. Ezek a halomsírok, bár eddig nem ismert belőlük rentábilis mennyiség, de minden esetben kultúrák határterületein, fontosabb útvonalak mentén állnak,⁴²⁶ az arra járónak mintegy jelezve, hogy most éppen egy új népesség területére érkezik, akinek a határait (h)őseik szellemei védik. (Ha esetleg Homéroszinnak gondolná valaki ezt a képet, akkor jól gondolja; szándékolt a párhuzam!) Ez később egyértelműen materializálódik a Földközi-tenger medencéjében; ennek legjobb példáit a műkénéi kori görögség szolgáltatja majd.⁴²⁷ Az a nagyjából ezer esztendőnyi távolság, ami a műkénéi kort és a Somogyvár-Vinkovci kultúrát elválasztja egymástól, mindenesetre óvatosságra kell, hogy intsen minket. Az azonban megfontolásra késztet, hogy ezekben a kora bronzkori halmos temetkezésekben a halomba ástott utólagos áldozatokról is tudunk.⁴²⁸ A Balkánon két részre szakadó Somogyvár-Vinkovci-kör északi ága a Dunántúlra hozza a halmokat (már akár *de genere* somogyvárinak

⁴²² Itt érdemes megemlíteni, hogy a későbbi Halomsíros időszak B-C időszakában kőpakolásos halomsírok jelennek meg (Jankovits 1992, 59.).

⁴²³ Kisné Cseh 2003, 61.

⁴²⁴ Jankovits 1992, 58.

⁴²⁵ Kulcsár 2002, 168.

⁴²⁶ Kulcsár 2002, 185.

⁴²⁷ Cf. Antonaccio 1995, 1., 13. Fig. 1.; 31. Fig. 3. a teljesség igénye nélkül

⁴²⁸ Kulcsár 2002, 185.

tartható csoportról, akár csak a hozzájuk csapódó, és szokásaikban eltérő másokról), a délre menő vizont eljuttathatja Hellász területére. Az EH (*Early Helladic*, korai helladikus kor) II végén Lernán elpusztul a *House of Tiles*, ezzel párhuzamosan megjelennek a térségben a nyíllyukas balták és az említett épület omladékaiból halmot emelnek, majd azt kőkörrel övezik.⁴²⁹

Ha a fenti néhány sort bizonytalanságaival együtt is a helyén kezeljük, akkor látható talán, hogy a Kárpát-medence és a Mediterráneum népei egymással igen szoros rokoni kapcsolatban állhattak; amennyiben mind a kettőt a sztyeppéről származtatjuk. Persze kérdés marad, hogy meddig terjed a kulturális emlékezet identitásképző része, de nem zárható ki, hogy túl tudja lépni az ezer esztendő. Amennyiben elfogadjuk, hogy az MKK végső soron a Zsinegdíszes kultúrából származik, valamint azt, hogy a Füzesabonynak is oda vezetnek a gyökerei, akkor tulajdonképpen kijelenthetjük, hogy a középső bronzkorunk végéig jelen vannak keleti elemek hazánk területén, akik kisebb-nagyobb mértékben, de biztosan kapcsolatban álltak/állnak a sztyeppe Katakombás népségével.

Már most akkor az a kérdés, hogy a késő bronzkorunkat alkotó Halomsíros kultúra hogyan illeszkedik ebbe a képbe...

I. 2.2. A Halomsíros kultúra megjelenése a Kárpát-medencében és a kialakuló késő bronzkor

A Halomsíros kultúra hazai megjelenése a késő bronzkor kezdetét jelenti a Kárpát-medencében. A magyar kutatás hagyományosan az ún. Koszider-horizont, illetve az azt közvetlenül megelőző néhány évtizeddel induló időszakról számol a késő bronzkorral. Ez – a későbbiekben látni fogjuk – a Kr.e. 16. század körüli időszakot jelenti. Ezek a dátumok a Dunántúl keleti felén mindenképpen helytállóak, a nyugatin ugyanakkor nem ilyen egyértelmű a helyzetük. Ebben az időszakban Közép-Európában szinte a semmiből megjelenik egy olyan kulturális egység, egy olyan erős tradíciókkal bíró, entitásként viselkedő csoport, ami aztán alapjaiban változtatja meg Európa történelmét. Azokból az adatokból ugyanis, amit a Magyarországon megjelenő Kárpát-medencei Halomsíros kultúráról tudunk, arra lehet következtetni, hogy a Halomsíros kultúra – legalábbis entitását meghatározó jelenségek

⁴²⁹ Pullen 2008, 36.

tekintetében – a kora bronzkori keleti eredetű kultúrákhoz nagyon hasonlóan viselkedik.⁴³⁰

Amikor a magyarországi késő bronzkor kezdetéről beszélünk, akkor szükségképpen ismét abba a nehézségbe akadunk bele, aminek terminológia a neve. Korábban már jeleztem, hogy a kora bronzkor vonatkozásában is ez az egyik legfőbb gondunk, és a késő bronzkornál ugyanezzel állunk szemben. Beszélünk ugyanis egy, a magyarországi középső bronzkort lezáró Koszider-horizontról, majd egy késő bronzkort bevezető post-Koszider-horizontról és magáról a késő bronzkorról. Ezzel együtt fölvetjük, hogy Halomsíros csoportok már a Koszider-horizont előtt is érkezhettek Nyugatról⁴³¹ (amikor a Gáta-kultúra területét érintik, már a Kárpát-medencében járnak, de még messze a Dunántúl keleti felétől),⁴³² onnan, ahol a Halomsíros kultúra időszaka alapvetően a középső bronzkor időszakát jelenti⁴³³ (néhol még a korai végét is ideveszik). A kérdés eldöntésében sokszor a kusza radiokarbon adatok sem segítenek. Ez javarészt a módszer bizonytalansági faktorából fakad. A sokszor ± 50 éves eltérések elég nagy időtávlatot jelentenének ahhoz, hogy a Dunántúl keleti és nyugati fele között „elcsússzon” az időrend. Az biztos, hogy a nyugatról érkező Halomsírosok előbb érték el Győr-Moson-Sopron megye területét, mint Fejér megyéét. Azt egyelőre nem tudjuk megválaszolni, hogy mennyivel korábban.

Amint mondtam tehát, a Koszider-horizont elején a Halomsíros kultúrához köthető anyag jelenik meg Kárpát-medencében, pontosabban a Dunántúl területén és ez az időszak a RBA B1 ideje.⁴³⁴ Ezt alapvetésként kell kezelni, jóllehet ez egy olyan folyamat végpontja, aminek kezdete - a Halomsíros kultúra kialakulása és vándorlásának okai - homályba vész, és ezért magát a folyamatot sem igazán látjuk tisztán. Dendrokronológiai adatok alapján a Halomsíros kultúra Ausztria területén északról lépi át a Dunát valamikor a Kr.e. 18. században⁴³⁵ és ezzel ez a legkorábbi Halomsíros megjelenés a Dunától délre. Ezt a csoportot Ausztria területén Mistelbach-Regelsbrunn-csoportnak is nevezik.⁴³⁶ Következésképpen Koszider-korúnak határozzák meg ennek a csoportnak az anyagát, ami a fentebb említett dendrokronológiai adatok alapján Kr.e. 1761/1759-1500 közé tehető. Ami ezzel kapcsolatban különösen figyelemre méltó, az a nagy ellentmondás a datálásban. Dél-Németországban

⁴³⁰ Ilyesmire utal lényegében Falkenstein is a késő bronzkori közép-európai temetkezési szokások változásait taglalva, még ha *expressis verbis* nem is mondja ki. Falkenstein 2011, 337-338.

⁴³¹ Sütő-Nagysáncstetőn a középső bronzkori házak padlóját újítják meg az „őslakos” mészbetétes kultúrával összeolvadó Halomsírosok. Kiss 2000, 26.

⁴³² Horváth 1994, 219.

⁴³³ Meg kell azonban jegyezni, hogy Dél-Németország területén a Halomsíros kultúra folyamatosan fog az Urnamezős kultúrába átféjlődni. Hansen 1998, 8. Nagyobb törést én a kora vaskorban sem látok, így lényegében a késő bronzkor elejétől kontinuos elemekkel számolhatunk. [53-54. kép]

⁴³⁴ Kovács 1975, 300.

⁴³⁵ Kr.e. 1767/1759-1500 közé helyezhető a megjelenés. Sánta 2009, 261.

⁴³⁶ Sánta 2009, 262., Kiss 2013, 63.

ugyanis (ahonnan elvileg a Halomsíros kultúra átlépi a Dunát) a szekvencia kalibrálás után a RBA B időszakra Kr.e. 1545/1460-1480/1430-as dátumokat kaptak a kutatók.⁴³⁷ Tovább árnyalja (bonyolítja?) a képet, hogy Ilon Gábor, kalibrált adatai (!?), a Bakony-vidéki Halomsíros kultúra megjelenését Kr.e. 1878-1692, 1884-1740 idejére teszik.⁴³⁸ Egy kicsit finomítva még ezt is, rá kell mutatnom arra, hogy a Dunántúl keleti felén a Halomsíros jelenlét minden valószínűség szerint a Kr.e. 16. század közepe előtt a legjobb esetben is csak szórványos lehetett; erre utalnak legalábbis Dunaújváros-Kosziderpadlás C14 adatai.⁴³⁹ Ezért is valószínű a kutatás jelenlegi állása szerint, hogy a Halomsíros kultúra Kárpát-medencei – jobb szó híján – expanziója egy egészen lassú, nagyjából 200 esztendő folyamat,⁴⁴⁰ aminek a végén még egyszer ennyi ideig tudják tartani magukat, amíg átadják helyüket az Urnamezős kultúrának.⁴⁴¹ Ezzel a néhány kiragadott adattal talán érzékelhető, hogy nagyon nehéz lenne a Halomsíros kultúra Kárpát-medencei mozgását lineáris folyamatként leírni.

A kiindulás valahonnan a mai Németország középső területeiről, ill. Lengyelországból eredő folyamatnak látszik, ahonnan – az Aunjetitz-kultúra peremvidékén – valószínűsíthető leginkább az a gazdasági (?) föllendülés, ami a Halomsírosok fölemelkedéséhez vezethetett. A társadalmilag nagyon fejlettnak tartott Aunjetitz-kultúra⁴⁴² egyik jellegzetessége a „hercegi síroknak” nevezett gazdag temetkezések.⁴⁴³ Ezek a klasszikus Aunjetitz-kultúra időszakára (Kr.e. 2200-1800/1700)⁴⁴⁴ keltezhető temetők egy olyan erős társadalom képét mutatják, ami képes lehet majd azoknak a nagyhatású változásoknak a véghezvitelére, melyek a peremvidéken a Halomsíros kultúra kialakulásához vezethettek. Ha elfogadjuk, hogy a Dunántúl „teljes” okkupálása csak a Kr.e. 16. században történt meg (záró momentum Dunaújváros-Kosziderpadlás kincsletei), akkor európai összevetésben is világosan látszik, hogy nem csak nálunk mennek végbe alapvető társadalmi-ideológiai változások!

A dán kora bronzkorban (Kr.e. 1500/1400-1200 között) több tízezer halmot⁴⁴⁵ emeltet a Kr.e. 1500 körül fölemelkedő új vezetőréteg.⁴⁴⁶ A klasszikus Aunjetitzben megjelenő halmos temetkezések Kr.e. 1900-1700 körül érik el a kultúra északi részét,⁴⁴⁷ ám ezzel egyértelművé (?) válik az is, hogy a társadalomban növekvő ellentétek keletkeztek, amelyek

⁴³⁷ Müller – Lohrke 2009, 31.

⁴³⁸ Ilon 1997, 253. Régi mérési eredmények, ma már revideálásra szorulnak!

⁴³⁹ Szalai 2000, 157.

⁴⁴⁰ Szalai 2000, 162.

⁴⁴¹ Szalai 2000, 162.

⁴⁴² Ernée et al. 2009, 355.

⁴⁴³ Jaeger – Czebreszuk 2010, 229.

⁴⁴⁴ Rassmann 2007, 465.

⁴⁴⁵ Kristiansen 1998, 281.

⁴⁴⁶ Kristiansen 1998, 288.

⁴⁴⁷ Müller 2012, 258.

hatására – így a nyugati kutatás – az Aunjetitz déli területein konfliktusok robbannak ki, ezért itt Kr.e. 1700-1600 körül erődítéseket kezdenek építeni.⁴⁴⁸ Ez ismét egyértelmű igazolása annak, hogy megjelent egy új, addig ismeretlen hatalmat gyakorolni képes réteg – a peremvidéken. Az, hogy ez a vezető réteg monopolizálta kereskedelmet,⁴⁴⁹ szinte már magától értetődik. Itt azért érdemes egy kis differenciálást eszközölni, hiszen a társadalmi átalakulás nem a semmiből és főleg nem egyik napról a másikra történt. Fölhívom a figyelmet, hogy a Baltikumban található borostyán, mint a presztízs egyik fokmérője, a Kr.e. 3. évezredtől indul hódító útjára és vele együtt egyre több ún. „Napszimbólum” is megjelenik.⁴⁵⁰ Persze nehéz úgy bármi biztosat is mondani az Aunjetitz-kultúra egészéről és ezáltal az általa kifejtett hatásokról is, hogy egyetlen jól kutatott temetőjét ismerjük, azt is a kultúra délkeleti pereméről.⁴⁵¹

Tegyük föl, hogy pontosan ismerjük a Halomsíros kultúra megjelenéséhez vezető utat és tudjuk, hogy az a kora bronzkori sztyepei népmozgás, ami a Felvidékre a Nyitra-kultúrát és hozzánk a Hatvan-kultúrát hozza el, ill. az, ami a Cseh-Morva-medence vidékére az Aunjetitz-kultúra népességet eljuttatta, nem más, mint a Halomsíros kultúra „őseinek” mozgása. Ők aztán „hercegi halmok” alá temetik vezetőiket már, mint Aunjetitz-kultúra és a helyi lakossággal összeolvadva változtatnak kissé szokásmódjukon, de alapvető életmódjuk fő vonalakban megmarad és továbbra is sztyepeiként viselkednek. Szépen lassan (300 év alatt? a fenti adatokból ez látszik) beszüremlenek a Kárpát-medencébe, Ausztria területére és nagyon jól megértetik magukat az itteni őslakosság egy jelentős részével, hiszen végső soron egy töről fakadtak.⁴⁵² Kulturális váltás lenne tehát nálunk a Halomsírosok megjelenése inkább, semmint etnikai.⁴⁵³

Tovább már nagyon nem akarom itt boncolgatni a kérdést, de annyit mindenképpen meg szeretnék említeni, hogy a középső bronzkorban, a középső bronzkor legelején a Hatvan-kultúra „valamiért” (természetesen a Füzesabony-kultúra megjelenése miatt) nyugatra húzódik, és így a Dunántúl északi részén élő lakossággal összeolvadva adja a Tokod-csoport népességét.⁴⁵⁴ Ki kell emelni (és nem lehet elég nagy felkiáltó jelet tenni mögéje), hogy ennek urnás temetkezései kőpakolásosak vagy éppen kőkörral körülvettek!⁴⁵⁵ Csak fölvetésként

⁴⁴⁸ Müller 2012, 258.

⁴⁴⁹ Kristiansen 1998, 288.

⁴⁵⁰ Jeager – Czebreszuk 2010, 230.

⁴⁵¹ Ernée et al. 2009, 356.

⁴⁵² Lásd fentebb, a kora bronzkori népmozgásokról mondottakat!

⁴⁵³ Sánta 2013, 79.

⁴⁵⁴ Kisné Cseh 1999, 28.

⁴⁵⁵ Kisné Cseh 2003, 61. – nem véletlenül gondolják a késő bronzkori urnás rítust Kárpát-medencei eredetűnek! Falkenstein 2011, 337-338.

érdeemes megjegyezni, hogy ha az a valami, ami a Hatvan kultúrát „adja” sztyepei, akkor a Tokod-csoportnak is valami ilyesmi lehet a helyzete. Ahogy a Mierzanowice kultúrát „átnyomja” a sztyepei hullám a Kárpátokon, úgy alakul a Füzesabony sorsa is. Mateusz Jaeger meggyőzően bizonyítja, hogy a középső bronzkori Trzciniec kultúra anyaga nagyon szoros rokonságot mutat a Füzesabony-kultúra formakincsével⁴⁵⁶ és az általa közölt térképen nagyon világosan kirajzolódik az is, hogy a Kárpátok melyik hágóját/hágóit használták a leggyakrabban.⁴⁵⁷ Természetesen azzal is a legteljesebb mértékben egyetértek, hogy ez a transzkárpáti kapcsolat már a neolitikum óta létezett és a bronzkor ezen időszakában csak erőteljesen aktivizálódott (talán éppen azért, mert egyetlen nép tagjai lakták a hegység északi és déli lejtőit?).⁴⁵⁸

Feltételezem, mert a kérdés alaposabb vizsgálata nélkül mást nem nagyon lehet tenni, hogy az a – mondjuk így – hullám, ami miatt a Füzesabony-kultúra „átkel” a Kárpátokon megegyezik azzal, ami a Halomsíros kultúrát (azaz annak elődeit) is kimozdítja (?) eredeti helyéből, vagy ami miatt legalábbis egyes Halomsíros elemek dél felé veszik az irányt. Ez a vándorlás valamikor Kr.e. 2000 körül kezdődhetett⁴⁵⁹ és a vége egyelőre nem meghatározható. Teljesen igazat kell adnom tehát Reményi Lászlónak, amikor azt mondja, hogy a Kr.e. 2500 körül kialakuló kulturális hálózat (amiben a kora bronzkori népmozgások és a régészeti kultúrák sokszínűsége az alapvető elem) a későbbi Kárpát-medencei és közép-európai kapcsolatrendszerek szerves előzményének tekinthető;⁴⁶⁰ azaz pontosabb úgy, hogy „tekintendő”. Vagy, ahogy Joseph Maran mondja: a késő bronzkori egység a kora bronzkori alapokon nyugszik.⁴⁶¹ Érdekes módon a középső bronzkori népmozgások nem okoztak törést a Kárpát-medence belső életében – ellenben a Halomsíros kultúra megjelenésével.⁴⁶² A Halomsíros kultúra megjelenése foglalja időrendi egységbe a Koszider horizontra az anyagi kultúrát, ami azonban kulturálisan különválasztható.⁴⁶³

Nem lehet véletlen, hogy a kőpakolásos temetkezések szokása a RBA B-C időszak alatt ismét megjelenik,⁴⁶⁴ ahogy az sem, hogy a RBA C időszakban a csontvázas temetkezési

⁴⁵⁶ Jaeger 2010, 318., Fig. 2., 319. Fig. 3.

⁴⁵⁷ Jaeger 2010, 321. Fig. 5.

⁴⁵⁸ Jaeger 2010, 330.

⁴⁵⁹ Jaeger 2010, 317., Fig. 1.

⁴⁶⁰ Reményi 2009, 233.

⁴⁶¹ „I will go back in time to the 3rd millennium BC and argue that what we see in the Late Bronze Age is based on much earlier structures of exchange.” Maran 2007, 6.

⁴⁶² A törést itt leginkább az új anyagi kultúra és társadalmi szerkezet kialakítása/alakulása jelenti, hiszen mint már említettem, elsősorban kulturális váltással kell számolnunk és nem etnikaival. Cf. 453. jegyzet

⁴⁶³ Kemenczei 1968, 166.

⁴⁶⁴ Jankovits 1992, 59.

rítust tartják uralkodónak.⁴⁶⁵ A temetkezésekben megfigyelhető nagycsaládi rendszer⁴⁶⁶ és az, hogy pl. a domaszéki telepjelenségek a Makó-kultúra telepjelenségeire emlékeztetnek,⁴⁶⁷ számomra csak tovább erősíti a fenti képet. Ez a reminiscencia nagyon fontos, hiszen ne felejtjük el, hogy a Kárpát-medencébe érkező Halomsíros kultúra minden valószínűség szerint Litzenkerámias elemeket sodor magával a Fertő-tó vidékéről,⁴⁶⁸ ez pedig azt jelenti, hogy a Litzenkerámia életét mintegy 800 esztendőre tehetjük!⁴⁶⁹ (Nem a Koszider időszak alatt jön tehát a Litzenkerámia távolról, hanem itt élt már a Kárpát-medencében – lásd fentebb!⁴⁷⁰) Ezért szerintem nem véletlen, hogy a Kárpát-medencei és a Közép-Duna vidéki Halomsíros kultúra viszonyát nem tudjuk egyértelműen meghatározni.⁴⁷¹

Itt vannak tehát a Halomsírosok valamikor a Kr.e. 1800-as és 1600-as évek között, valahol a Dunántúlon – ez az, amit biztosan el lehet mondani. Érdekes módon miután Ausztria területén átlépik a Dunát, nem annak folyása mentén indulnak meg (miért nem?), hanem minden valószínűség szerint tovább folytatják az útjukat délnek az Őrvidék mentén. Ennek bizonyítéka lenne Esztergályhorváti-Alsóbárándpuszta, ahonnan a Dolný Peterfázisra⁴⁷² keltezhető anyag került elő.⁴⁷³ Az, hogy hogyan kel át a Halomsíros kultúra az Őrvidék területén máig megoldatlan problémája a kutatásnak.

Alapvetően fontos lenne ezt a kérdést tisztázni, mert ez a mozgás azt jelentené, hogy a Rábát is megkerüli a Halomsíros kultúra azzal egyidőben, hogy a Felvidékről délre tolja a Magyarád kultúra lakosságát. A Rába megkerülése azt jelentené, hogy az Északnyugat-Dunántúlon olyan hatalmi viszonyok vannak, amit a Halomsírosok nem tudnak/akarnak áttörni.

Fentebb már említettem, hogy a késő rézkorban Zala megye területe nem az a kifejezetten sűrűn betelepült országrész. Ezzel szemben Vas és Győr-Moson-Sopron megye ilyen tekintetben igazán nem szerénykedhet. Hasonló a helyzet a kora bronzkor időszakában is és a középső bronzkorunk sem itt tobzódik. Mégis, azt azért merész lenne feltételezni, hogy a Somogyvár-Vinkovci kultúra és a Halomsíros kultúra megjelenése közötti időszakban Zala

⁴⁶⁵ Jankovits 1992, 57.

⁴⁶⁶ Sánta 2009, 266.

⁴⁶⁷ Sánta 2009, 266.

⁴⁶⁸ Kiss 2013, 64.

⁴⁶⁹ A Litzenkerámia megjelenése szorosan összefügg a Mészbetétes Kultúráéval, így kezdete Kr.e. 2200 körül látható, de semmiképp sem 2400 előtt (Szabó 2010, 112.), míg a Halomsíros kultúra megjelenését az előbb említettem: valamikor Kr.e. 1800 és 1600 között. (A Dunántúlon alapvetően szórványosan jelen lévő kultúra ilyen hosszú élettartama meglepő.)

⁴⁷⁰ Kiss 2013, 68.

⁴⁷¹ Kiss 2013, 71.

⁴⁷² Ez egyaránt lehet a késő-Magyarád vége és a Kárpát-medencei kora Halomsíros eleje is: Sánta 2009, 265.

⁴⁷³ Horváth 1994, 219.

megye nyugati felében nincs semmi.⁴⁷⁴ Még akkor is az, ha minden jel arra mutat, hogy a Kis-Balaton nyugati medencéjében, ill. attól nyugatra nem ismerünk középső bronzkori anyagot.⁴⁷⁵ Ez már csak földrajzi megfontolásból is nagyon furcsa! A vizenyős-mocsaras Rába és Marcal árterén átkelni nem a legegyszerűbb feladat; sokkal könnyebb ezeket a folyókat délről megkerülni és így jutni el a Dunántúl belső területeire. Nem véletlenül erősíti meg a Balatonmagyaród-Hídvégpusztai átkelőt a Halomsíros kultúra a RBA D időszakban,⁴⁷⁶ amikor minden jel arra mutat, hogy nyugatról/északról az Urnamezős kultúra szorítja őket.

És akkor csak egyetlen problémát említettem meg! A hogyan kerültek ide a Halomsírosok az Őrvidéken keresztül kérdésére visszhangozza a kutatás állapotát a „*de mi van a Gáta-Wieselburg kultúrával?!*” felkiáltás. Tény: egyetlen Közép-Duna-medencei bronzkori csoportot sem értelmeztek annyiféleképpen, mint a Gátát.⁴⁷⁷ Jóllehet megérzésem szerint ez a kultúra a helyzet kulcsa. Kerámiaanyagát tekintve a Tisza-vidék déli területeivel mutat rokonságot (Perjámos kultúra),⁴⁷⁸ embertanilag mongolid vonásai is vannak, nem mellékesen halomsírba is szokta fektetni elhunytjait.⁴⁷⁹ A Gáta-Wieselburg kultúra már-már „csökönyösen” tartja magát ahhoz, hogy nem engedi a területére a Litzenkerámiát;⁴⁸⁰ azt a Litzent, ami mint korábban már említettem a Mészbetétes Edények Kultúrájának egyik alapeleme volt.

A Gáta-Wieselburg kultúra életének minden valószínűség szerint egy keleti irányba tartó mozgás vet véget, ami a Věteřov kultúrába tartozó csoportokat tol előre a Bécsei-erdőtől a Répce-Rábca-Rába folyók vonaláig.⁴⁸¹ Ez egyben azt is jelenti, hogy Litzenkerámiához tartozó elemek is eléri a Rábát, hiszen a Litzenkerámia és a Věteřov kultúra anyaga több lelőhelyen is keveredik.⁴⁸²

Hogy mi indítja el ezt a mozgást az nem egyértelmű. Kézenfekvő a Halomsíros kultúra mozgásával összefüggésbe hozni, de én ebben egyáltalán nem vagyok olyan biztos. Megfontolásra késztet az, hogy Csehország területén a RBA B-C időszak alatt stabilnak

⁴⁷⁴ Kiss 2013, 64.

⁴⁷⁵ Horváth 1994, 219.

⁴⁷⁶ Horváth 1994, 220.

⁴⁷⁷ Bóna 1975, 232. Nagycenk határában Savanyú Bálint kollégám tárt föl egy néhány tucat síról álló gátai temetőt 2018-ban. Az egyik temetkezésből három darab bronz torques mellett egy bronzal körülvett kőből készült jogar is előkerült. Ez újabb érdekes adat a Gáta-Wieselburg kultúrára vonatkozóan. Bálintnak itt is szeretném külön megköszönni, hogy a temetőre fölhívta a figyelmemet!

⁴⁷⁸ Bóna 1975, 234.

⁴⁷⁹ Neugebauer 1994, 92.

⁴⁸⁰ Kiss 2013, 63.

⁴⁸¹ Kiss 2013, 67.

⁴⁸² Kiss 2013, 66.

tartható a hatalmi rendszer.⁴⁸³ Ami ugyanis a Koszider-horizont alatt a Kárpát-medence nyugati részében lejátszódik, az kísértetiesen emlékeztet arra, ami egy korszakkal korábban,⁴⁸⁴ a Mozsolics-féle BIIIa alatt a medence keleti felében történt.⁴⁸⁵ Itt valószínűleg arról lehet szó, hogy keleti irányból valami ismét átlépi a Kárpát-medencét (akárcsak a Hatvan-kultúra esetében), még ha nem is nagyon nagy számban. Jelenleg nem ismerek olyan munkát, ami ezt a problémát vizsgálná, de azok az adatok, amiket csak úgy „mellékesen” említenek, sok helyütt arra utalnak, hogy van egy olyan kulturális elmozdulás, amivel nem számoltunk.

Nevezetesen arra a jelenségre gondolok, amit Morvaországban a Věteřov kultúra vége és a Lausitz kultúra megjelenése közötti időszakra alkalmaznak Proto-Lausitz kultúra elnevezés alatt.⁴⁸⁶ Ez valamikor a RBA A2/B1 átmeneti időszakában jelenhet meg,⁴⁸⁷ ami tökéletesen egybevág a BIIIa horizontunk keletkezésével.⁴⁸⁸ A középső bronzkorig a Kárpát-medence nem játszik különösebben jelentős szerepet a közép-európai régió északabbi térségeinek életében,⁴⁸⁹ viszont a RBA A2c végén a Kárpát-medencei leletek elérik már a Baltikum térségét.⁴⁹⁰ Ha megnézzük az Apa-Hajdúsámson típusú kardok elterjedési térképét, [13. kép] akkor az látszik, hogy a Tiszától keletre, illetve a Duna bal partja mentén találjuk őket, illetve nagyobb sűrűségben a mai Dánia területén. De ez a – mondjuk így – kialakulóban lévő kapcsolat nagyon gyorsan „új”⁴⁹¹ útvonalakat is talál magának. Az érsekújvári fémanyag egyes elemei nem véletlenül mutatnának tehát Hannover felé.⁴⁹² Gyorsan hozzá is kell tenni, hogy Érsekújvár abban a régióban helyezkedik el, ahol a késő Magyarád-kultúra (Dolný Peter) és a Füzesabony-kultúra nyugati elterjedési területe találkozhatott az Ipoly - Garam folyók közötti területen, a Csallóköztől északra, északkeletre, ahonnan kiindulva kiszorították a Mészbetétes Kerámia Kultúráját.⁴⁹³ Nem mellékesen ezen a vidéken indul meg egyértelműen a Magyarád-kultúra és a Halomsíros kultúra összeolvadása is, hiszen a magyarádi telepek mellett egyrészt van Halomsíros telep és temető is,⁴⁹⁴ másrészt a régióhoz

⁴⁸³ Bouzek 1999, 57.

⁴⁸⁴ Európai kitekintése miatt az egyik legjobban használható munka az időrendek összehasonlításához szerintem Harding 2000, 13., Fig. 1.3.

⁴⁸⁵ Kovács 1975, 299.

⁴⁸⁶ Pivovarová 1976, 342.

⁴⁸⁷ Pivovarová 1976, 342.

⁴⁸⁸ Harding 2000, 13. Fig.1.3.

⁴⁸⁹ Swieder 2013, 539.

⁴⁹⁰ Swieder 2013, 542.

⁴⁹¹ Az idézőjel használata – figyelembe véve az eddig elmondottakat – abszolút indokolt.

⁴⁹² Oždani 1986, 51.

⁴⁹³ Kovács 1975, 309.

⁴⁹⁴ Kovács 1975, 308.

véve még Alsó-Ausztria területét is,⁴⁹⁵ egyáltalán nem biztos, hogy egyetlen etnikum hegemoniáját (nevezetesen a Magyarád-kultúra) kell feltételeznünk.⁴⁹⁶ Ausztriában a Věteřov kultúra (Böheimkirchen) vége a RBA B1 időszakra tehető.⁴⁹⁷ Helyét nagyon hamar át kell adnia a Mistelbach-Regelsbrunn csoportnak, hiszen Dél-Morvaországban egyetlen horizont alatt megszűnik (a klasszikus Magyarád-kultúrával párhuzamos időszak), és a Halomsírosok már a RBA B1 megjelennek ott.⁴⁹⁸ Ez lenne az osztrák bronzkor C fázisa, ami után már a Dunántúlon is megjelenik a Halomsíros kultúra.⁴⁹⁹

Fontosnak tartom megjegyezni, hogy most is, mint már néhányszor korábban, amikor arról beszélünk, hogy megjelenik egy adott kultúra, akkor azon a régészetileg legkorábban dokumentálható megjelenését kell érteni, ami nem feltétlenül esik egybe a kultúra megjelenésével. Gondoljunk itt most arra, hogy a vor-Čaka horizont keltezése a RBA C időszak, de már ebben a korban megjelennek ott a későbbi Urnamezős kultúra jellegzetességei.⁵⁰⁰ Az ilyen kulturális átfedések miatt kell távlatilag szemlélni a régió történelmét, és mindig a lehető legalaposabban megkutatni egy-egy kultúra eredetét. Nem véletlen, hogy mások is megemlítik a terület kutatottsága, lelőhelyeinek feltártsága és a nyert információk egymáshoz viszonyított aránytalanságát.⁵⁰¹

A korai Halomsíros anyag minden valószínűség szerint a Magyarád-kultúra késői fázisával együtt jutott el Magyarországra, a Dunántúl területére.⁵⁰² Úgy látszik, hogy ebben az időszakban értékelődik föl újra a Dunántúl nyugati sávjának szerepe is. Az mindenesetre igencsak elgondolkodtató, hogy a Kis-Balaton nyugati medencéjétől nyugatra egyetlen középső bronzkori leletet sem ismerünk, ellenben a legkorábbi Halomsíros anyag éppen innen kerül elő.⁵⁰³

Látható tehát, hogy a Halomsíros kultúra javarészt a RBA C időszakra tudja egyértelműen dominálni a dunántúli területeket. Ez után azonban a RBA D időszak (Mozsolics-féle BIVb – Ópályi horizont időszaka, Kr.e. 1300 körül) során hamar átadja területét az Urnamezős kultúrának.⁵⁰⁴ Ekkor az erős Halomsíros tradíciók alakulnak át Urnamezőssé.⁵⁰⁵ Ebben az időszakban (RBA D – Ha A1) a Čaka-kultúra népességének

⁴⁹⁵ Cf. 232. jegyzet!

⁴⁹⁶ Kovács 1975, 309.

⁴⁹⁷ Pivovarová 1976, 343.

⁴⁹⁸ Pivovarová 1976, 350.

⁴⁹⁹ Mozsolics 1957, 144.

⁵⁰⁰ Kőszegi 1988, 12.

⁵⁰¹ Nagy 2011, 81.

⁵⁰² Horváth 1994, 219.

⁵⁰³ Horváth 1994, 219.

⁵⁰⁴ Marková – Ilon 2013, 826.

⁵⁰⁵ Horváth 1994, 220.

mozgásával számolhatunk a Dunántúl területén.⁵⁰⁶ Nagyon valószínű, hogy nem csak a čakai népesség lendült mozgásba, hanem velük együtt a Lausitz kultúra területéről is indult egy hullám.⁵⁰⁷ A folyamat így, vagy úgy de egyértelműen kihatással van a Kárpát-medencétől délre elterülő területre is.

Az Uramezős hatalomátvétel nálunk a Ha A1 alatt egyértelműen véget ér, míg a Dalmát partvidék egy jelentős részén csak a Ha A2 alatt érzékelhető a régészeti anyag változása.⁵⁰⁸ A kettő közötti területen pl. Szlovénia nyugati/középső részén megindul az Uramezős átalakulás a RBA D végén, de fő időszak a Ha A1 lesz.⁵⁰⁹ Akár a RBA D végén, Ha A1 elején nyugatról új etnikumként jelenik meg az Uramezős kultúra,⁵¹⁰ akár a Ha A1-ig tovább élő Halomsíros kultúrával számolunk,⁵¹¹ az biztosnak látszik, hogy „a Kárpát-medence északi, északnyugati térségében egy korai urnamezős fejlődési korszak határolódik el sajátos színezetű kultúrával.”⁵¹² Utalnom kell rá, hogy ez a régió a késő rézkortól egészen biztosan, de minden valószínűség szerint már a késő neolitikum időszakától (MOG festett kerámiája) szinte folyamatosan kulturális különállásával veteti észre magát. Emlékeztetnék a kora bronzkori részben tárgyalt gönyői halomsírra, valamint a nezsideri kőpakolásos halomra, ami alapján nagyon valószínű, hogy már nem csak sztyepei eredetű csoportok⁵¹³ érkeztek a régióba. (Nem lesz ez másként a kora vaskor időszakában sem, a Kalenderberg-csoport alatt.) Ezek után már szinte természetes, hogy a Halomsíros kultúra alatt sem látszik más változat; amikor a RBA D időszakig Délnyugat-Szlovákia, Burgenland és a Dunántúl területe a temetkezések alapján egy sajátos, helyi fejlődési utat járt be.⁵¹⁴ De az Uramezős időszak sem hoz igazi változást: ekkor Alsó-Ausztria északi része, tkp. a Dunától délre eső területek, dél-Morvaország területén – eltérően más Uramezős térségektől – nem történik döntő változás a temetkezési módban, hanem a késő bronzkor eleji hagyományok folytatódnak.⁵¹⁵ Nagyon különös, hogy ez a régió ilyen – nincs rá jobb szó – makacsul őrzi másságát még ekkor is.

Az Uramezős kultúra terjedésével, terjeszkedésével a közép-európai régió integrációja szinte soha nem látott mértéket öltött. A fölélnkülő kereskedelem révén Dániától a Kárpát-medence déli területeiig tulajdonképpen azonos kulturális közeggel számolhatunk.

⁵⁰⁶ Bándi-Fekete 1973, 117.

⁵⁰⁷ Ilon 2014, 35.

⁵⁰⁸ Barbarić 2010, 314.

⁵⁰⁹ Črešnar 2010, 72.

⁵¹⁰ Patek 1968, 12.

⁵¹¹ Vadász 1992, 215.

⁵¹² Kőszegi 1988, 28.

⁵¹³ Szabó – Gál 2013, 85.

⁵¹⁴ Jankovits – Váczi 2014, 184.

⁵¹⁵ Lochner 2012, 42.

Erre utalnak a Naue II típusú kardok, amik a Kr.e. 1300-1100 közötti időszakban két nagy területen mutatnak a többinél jelentősen nagyobb sűrűsödést: Dánia és a Dunántúl területe.⁵¹⁶

[14. kép] Megjelenésük egyértelműen az Urnamezős kultúra RBA D – Ha A1 alatti kialakulásához köthető,⁵¹⁷ és világosan egy, a korábbi korszakoktól minőségileg különböző társadalom és harcmódor fölemelkedését mutatja.

A kard hatékony fegyver, könnyű karban tartani és elég könnyű ahhoz, hogy bármilyen módon szállítható legyen akár nagy távolságokra is.⁵¹⁸ A legkorábbi ilyen típusú kardokat Győr-Moson-Sopron (Mosonszolnok), valamint Veszprém megyéből (Csabrendek) ismerjük.⁵¹⁹ Visszaülök itt arra a néhány sorral fentebb elmondott gondolatra, hogy ez az északnyugat-dunántúli régió mindig is valamiféle területi különállást élvezett. Itt azért gyorsan meg kell jegyezni, hogy az egy korszakkal korábbi Apa-Hajdúsámson típusú kardok koncentrációja szintén Dánia (Jütland) felé mutat, ezeknél mindössze annyi a különbség, hogy a másik sűrűsödési pont a Felső-Tisznánál található.⁵²⁰ [15. kép]

Nem feledhetjük, hogy a Nyugat-Dunántúl, az Északnyugat-Dunántúl régiója földrajzilag mennyire determinált tulajdonképpen a kezdetektől. Emlékezzünk rá, hogy néhány sorral fentebb mit állapítottunk meg a Halomsírosok Keszthely-fenékpusztai erődítéséről, és idézzük magunk elé a térképet, amin világosan látszik, hogy a neolitikus, Starčevo, ill. legkorábbi DVK (a középső neolitikum legkorábbi kultúrája a Dunántúlon a *Dunántúli Vonaldiszes Kultúra*) lelőhelyek hogyan helyezkednek el a régióban: a Kerka, a Zala felső folyása mentén, a Kis-Balaton észak-déli átjáróiban és innen északnak, a Marcal (Csabrendek, ugyebár csak néhány kilométer) és a Balaton északi partja mentén.⁵²¹

A közép-európai eredményeket is figyelembe véve feltételezhető, hogy a Bakonyvidéki RBA D – Ha A1 hamvasztásos halomsíros temetkezések⁵²² már egy új korszak felé mutatnak.⁵²³ Jóllehet a kőkörös, kőpakolásos halomsírok megjelenését (mint amilyenek a Bakonyban is vannak) a késő bronzkorral foglalkozó nyugat-európai kutatók a Halomsíros kultúra jellegzetességének tartják. Agyagból készült, urnás-hamvasztásos, kőköppennyel ellátott halmok vannak a morvaországi proto-Boleráz IA anyagban is, amik azonban a

⁵¹⁶ Suchowska-Ducke 2015, 259.

⁵¹⁷ Suchowska-Ducke 2015, 260.

⁵¹⁸ „The fact that swords are versatile, easy to maintain and light enough for any form of transport, makes them ideal weapons for a class of mobile warriors, allowing them to act profitably, as raiders or soldiers, over long distances.” Suchowska-Ducke 2015, 263.

⁵¹⁹ Suchowska-Ducke 2015, 259.

⁵²⁰ Fischl – Kiss 2015, 50.

⁵²¹ Bánffy 2008, 156. Fig. 7.; Károlyi 2004, 53.

⁵²² Jankovits 1992, 57.

⁵²³ Falkenstein 2011, 335.

magyarországi Bolerázból már hiányoznak. A kőkörös, vagy éppen kőkör nélküli halomsírok egyértelműen a késő rézkor végén, a kora bronzkor elején jelennek meg a sztyeppe irányából; és elsődleges irányuk az al-dunai folyosón vezet keresztül. [57. kép] Ez egy újabb adat arra, hogy ezt a térséget jobban szemügyre kell venni.⁵²⁴ (Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a felvidéki/szlovákiai rézlelőhelyek kívül esnek mind a Kárpát-medencei, mind a Közép-Duna-vidéki Halomsíros kultúra területén,⁵²⁵ és inkább a későbbi Piliny-Lausitz kultúrák területéhez tartoznak; ennek leginkább az Urnamezős kultúra életében lehetett nagy szerepe.)

Ezek alapján nem vagyok benne feltétlenül biztos, hogy *de genere* még mindig nyugati eredetűnek kellene tartanunk a Halomsíros kultúrát;⁵²⁶ legalábbis a Dunántúlon található variánsát. Intő jel, hogy Ausztria területére is Morvaországból érkezik a Halomsíros kultúra.⁵²⁷ E tekintetben talán nem elhanyagolható, hogy nagyjából Kr.e. 1650-től a Dnyeper és az Odera közötti területet a Trzciniec-kultúra, a helyi kultúrákat magába integrálva lezárja, és a Kelet és Nyugat határán elhelyezkedő térséget stabilizálja.⁵²⁸ Nem mellékesen konzervatív halomépitő kultúráról beszélhetünk, akik halmaikat gyakran a Zsinegdíszes kultúra halmai fölé magasítják⁵²⁹ és akárcsak Dánia területén, ha szűz talajra kerül a halom, akkor előkészítő rituálék tartanak!⁵³⁰ Kr.e. 1600 körül tehát olyan változások indulnak be Közép-Kelet-Európában, amelyek jóval túlmutatnak önmagukon. A hirtelen bekövetkező klímaváltozás⁵³¹ – úgy látszik – nem magyarázat mindenre, hiszen Európa térségei eltérő módokon reagálnak. Dánia és az Alpok déli része nagyjából a Póig az egyértelmű növekedés, míg Közép- és Kelet-Európa az összeomlás jeleit mutatják (ami alatt inkább alapvető kulturális átrendeződést érthetünk).⁵³²

Az Urnamezős kultúra megjelenése valamivel „tisztázottabb” események láncolatának látszik, mint a Halomsíros kultúráé, mindazonáltal itt hatványozottabban igaz, hogy lépésről-lépésre kell követni az események menetét, különben teljesen hamis képet nyerhetünk – ami bizony ki fog hatni a következő korszak, a vaskor értelmezésére is.

⁵²⁴ Horváth 2015, 111.

⁵²⁵ Oždán 1986, 18.

⁵²⁶ Kemenczei 1968, 159.

⁵²⁷ Mozsolics 1957, 144.

⁵²⁸ Makarowicz 2015, 213.

⁵²⁹ Makarowicz 2015, 216.

⁵³⁰ Makarowicz 2015, 217. Talán nem véletlen egybeesés, hogy Dániában Kr.e. 3300 körülől van adatunk a halmok építése előtti rituális szántás meglétére, de igazán gyakoriak csak a kora bronzkorban lesznek (Montelius I, tehát durván a RBA A2 vége, a RBA B1 időszaka, a Halomsíros kultúra megjelenése). Bradley 2005, 23.

⁵³¹ Risch – Meller 2015, 248.

⁵³² Risch – Meller 2015, 257. Fig. 10. [16. kép]

Az újrakalibrált dél-németországi Halomsíros kultúra dátumai azt mutatják, hogy az ottani középső bronzkor (Magyarországon már bőven késő bronzkor) a RBA C2 alatt még javában virágzik; az egyes csoportok peremvidékét is átlagolva ez a Kr.e. 1430/1390 – 1410/1310 közötti időszakot öleli föl,⁵³³ míg a kultúra magterülete esetében a Kr.e. 1400-1300 közötti időszakot.⁵³⁴ Ezután, a Kr.e. 13. században valami változás indul Közép-Európa nagyobb térségében, mert erre az időszakra a hamvasztás mondhatni, hogy általánosan elterjedt szokássá válik,⁵³⁵ jóllehet még nem kizárólagos és domináns jelenség. Majd a 12. században (Ha A1 ideje) urnás-hamvasztásos rítussá alakul, ami végül a 11. századra (Ha A2) uralkodóvá válik.⁵³⁶

Abból, hogy maga a rítus mintegy 2-300 év alatt szorítja ki a csontvázas-halmos temetkezést egyértelműen az látszik, hogy belső átalakulással, egyfajta ideológiai-szellemi váltással van dolgunk. Egy lassú, ámde folyamatos fejlődéssel, aminek egyes állomásai a különböző régiókban egymástól időben eltolódva is jelentkezhetnek.⁵³⁷ Ez az átalakulás feltételezi, hogy egyetlen origóból indult ki a változás – ami, ismerve a közép- és a keleti-európai régió tágabb történelmét (lásd fentebb) – nem feltétlenül valószínű.

Azt régészetiileg sosem fogjuk tudni meghatározni, hogy – maradunk az egyetlen origónál – ki és mikor döntötte el, hogy márpedig hamvasztani fog. Azt még kevésbé, hogy ezt miért vették át nagyon sokan. Mindazonáltal, ha az egyetlen origót nem egy személynek, hanem egy régióknak vesszük, akkor már talán közelebb állunk a megoldáshoz, bár még így is számos jelölt található.

Hamvasztásos temetkezések a Halomsíros időszak alatt is léteznek.⁵³⁸ Egyes elméletek szerint a Duna mentén jut el a szokás a Kárpát-medencéből Közép-Európába.⁵³⁹ És itt most a Kárpát-medence alatt főleg a Dunántúl területe értendő, mivel tulajdonképpen kizárható, hogy a szokás az Alföldről eredt volna.⁵⁴⁰ Jelenleg úgy látom, hogy a Nyugat-Dunántúl/Dunántúl területén az Urnamezős kultúra idején elterjedt hamvasztásos rítus eredetét nem másutt kell keresni, mint a Dunántúlon magán; ezzel *de facto* amellett is állást foglalnék, hogy az Urnamezős kultúra távolabbi területeire is ebből a régióból kerülhetett. Legalábbis megfontolásra késztet ugyanis az az adat, hogy az Ipoly torkolatvidékén a

⁵³³ Müller – Lohrke 2009, 31.

⁵³⁴ Müller – Lohrke 2009, 32.

⁵³⁵ Lochner 2013, 12.

⁵³⁶ Lochner 2013, 12.

⁵³⁷ Müller – Lohrke 2009, 28.

⁵³⁸ Falkenstein 2011, 334.

⁵³⁹ Falkenstein 2011, 335.

⁵⁴⁰ Jankovits – Váczi 2014, 184.

felvidéki Szalkán (Šalka) már a RBA B2-C időszakától kezdve 50% a hamvasztásos sírok aránya, ahogy az ausztriai Pitten fiatalabb (RBA C2) sírjait is ez a mód jellemzi.⁵⁴¹

A régió eltérő viselkedéséről már sokszor ejtettem szót, így itt most nem is tartom lényegesnek fölhívni erre ismét a figyelmet. A Duna menti, Nyugatra tartó út természetesen tulajdonképpen öröktől fogva létezett – ez a földrajzi jellemzők miatt alakult így – az azonban ismét egy érdekes adat, hogy a Mészbetétes Kerámia Kultúrája is ugyanezen az útvonalon mozgott. Amellett, hogy minden valószínűség szerint egy közös szellemi/ideológiai horizontot is eredményezett a Közép-Európa más régióival való kapcsolattartás,⁵⁴² nem mehetünk el szó nélkül a tény mellett, hogy a végeredményben Zsinegdíszes eredetű Mészbetétes Kerámia Kultúrája ugyanúgy áttér a csontvázas rítusról a hamvasztásosra, ahogy a Halomsíros kultúra alapjain létrejövő Urnamezős kultúra is. Az már csak további kérdéseket vet föl, hogy mind a kettő ugyanolyan folyamattal teszi ezt: a csontvázas rítus után előbb a maradványok anatómiai rendben⁵⁴³ kerülnek a sírba,⁵⁴⁴ majd később a négyzetes sírgödör átalakul kör alakúvá⁵⁴⁵ és a hamvak urnába kerülnek.⁵⁴⁶

Ebben az esetben is túl sok minden mutat egy irányba, ahogy a kora bronzkorról szóló résznél is. A helyzet itt is ugyanaz: bár a folyamatok kezdetét nem minden esetben látjuk tisztán, de a végeredményhez vezető út – és a végeredmény is – nagyon-nagyon hasonló. Ott a Vučedol-kultúra szerepe és helyzete (és vele együtt a Somogyvár-Vinkovci kultúráé)⁵⁴⁷ volt kérdéses, itt a Halomsírosoké az. Ott akkor sikerült legalább egy keleti elemet azonosítani (ami a Vučedol B2 idején jelent meg), itt még nem. Véleményem szerint ez a szerep a Trzciniec-kultúráé lesz; róluk néhány sorral fentebb már tettem említést. Ott ez keleti mozgás (északról megkerülve a Kárpátokat) nyugati irányból hozott új elemeket a Dunántúlra – nevezzük őket a Litenkerámia-kultúrájának, itt következetesen Nyugatról eredeztetjük a Halomsírosokat. Ott ez a kultúra nagyon hamar átalakul egy helyi jellegű, sajátosan dunántúli csoporttá – Bonyhád I. és II., illetve: Kisapostag kultúra és Mészbetétes Kerámia Kultúrája. Itt érdekes módon a Halomsírosok nagyjából ugyanannyi idő alatt átadják helyüket az Urnamezős kultúrának. Az, hogy mind a kettő mögött ideológiai változás állt szinte teljesen biztos; ha egyelőre etnikai változásokat nem is lehet még kimutatni a késő bronzkor alatt, de ennek lehetőségét sem zárhatjuk ki teljesen.

⁵⁴¹ Jankovits – Váczi 2014, 184.

⁵⁴² Fischl – Kiss 2015, 51.

⁵⁴³ Jankovits – Váczi 2014, 184.

⁵⁴⁴ De legalábbis a Ha A végéig jellemző az urnanélküliség. Nagy 2011, 75.

⁵⁴⁵ A Ha A1-től változik az addigi K-Ny tájolás É-D-re, majd a Ha A2-től lesz jellemző a kerek sírgödör. Lochner 2012, 41.

⁵⁴⁶ A Mészbetétes Kultúráról részletesen lásd fentebb!

⁵⁴⁷ Erről bővebben: Mrenka 2015 passim.

I. 2.3. Intermezzo – az ideológiai változáshoz

Ha, és most szigorúan teoretikusan fölvetve a dolgot, „játszunk” kicsit, akkor azt látjuk, hogy a folyamatok, amiket főntebb két különbözőnek láttunk, azok tulajdonképpen nem is folyamatok már, hanem szükségképpen rendszerek, hálózatok, amik adott hatásra adott válaszreakciót adnak. Az európai értelemben vett késő bronzkor (RBA D-től) idején Európa szerte új ideológiájú és külsőségeiben is más társadalmi elit jelenik meg, illetve távoli régiók anyagaiban is ugyanazok az „internacionális” társadalmi jegyek kezdenek mutatkozni.⁵⁴⁸ Pontosan ugyanezt a jellegzetességet állapítottuk meg a nemzetközi szakirodalom alapján a kora bronzkor kapcsán is. Amikor tehát Joseph Maran fölveti, hogy a késő bronzkori nagy egység lényegében a kora bronzkori alapokon nyugszik, akkor ebből a szempontból igazat kell adni neki. Ez pedig egyszersmind azt is jelenti, hogy a rendszer/hálózat nem csak és kizárólag az egyes – a rendszert alkotó – egyedek egyéni megnyilvánulásaitól, adott helyzetre adott válaszreakcióitól (tulajdonképpen az individuum lépéseitől) függ, hanem sokkal inkább viselkedik rendszerként, azaz valamiféle „központi” vagy helyesebb talán így: „központosított” irányítás alatt áll. Hogy mi lehet ez, arról a jelen helyzetben csak a leghalványabb sejtéseink lehetnek. A korábban is említett 25-30 fős közösségek⁵⁴⁹ szervezeti rendszere a régészeti korokban tökéletesen föltáratlan. Néprajzi analógiák alapján – lévén, hogy rendszert alkotnak ők is – megrajzolhatók lennének. Ez azonban jelentősen túllépne már ennek a dolgozatnak a keretein és nem utolsósorban a régészettudomány hatáskörén is.

Ha a gondolatmenetet folytatjuk, akkor azonban az is látszik, hogy egy, a megszokott környezetéből kilépő – legyen most „*split-off*” csoport – alapvetően kétféleképpen tud viselkedni: vagy föloldódik az új közegben vagy megőrzi identitását. Régészeti szempontból az első eset az, amikor a csoport eltűnik a szemünk elől, hiszen anyagi kultúráját – amiről mi azonosítani véljük – elveszti. A kérdés, hogy ettől még megszűnik-e különálló csoportnak lenni a nagyobb közösségen belül? Erre nem mondhatunk egyértelműen se igent, se nemet. És a régészeti értelmezés keretei itt feszülnek meg a leginkább, hiszen pontosan ettől a pillanattól nem tudni, hogy hogyan viselkedik, mivel nem látni nyomát. Azt azonban esetleg láthatjuk, hogy az addigi nagyobb egység hirtelen furcsán kezd működni; a rendszer olyan irányú mozgást végez (ez nem feltétlenül földrajzi mozgást jelent!), olyan anyagi kultúrát alakít ki

⁵⁴⁸ V. Szabó 2004, 91.

⁵⁴⁹ V. Szabó 2004, 91.

vagy éppen olyan új kapcsolatokat létesít, amit addig nem tett. Ehhez persze ismernünk kell, hogy mi az eredete a nagyobb rendszernek...

Ha a második eset valósul meg és a kisebb csoport őrzi másságát, akkor régészetileg könnyebb a helyzet. Tudjuk, látjuk, hogy ott vannak, és éppen a jellegzetes anyag miatt követni is tudjuk őket. De mi van akkor, amikor ez a – mondjuk így – konzervativizmus nem csoportra, hanem egész régióra jellemző? Amikor egyes régiók *makacsul őrzik* másságukat korokon át – benne vannak ők a nagy egészben minden hiba nélkül, de mégis kilógnak.

Minek van olyan megtartó ereje, hogy egy közösséget egyben tartson, és a rendszert működtesse, hogy egy irányba menjen? Hiszem, hogy a preliterális társadalmakban ez nem lehet más, mint a csoport azonosság, önazonosság tudata, amit így vagy úgy, de lényegében a vallás képez le. Ennek első lépése az emlékezet kialakulása, amely *túlterjed az adott korszakban hagyományozott és kommunikált értelem horizontján*.⁵⁵⁰ Egyes esetekben egész tájegységek szolgálhatnak, hogy bennük valósuljon meg a kulturális emlékezet.⁵⁵¹

Amikor tehát a késő bronzkori rendszer szemmel láthatólag tulajdonképpen ugyanúgy viselkedik, mint a kora bronzkori, akkor föl kell tennünk a kérdést: miért? A válasz pedig az lehet, hogy társadalmilag ugyanaz a kulturális emlékezet képezi alapjukat.⁵⁵² Ezek után és ezek fényében vessünk egy pillantást az Urnamezős kultúra által a temetkezésekben hozott változásokra, majd egy fejezet erejéig tallózó jelleggel kitérek az Urnamezős kultúra szerteágazó kapcsolatrendszerére, hogy aztán a kora vaskor tárgyalásával a fentebb elmondottak szintézisét is meg lehessen adni.

I. 2.4. Változások a temetkezésekben – változások a társadalomban?

Mivel több tanulmány is egyértelműen a vallást jelöli meg, mint az Urnamezős kultúra kialakításáért felelős legfontosabb tényezőt, ezért indokoltnak érzem, hogy egy nagyobb lélegzetvételű kitérőt tegyünk ebbe az irányba. A következő rész, bármilyen hosszúra nyúljon is, átvezető – az előző fejezetek történetiségéből von le következtetéseket és a következő rész (jobb szó híján) ideológiai alapját adja. Ahhoz, hogy a soproni kora vaskori ábrázolásokat, a maguk komplexitásában megérthessük, ez a kitérő nélkülözhetetlen!

⁵⁵⁰ Assmann 2004, 22.

⁵⁵¹ Assmann 2004, 60.

⁵⁵² Távol álljon tőlem, hogy a „gimbutasi” értelemben vett „kurganizálódással” elindult vitát újra kezdjem, de azt igenis muszáj kijelenteni, hogy alapvető változások keletről jöttek legalább a Kr.e. 4000 és 1600 közé eső időszakban és hogy ez Európa *indo-európaizálódásával* esett egybe az is tagadhatatlan.

Elöljáróban le kell szögeznem, hogy ahhoz, hogy gondolatmenetem érthető legyen, most saját értelmezésem szerint – szigorúan a jobb érthetőség kedvéért – definiálom az alábbi fogalmakat:

- *Vallás* alatt értem azt a rögzült rendszert, melynek bizonyos elemei rendszerszinten kodifikáltak – akár írásban, akár szóban. Az egyes elemek személyre és az adott helyzetre szabottan változhatnak, mint pl. a szibériai sámánizmus esetében, de maga a rendszer koherens egészet alkot.
- *Rítusként* definiálok minden olyan esetet, amit adott vallási rendszeren belül csak kevésszer adatoltak, és ezért vagy teljesen kilóg abból, vagy a rendszerbe éppen illik, mert egyes elemei megfelelnek neki, de a maga egészében mégis inkább idegennek látszik. Azért is tartom indokoltnak ezt a megkülönböztetést, mert nem minden esetben igaz, hogy a rituális kapcsolatban áll a vallással.⁵⁵³
- *Szokásként* értelmezem azokat az ismétlődő jelenségeket, melyek az adott vallási rendszer – mondjuk így – „szokványos” elemei; azok a régészeti érzékelhető és értékelhető tények, melyek alapján a szakma egy-egy kultúrát körvonalaz.

Ha valami ezeken az értelmezéseken kívül esik, azt adott helyen jelezni fogom.

Kiindulópontnak választottam, hogy a Halomsíros kultúra nagycsaládi rendszerű temetkezéseit, ahol a temető a falurendszer központja,⁵⁵⁴ az Urnamezős kultúra lényegében teljesen föltagadja. Halomsírok a Dunántúlon a RBA D időszakig vannak a késő bronzkorban.⁵⁵⁵ Valószínűleg, ahogy egy korábbi írásomban már fölvettem, a halom lábánál elhelyezett esetleges kőkörök inkább a két világ (lét – nem-lét) határát jelölték ki, semmint statikai funkciót láttak el.⁵⁵⁶ A kezdetben egy halom/több temetkezés (ahogy pl. a Gödörsíros kultúra idején láthattuk) a RBA D – Ha A1 idejére átalakul egy temetkezés/egy halom arányúvá.⁵⁵⁷ Úgy is mondhatjuk, hogy a „nagy, családi halmok” végeredményben individualizálódnak ebben az időszakban.⁵⁵⁸ Ez pedig egyértelműen arra utal, hogy valami megváltozott a társadalomban: másként gondoskodik/gondolkodik elhunytjairól, mint korábban.

⁵⁵³ Bradley 2005, 33.

⁵⁵⁴ Sánta 2009, 266.

⁵⁵⁵ Nagy 2011, 83.

⁵⁵⁶ Mrenka 2010, 27.

⁵⁵⁷ Falkenstein 2011, 333.

⁵⁵⁸ Lochner 2012, 40.

E tekintetben a Dunántúl területe különösen érdekes, hiszen a Bakony-vidéken, ami mindenképpen a magyarországi kora Halomsíros kultúra (egyik?) központja,⁵⁵⁹ a hamvasztásos temetkezések a legkorábbi időszaktól markánsan jelen vannak – már akár halom alatt, akár lapossíros formában.⁵⁶⁰ Úgy látszik tehát, hogy a Halomsíros kultúra – bár az anyagi kultúrát egységesíti, ha úgy tetszik: divatot teremt, de – a hitvilág megváltoztatására⁵⁶¹ már nem marad ideje.⁵⁶² Így, legalábbis a késő bronzkor elején nyugodtan számolhatunk a középső bronzkori szokások és rítusok továbbélésével. E tekintetben a legteljesebb mértékben osztanom kell Kristian Kristiansen megállapítását, amit érdemes szó szerint idézni: „*there is no such thing as a society. There are multiple overlapping networks of interaction that define various local and regional identities or cultures within which people and goods move in networks of social obligations, dependencies and economic transactions.*”⁵⁶³

Ha tehát csak rendszerekben gondolkodunk, akkor el kell vetnünk a társadalmat, mint a rendszert alakító tényezőt. Itt azonban van egy ellentmondás, amire túlzás nélkül állíthatom, hogy nem nagyon figyeltünk eddig. Adott esetben ugyanis legalább két rendszerről kell beszélni.

A példánál maradva a Dunántúl legkorábbi késő bronzkora esetében az érkező Halomsírosnak mondott elemekről és a helyben lévő Mészbetétes Kerámia Kultúrájáról. A kora bronzkori résznél már láttuk, hogy az utóbbi rendszerként viselkedett – a kérdés az, hogy most is úgy tesz-e. A jelenleg rendelkezésünkre álló bizonyítékok alapján azt kell mondanom, hogy igen. Nagyon gyorsan alkalmazkodik az új környezethez. Kerámiája és fémművessége eltűnik, ezzel jellegzetes temetkezéseit sem tudjuk azonosítani. Igen ám, de emlékezzünk rá, hogy Kr.e. 2300/2200 környékén a Litzenkerámia is ugyanígy viselkedett és egészen az elmúlt évekig nem volt cáfolhatatlan bizonyítékunk rá, hogy a Kisapostag-kultúra tulajdonképpen és végeredményben nem más, mint a Mészbetétes Kerámia Kultúrájának legkorábbi fázisa. A Bakony-vidéki késő bronzkori halmokban megjelenő Mészbetétes jelenlétre utaló adatok, valamint maga a hamvasztás is arra mutat, hogy a rendszer működik, a társadalom átalakul. Így a régész szeme elől eltűnik, és egy új jelenik meg; kérdés azonban, hogy a rendszert alkotó erők hogyan élik ezt meg. Itt ugyanis nem a Mészbetétes Kultúra a

⁵⁵⁹ Jankovits – Váczi 2014, 187.

⁵⁶⁰ Ilon 1997, 245.

⁵⁶¹ Ha a Bakonyban a Mészbetétes Kerámia Kultúrája megéri a késő bronzkor elejét, akkor a hamvasztást is inkább nekik tulajdoníthatjuk. Ilon 1997, 253.

⁵⁶² Csányi 1980, 154-155.

⁵⁶³ Kristiansen 1998a, 54.

„*split-off*” csoport, ugyanakkor a körülötte lévő közeg alapvetően megváltozik – ugyanúgy idegen közegbe kerül tehát, mintha kilöködött elem lenne.

Amikor társadalom nélkül számolunk a rendszerrel, akkor legalábbis az egyének létét kérdőjelezzük meg, hiszen a társadalom az egyének magának az alkotóeleme; az Én-azonosság a társadalmi konstrukció révén (ki vagyok én az enyémeik között) tulajdonképpen kulturális identitás.⁵⁶⁴ Amikor az egyén fölismeri a többiek között, hogy ők is olyanok, mint én, akkor kialakulhat a Mi-azonosság (tudom, hogy kik az enyémeik), ez azonban csak és kizárólag szimbolikusan, szimbólumokon keresztül valósul meg.⁵⁶⁵ Ezt a csoport-egységet és önállóságot jellemzően múltbeli eseményekre alapozzák.⁵⁶⁶ (Az identitást képző múltbeli esemény pedig mitikussá válhat, aminek tárgyasult formáját találhatja meg a régész. Lásd: a szegvári Sarlós- és Baltás-isten esetét, amikre később részletesen kitérek.)

A csoportoz való tartozást csak tudatosulás – másokkal, számomra idegenekkel való találkozás – vagy tudatosítás révén – pl. beavatási rítusok – lehet elérni; ebből következik, hogy a kulturális identitás nem más, mint valamilyen kultúrában való tudatos részvétel.⁵⁶⁷ Ez pedig azt is jelenti, hogy az egyén eltűnhet a régész szeme elől – kultúráját vált – de ugyanilyen módon bármikor vissza is térhet. (Ha nem is ő maga, de a leszármazottai, akár generációkkal később.)

Ilyen csoport-képző elemnek tartom a hamvasztást is, ami magával a temetési szertartással együtt lényegében egy átvezető szertartás (*Übergangsritual*) két világ, a lét és a nem-lét között.⁵⁶⁸ Az ember végső felajánlása a saját teste.⁵⁶⁹ Ugyanakkor a hamvak szétválogatása majd (esetenként anthropomorf) urnába helyezése már egy átlényegült állapot.⁵⁷⁰ Nincs ebben az esetben másról szó, mint a „*porból lettünk*” (agyagból, tehát földből ember alakú edényt készíteni) szemléletéről, ami így megfogalmazva keresztényi,⁵⁷¹ de ne felejtjük el, hogy már a neolitikumból ismerünk anthropomorf jegyeket mutató edényeket,⁵⁷² és a görög mitológia is a földből⁵⁷³ származtatja az embert.⁵⁷⁴

Átalakul tehát az elképzelés; azaz ha csak és kizárólag a magyarországi, dunántúli helyzetet tekintjük, akkor tulajdonképpen a rítus maga nem változik – csak a „körítés”. De

⁵⁶⁴ Assmann 2004, 131.

⁵⁶⁵ Assmann 2004, 131.

⁵⁶⁶ Assmann 2004, 131.

⁵⁶⁷ Assmann 2004, 133.

⁵⁶⁸ Lochner 2012, 38.

⁵⁶⁹ Lochner 2012, 38.

⁵⁷⁰ Lochner 2012, 40.

⁵⁷¹ Teremtés 2:7.

⁵⁷² A szerteágazó témából csak egy cikket hozok példának: Makkay 2005

⁵⁷³ Kerényi 1977, 138.

⁵⁷⁴ Theog. 180-187.

minden bizonnyal éppen ez lesz a helyzet kulcsa. A „körítés” ami immár rendszert fog alkotni. Olyan stabil egészet, amiben Dániától a Kárpát-medencéig azonos szimbólumokat használnak azonos (?) értelmezésben. Ha utóbbit nem fogadjuk el, akkor az egész Urnamezős föllendülés nem lesz több mint egy divatirányzat, ami Európa nagyobb részén elterjedt. Márpedig éppen ez, az egységesnek tartható szimbólumrendszer az, ami miatt értelmezni lehet az Urnamezős időszakot⁵⁷⁵ – hiszen láttuk, hogy etnikailag a Halomsírosokon nyugszik, a hamvasztást előtte is általánosan használták, tehát nem maradt más oka az átalakulásnak, mint a vallási aspektus. Ez a vallás pedig fő elemét tekintve a „Nap-Madár” kapcsolaton alapulhatott. Ami így magyarul kicsit furcsán hangzik, de az eredetét (*Vogel-Sonnen-Syndrom*) nem könnyű visszaadni.⁵⁷⁶

Ez a szimbólum az Északi bronzkor II-III folyamán jelenik meg,⁵⁷⁷ ez pedig időben tökéletesen fedi a RBA B2 és a Ha A1 vége közötti időszakot.⁵⁷⁸ A Kr.e. 3. évezredben föllendülő borostyánkereskedelem ezzel is összefüggésben állhat, ugyanakkor biztosan szerepet játszott a szoláris szimbólumok elterjesztésében.⁵⁷⁹ Ekkorra az Urnamezős kultúrán belül a Baierdorf, Čaka, Knovíz, Milaveč, Piliny kultúrák egy sajátos kört alkotnak.⁵⁸⁰ Talán ezért sem véletlen, hogy a Lausitz és a Knovíz kultúrák között feltehetőleg exogám viszony alakult ki.⁵⁸¹ Ezek alapján feltételezhető, hogy a proto-Kalenderberg fejlődés már a Ha B2 időszakban megindul az Északnyugat-Dunántúlon.⁵⁸²

Figyelembe véve, hogy az Urnamezős kultúra területe nem terjedt ki a mai Dánia területére,⁵⁸³ ellenben az Aunjetitz kultúráé igen,⁵⁸⁴ megint csak azt kell mondanom, hogy a megoldás kulcsa a kora bronzkorban található. Azaz abban a folyamatban, amiben az Északi Bronzkor során fölemelkedő új vezető réteg hirtelen több ezer halmot emeltet a Kr.e. 1600/1500-1200 közötti időszakban.⁵⁸⁵ A folyamat szinkronban van az Urnamezős kultúra megjelenésével, majd további életével.

Úgy látszik legalábbis, hogy a kora vaskor megjelenésekor még mindig a kora bronzkorban kialakult térségi viszonyok mentén zajlik a történelmi fejlődés. A halomsíros temetkezés rítusa ugyan háttérbe szorul az Urnamezős kor kezdetekor, de sohasem tűnik el

⁵⁷⁵ Bouzek 1999, 58.

⁵⁷⁶ Kossack 1997, 499.

⁵⁷⁷ Kossack 1997, 504.

⁵⁷⁸ Harding 2000, 12. Fig. 1.2.

⁵⁷⁹ Jaeger – Czebreszuk 2010, 230.

⁵⁸⁰ Falkenstein 1997, 552.

⁵⁸¹ Bouzek 1997, 439.

⁵⁸² Vácsi 2007, 134.

⁵⁸³ Falkenstein 1997, 552. Abb. 2.

⁵⁸⁴ Bartelheim 1997, 281. Abb. 3.

⁵⁸⁵ Lásd: fentebb 445-446. jegyzetek.

teljesen.⁵⁸⁶ Az észak-nyugati Alpok térségéből, egy jól meghatározható területről (Burgundia és a Jura-hegység, Wetterau [Hessen] és Felső-Pfalz által határolt régió) valamikor a Ha B2/3 időszakában ismét meghódítja Európát a halmos temetkezés.⁵⁸⁷ Pare szerint ezzel az átalakulással indul el a vaskor Nyugat – és Kelet-Európában; átalakul tehát az Urnamezős társadalom, hiszen nyilvánvaló, hogy csak a társadalom egy kis rétege (általánosan elfogadott képzet szerint a vezető réteg) temetkezett halmok alá, ugyanis a lapossíros temetkezések továbbra is megmaradnak.⁵⁸⁸ Véleményem szerint ugyanis temetkezéssel nem lehet zárni egy kultúrát. Amíg a szokást a régészet láthatja, addig – értelemszerűen – volt valaki a múltban, aki ismerte a kultúrát, tehát a kultúra nem tűnt el.⁵⁸⁹ Ugyanakkor új temetkezési formával indulhat kultúra. A régészet a kettő között az átmenetet nem szokta észrevenni (Cf. Bonyhád példájával a Litzenkerámia és a Mészbetétes Kerámia Kultúrája vonatkozásában).

Mármost érdekes, hogy Pare (is) összefüggést vél felfedezni az egyes vidékek temetkezési hagyományai és az ezekre a vidékekre jellemző fémműves hagyományok között.⁵⁹⁰ A kora vaskori halomsíros temetkezések által fölvázolt regionális elterjedés érdekes módon jól lefedti a kora bronzkori térségeket. Kiindulási pont az északnyugat-alpi terület, ami a kora bronzkori „cölöpépítmények” (*Pfahlbaukreis*) körének a területét jelenti. Másik terület az északkelet-alpi régió (ez nagyjából az Aunjetitz, Délnyugat-Szlovákia, Morva- és Csehország régióit takarja). Az Atlanti zóna – jelen esetben számomra marginális, bár kétségtelen, hogy a Mükénéi kultúra és a Wessex-kultúra kapcsolattartása szempontjából kiemelten fontos; a kereskedelmi útvonal éppen az északnyugat-alpi csoport területén halad keresztül!⁵⁹¹ A Lausitz kultúra területe – érintőlegesen már említésre került néhány sorral fentebb a Knovíz kultúrával való exogám kapcsolata tekintetében. Az Északi Bronzkor területe. Ezek a nagy régiók tehát nem egyszerűen kulturális entitások, amik megegyeznének a *Childe-i* értelemben vett régészeti kultúra fogalmával, hanem kulturális-történeti zónák, amik az egyes átalakulások során, az őket alkotó és történelmi pályájukat tekintve megegyezően,⁵⁹² vagy nagyon hasonlóan viselkedő csoportokból állnak össze.⁵⁹³ Ezen zónák határai nagyjából a neolitikum idejére kialakulhattak, de a késő rézkor-kora bronzkor

⁵⁸⁶ Pare 2003, 76.

⁵⁸⁷ Pare 2003, 88.

⁵⁸⁸ Pare 2003, 86.

⁵⁸⁹ Ennek egy érdekes irodalmi vonatkozása, amikor hanti szokás szerint földelnek egy fiatal nyenyec asszonyt – jóllehet, tudják, hogy a nyenyecnek szokása nem ugyanaz, mint a hantiké. Ajpin 2002, 30.

⁵⁹⁰ A kora bronzkorban az egyes nagyobb régiókat átfogó egységes és a technikai/technológiai kivitelezésben valamint az anyag-összetétel tekintetében jellemző fémműves területekkel nem foglalkoztam, mivel jelenleg az európai kutatás is csak gyermekcipőben jár e tekintetben. Mindazonáltal el kell fogadni ezen régiók létét.

⁵⁹¹ Maran 2004, 55-56.

⁵⁹² Cf. 563. jegyzet

⁵⁹³ Pare 2003, 90-91.

időszakában, az indo-európai nyelvű népek európai megjelenésével azonos időszakban veszik csak föl azokat a „határokat” (*frontier*), melyek a késő bronz/kora vaskorig megőrződnek. Makkay János *dinamikus diakronikus modellje* lényegében pontosan ezt a változást taglalja a régibb kőkortól kezdődően, meggyőző érvekkel alátámasztva a módszer életképességét.⁵⁹⁴

Ugyanakkor nem szabad szem előtt téveszteni, hogy Európa „indo-európaizálása” egy meglehetősen ingoványos terület. Mivel tömérdek tanulmány, könyv jelent meg ezzel kapcsolatban, én itt csak néhány idevágó gondolatot vetnék föl. A kora bronzkori részben bemutattam, hogy a sztyeppéről érkező csoportok nagyjából egész Közép- és Kelet-Európában „hatalomra” jutottak és alapjaiban alakították át a társadalmat. Ezek között a sztyepei csoportok között minden valószínűség szerint voltak olyanok, amelyek kielégítik az indo-európai fogalom kritériumait – nyelvészetileg. Mivel régészetiileg jelenleg egyáltalán nem definiálható az indo-európaiság fogalma, így *de facto* egy nyelvészetből kölcsönzött fogalmat igyekszünk ráhúzni a régészeti leletanyagból kirajzolódó képre. Ahhoz azonban, hogy az Urnamezős korszakra egy viszonylag egységes leletanyag jöjjön létre, szimbólumok nagy területen elterjedjenek, véleményem szerint elengedhetetlen a kommunikáció. Ez pedig feltételezi, hogy nemcsak azonos nyelvet, esetleg egy nyelv különböző dialektusait beszéljék a kommunikáló felek, hanem azt is, hogy gondolati síkon is – legalább nagy vonalakban – megegyező jelentéstartalmat tulajdonítsanak az adott szimbólumnak.

A régészet által a kora bronzkorban leírt sok apró, esetenként nagyon rövid életű csoportból a késő bronzkorra egy nagyobb egység alakul ki anélkül, hogy erre bármiféle külső erő kényszerítené őket. Feltételezem, hogy az eredeti sztyepei közegből kiszakadva időbe telt (5-600 évbe?), hogy új ideológia mentén újjászervezzék a társadalmat. Véleményem szerint tehát igenis volt egy olyan rétege a társadalomnak, ami egyrészt igényelte is ezt, másrészt végre is tudta hajtani.

A képet általánosítani mégsem lehet, mégpedig azért nem, mert jelenleg egyetlen szimbólum pontos jelentéstartalmát sem ismerjük! Gondoljunk csak bele: leszámítva az Északi Bronzkor területét és a görög területeket, a középső bronzkori Európában nem gyakori az anthropomorf ábrázolás.⁵⁹⁵ (E tekintetben Szabó Géza bonyhádi kutatásai új eredményt mutatnak.) Ugyanakkor például a spirál-motívum megjelenése szándékosnak tartott, és egy olyan irányt képvisel, ami túllép a regionális elterjedésű csoportokon.⁵⁹⁶ Utóbbi esetében különösen zavaró, hogy nem tudjuk a szimbólum jelentését. Mégis: legkésőbb az Urnamezős

⁵⁹⁴ Makkay 1998, 51.; 120. 2. térkép, 332, 417, 427, 431-450.

⁵⁹⁵ Hansen 2015, 148.; Szabó Géza bonyhádi kutatásai ennek jelentősen ellentmondanak: Szabó – Hajdú 2011, 97. skk.

⁵⁹⁶ Hansen 2015, 149.

korszakra valamilyen módon kialakul a kánon, megjelenik Közép- és Kelet-Európában az a társadalmi réteg, ami használja és magyarázza is a szimbólumokat. Ez pedig azt jelenti, hogy az Urnamezős korra az említett térség igenis „ország-szerűen” viselkedik: területi csoportokkal, eltérő etnikai jellegekkel, de egységes gondolatisággal. Mik voltak tehát azok a „szimbólumok”, amik az Urnamezős időszakra Közép-Európa térségét olyan egyedivé tették?

I. 2.5. Szimbólumok Közép- és Kelet-Európában az Urnamezős kultúra időszakában – a nyélnyújtványos kardok jelentősége

A kitűzött cél szempontjából az *odavezető út* egyik legfontosabb láncszeme ez a fejezet, hiszen a szimbólumoknak a korszakban legalább akkora jelentőségük lehetett, mint a Mediterráneum térségében az írásnak.

A késő bronzkor fiatalabb szakaszában az Urnamezős kultúra szimbólumait sokan és sokszor vizsgálták,⁵⁹⁷ azonban csak az utóbbi években jelentek meg olyan munkák, amik rendszerszinten foglalkoznak a kérdéssel.

A napszimbólumok, *Vogelbarkenek*, spirális motívumok és a többi Urnamezős szimbólum kétséggkívvül jelentős a szellemtörténet vizsgálódásának szempontjából, azonban mindegyik eltörpül az új típusú harceszköz, a nyélnyújtványos kard Naue II-es típusának megjelenése és jelentősége mellett.

Kardok természetesen voltak korábban is már, még ha nem is sokkal.⁵⁹⁸ Azonban az Urnamezős kultúra idején megjelenő új típus jóval túlmutat önmagán,⁵⁹⁹ és igen sajnálatos, hogy eddig ezt csak nagyon kevésbé ismerte föl a kutatás. Napjaink nyugat-európai vizsgálódásai egyértelműen egy tágabb, szimbolikusabb kontextusba helyezik a kard megjelenését.⁶⁰⁰

Már említettem, hogy az Urnamezős kultúra fejlődése a RBA C időszak végén megindul,⁶⁰¹ és azt is, hogy a Kárpát-medence északnyugati részén egy sajátos színezetű Urnamezős fejlődés megy végbe.⁶⁰² A viszonylag hosszú fejlődés eredménye egy olyan

⁵⁹⁷ Talán a legismertebb munka Georg Kossack tollából került ki. Kossack 1954

⁵⁹⁸ A kard és a hosszútőr közötti különbségekről szóló vitába nem megyek bele. A Dunántúl legrégebbi kardja véleményem szerint a Keszthelyen előkerült Égei B típusú – Keszthely-Boiu Ib típusú darab (Hampel 1892, CXXXIV. tábla), amit a Halomsíros kultúra Locham-fázisára kelteznek (RBA B1) Kemenczei 1988, 37.

⁵⁹⁹ Mint ilyen, véleményem szerint egyértelműen a szimbólumok közé kell sorolnunk: szimbóluma egy új korszaknak, egy új világréndnek.

⁶⁰⁰ Notroff 2015, 93.

⁶⁰¹ Kőszegi 1988, 19.

⁶⁰² Kőszegi 1988, 28.

rendszer, ami egész Közép-Európára kiterjesztette hatalmát. A rendszert pedig azok az emberek működtették elsősorban, akik a kardokat használták.

Az Urnamezős fejlődéssel párhuzamosan az Északi Bronzkor területén is jelentős átalakulás megy végbe. A kettőt egymástól nem érdemes elválasztani. Annál is inkább, mivel főleg a kardok tekintetében két koncentrációs zónát lehet látni: Nyugat-Magyarország és Dánia területe.⁶⁰³ És itt most nem csak a Naue II-es típusú nyélnyújtványos kardokra gondolok, hanem a tömör markolatú, nyolcszög átmetszetű darabokra (*Achtkantschwerter*)⁶⁰⁴ is.⁶⁰⁵ Emlékeztetnék rá, hogy az eggyel korábbi időszakban (Apa-Hajdúsámson) már megjelennek Kárpát-medencei kardok a Baltikumban.⁶⁰⁶ A két régió között természetesen az Aunjetitz-kultúra közvetít,⁶⁰⁷ ami, mint arra már utaltam, véleményem szerint a Halomsíros fejlődés alapját képezi. Közép-Európa keleti régiójában az Apa-Hajdúsámson fémműves kör leváltja az Aunjetitz-kultúra fémművességét.⁶⁰⁸ Majd a Halomsíros kultúra követlen kapcsolatot létesít Dániával és az Égeikummal is.⁶⁰⁹

De miért is olyan fontos ez? Egyrészt mert azt mutatja, hogy a kard, mint tárgy nem az Urnamezős korszak kezdetén jelent meg a történelemben, másrészt arra is rámutat, hogy „Dánia” és a Kárpát-medence kapcsolata sokszoros áttételeken keresztül tudott csak működni; mégis: valamiért működött. A Naue II-es és a nyolcszög átmetszetű kardok nem véletlenül mutatnak koncentrációt a két térségben. Márpedig, ha itt a koncentráció ilyen nyilvánvaló, akkor nincs okunk kizárni, hogy a kardnak magának a szimbolikus jelentését is ismerték a Kárpát-medencében.

Először tehát a társadalmi szerveződésnek a jellegét kell megértenünk, majd ez után láthatjuk, hogy az egyének hogyan viszonyulnak ehhez.⁶¹⁰ A bronzkor során új, addig nem létező regionális identitások jelennek meg, amik jelentős mértékben kötődnek jellegzetes társadalmi intézményekhez, amik viszont létezésük igazolására sajátos kozmológiai és vallási nyelvet/jelképrendszert használnak.⁶¹¹ Ez alapján az egyes csoportoknak kozmológiai szempontból mindenféleképpen határozott határai voltak; jóllehet ezek a határozott határok

⁶⁰³ Suchowska-Ducke 2015, 259.

⁶⁰⁴ Kemenczei 1991, 21-22. Datálásuk pontosan egybeesik a Halomsíros kultúra végével a Kárpát-medencében.

⁶⁰⁵ Kristiansen – Suchowska-Ducke 2015, 369.

⁶⁰⁶ Swieder 2013, 542.

⁶⁰⁷ Swieder 2013, 544.

⁶⁰⁸ Fischl – Kiss 2015, 49.

⁶⁰⁹ Kristiansen – Suchowska-Ducke 2015, 363.

⁶¹⁰ Kristiansen 2014, 83.

⁶¹¹ Kristiansen 2014, 85.

földrajzilag is determinálhatók, amennyiben elfogadjuk, hogy az egyes jellegzetes kincsleletek egy-egy adott csoport területét szegélyezik.⁶¹²

A késő bronzkori európai közösségek társadalmi berendezkedését leginkább „főnökségeknek” tudjuk meghatározni.⁶¹³ Az Északi Bronzkor területéről ma már nagy bizonyossággal tudjuk, hogy ott is létezett a kettős királyság intézménye: egy *rituális főnök* mellett egy *harcos főnök* is tevékenykedett;⁶¹⁴ (*wanax – lawagetas*).⁶¹⁵ A rituális főnökhöz társítják a Napszimbólumokat, a tömör markolatú, gyakran életlenül hagyott és alig sérült kardokat, míg a harcos főnökökhöz a nyélnyújtványos, használt, elsősorban a funkcionalitást előtérbe helyező darabokat.⁶¹⁶ Ebben az értelmezésben tehát a kard látható kifejeződése egy társadalmi csoporthoz való tartozásnak.⁶¹⁷ Amíg tehát a rituális főnök leginkább a csoport identitásának megtestesítője, és mint ilyen nem is nagyon lépi át az adott csoport határait, addig a harcos főnök felelne a csoport más csoportokhoz való viszonyáért, tehát ő épít politikai és diplomáciai kapcsolatokat másokkal.⁶¹⁸ Ennek következménye lehet, hogy az Urnamezős kultúra települései nagyon szoros kapcsolatban állnak egymással.⁶¹⁹ Ez azt is jelenti, hogy ideológiailag is egy horizontba tartoznak az egymástól távol lévő csoportok is.⁶²⁰ Ebből következően helytálló az az állítás, hogy egy tárgy többletjelentését csak az adott kulturális közegben tanulhatja meg az ember.⁶²¹ Azzal tehát, hogy a temetkezési szokás megváltozott (hamvasztás megjelenése az Északi Bronzkor II-III alatt),⁶²² megváltozott a vallás is.⁶²³

A vallás megváltozását mutatja még, hogy a rituális főnökök kardjain spirálminta jelenik meg, amit az „északi identitás” kifejezésének tartanak.⁶²⁴ Ez azonban amellet, hogy szerintem meglehetősen pongyola megfogalmazás, még erősen kérdéses asszociáció is. Tekintetbe véve, hogy a formát már a paleolitikum óta használják és az Északi Bronzkor területén is csak a II. időszaktól mondható gyakorinak.⁶²⁵ Ellenérv még, hogy a kutatás

⁶¹² Dizdar 2014, 241.

⁶¹³ Brück – Fontijn 2013, 197.

⁶¹⁴ Kristiansen 2014, 86.

⁶¹⁵ Maga a rendszer indo-európai maradvány is lehet: Kristiansen – Suchowska-Ducke 2015, 371. A magam részéről inkább sztyeppeinek mondanám, tekintettel arra, hogy a későbbi korokban is megtalálható, hogy mást ne mondjak éppen a magyarságnál.

⁶¹⁶ Kristiansen 2014, 86.

⁶¹⁷ Notroff 2015, 94.

⁶¹⁸ Kristiansen 2014, 87.

⁶¹⁹ Jankovits 2007, 193.

⁶²⁰ Jankovits 2007, 193.

⁶²¹ Knappett 2012, 88.

⁶²² Notroff 2015, 94.

⁶²³ Falkenstein 2011, 339.

⁶²⁴ Kristiansen – Suchowska-Ducke 2015, 371.

⁶²⁵ Larsson 1999, 9-10.

egybehangzóan a Kárpát-medencéből származtatja északra a spirálornamentikát.⁶²⁶ Az Északi Bronzkor I. alatt még csak elvétve van jelen, a II-III. időszakban azonban már szinte mindenhol megjelenik.⁶²⁷ Ez pedig azt jelenti, hogy a RBA B2 időszak vége felé, vagy éppen a RBA C időszak elején számolhatunk azzal, hogy a szimbólum, a spirálornamentika, elterjed az Északi Bronzkor területén, és megjelenik olyan kardokon, amiket ott már az I. időszak vége (RBA A2) óta használnak. A RBA B2 – C időszak pedig éppen az Urnamezős kultúra kialakulásának az ideje.⁶²⁸ Elsősorban mivel a rituális főnökök kardjain jelenik meg a motívum, ezért tartják az erő és a hatalom szimbólumának is.⁶²⁹

Maga a kard tehát sokkal többet jelent egyszerű használati tárgynál. Azt mutatja, hogy a társadalom alapjaiban alakult át, hogy a rituális főnökök hatalmukkal egy világképet változtattak meg, és – Dániától a Kárpát-medencéig – azonos ideológiai hátteret teremtettek. A kardokkal és spirálisokkal azonos időben jelenik meg a „madárcocsi” (*Vogelwagen*) is az Északi Bronzkor területén.⁶³⁰

Ez lesz az a motívum, ami a késő bronzkor második felét talán a legjobban jellemzi. Nemcsak azért, mert rendkívül széles körben elterjed, hanem azért is, mert rendkívül egyszerűen is ábrázolható, így sokféle változatban jelenhet meg, és mert egyszerűsége mögött örökérvényű és jól követhető gondolatvilág húzódhat meg. A bronzkor végére már jelentősen átalakul, de éppen ez lesz az egyik nagyon fontos kapcsolódási pont a kora vaskor és a késő bronzkor között.

I. 2.6. A Vogelbarken, Vogelssonnenbarken, ill. a Vogelwagen: jelentőségük és lehetséges értelmezési síkjaik

A szimbólumok értelmezése alapvetően a közöttük lévő hasonlóságok kapcsolatán kell, hogy alapuljon,⁶³¹ tehát nem magán a hasonlóság tényén; szempontunkból *de facto* tehát a folyamat a lényeges, hogy hogyan kerül egyik helyről a másikra egy-egy ábrázolás (és persze miért kerül oda) és ott milyen szerepben tűnik föl.⁶³² A címben szereplő

⁶²⁶ Kossack 1997, 503.

⁶²⁷ Hansen 2015, 150.

⁶²⁸ Lásd fentebb

⁶²⁹ Hansen 2015, 149.

⁶³⁰ Kossack 1997, 504.

⁶³¹ Knappett 2012, 91.

⁶³² Olyan interaktív kapcsolat jön létre a tárgyak és az ábrázolások között, amiknek egyes tartományait a régészet alapvetően külön kezeli. Jóllehet az egyes jelenetek fölfogott jelentése integrálódik a tárgyakba. Maran 2013, 160.

szimbólum(ok) tartalmuk szempontjából az egész késő bronzkori fejlődés/időszak legösszetettebbjei, ezért az egyes alkotó elemeket külön-külön is lehet tárgyalni. Bár rögtön hozzá is kell tennem, hogy semmiféle bizonyíték nincs arra vonatkozóan, hogy *pars pro totoként* is ugyanúgy működtek volna.

A három különböző elnevezés között nem nagyon érdemes különbséget tennünk jelen esetben; azonban meg kell említeni, hogy nemcsak stílusbeli eltérés lehet egy hajó (*Barken*) és egy kocsi (*Wagen*) között. Mindazonáltal ennek a szimbólumnak az elemei régóta megjelennek külön-külön is. Ezek az elemek:

- madarábrázolás
- küllős kerék/kocsi ábrázolás
- koncentrikus kör/körök
- hullámvonal/meander
- hajó/csónak
- ló/lovas

Helytállónak tartom, ha azt mondjuk, hogy tulajdonképpen ebben a szimbólumban teljesül ki mindaz, amit a késő bronzkori vallásosságról eddig Közép-Európában tudunk. Egy pontos, nagyon összetett és jól megfogalmazott kultuszképpel állunk szemben, ami egyetlen szimbólumba sűríti az élet örök körforgását: születés-halál-feltámadás/túlvilági élet.⁶³³ Tökéletesen osztom tehát azt az elgondolást, ami szerint az Urnamezős fejlődés, pontosabban az Urnamezős kultúra kialakulását elsősorban és mindenekelőtt a valláshoz kell kötni.⁶³⁴ Ez a sajátos vallási fejlődés pedig egy olyan hosszabb időszak végső (?) állomásához köthető, amiben megint csak keleti, sztyeppei elemek jelennek meg Közép-Európában; ez az a Mozsolics Amália által meghatározott BIIla fázis alatti mozgolódás, amire fentebb már utaltam.

Ebben a Hajdúsámsoni horizontban és az ennek szoros folyományaként kialakuló Koszider-horizont (Mozsolics BIIlb horizontja) alatt jelenik meg a hullámmotívum.⁶³⁵ Nem Mükéné felől jött tehát, mint azt egyes kutatók gondolják,⁶³⁶ hanem Közép- és Kelet-Európa felől ment oda. Valószínű, hogy a kora mükénéi görögség és a Kárpátoktól északra elterülő

⁶³³ Bizonyos tekintetben kozmológiai magyarázata is van a szimbólumnak; távoli reminiscenciája a sokkal később (?) megjelenő Mithras-kultusznak.

⁶³⁴ Bouzek 1999, 58.

⁶³⁵ Schauer 1985, 143.

⁶³⁶ Uo.

régiót, – Dániáig – bezárólag, megszálló emberek egyazon sztyepei származású nép, a vándorlásaik során egymástól elszakadt, két rokon ága lehet.⁶³⁷ Ezért – és egyelőre csakis ezért – lehetséges, hogy az Aunjetitz-kultúra keleti területén (Rørby, Dánia) talált görbe hegyű kardnak kisázsiai párhuzamai legyenek, nevezetesen a hettitáknál.⁶³⁸

Az a Fekete-tenger kultúra, amit fentebb említettem nem tűnt el a rézkor végén, sőt! A Gödörsíros nép délkeleti irányú előrenyomulása megzavarja a viszonyokat a Kaukázus és a Kaszpi-tenger környékén és nagyon úgy látszik, hogy indo-iráni (?) elemeket szór szét Európa különböző részei felé.⁶³⁹ Legkésőbb Kr.e. 2500-ra már ott kell lenniük iráni és szkíta (?) nyelvű (?) népeknek⁶⁴⁰ a Baltikumban, mert egyrészt a hidronómiai adatok [47. kép] erre utalhatnak,⁶⁴¹ másrészt a genetikai vizsgálatok a balti lakosság egy részénél Kaszpi-tengeri eredetet mutatnak.⁶⁴² Ezek alapján nem meglepő, hogy Dániából borostyánjogart ismerünk, aminek formái párhuzama az iráni Sah Teperől került elő.⁶⁴³

Amikor tehát azt mondjuk, hogy az egyes csoportok regionális variánsait alkotó emberek szorosan kötődnek olyan jellegzetes, az adott csoportra jellemző társadalmi intézményekhez melyek alapvető identitásformálók, akkor természetesen elfogadjuk azt is, hogy ezek az intézmények kozmológiai és vallásos szimbolikus nyelvet használnak.⁶⁴⁴ Azonban, és ez ennek a gondolatnak a logikájából következik: nem létezik olyan, hogy „mükénéi csomag”. Kr.e. 1500 körül (Koszider, BIIIb időszak) Dél-Skandinávia⁶⁴⁵ nem azért, vagy pontosabb így: nem csak azért lesz a Mükénéi kultúra északi „variánsa”, mert nagyon intenzív a két terület közötti kapcsolat, hanem sokkal inkább azért, mert pár évtizeddel korábban az ősök még együtt élhettek a sztyeppén, és vallási intézményeik ugyanazt a közös nyelvet, szimbólumrendszert használhatták.

A Nap istenítése átgondolt koncepció eredménye a kora bronzkor végi (német terminológia, tehát nálunk már középső bronzkor végi, Koszider horizont alatti) Közép- és Észak-Európában.⁶⁴⁶ És a *Vogelbarken/wagen* szimbólumrendszerében a hullámvonal leginkább a hajón való utazáshoz, a vízhez kapcsolódik. A Rig Védában, mint az indo-európai

⁶³⁷ Makkay 2008, 26. az aknasírok uralkodóit indoirániaknak mondja. Az Andronovo-kultúra kocsiábrázolásai meglepően hasonlítanak a kora vaskori soproniakhoz. Makkay 2008, 125. 6. kép

⁶³⁸ Schauer 1985, 131.

⁶³⁹ Mrenka 2015, 193.

⁶⁴⁰ Kr.e. 2500 nagyon korai „szkíta” etnikumnak, hiszen a Ha A korú (?) mezőcsáti temető csak preszkítának tartható a legnagyobb jóindulattal is. Kemenczei 1970, 42., Sőt már annak sem! Cf. Kemenczei 2005, 17.

⁶⁴¹ Antoniewicz 1966, 11.

⁶⁴² Česnys – Kučinskis 2004, 12.

⁶⁴³ Schauer 1985, 129.

⁶⁴⁴ Kristiansen 2014, 85.

⁶⁴⁵ Kristiansen – Suchowska-Ducke 2015, 371.

⁶⁴⁶ Metzner-Nebelsick 2003, 69.

Napkultusz legkorábbi írásos emlékében, egyértelműen hajón utazó Napkorongról beszélnek.⁶⁴⁷ Az, hogy Kr.e. 2000-től kezdődően számolnak Európa és Ázsia tekintetében közös szimbólumrendszerrel⁶⁴⁸ az az eddigiekből világosan következik; ezért kellett a megelőző fejezetekben a történetiséget körbejárni.

Az is nagyon valószínűnek látszik, hogy a hullámvonal mellett a másik, akár *pars pro toto*ként is működő szimbólum a küllős kerék/áttört csüngő (*Radanhanger*). Ez feltehetően szintén a Naphoz köthető.⁶⁴⁹ Ehhez tartozhat, ennek egy variánsa lehet az ábrázolásokban a koncentrikus kör motívum, illetve a spirálmotívum, így erre külön nem fogok már kitérni.⁶⁵⁰

Küllős kerékmodellek legkorábbi példányai (RBA A2 időszakra keltezhetően) a Kárpát-medencéből kerültek elő.⁶⁵¹ A minket igazán érdeklő példányok inkább a Hajdúsámson horizont alatt megjelenő⁶⁵² keresztbordás csüngők (*Kreuzrippenanhänger*) lesznek; negligálva azt az egyáltalán nem elhanyagolható tény, hogy már a Tolnanémedi kincsben is találunk kerék alakú csüngőket. Maga a forma (kereszttel tagolt korong/karika) a hasfalvi és a *Balkåkra*-i korong nagyon hangsúlyos eleme. Az ekkor megjelenő, mondjuk így: viseleti tárgyak, egy része megmarad a késő bronzkorig.⁶⁵³ De addigra már a motívumok összekapcsolódnak és az esetileg korábban külön-külön használt elemek együtt jelennek meg.⁶⁵⁴ Kérdés azonban, én magam legalábbis szkeptikus vagyok, hogy érdemes-e az Urnamezős korszak alatt a *Vogelssonnenbarken*ben összeálló szimbólumok alapján új vallásos gondolkodásról beszélni, mint azt Christopher Pare sejteti.⁶⁵⁵ Nem arról van-e szó, hogy az addig meglévő elemeket pusztán egybefogták, és egymás mellé helyezték? Ha így is volt, akkor is tudatos koncepció eredménye, és végső célja egy olyan átfogó jel megalkotása, amivel egész történeteket lehet egyetlen motívumba sűrítve kifejezni.

Legkésőbb Kr.e. 2000-től, mint már említettem, Európa és Ázsia egyes részei egy elterjedt bronzkori kozmológia közös szimbólumrendszerét használták, melynek történeti előképeit a korábbi fejezetekben bőségesen taglaltam. Akkor azt mondtam, hogy a paleolitikum óta követni kell a fejlődés egyes állomásait, mert a kép a bronzkorban csúcson sodor ki; „és most ez megy mind teljesebbébe.” A kettős spirál a paleolit óta használt⁶⁵⁶

⁶⁴⁷ Larsson 1999, 13.

⁶⁴⁸ Larsson 1999, 9.

⁶⁴⁹ Larsson 1999, 10.

⁶⁵⁰ Hansen 2015, 150.

⁶⁵¹ Pare 1987, 29.

⁶⁵² Furmánek 1997, 316.

⁶⁵³ Pare 1987, 59.

⁶⁵⁴ Pare 1987, 58.

⁶⁵⁵ Pare 1987, 61.

⁶⁵⁶ Larsson 1999, 9.

forma, bár semmi garancia rá, hogy akkor is ugyanolyan értelmezése volt, mint mondjuk a bronzkorban (amiről szintén csak sejtjük, de nem tudjuk, hogy mi volt).

A Nap és a ló összekapcsolása minden kutatott indo-európai „vallásban” megvan,⁶⁵⁷ mondható tehát, hogy közös elemük, és mint ilyen az „indo-európaiság” egyik meghatározó eleme. E tekintetben tehát hasonló a szerepe, mint a küllős keréknek, ami bár megvan már a Halomsíros kultúra idején is, de leginkább úgy Napszimbólum,⁶⁵⁸ hogy részt vesz a Nap utaztatásában, és így egy idő után önállósul.⁶⁵⁹ A Nap utazása a Koszider-horizonttól a Kr.e. 8. századig tulajdonképpen megszakítás nélkül megtalálható különböző ábrázolásokon.⁶⁶⁰ Mivel azonos időhorizontban a Napbárka ábrázolás egyszerre van meg a Kárpát-medencében és az Északi Bronzkor területén is, ezért nagyon valószínű, hogy ugyanaz a kozmikus mitológia létezett mind a két területen.⁶⁶¹

Néhány sor erejéig itt azonban kicsit megszakítom az elemzést. Föl kell hívnom ugyanis a figyelmet egy olyan jelenségre, ami szerintem alapvető fontosságú a késő bronzkor szempontjából. A Napbárka fentebb felsorolt alkotó elemei közül a spirál a paleolitikum óta létezik. A kerék/korong, mint láttuk legkésőbb a kora bronzkor óta megvan. A kocsi a késő rézkor óta. A hajó az Északi Bronzkor területén az Északi Bronzkor Ia-ig vezethető vissza.⁶⁶²

A ló azonban új elem a középső/késő bronzkorban. Az Északi Bronzkor II-III alatt a lóhoz, mint szakrális állathoz, társul egy vízimadár, feltehetőleg a hattyú.⁶⁶³ Valami változás van tehát az ideológiában, amit egyelőre nem tudok mással magyarázni, mint azzal, hogy ekkor az ideológiának valami társadalmi változásra kellett reflektálnia. Hogy mi lehetett ez, arra vonatkozóan csak találgatásaim vannak, de egyik sem elég erős ahhoz, hogy itt akárcsak említés szintjén is foglalkozzak vele. Az mindenesetre érdekes, hogy vízimadár ábrázolás először a Koszider-horizont alatt jelenik meg a Kárpát-medencében.⁶⁶⁴ Itt természetesen nem a madár alakú edényekre gondolok, hiszen azok már a kora bronzkortól folyamatosan jelen vannak a térségünkben.⁶⁶⁵ Amikor megtudjuk, hogy miért kapcsolják össze a vízimadarat (hattyút) és a lovat, akkor fogjuk megtudni, hogy mi volt az a változás, amire válaszolni kellett. Mindazonáltal a változás a teljes – mondjuk így – sztyeppei befolyás alá került

⁶⁵⁷ Metzner-Nebelsick 2003, 71. (A legújabb vizsgálatok alapján a ló háziasítása az eddig gondoltnál korábbi időpontra datálódik és Kazahsztán területéhez köthető. Ez alapvetően befolyásolhatja a jövőben az indoeurópaiakról és a lóról eddig gondolt kapcsolatot. Gaunitz et al. 2018)

⁶⁵⁸ Guba – Szeverényi 2007, 94.

⁶⁵⁹ Elterjedéséhez lásd Ruppenstein 2010, 644. Abb. 2. [17. kép]

⁶⁶⁰ Guba – Szeverényi 2007, 93.

⁶⁶¹ Guba – Szeverényi 2007, 93.

⁶⁶² Guba – Szeverényi 2007, 89

⁶⁶³ Kossack 1997, 505.

⁶⁶⁴ Furmánek 1997, 314.

⁶⁶⁵ Kovács 1972, 21.

Európát érinthette, mert a madáredények a LH IIIA2-ben (késő helladikus, *Late Halladic*) (ez a RBA C-vel párhuzamos) indulnak fejlődésnek pl. Görögország területén, de igazán jelentősek majd csak a LH IIIC-ben lesznek (Ha A1-A2).⁶⁶⁶ E mögött a szoláris kozmológia hasonlóságát feltételezik.⁶⁶⁷

Visszatérve a ló szerepéhez érdekes megállapítás, hogy az északi kultúrkör területén lélekvezetőnek határozzák meg egyes esetekben.⁶⁶⁸ A megállapítás egyáltalán nem új: már az 1940-es évek második felében megfogalmazódott etnográfusok fejében a gondolat.⁶⁶⁹ De egy sokkal későbbi párhuzam is arról árulkodik, hogy a sztyeppén bizony lovon utaznak a túlvilágra, ilyenénképpen tehát a ló igenis lélekvezető.⁶⁷⁰

Akármi legyen is a változás mögött, az mindenképpen alapjaiban módosított a már létező gyakorlaton. A szimbólumok átalakulásának, átalakításának legkésőbb a híres *Dupljaja*-i kocsi idejére (Kr.e. 1300) be kellett fejeződnie.⁶⁷¹ Erre az időre a ló vontatta „harcikocsi” átesik egy absztrakción (pár évszázaddal korábban ugyanis a *Trundholm*-i Napot már ló vontatta a Kr.e. 15-14. században)⁶⁷² és a kocsi elé vízimadarak – véleményem szerint hattyúk – kerülnek. Nem mellékesen a *Dupljaja*-i kocsin utazó alak maga is mintha madármaszkot viselne (akárcsak a mükénéi Ψ idolk!), de még sokkal föltűnőbb, hogy a madarábrázolások jelentős részén a madarak nyakán mintha nyakláncot (fésűcsüngő?) ábrázolnának.⁶⁷³

Ezekhez a csüngőkhöz formailag nagyon hasonló tárgyak a Mészbetétes Kerámia Kultúra törzsterületén is kerültek elő.⁶⁷⁴ [18. kép] A *kličevači* idolkon nagyon jól látszik,⁶⁷⁵ hogy ezeket a ruhadíszeket miként használták, ahogy az is, hogy egyértelműen egy korai hajó/bárkaformát mutatnak. Ez is amellet bizonyíték, hogy a madarábrázolások mögött egy stabilnak mondható vallási háttér található, ami – nincs rá jobb szó – megfeleltethető a sámánizmus egy korai ágának.⁶⁷⁶

⁶⁶⁶ Bouzek 2007, 50.

⁶⁶⁷ Érdemes szó szerint idézni: „Since LH IIIB solar symbolism similar to that of European Urnfields can be traced in the Aegean; a kind of religious message seems to have existed behind the new iconography.” Bouzek 2007, 52.

⁶⁶⁸ Metzner-Nebelsick 2003, 79.

⁶⁶⁹ „A ló az a lény, amelynek sajátága, hogy *el-megy*, az az eszköz, mely *el-visz*, sőt nem egyszer *el-ragad*. A halál is ilyen elmenetel, elragadás, lótenyésztő vagy legalább is a lovat jól ismerő kultúrában önmagától értetődő kifejező eszköz, gesztus-szerűen megjelenítő szimbólum lehet.” Dobrovits 1947, 2-3.

⁶⁷⁰ László 1997, 367. és 366. 60. kép!

⁶⁷¹ Pare 2004, 357.

⁶⁷² Metzner-Nebelsick 2003, 69.; A ló az észak-eurázsiai népeknél sokszor a Napot személyesíti meg. Kerezsi 1982, 30.

⁶⁷³ Guba – Szeverényi 2007, 86.

⁶⁷⁴ Kossack 1954, 16.

⁶⁷⁵ Kossack 1954, 16.; Taf. 3. 4a. [19. kép]

⁶⁷⁶ Guba – Szeverényi 2007, 87-88.

Fontos kiemelni, hogy a Dupljaján előkerült két kocsimodell első értelmezésében⁶⁷⁷ Pare néhány – később ugyan javított – félrevezető, vitatható gondolatot is fölvezet. Ezek közül az egyik, hogy az egész Urnamezős fejlődés, vallási átalakulás alapjának mondja a két dupljajai kocsit,⁶⁷⁸ habár azok egyértelműen, szerinte is⁶⁷⁹ az Urnamezős kor előtti középső bronzkori időszakba tartoznak. Egy, a teljes szimbolika-spektrumot használó lelet nem lehet a fejlődés elindítója, hanem vagy a vége, a betetőzése, vagy egy teljesen másik magyarázat kell. Mert ez alapján az európai Urnamezős fejlődés már a helyi, Kárpát-medencei középső bronzkorban egy kész szimbolikus nyelvet talált, amit adaptálnia kellett. Ez szerintem úgy mehetett végbe, hogy a késő bronzkorban érkező (?) keleti eredetű hatásokat mutató Urnamezős kultúra jól megértette a jóval korábban, a kora- és a középső bronzkorban szintén keletről érkező csoportok (szimbolikus)nyelvét és eszmerendszerét. Aztán, hogy ezt miként és miért adaptálta a maga számára, az már egy másik kérdés. De ha elfogadjuk azt, hogy a szertartási kocsik használata mintegy 800 évig állt fent,⁶⁸⁰ akkor talán az sem ördögtől való feltevés, hogy a vízimadár szimbolika is túlélhetett a legmegengedőbb számítás szerint is egy évezredet.⁶⁸¹

A Nap utazása, tehát a *Vogelsonnenbarken* szimbólum természetesen nagyon sok síkon értelmezhető: az élet és a halál örök körforgása, a Nap mindent éltető ereje, az éjszaka hidege/sötétsége, mind-mind beleérthető. Azonban a késő bronzkorban kialakuló új, harcos társadalom egészen egyedi módon használta a szimbólumot. Mint korábban már említettem az Urnamezős időszakban stabilizálódott, új vezető réteg szimbolikájában is megkülönböztette önmagát a környező területektől és népektől. Emlékezzünk a kardra, mint szimbolikus tárgyra, a kettős főnökség rendszerére és az előbb bemutatott Napbárka motívumra is. A harcosokból álló társaság egyik legjellegzetesebb tárgya, ami a sírok tanúsága alapján minden vezető harcosnak kijárt az a borotvakés volt, amit gyakran a Nap utazásának motívuma díszített.⁶⁸² Talán nem véletlen, hogy az ábrázolás eredetét Jütlandon sejtik.⁶⁸³ Ezek a borotvak nem mindennapi tárgyak lehettek, mert gyakran nem is élezték újra őket; így viszont nem lehet másra gondolni, mint arra, hogy a borotva egyfajta *rite of passage* szimbólumként⁶⁸⁴ adatott a fiatal harcosoknak, amikor a férfitársaság befogadta őket. Az,

⁶⁷⁷ Pare 1989

⁶⁷⁸ Pare 1989, 84.

⁶⁷⁹ Pare 1989, 84.

⁶⁸⁰ Pare 1989, 81.

⁶⁸¹ Kr.e. 2500/2400 – lásd a kora bronzkori részben – és Kr.e. 1500/1400 – Urnamezős legkorábbi megjelenése – közötti időszak.

⁶⁸² Metzner-Nebelsick 2003, 72.

⁶⁸³ Metzner-Nebelsick 2003, 73.

⁶⁸⁴ Guba – Szeverényi 2007, 89.

hogy ez a két vezető közül melyiknek járt (harcos főnök vs. szakrális főnök) nem dönthető el. Az mindenestre figyelemreméltó, hogy az indo-európai Napkultuszt egyesek az isteni ikrekhez (görögöknél *Dioszkuroszok*) kötik.⁶⁸⁵ Ezzel majd a következő fejezetekben fogok bővebben foglalkozni.

A Napbárka motívum, önmaga teljességében a Kárpát-medencében alakult ki, és innen jut el az Északi Bronzkor területére,⁶⁸⁶ valószínűleg annak a kulturális áramlásnak a részeként, ami a korai Urnamezős időszakban Alsó-Ausztria, Morvaország, Brandenburg, Pomeránia vonalon haladva terjedt észak felé.⁶⁸⁷ Ez a „vonal” egyértelműen a Borostyán út egyik változata; ez a későbbiekben még fontos lesz. Itt, a Kárpát-medence területén kezd el egységet képezni a kerék, a madárplasztika (elterjedéséhez lásd: [38. kép]) és a „homokóra” forma (csúcsaikkal érintkező háromszögek), már a korai Urnamezős időszakban.⁶⁸⁸ Majd ezek csatlakoznak a Ha A2 alatt az akkor már tradicionálisnak tartott régebbi szimbólumokhoz, mintegy ráerősítve azokra.⁶⁸⁹ A késő Urnamezős időszak alatt a keletről érkező lovasnomádok által használt motívumok összekapcsolódnak majd ezzel,⁶⁹⁰ és a háromszög alakú csüngők madáralakokkal kombinálva a *Vogelbarkent* fogják alkotni.⁶⁹¹ Ez az ábrázolás a kora vaskorban még tovább alakul majd, és egy olyan szinkretisztikus motívum jön létre, ami egyszerűsége ellenére mégis roppant összetett, könnyen megjegyezhető/fölismerhető, mégis nagyon sokat mond, és ami véleményem szerint a kora vaskori Dunántúl – de ez egész Kárpát-medence – legfontosabb ábrája lesz. A következőket elrendezésben, de nagyon változatos formákban megjelenített motívum részletes elemzésére a disszertáció végén bővebben ki fogok térni. Ez lesz ugyanis az az összegző ábrázolás, ami a teljes tárgyalt témakört a maga komplexitásában a legtökéletesebben le fogja fedni, be fogja mutatni.

Ezzel azonban a Vogelssonnenbarken kérdéskörét egyelőre körbejártuk, így át kell térni a következő fejezetre, amiben bemutatom a dolgozat tulajdonképpeni alapját képező tárgyakat.

⁶⁸⁵ Kristiansen 2010a, 431.

⁶⁸⁶ Kossack 1954, 27.

⁶⁸⁷ Kossack 1954, 18.

⁶⁸⁸ Kossack 1954, 20.

⁶⁸⁹ Kossack 1954, 38.

⁶⁹⁰ Kossack 1954, 54.

⁶⁹¹ Kossack 1954, 42.

II. rész

A kora vaskor a Dunántúlon, megkülönböztetett figyelemmel Sopron környékére

II. 1.1. A kora vaskor a Dunántúlon és a környező területeken, ill. a Sopron környéki lelőhelyekről, valamint a Kárpát-medence környékéről előkerült figurális ábrázolásokat tartalmazó edényekről

„Előszó-féleség” – Ha a tárgyak történetét akarom megírni, a tipológia még akkor sem elég – nincs tárgy a régészeti korokban, ami önmagát használta volna. Szükségképpen tehát, ha tárgytipológiáról írok is, akkor is mögé kell adni az embert, aki: előállította, szállította, eladta/elcserélte, használta, kidobta/deponálta. És ne feledjük, hogy ez nem feltétlenül ugyanaz az egyetlen ember volt! Amikor tehát azt mondom, hogy ez és ez a tárgy keltezt és azt, akkor valójában arra keresem, arra kellene keressem a választ, hogy a tárgy a fenti cselekménysorból melyiket keltezi? Rétegtanilag nyilván az utolsót – és ezzel indirekt azt is el kell ismernünk, hogy a lánc további elemeinek datálására vonatkozóan csak becslésekre tudunk hagyatkozni; különösen fontos ez a nagy/nagyobb régiókat érintő kulturális változásokkor (továbbélés) és akkor, amikor a nagy régióon belül kisebb helyi csoportot valószínűsítünk!

Mármost Sopron környékén, tehát a disszertáció tulajdonképpen tárgyát képező területen a kora vaskorban a Hallstatt-kultúra Kalenderberg-csoportja/a Kalenderberg-kultúra élt.⁶⁹² Ez pedig ezen a vidéken nem volt más, mint a késő bronzkori Urnamezős kultúra továbbélő és átalakult csoportja.⁶⁹³ Utóbbi több dologra is utal.

Egyrészt arra, hogy ez a vidék (Rábától nyugatra) már megint „különutas” a nagy egészen belül. Másrészt arra, hogy itt már az Urnamezős kultúra idején is kellett lennie valamiféle különállásnak, ami azonban akkor még, a ma ismert régészeti leletekben látható anyagi kultúrában, nem nyilvánult meg. Sopron és környéke tehát az Urnamezős kultúra végén másfelé kezd tendálni, mint a kultúra nagy egésze.

Fölvetem, hogy az Urnamezős kultúra szellemi hagyatékának lecsapódása az, amit a soproni halotti urnákon látunk ill., amit a Kalenderberg-kultúra területén találunk; nem más lenne ez, mint egy „letűnt” világ utolsó fölvilágítása, önazonosságának végső bizonyítása. Ilyen értelemben tehát, amikor a kora vaskori ábrázolásokat vizsgáljuk, akkor nem teszünk mást, mint a jelenből a múltba pillantunk, hogy egy még régebbi múlt lenyomatát lássuk.

⁶⁹² Kaus 1981, 150.

⁶⁹³ Patek 1981, 100.

II. 1.2. A dunántúli kora vaskor általános jellemzése

Az az időszak, amelyről most szó lesz, az a Kárpát-medence szempontjából – jelenlegi értelmezésem szerint – a legjelentősebbek között kell, hogy helyet foglaljon, lévén, hogy feltehetőleg ekkor érkezik meg az a nép, amiről nevet - még hozzá olyan nevet kap a Dunántúl térsége, ami évszázadokig rajta is marad. De csak nézzük szépen sorjában!

A kora vaskor megjelenése hazánk területén véleményem szerint pontosan ismétli azt a folyamatot, amit a kora bronzkor tárgyalásakor fölvázoltam. Mint már akkor jeleztem: rendszerekben kell gondolkodni, mert a Kárpát-medence tágabb környezete (is) rendszerben működik.

A Dunántúl, de a Kárpát-medence etnikai képe is meglehetősen mozaikos. A Kárpátoktól északra a Lausitz kultúra a késő Urnamezős etnikumot képviseli. A Podolí kultúra továbbfejlődik (?) és kialakítja a Stillfried-típusú anyagot (jelentős kapcsolata van a sziléziai Urnamezős kultúrával a kerámiaanyag alapján), ami Alsó-Ausztria, az Örvidek, Északnyugat-Dunántúl és Délnyugat-Szlovákia, Pozsony vidékén terjed el.⁶⁹⁴ Nem sokkal később feltehetőleg ez lesz a Kalenderberg-kultúra egyik alapja. Ez Sopron környékén, Statzendorf-Gemeinlebarn, Bernhardstal és Mikulov (Közép-Csehország, Bohémia) vidékén hoz létre különböző anyagi kultúrájú csoportokat. Pozsony szűkebb környékén egy ettől kissé eltérő régészeti anyag található, az ún. Reca-csoport.⁶⁹⁵ Ettől keletre a Vág – Garam – Ipoly folyók vidékén a Vál II. kultúra és a Chotin kultúra található.⁶⁹⁶ Sopronban és környékén egyértelmű még az al-dunai eredetű Bosut III. – Basarabi kultúra jelenléte is a díszítőmotívumok terén.

A Dunántúl déli részein, Pécs, Baranya, Tolna és Somogy megyékben keleti, sztyepei anyag jelenik meg (erről később részletesen), ennek egyes elemei elterjednek Alsó-Ausztriában, Csehország középső részén (Bohémia), Sziléziában és Ukrajnában is.⁶⁹⁷ Már itt fölhívom a figyelmet, hogy Szilézia és Bohémia, mint kapcsolati irány itt is megjelenik.

Délkelet-Szlovénia területén a Dolenjska-csoportot találjuk,⁶⁹⁸ ami feltehetőleg a helyi Urnamezős kultúrából fejlődik ki, hiszen itt az Urnamezős és a Hallstatt korszak között nincs törés, bár az erősített telepek élete csak a kora vaskorral (Podzemelj-fázis) indul (ennek okait

⁶⁹⁴ Paulík 1975, 48.

⁶⁹⁵ Paulík 1975, 48.

⁶⁹⁶ Paulík 1975, 49.

⁶⁹⁷ Metzner-Nebelsick 1997, 18.

⁶⁹⁸ Dular – Tecco Hvala 2007, 22.

lentebb tárgyalom).⁶⁹⁹ Szlovénia stájer területein az Urnamezős kultúra Dobova-Ruše csoportja él; kerámiaanyaga az al-dunai területekkel is rokonságot mutat.⁷⁰⁰

Ez a kis tallózó áttekintés véleményem szerint jól mutatja (és akkor még az Észak-Dunántúlt és Pest megye Duna-menti sávját nem is említettük!), hogy ha pusztán az anyagi kultúra felől közelítünk a kérdés felé, akkor jelentősen bonyolítjuk az amúgy sem egyszerű kérdést. A probléma itt ugyanis többrétegű.

Már maga az Urnamezős kultúra sem volt egységes, jól láthatóan voltak területi csoportjai,⁷⁰¹ különösen a keleti területeken, mint arra korábban már utaltam. Az a tény, hogy a kora vaskor idején „hirtelen” al-dunai és keleti elemek jelennek meg, és különböző mértékben keveredve alakítják át az amúgy is mozaikos Urnamezős csoportok anyagi kultúráját, olyan újabb, ismeretlen okokon alapuló kérdéssorokat vet föl, melyek kibogozása csak rétegenként történhet.

Ezt a réteges bontást fogom alkalmazni most magam is. Ha eddig nem lett volna teljesen világos, akkor most muszáj lesz *expressis verbis* kimondani, hogy a régészeti kultúra *inkább* egy modern képződmény, semmint ősi realitás; természetesen *lehet* egy valós, elemezhető egység bizonyos kérdéseknél, de más kérdések más egységet mutathatnak.⁷⁰² Tudatosítani kell, hogy a társadalmak, csoportok nem egyszerűen adoptálták (befogadták) az új (értsd: a sajáttól eltérő jellegű anyagot; ez azonban magterületén, ill. az átvétel helyén akár évszázadok óta létezhetett különböző formákban; különösen a szimbólumok vonatkozásában érdekes a kérdés) elemeket (lett legyen az tárgyi, humán, metafizikai) hanem adaptálták (átértelmezték) őket a helyi szociopolitikai környezethez illeszkedően.⁷⁰³ Mivel a változás örök a társadalomban, így a kultúra önmaga is egy folyamat, tehát a változásnak nem kell szükség szerint kívülről, az adott identitáson/entitáson kívülről érkeznie.⁷⁰⁴ Egyet kell ugyanakkor értenem Gallus Sándorral abban, hogy hajlamosak vagyunk az egységként jelentkező képet fölbontani és egyes részleteit elvonatkoztatni, ezeket elhatárolni és utána ezekből újraalkotni azt⁷⁰⁵ – ami így, teszem hozzá én, már természetes, hogy mozaikos, modern szóval élve, ha már képekről beszélünk, pixeles lesz.

⁶⁹⁹ Dular – Tecco Hvala 2007, 73.

⁷⁰⁰ Teržan 1990, 23.

⁷⁰¹ Patek 1968, 13.

⁷⁰² Gramsch 2015, 345.

⁷⁰³ Gramsch 2015, 344.

⁷⁰⁴ Gramsch 2015, 345.

⁷⁰⁵ Gallus 1942, 14.

A fenti gondolatból következik, hogy egyazon kultúrkörön belül a legkülönbözőbb etnikumok, népek élhettek.⁷⁰⁶ Ezek az eltérő etnikumok adott esetben anyagi kultúrájukban nem is nyilvánulnak meg addig, amíg egy nagy egészként elfedő kultúra alatt élnek, ám történelmi változások idején megmutatkozik identitásuk és „hirtelen” láthatóvá válnak a régész szeme előtt. Ezért tartottam nagyon fontosnak, hogy a bevezető rész olyan hosszúra nyúlt, mint amilyen végül is lett, mert addig, amíg ezekkel a kisebb, minden tekintetben mobilabb csoportok létevel nem számolunk, addig az összeállított nagy kép egyes részletei mindig zavarók lesznek, és sehogy sem akarnak illeszkedni. Mint mondtam, keletről ezek a kisebb csoportok a késő bronzkor alatt szinte folyamatosan érkeztek, és tették ezt a kora vaskor alatt is; mert a közép-európai régió rendszerként működik.

Ha pedig rendszerként működik, akkor nemcsak rétegenként, hanem mondjuk így: alkatrészenként kell elemezni. Ezek az alkatrészek a dunántúli, azon belül is a Sopron környéki kora vaskor vonatkozásában véleményem szerint a következők:

- Sopron, ill. a Sopron környéki halomsírokban megjelenő (figurális ábrázolású) urnák és *en bloc* az itt talált régészeti anyag és a Kalenderberg-kultúra
- a Dunántúl északi részének a Balatonig tartó területe és ennek kapcsolatai a Felvidékkel, ill. a Dunántúl déli területeivel, valamint a késő bronzkori hagyománnyal, a továbbélő Uramezősökkel
- a Dél-Dunántúl területe, különös tekintettel Tolna megye területére, Regölyre
- Baranya megye és a Dráva-Száva folyók vidéke, ill. a Balkán északi része

Ez a négy pont nagyjában és egészében lefedi azokat az „etnikai” határokat, melyekkel a kora vaskorban számolni kell. Az idézőjel használata – ez a későbbiekben látható lesz – teljesen indokolt.

II. 2.1. Sopron környéki kora vaskor közvetlen előzményei, Északnyugat-Magyarország, mint csomópont

Patek Erzsébet jól látta, hogy az Uramezős kultúra, azaz a RBA D idején egy kelet-alpi eredetű népesség költözik be a Dunántúl nyugati sávjára, Velem-Szentvidre és

⁷⁰⁶ Gallus – Horváth 1939, 119.

környékére.⁷⁰⁷ Patikamérlegen adagolt szavak, hiszen nem Uurnamezőst mond, hanem kelet-alpit, ami most kifejezetten fontos. Bár az anyag kétségtávol Uurnamezős, de ennek a megfogalmazásnak oka kellett, hogy legyen.

A nyugat-magyarországi Uurnamezős kultúra egyik lelőhelyén (Gór) előkerült 7 csontváz közül három egyén maradványai extrém robosztus, rövidfejű, ún. cromagnoid vonásokkal rendelkezett – ez a keleti sztyeppék domináns taxonja, ami korábban a Kárpát-medencében csak a Gödörsíros kultúrára volt jellemző, se előtte, se utána egyik művelődésre sem.⁷⁰⁸ Ez az adat egészen jól mutathatja a kora vaskort közvetlenül megelőző időszakban érkezők arányát az „őslakossághoz” viszonyítva, másrészt egyértelműen kijelöli azt a területet, ahol a kora vaskorunk keleti kapcsolatait keresnünk kell.

Érdekes módon ez a csoport nem szállja meg a Fertő-tótól közvetlenül nyugatra lévő területet⁷⁰⁹ olyan intenzíven, mint a Dunántúl többi részét. Ez lesz, lehet az az etnikum, ami a kora vaskor elején újból láthatóvá válik⁷¹⁰ és Kalenderberg-kultúra néven kerül be a szakirodalomba. Hiszen az Uurnamezős- és a Hallstatt-kultúra esetében is (és itt leginkább a keleti Hallstatt-kultúrára gondolok) a „kultúra” fogalma leginkább „csoportokat” jelent, méghozzá úgy, hogy anyagi kultúrájuknak egyetlen eleme sincs, ami a többenél is maradéktalanul meglenne.⁷¹¹ Úgy látom, hogy a Hallstatt-kultúra kialakulása összefügg az Uurnamezős kultúra „fölbomlásával”. Ez alatt a fölbomlás alatt véleményem szerint inkább átalakulást kell értenünk, aminek a jelei külön-külön is észlelhetők voltak eddig is, de amint fentebb hivatkoztam Gallusra, ha elveszünk a részletekben, akkor nem fog összeállni a kép. Vizsgálni tehát részenként, részletenként kell, de az eredményeket összefüggéseikben, együttesen szükséges.

Fentebb már írtam⁷¹² a nagy régiókat lefedő hagyományokról, amik történelmi-kulturális zónák lettek volna végeredményben; ezek eltérő csoportokból álltak össze, amik közös történelmi pályát osztanak meg.⁷¹³ Ilyen régió lehetett a Fertő-tó környéke és a Dunántúl nyugati sávja. Itt, az ezen a vidéken élő csoport valamiért és valahogyan különleges státuszt alakított ki magának. Ma már igazolható, hogy az Uurnamezős kultúra és a Hallstatt időszak között a szimbólumok folyamatosak, tehát a hitvilág vélhetően nem nagyon változott,

⁷⁰⁷ Patek 1968, 12.

⁷⁰⁸ Köhler – Polgár 2011, 57.

⁷⁰⁹ Patek 1976, 3.

⁷¹⁰ Fekete 2008, 109.

⁷¹¹ Pare 2003, 76.

⁷¹² Cf. 566. jegyzet

⁷¹³ Pare 2003, 90-91.

jóllehet az Urnamezős kultúra vége felé egy vallási krízist feltételeznek;⁷¹⁴ ez lehetett az egyik oka az új vallási ábrázolásmód és vallási elemek megjelenésének. (Esetleg új etnikum[ok] érkezése?)

A másik ok talán az, hogy mint mindig is az idők folyamán a Rábától nyugatra elterülő vidék egy átmeneti zóna, két világ találkozásának metszéspontja, amit a folyó és tágabb térsége természetes választóvonalként oszt föl. Szigorúan a kora vaskori figurális díszítőművészetet tekintve – ámde azért szem előtt tartva, hogy a kifejezésmód az egész szerves része is – azt kell mondanunk, hogy a Kisalföld, és *de facto* a Kalenderberg-csoport területe a késő Urnamezős világ északi (Lausitz kultúra által képviselt) és „középső”, tehát pannoniai és északkelet-alpi térségének érintkezési zónáján található.⁷¹⁵

A kora vaskor idején ez a „középső” régió új, idegen (értsd: az Urnamezős világon kívülről érkező) elemeket olvaszt magába;⁷¹⁶ egyelőre, a vaskor kezdetén, csak a középső régió! Maga a kifejezésmód az Urnamezős hagyományokra megy vissza,⁷¹⁷ közvetlen kapcsolata van tehát azzal a világgal, ugyanakkor ezeket már módosítja is és integrálja a keleti elemeket.⁷¹⁸ Ezeket a keleti elemeket szeretik pre-szkítának nevezni, amivel én itt és most azért nem tudok egyetérteni, mert ez egyrészt csak azt mondja el, hogy ez a csoport⁷¹⁹ a szkíták kárpát-medencei megjelenése előtt érkezett, másrészt indirekt kapcsolatot indukál a később érkező szkíta-jellegű elemekkel.

Legalább két szkíták előtti és keletről érkező hullámról van tudomásunk: az egyik az a maradjunk a pre-szkíta elnevezésnél, ami a Ha B2 alatt, tehát a Kr.e. 9. században jelenik meg nálunk (azaz a Bakony vidékén).⁷²⁰ Ennél korábban, a Kr.e. 950/920-es években jelenhetett meg Északkelet-Magyarországon a Mezőcsát-csoport és vele azonos időben délen a Gornea – Kalakača – Insula Banului – Babadag II – Cozia-Saharna karcolt, bepecsételt mintákat használó kör.⁷²¹ Mindezekből ma már a kutatás inkább azt valószínűsíti, hogy a Kr.e. 9-7. századok között jelent meg a Kárpát-medencében egy olyan, a Fekete-tenger északi partvidékén található sztyeppéről származó leletanyag, ami az Urnamezős kultúra hatása alatt,

⁷¹⁴ Metzner-Nebelsick 1997a, 98.

⁷¹⁵ Nebelsick 1992, 401.

⁷¹⁶ Nebelsick 1992, 401.

⁷¹⁷ Nebelsick 1992, 401.

⁷¹⁸ „deren Träger bei der Suche nach neuen gegenständlichen Ausdrucksformen Überliefertes modifizierten und Fremdes integriert.” Nebelsick 1992, 40.

⁷¹⁹ Már az egyes szám sem állja meg a helyét – véleményem szerint.

⁷²⁰ Ilon 2014a, 82.

⁷²¹ Ilon 2014a, 82.; A Mezőcsát-csoport Kr.e. 10. századi létezése bizonytalan. Kemenczei 2005, 29. és 40.

a sztyepei előképekből alakította ki a jellegzetes kelet-kárpáti leletanyagot (ami aztán Bakonyszentkirályon is elterjedt).⁷²²

A déli csoportosulásnál bizonyítható, hogy a karcolt és pecsételt kerámia a circumkárpáti régióban már a Kr.e. 10. század alatt virágjában van, és ezt a technikát „át is adja”, még ebben az időszakban az Ostrov-csoportnak,⁷²³ aminek szerepe a Basarabi kultúra kialakításában még nem tisztázott. Ez azért fontos, mert feltételezések szerint a Basarabi kultúra az Insula Banului csoportból indul ki.⁷²⁴

A Ha B2 alatt a Bakony-vidéken megjelenő – mondjuk – pre-szkíta elem azért nagyon fontos, mert a Bakony előtere és Marcal-medence (ez tehát a Rábáig, az Ős-Rábáig, a mai Győr környékéig tart) földrajzilag, és a kora vaskor további részében is lényegében egy egybefüggő településrendszert alkot(hat)ott.⁷²⁵ Nem lehet tehát véletlen, hogy a dél-dunántúli Regöly-csoport, [*a Pannonok területe* – lásd később] mintegy két évszázad⁷²⁶ múlva éppen a Bakony erdőségeiig fog terjedni északon.⁷²⁷ De Regölyt még ne keverjük bele, hiszen egyelőre semmi sem igazolja, hogy a Dunántúl kora vaskorának legkorábbi időszakában már fennállt volna ez a kulturális egység.

Az biztos, hogy a mintakincs alapján már a késő bronzkor alatt létrejött egy komplexum a Délkelet-Alpok – Al-Duna – Balkán-félsziget területén;⁷²⁸ ami, és ez az eddigiek alapján most lehet, hogy meglepő lesz, de legalábbis a kezdetekkor, nem hatott ki Sopron területére. Ekkor ugyanis – véleményem szerint – Sopron térségében még az az ága erősebb a keletieknek, amelyik a Mezőcsát-féle népességgel érkezik Északról a Felvidék területére, és ami itt, a Kárpát-medence északi részén vándorol Nyugatra és éri el a Kisalföldet.⁷²⁹ Feltehetőleg ez az egyik utolsó mozzanat a korszakban, ami a keleti csoportok mozgását illeti. Hozzá kell ugyanakkor tenni, hogy a folyamat kezdete sokkal mélyebbre nyúlik, mint azt gondolnánk.

Ha ugyanis elfogadjuk Kemenczei Tibor azon megállapítását, hogy thrák-kimmer elem (ez a pre-szkíták másik népszerű elnevezése) nem játszott jelentős szerepet a kelet-alpi Hallstatt-kultúra kialakításában és az ilyen irányú emlékek egy része az Urnamezős kultúra hagyatéka,⁷³⁰ akkor világos, hogy legalább a Ha B2 időszakig nyúlnak vissza a keleti irányú

⁷²² Ilon 2014a, 82.

⁷²³ Dörrer 2008, 565.

⁷²⁴ Ilon 2014a, 79.

⁷²⁵ Molnár 2006, 337.

⁷²⁶ Nem tudjuk jelenleg, hogy a Bakony-vidéken meddig számolhatunk (pre)szkíta továbbéléssel.

⁷²⁷ Fekete – Szabó 2015, 284.

⁷²⁸ Teržan 1990, 38.

⁷²⁹ Paulík 1975, 51.; Romsauer 1999, 168. Abb. 1.

⁷³⁰ Kemenczei 1974, 14.

kapcsolatok. Egyes vélemények szerint már a Ha A időszakban is lenne ilyen irányultság – keleti típusú lószerszámok jelennek meg ugyanis a Kárpát-medencében.⁷³¹ Ez időben jól megfelel az erdélyi Noua kultúrában a Kr.e. 13. században fölbukkanó pontosz-kaukázusi elemeknek.⁷³² De ezeket a keleti lószerszámokat ma már Nyugat-Európa területén is a Kr.e. 13. századig lehet visszakövetni, illetéknéppen mintegy 150 éves szóródást mutatnak – egyrészt. Másrészt ez arra utal, hogy semmiféle hirtelen invázióval nem kell számolni e tekintetben, *de facto* a „thrák-kimmer vándorlás”-nak terminológiailag itt, ebben az időben még semmi értelme nincs.⁷³³ Az anyag a Kárpát-medencében arra mutat, hogy a bronzkor végén a helyiek átvették a keleti modelleket (nem importok) és átértelmezték őket;⁷³⁴ ennek pedig előfeltétele, hogy előtte huzamosabb ideig intenzív kapcsolat legyen a két terület között. Kisebb csoportok mozognak tehát most is,⁷³⁵ amiként volt a kora bronzkorban is, és ezek nem látványosan törnek meg a helyi viszonyokat, hanem fokozatosan átalakítják azokat.

Fontos megjegyezni továbbá, hogy az Urnamezős kultúra nyugat-dunántúli csoportja (azaz talán csoportjai?) – tehát a Győr-Moson-Sopron, ill. a Vas megyei anyag – inkább Alsó-Ausztria felé mutat kapcsolatot, mint Magyarország más tájai felé.⁷³⁶ Ezzel függhet össze, hogy a Ha B időszak végén a Stillfried-csoport irányából érzékelhető infiltráció éri a Dunántúlt (a halimbai anyagok alapján).⁷³⁷ Nem meglepő, az eddigiek után biztosan nem, hogy a Rába és a Marcal folyók a legjelentősebb északi irányultságú utak ekkor.⁷³⁸

És ennél a pontnál válik igazán érdekessé a kora vaskori Sopron-csoport⁷³⁹ létezése, és az általa elfoglalt terület.⁷⁴⁰ Mindazok ellenére ugyanis, amit fentebb elmondtam, kétségtelen tény, hogy a soproni földváraknak nincs Urnamezős kori előzményük!⁷⁴¹ Az, hogy a Burgstall élete a Kr.e. 8. századtól a Kr.e. 5. század elejéig tart⁷⁴² azt mutatja, hogy ebben az időszakban még jelentős a kultúrában az Alpok előterében lévő térség. Az azonban, hogy innentől kezdve mintegy 400 évig lakatlan, már a változásra, nevezetesen a kelták megjelenésére utal. Hogy a kelta törzsek Kárpát-medencei jelenléte milyen politikai

⁷³¹ Fekete – Szabó 2015, 281.

⁷³² Metzner-Nebelsick 1996, 296.

⁷³³ Metzner-Nebelsick 2000, 161.

⁷³⁴ Kemenczei 2005, 1.; Ilon 2014a, 82.

⁷³⁵ Patek 1968, 69.

⁷³⁶ Patek 1968, 25.

⁷³⁷ Lengyel 1959, 167.

⁷³⁸ Patek 1968, 46.

⁷³⁹ Patek 1976, 3.

⁷⁴⁰ Magát a területet soha, senki nem határolta le! Az eddigi vélemények alapján számomra az látszik, hogy Sopron-csoport alatt a Sopront közvetlenül körülvevő hegyeken lévő lelőhelyeket (földvárakat és temetőket) értik.

⁷⁴¹ Patek 1976, 3.

⁷⁴² Patek 1976, 7.

változásokat generál, azt nem ennek a dolgozatnak a feladata vizsgálni. Ugyanakkor a rendszer, amit eddig fölváztunk a későbbiekben is tökéletesen működik. A Ha D időszak végén fölhagyott Burgstall a LT D időszak alatt újra lakott lesz – ekkor a kelták a Várhely legsebezhetőbb déli oldala elé egy elősáncot húznak fel.⁷⁴³ Az erősítés oka egyértelmű: Róma ebben az időszakban hódoltatja a Dráva-Száva közét. Ha tehát most visszafelé követjük a logikát, akkor „egyértelművé” válik, hogy a Ha C eleji sáncépítés is valamiféle délen, Soprontól délebbre (vagy éppen északra) zajló mozgás miatt történhetett...

Szlovéniában a vaskor elején (Podzemelj-fázis) szignifikánsan megnő az erősített telepek száma.⁷⁴⁴ Ez az időszak a Kr.e. 700 körüli évtizedeket jelenti (± 20 év).⁷⁴⁵ Ennél is jelentősebb, hogy a síkvidéki telepeket már a 8. század előtt felhagyják,⁷⁴⁶ ill. az a tény, hogy az erődépítéseket már a fiatalabb Urnamezős időszakban (Kr.e. 1050-950) megkezdik.⁷⁴⁷ Vegyük figyelembe még azt is, hogy a Dobova-Ruše csoportban vastárgyak már a Ha B időszakban megjelennek és a csoport kerámiaanyagának az Al-Dunával van rokonsága.⁷⁴⁸ Ez az erődépítés és a síkvidéki telepek felhagyása egyértelműen összefüggésben van azzal, hogy a késő Urnamezős korszak alatt lovasnomád bevándorlás érzékelhető a délkelet-pannoniai régióban.⁷⁴⁹ A délkelet-pannoniai kerámiaanyag a Ruše-csoportét „másolja”.⁷⁵⁰ Ennek időbeli (Ha B2-3) és részbeni materiális párhuzama az Al-Duna térségében a Bosut IIIa időszak.⁷⁵¹ Ez az útvonal nem más, mint a Kr.e. 12-11. században már létező kommunikációs zóna,⁷⁵² ami Észak-Itáliát kötötte össze az Észak-Pontosz vidékével.⁷⁵³ Az, hogy a kora vaskor kezdetén miért kell erődöket építeni, az pedig ennek a szálnak a folytatása, hiszen a sztyeppén, az észak-pontoszi régióban a késő Belozerka-kultúra fölbomlásával (a kultúra végét Kr.e. 930 \pm 45 calBC-re tehetjük)⁷⁵⁴ ismét instabillá válik a helyzet. Valószínűleg ennek következtében, ha nem is közvetlenül e miatt, pusztul el a Kr.e. 8. század közepén a bosuti földvár is.⁷⁵⁵ Ezért jelenik meg észak-kaukázusi anyag az Urnamezős kultúra végén a Kárpát-

⁷⁴³ Patek 1975, 275.

⁷⁴⁴ Dular – Tecco Hvala 2007, 73.

⁷⁴⁵ Balen-Letunić 2004, 21.

⁷⁴⁶ Dular – Tecco Hvala 2007, 136.

⁷⁴⁷ Dular – Tecco Hvala 2007, 135.

⁷⁴⁸ Teržan 1990, 23.

⁷⁴⁹ Metzner-Nebelsick 1996, 290.; A Titel környéki anyag alapján a Mezőcsát-csoport is lovasnép lehetett Kemenczei 2005, 30.

⁷⁵⁰ Metzner Nebelsick 1996, 285.

⁷⁵¹ Gabrovec 1981, 157.

⁷⁵² Ezt nevezik még úgy is, hogy az *Argonauták útja*.

⁷⁵³ Kašuba 2008, 214.

⁷⁵⁴ Vančugov 1996, 303.

⁷⁵⁵ Popović 1981, 60.

medencében,⁷⁵⁶ aminek a Noua-Belozerka-kultúra volt a közvetítője⁷⁵⁷ (ami éppen ezért bomlott is föl).

A Dunántúl déli részén tehát ez a helyzet, de mi van északon? A Dunántúl középső területeiről ebből az időszakból nincs adatunk arra, hogy sztyeppei lovasnomádok érkeztek volna. A Bakonyból van nagyon kevés nyoma a preszkíta „etnikumnak”⁷⁵⁸ – de, mint mondtam ez a vidék Sopron irányába tendál, és nagyon kevés az anyag.

Ugyanakkor a Ha B időszakban a Gáva-kultúra területén (Kr.e. 950/920) megjelenő⁷⁵⁹ Mezőcsát-csoport⁷⁶⁰ hatása érvényesül az Északkelet-Dunántúlon is, egészen Tatabányáig.⁷⁶¹ Néhány évtizeddel később a következő (?) keleti hullám tagjai már északról kerülnek a Kisalföldre és így hatolnak be a Hallstatt-kultúra területére.⁷⁶² Ez két különböző magyarázatot ad. Vagy azért kerülnek a Kisalföldre, mert ott már stabil hatalmi viszonyokkal találkoznak – és az Alföld-csoport (ők már szkíták) esetében ez a valószínűbb – vagy azért, mert ez a jól bejáratott útvonal – ez pedig a korábbi hullám esetében elképzelhető. Az gondolkodásra ad okot, hogy az Északkelet-Dunántúl intenzívebb betelepülése csak a Ha C végén következik be⁷⁶³ – mintha valami miatt a Hallstatt-kultúra terjeszkedése megtorpanna Győr környékén. Erre utalhat legalábbis, hogy a Duna bal partján csak a folyók völgyeiben hatol be a Felvidék területére.⁷⁶⁴

Néhány sorral fentebb már jeleztem, hogy egyáltalán nem biztos, hogy a különböző néven illetett keleti eredetű hullámokat alapjaiban külön kellene választani. Mászt mutat ugyanis a régészeti leletekből rajzolt kulturális kép, és megint mászt egy antropológiai elemzés. Utóbbi esetében ugyanis a Mezőcsát-csoport (Kr.e. 10-8. század) megegyezik a keleti szkíták (Kr.e. 7-5. század) jellegével.⁷⁶⁵ A Penrose-analízis a Kárpát-medencei szkítákat – tehát tulajdonképpen a Mezőcsát-csoportot is – a Fekete-tengeri és a bronz- ill. vaskori görög területekhez köti.⁷⁶⁶ Míg a Bosut-kultúrát (emlékezzünk, hogy a Bosut IIIa anyag a Délkelet-Alpok Dobova-Ruše anyagával rokon) a kora bronzkori Maros-Perjámos kultúra

⁷⁵⁶ Metzner-Nebelsick 2010, 207.

⁷⁵⁷ Metzner-Nebelsick 2010, 214.

⁷⁵⁸ Ilon 2014a, 81.

⁷⁵⁹ Ilon 2014a, 82.

⁷⁶⁰ Bár ilyen korai megjelenésre nincs biztos adatunk. Kemenczei 2005, 29. és 40.

⁷⁶¹ Kemenczei 1996, 127.

⁷⁶² Kemenczei 2010, 114.

⁷⁶³ Patek 1972, 206.

⁷⁶⁴ Patek 1983a, 60.

⁷⁶⁵ Zoffmann 2001, 56.; a Mezőcsát élete a kerámia alapján a Kr.e. 7. századig tarthatott. Kemenczei 2005, 25.

⁷⁶⁶ Zoffmann 2001, 56.; Nagyon fontos, hogy a MH – LH II alatti görögöknek nincs helyi előzménye (Penrose alapján), míg a LH III alatti lakosságnak van! A MH – LH II görögségének adatai a Katakombás kultúrával mutatnak rokonságot! Zoffmann 2009, 495.

kései származékának tartja Zoffmann Zsuzsanna.⁷⁶⁷ E tekintetben emlékeztetnék Makkay János gondolatára, ami szerint a Gödörsíros kurgánok népe a középső rézkor végi bevándorlás után az Al-Duna vidékén megéri az EH II-III időszakát.⁷⁶⁸ Ill. arra a nagyon fontos tényre, hogy a sztyeppén a Gerendavázis kultúra (*Srubnaya, Timber-graves*) a Kr.e. 2. évezred utolsó harmadától (Kr.e. 1300/1200 körül) folyamatosan fejlődött a Kr.e. 8/7. századokig.⁷⁶⁹ Itt utalok vissza arra a tényre, hogy a Belozerka, késő Belozerka, Noua-Belozerka – kultúra eredetét a Srubnaya kultúrához lehet kötni.⁷⁷⁰ Volt olyan elmélet, ami szerint a Mezőcsát-csoport a szigünnák egyik ága (antropológiailag azonban a szkítákhoz köthető; erről néhány sorral fentebb volt szó), ami a Ha B alatt (ez az a vándorlás, ami a Kárpát-medence keleti felében a helyi Uramezős anyag átértelmezése révén terjed el Közép- és Kelet-Európában; erről pár sorral korábban volt szó) vándorolt be a Kaukázus irányából.⁷⁷¹ Ez pedig alapvetően összefügghet azzal, hogy a Srubnaya kultúra a Dnyepert átlépve kelet-nyugat irányú mozgásba kezd.⁷⁷² Ez a mozgás a Volga felől indult ki, mégpedig kétszer: először a Kr.e. 10-8. század folyamán, majd később a Kr.e. 8-7. század alatt.⁷⁷³ Ezek a dátumok egybevágnak a Kárpát-medencében tapasztalható jelenségekkel. A Mezőcsát – csoportot kerámiája is az Al-Duna és a sztyeppe felé irányozza.⁷⁷⁴

A disszertáció további részében nagyon fontos lesz az a tény, hogy a korai görögség őseit valahol az ó-iráni nyelvű népek között kell keresnünk a Fekete-tenger északi partján lévő sztyeppén.⁷⁷⁵ Ez pedig nem nagyon jelenthet más régészeti művelődést, mint a Gerendavázis kultúra elődeit, a Katakombás ill. a Yamnaja népességet. Ebből pedig egyenesen következik, hogy a Kárpát-medencébe érkező Mezőcsát-csoport⁷⁷⁶ és protogeometrikus görögség között – időben távoli ugyan – de genetikai⁷⁷⁷ és talán nyelvi kapcsolatnak is kellett lennie. A Kr.e. 2200-2000-es évek vándorlásai (ld. a kora bronzkori részénél) e tekintetben választóvonalak,

⁷⁶⁷ Zoffmann 2001, 56.

⁷⁶⁸ Makkay 2003, 41.; Makkay János a Vaskapu vidékét tartja a proto-görög nyelvű nép(ek) őshazájának. Makkay 1998, 172.

⁷⁶⁹ Makkay 1998, 275.

⁷⁷⁰ Vančugov 1996, 303.

⁷⁷¹ Kemenczei 2005, 4.; A szigünnákkal való azonosítás ma már semmiképpen sem tartható: Kemenczei 2005, 21.

⁷⁷² Vančugov 1996, 303.

⁷⁷³ Bashilov – Yablonsky 2000, 10.

⁷⁷⁴ Szabó 1988, 91.

⁷⁷⁵ Makkay 2003, 29.

⁷⁷⁶ A kicsivel később érkező szkíták Penrose-analízise a Fekete-tengeri és bronz-vaskori görög területek között mutat antropológiai rokonságot. Zoffmann 2001, 56.

⁷⁷⁷ Cf. 766. jegyzet az antropológiai rokonságról!

de – és ez a nagyon fontos – a magterülettel a Kárpát-medencének nem szűntek meg, sőt erősödtek a kapcsolatai a kora vaskor időszakára.⁷⁷⁸

Fontos, hogy a Kr.e. 900 körül a Kobán vidékén kiemelkedő lovasharcos-elit, ami Észak-Oszétiában különösen jól látszik, az egyik, ha nem az egyedüli elindítója annak a népmozgásnak, ami Kisázsia is átcsap, és ami egyrészt déli elemeket sodor így északnyugatra – ezért mozdulhat el a Bosut III-Basarabi, másrészt északról a Kárpát-medencébe juttatja a Mezőcsát-csoportot.⁷⁷⁹ Ez tehát azt jelenti, hogy a két térség közti közös kulturális vonásokat magyarázhatjuk azzal is, hogy egy töről fakadtak. A Hallstatt-kultúrába illetéknéppen tehát legalább egy áttétellel kerülhettek a sztyeppei eredetű (azaz indo-európai, esetleg indo-iráni – utóbbi jóval szűkebb fogalom, így talán szerencsebb az előző használata ebben a bizonytalan helyzetben) jellegek. Legalább egy, ha közvetlenül a Mezőcsát hatásáról beszélünk, de inkább három, hiszen tudjuk, hogy Basarabi-Bosut III motívumok jelennek meg Sopron-Burgstallon.⁷⁸⁰

Ismét csak ott tartunk tehát, hogy van egy korábbi mag, ha úgy tetszik egy központ, amiből legalább két irányba sugárzik ki hatás. Korábban ez a középső-késő rézkor időszaka, aminek a következtében a kora bronzkor kialakul. Északról és délről kerülnek (?) a Kárpátokat és végül (?) Északnyugat-Magyarországon, pontosabban annak a vidékén találkoznak (az Alpok lábainál északra nyomuló Vučedol – kultúra és a délre tartó, mintegy évszázadot megkéső Nyitra-kultúra. Most pedig a Bosut III – Basarabi és a Mezőcsát, ill. ismét mintegy száz évvel később a szkíták járnak be nagyjából ugyanazt a pályát. Ezáltal lesz ez a vidék az, amire azt lehet mondani, hogy heterogén kapcsolat alakult ki a kora vaskorra Alsó-Ausztria, Burgenland, Nyugat-Magyarország és Szlovákia (Délnyugat-Szlovákia) között.⁷⁸¹

Ezek után nem lesz meglepő, hogy a Burgstallon előkerült figurális díszítésű urnáknak is nagyon szerteágazó kapcsolatrendszert feltételezhetünk. A következőkben ezt igyekszem kicsit jobban megvilágítani.

⁷⁷⁸ A Penrose-analízis a Kárpát-medencei szkítákat a Fekete-tengeri és a bronz- ill. kora vaskori görög területekhez köti. Zoffmann 2001, 56.

⁷⁷⁹ Metzner-Nebelsick 2000, 162.

⁷⁸⁰ Száraz 2000, 290.

⁷⁸¹ Langenecker 1996, 224.

II. 2.2. A Sopron-csoport területén található halomsírok általános jellemzése; a Sopron-csoport halomsírajainak helyzete a Hallstatt-kultúrán belül

Senki sem tudja, hogy a kora vaskor elején kik és főleg miért kezdtek el halomsírokba temetkezni – egyáltalán halomsírokat emelni a Dunántúl területén. Ez egy olyan fontos információ lenne, ami nélkül még a legalaposabb vizsgálat sem adhat teljes képet a múltról; megint csak nem tudjuk a dolgok mozgatórugóját.

Már említettem, hogy a késő bronzkor végén egy vallási krízist feltételeznek.⁷⁸² De, hogy ez volt-e a kiváltó ok, arról magam eléggé szkeptikusan gondolkodom, hiszen kimutatható, hogy például a szimbólumok kontinuusak a késő bronz- és a kora vaskor között.⁷⁸³

Kiindulásul elfogadom azt a tényt, hogy a halmok státuszsimbólumok⁷⁸⁴ – különösen a késő bronzkor alatt – és preconcepcióként fogadom el azt is, hogy ez a rang megmaradt a vaskor folyamán végig (és később a római korban is). Az, hogy az Urnamezős időszakban átmenetileg nem a halomsír lesz a domináns temetkezési forma (bár a különleges státuszú vezetőknél változatlanul megmaradhatott)⁷⁸⁵ már önmagában is különös és kiváltó okai is mindenképpen alaposabb tanulmányozásra érdemesek, ugyanakkor a szokás újbóli népszerűvé válása témám szempontjából még érdekesebb.

Egyes elméletek szerint a halomsíros temetkezési forma kora vaskori felélédeése nem más, mint az ősök,⁷⁸⁶ tehát a Kr.e. 13-12. századi gondolatvilág újrafelfedezése mintegy 500 esztendővel később.⁷⁸⁷ Ha ez valóban így van, akkor egyrészt bizonyítékot láthatunk a magyar terminológia szerinti késő bronzkor elejétől keltezhető Halomsíros, illetve a késő bronzkor közepétől induló (késő Halomsíros – korai Urnamezős) gondolatok kontinuitására, másrészt közvetett kapcsolatot találhatunk a Hallstatt-kultúra és a Halomsíros kultúra között.⁷⁸⁸ Jól megfér ez azzal, hogy az Urnamezős korszak végén egy vallási krízist feltételeznek; maradna tehát utána egy identitását kereső, válságba jutott társadalom, ami önazonosságát végül is a dicső, halmokat magasztó ősökben véli megtalálni. Hasonló lehetett talán a helyzet, mint az Észak-Kaukázus keleti részén, ahol a szkíták még a Kr.e. 5-4. századokban is a Gödörsírosoktól kezdve folyamatosan ugyanazokat a kultikus cselekedeteket gyakorolják,

⁷⁸² Metzner-Nebelsick 1997a, 98.

⁷⁸³ Metzner-Nebelsick 1997a, 98.

⁷⁸⁴ Metzner-Nebelsick 2003, 72.

⁷⁸⁵ Kromer 1986, 43.

⁷⁸⁶ Talán-talán a jánosházi halomsírt tarthatjuk az egyik példának erre. Fekete 2004, 165.

⁷⁸⁷ Metzner-Nebelsick 1997a, 93.

⁷⁸⁸ Bár sokan a harcos elit folyamatosságának igazolását látják ebben (Kromer 1986, 43.), éppen Sopron-Burgstall példája mutatja, hogy más lehet a magyarázat: Sopronban nincsenek harcosok sírjai!

mint elődeik.⁷⁸⁹ A Kárpát-medencében azonban a késő bronzkorban (de egyáltalán a bronzkor folyamán) gyakorlatilag nincs nyoma ilyen kultuszkontinuitásnak – Makkay János a Gáva-kultúra területéről említ egyetlen példát⁷⁹⁰ és talán-talán a hasfalvi „korong” lelőhelye is ilyesmi lehetett (nem halomsír, de folyamatosan kultuszhelyként használt helyszín).⁷⁹¹

A válság kiváltó oka – ha volt ilyen egyáltalán – egyelőre meglehetősen homályos, mindazonáltal leginkább a későbbi keleti Hallstatt-kultúra területét érinthette. Figyelembe kell ugyanakkor venni, hogy a Sopron környéki magaslati lelőhelyek a Ha B3 időszaknál korábban nem voltak lakottak, tehát itt azzal állunk szemben, hogy az új színezetű kultúra „új” területeket hódít meg. Azt szem előtt tartva, hogy *„egyazon kultúrkörön belül a legkülönbözőbb etnikumok-népek élhettek”,*⁷⁹² azt kell mondani, hogy a soproni anyag heterogenitása nem más, mint a válság után újrakezdeni próbáló társadalom lenyomata. És ennek lesz a következménye, hogy a keleti Hallstatt-kultúrán belül el tudjuk különíteni a Kalenderberg-csoportot és még ezen belül – szigorúan a halomsírok elterjedése alapján – három kisebb területi csoportot: az alsó-ausztriai a Bécsi-medencében, a nyugat-szlovákiai Pozsony környékén és a sopronit a Fertő-tó környékén.⁷⁹³

A Sopron-csoport anyagának gerincét természetesen (egyelőre) a Várhely anyaga szolgáltatja. Mivel ennek a temetőnek a főbb jellemzőit sok helyen leírták már, ezért csak gyorsan, listaszerűen sorolom föl most őket:

- kevés a fémmelléklet
- fegyverek nincsenek a sírokban
- magas művészi színvonalú, gazdag kerámia anyag, ami viszont alig-alig volt csak kiégetve⁷⁹⁴
- egységes rítus, hamvasztanak⁷⁹⁵
- a hamvak a „sírgödör” keleti felébe kerülnek⁷⁹⁶
- a máglya hamvaival veszik körbe a hamvvedret⁷⁹⁷
- a sírokban nincs lószerszámzat⁷⁹⁸
- fa- és kőkonstrukció nyomai a sírban, de nincs sírkamra, vagy dromos.⁷⁹⁹

⁷⁸⁹ Makkay 2001c, 43.

⁷⁹⁰ Makkay 2001c, 57.

⁷⁹¹ Kaus 2012, 308.

⁷⁹² Gallus – Horváth 1939, 119.

⁷⁹³ Kaus 1981, 151.

⁷⁹⁴ Patek 1976, 6.

⁷⁹⁵ Patek 1993, 48.

⁷⁹⁶ Patek 1993, 48.

⁷⁹⁷ Bella 1891, 319.

⁷⁹⁸ Patek 1991, 279.

Ezek alapján egyértelmű számomra, hogy Sopron-Burgstall halomsírhalmjai nem tartoznak az ún. *Fürstengräber*, fejedelmi/hercegi halmok csoportjába. Azok ugyanis leginkább a Sulm-völgyi csoport sajátjai⁸⁰⁰ (a keleti Hallstatt körön belül) és csak egyes elemeik állíthatók párhuzamba a soproniakkal. Ez azért lényeges, mert ezen eltérés miatt nem állítható, hogy a Sulm-völgyi csoport felől érkező hódítók vezették volna a Várhelyen élő kora vaskori társadalmat.

Biztosan kijelenthető tehát, hogy nem azért emelnek halmokat Sopron-Burgstallon, mert ott fejedelmi központ található.⁸⁰¹ Ha kissé kitekintünk a régióból Európa távolabbi vidékei felé, akkor azt mondhatjuk, hogy időrendileg a késő bronzkor végén emelt monumentális halomsírok közül az Északnyugat-Alpokban találhatók a korábbiak, ezek már a Ha B2/3 alatt léteznek.⁸⁰² (Fenntartva azt a megállapítást, hogy a Ha B2 időszakot nem tekinthetjük általános érvényűnek, és csak bizonyos regionális csoportoknál található meg az erre az időszakra datált jellegzetes anyag).⁸⁰³ Ebben az időszokban a valóban monumentális halomsírok csak az északnyugat-alpi régióban vannak jelen, majd a Ha C1 alatt (Kr.e. 800-730/720) jelennek meg tulajdonképpen a teljes Hallstatt körben.⁸⁰⁴ Érdekes ugyanakkor, hogy a hercegi halmok (*Fürstengräber*) a keleti Hallstatt-kultúrában korábban létesülnek, mint nyugaton.⁸⁰⁵ Meg kell tehát különböztetnünk hercegi halmokat és a monumentális méretűeket (amik lehetnek akár hercegiek is) de Sopronban egyiket sem találjuk meg. (Mérete alapján – 110 m-es kerülete, 35 m-es átmérője és 4,8 m-es magassága⁸⁰⁶ mindenképpen tekintélyes - a régi számozás szerinti 80. halom talán ezek közé tartozhatott, de a belőle eddig ismert leletanyag alapján nem állíthatjuk, hogy fejedelmi temetkezés lenne.)

Ebben a tekintetben is egyedi tehát Sopron és környéke. Véleményem szerint a későbbi Kalenderberg-kultúra területén zajlott le az a változás, ami az Urnamezős kultúra „vallásának” átalakulását kiváltotta és a kultuszt átformálta. Erre utal, hogy először itt és ekkor, a Kr.e. 9. században kerülnek a holdidolok a sírokba.⁸⁰⁷ Ez alapján is helytállónak látszik tehát a feltételezés, hogy ebben a régióban egy vallási közösséget⁸⁰⁸

⁷⁹⁹ Patek 1972, 208. Kivételt jelentene talán a régi számozás szerinti 80. halom. Gallus 1934, 4.

⁸⁰⁰ Egg 1994, 56.

⁸⁰¹ Vagy annak a monumentális halomsírhalmjait a több, mint száz éve tartó kutatás során még nem találták meg, de ezt a lehetőséget valószínűtlennek tartom.

⁸⁰² Pare 2003, 77.

⁸⁰³ Pare 1996, 112.

⁸⁰⁴ Pare 2003, 88.

⁸⁰⁵ Egg 1994, 58.

⁸⁰⁶ Gallus 1934, 4. ff.

⁸⁰⁷ Matzerath 2009, 165. Főleg a Kr.e. 9. század második felétől. Matzerath 2012, 224.

⁸⁰⁸ A Kalenderberg-kultúra névadó lelőhelyén, elsősorban a holdidolok alapján, kultuszközpontot feltételeznek, ami kifejezetten a Hallstatt-kultúra kezdetétől válik jelentőssé. Kromer 1986, 76. ff.

(*Relionsgemeinschaft*, azaz *amphiktionia*-szerű szövetség) gyanítsunk.⁸⁰⁹ A holdidolok alapján is jól körvonalazható csoportokat láthatunk a kora vaskorban. [50. kép] Hogy a holdidolokban Uramezős szimbólumot kell látnunk, arra az utal, hogy a korai forma már a Kr.e. 13. században a RBA D – Ha A váltásakor megjelent.⁸¹⁰ A Rábától nyugatra lévő Kalenderberg-csoport törzsterületét ebben az esetben olyan regionális változatnak, az Uramezős kultúra olyan helyi formájának tarthatjuk, ami jellegzetes társadalmi intézményekhez köthető emberek csoportjából állt össze, amik/akik közös kozmológiai és vallásos szimbolikus nyelvet használtak.⁸¹¹ Ezzel egyszersmind csoportjuk egyértelmű határait (cf. a Kalenderberg-kultúra elterjedéséről mondottakkal) is kijelölik.⁸¹²

Követve ezt a gondolatmenetet azt kell mondani, hogy először tehát a társadalmi szerveződésnek a jellegét kell látnunk (*mi az, ami identitást ad a közösségnek*), hogy utána be lehessen azonosítani, hogy a különböző egyének miként kötődnek az egyes „intézményekhez”.⁸¹³ E tekintetben sajnos a Kalenderberg-kultúra kerámiaanyaga csak durva csoportosításokat enged meg, de az általános érvényű, hogy törés nélküli az átmenet az Uramezős kultúra és a Hallstatt-kultúra között.⁸¹⁴ Nem véletlen tehát, hogy Sopron-Burgstall sírkerámiája az Uramezős formákat őrzi.⁸¹⁵

Jogosan merül föl a kérdés, hogy mi az a társadalmi szerveződés, ami identitást ad a közösségnek és kik annak a tagjai? A kérdés első felére a válasz véleményem szerint az *amphiktionia*, egyfajta vallási közösség. A második felére pedig az, hogy a Sopron környékén eltemetett, adott esetben egyedi díszítésű kerámiamellékletet tartalmazó sírokban nyugvók. Ebben a közösségben a nők különleges szerepet tölthettek be.⁸¹⁶ Erre utal, hogy magát a jellegzetes Kalenderberg-triászt (talpas tál, holdidol, ikeredény) is női sírok jellemzőinek tartjuk.⁸¹⁷ Az viszont érdekes kérdés, hogy mennyire erősek, mennyire jellemzők ezek a női temetkezések a társadalmon belül. Erre vonatkozóan – főleg a Várhely esetében – a korai feltárások hiányos dokumentálása és a hamvasztásos rítus miatt lényegében nem áll rendelkezésre adat.

⁸⁰⁹ Matzerath 2009, 165.

⁸¹⁰ Matzerath 2009, 167.

⁸¹¹ Kristiansen 2014, 85.

⁸¹² Kristiansen 2014, 85. A Kalenderberg-kultúra területe kísértetiesen egybeesik a Kr.u. 18. századi Lorettomi Mária-kultusz területével! Nebelsick 1996, 336.; 338. Abb. 9.

⁸¹³ Kristiansen 2014, 83.

⁸¹⁴ Torbrügge 1992, 459.

⁸¹⁵ Patek 1981, 100.

⁸¹⁶ Főleg a vallási életben. Kromer 1986, 35.

⁸¹⁷ Torbrügge 1992, 474.

Fontos megjegyezni, hogy meglátásom szerint az alakos, de különösen a jelenetet/jelenetsort tartalmazó urnák szintén a kivételezett társadalmi helyzet jelölői lehettek. Szigorúan számszakilag nézve a dolgot egy meglehetősen kisebbségben lévő csoportról van szó: a Burgstallon 153 halomsírból mindössze hatban került elő alakos urna.⁸¹⁸ Ez ugye kicsivel több, mint 9%, ami azonban egy erősen árnyalt kép. Ez a szám egy szűk, de ideológiailag mindenképpen erősen összekötött réteget mutat, aminek nagyon fontos a helyi kötődés (mindazonáltal a 28. halom jelenetsorának párhuzamai jóval túlmutatnak a Burgstallon, lásd később!), ha úgy tetszik a *genius loci*; talán ezért is mutatható ki a Kalenderberg-csoport déli területein a telepek és a temetők kapcsolata, míg északon ugyanez nem ilyen nyilvánvaló.⁸¹⁹ Az pedig, hogy a keleti Hallstatt-kultúrában nagyon ritka a kocsitemetkezés,⁸²⁰ az éppen arra utal, hogy itt a szokásos harcos-fejedelem által vezetett társadalmi formától némileg eltérő szerkezet alakult ki. A Sopron környéki halmok egyikéből sem tudok kocsitemetkezésről. Jelképes kocsiként szóba jöhet a fertőendréd-i kocsiedény,⁸²¹ de azt is inkább kultusztárgynak tartjuk, mint szimbolikus kocsitemetkezésnek. Nem mellékesen ezt a sírt a többi melléklete alapján is inkább női temetkezésnek határozhatjuk meg, semmint vezérlő harcos sírjának.⁸²²

További érdekessége az itteni temetkezéseknek a konstrukció maga. A dunántúli kora vaskori temetkezésekben egyáltalán nem ritka a (kő)kamrás-kőkörös vagy a csak kőkörös temetkezés. (Kő)kamrás-kőkörös halomsír van Százhalombattán (118. halom,⁸²³ 75. halom,⁸²⁴ 114. halom⁸²⁵), ilyenrel találkozunk Süttőn is,⁸²⁶ kőkamra volt Vaskeresztesen is.⁸²⁷ Kőkörrel és kőpakolással találkozunk Pécs-Jakabhegyen (pl. 26. halom),⁸²⁸ ahol a halmok általános jellemzője a kőpakolás és kőkörrel övezés.⁸²⁹ De a kőkörrel övezett halmos temetkezés szokása megvan Sopron vidékén is. Fertőrákosról kőkörös és kőpakolásos halmokat ismerünk⁸³⁰ (a szokás meglepően hasonló a Jakabhegyen feltárthoz). Ahogy kőpakolással találkozunk még Tatabányán is.⁸³¹ Mindezidáig Sopronból – legjobb tudomásom szerint alig

⁸¹⁸ Patek 1976, 6. 6. jegyzet

⁸¹⁹ Egg 1994, 60.

⁸²⁰ Egg 1994, 74.

⁸²¹ Gömöri 2010, 61.

⁸²² Gömöri 2010, 69.

⁸²³ Holport 1985, 25.

⁸²⁴ Holport 1985, 27.

⁸²⁵ Holport 1985, 27.

⁸²⁶ Vadász 1983, 20.

⁸²⁷ Fekete 1985, 34.

⁸²⁸ Maráz 1994, 256.

⁸²⁹ Maráz 1979, 90.

⁸³⁰ Đurković 2009, 52. A közölt anyagból sajnálatos módon több fontos lelet is kimaradt. Ezek földolgozása jelenleg is folyamatban van.

⁸³¹ Patek 1983a, 65.

néhány esetben számolhatunk kőpakolásos,⁸³² és esetleg fából ácsolt kamrás sírral, aminek léteben az ásató maga is kételkedik.⁸³³ ez a 177. halom lenne. Négyyszögletes kőkamrás halomról hallunk a régi számozás szerinti 80. halomnál⁸³⁴ – ebben a halomban figurális jelenetsoros edény is van.

Úgy látszik tehát, hogy nincs egységes szabály és minden területi csoport a maga szája íze szerint használná az egyes temetkezési formákat. Ez térképre vetítve is nagyon jól látszik⁸³⁵ – és egyben mutatja, hogy a Sulm-völgyi csoport irányából bizony számolnunk kell a korábban már említett mozgással.

A környező vidék halomsíros temetőit figyelembe véve nagyon-nagyon meglepő, hogy a Burgstallon kevés halomból tudunk kőszerkezetről. A már említett példák mellett külön ki kell emelnem, hogy nemcsak délen (Sulm-völgyi csoport), keleten (Süttő, Tatabánya, Fertőrákos), hanem északon is megvan a kőkörös, kőpakolásos temetkezés, halmos temetkezés szokása.⁸³⁶ Az, hogy éppen Sopronból van ezekről a temetkezésekről kevesebb adatunk, az ismét csak arra mutat, hogy a Burgstall helyzete nemcsak a Kalenderberg-kultúrán, hanem a keleti Hallstatt-kultúrán belül is különleges.

Mint említettem Sopron-Burgstallon (és a Burgstall mellett lévő még néhány földvár és temető anyaga alapján is) egy vallási közösséget feltételezek, ahol a nőknek speciális szerepük volt. Ezért, bár a Burgstallról kőpakolást, kőkonstrukciót keveset ismerünk,⁸³⁷ mégis fontosnak tartom néhány szóban kitérni arra, hogy mit is jelenthetett a kőkonstrukció egy temetkezésnél abban az esetben, amikor nem statikai funkciót látott el (azaz amikor nem a központi sírkamra falait alkotta). Abban a legtöbb kutató egyetért, hogy a kör alakú sírépítmények – és ezekhez most hozzáveszem a halomsírokat is, amiket árokkal,⁸³⁸ esetleg kőkörrel öveznek – a körön belüli terület szakralitását választják el az azon kívül található világ profanitásától.⁸³⁹

⁸³² Kőpakolás megfigyelt faszerkezet nélkül a 101. halomból. Gallus 1934, 14.; A 177. halom is kőpakolásos: Patek 1991, 275.; Talán a régi számozás szerinti 132. sír (4 m²-nyi kőpakolás) SOM RA 30., 38.o.; ide tartozhat a Nováki Gyula által 1948-ban „leletmentett” halom is: SOM RA 3.

⁸³³ Patek 1991, 276.

⁸³⁴ Gallus 1934, 4.; Kőkamrás még a 215. halom: Patek 1976, 24.; a Bella által 1887-ben megásott 2. halom: SOM RA 30., 69. o.

⁸³⁵ Egg 1994, 66. Abb. 7.

⁸³⁶ Budinský-Krička – Velinčík 1986, 95.

⁸³⁷ Pl. Gallus 1934, 4. (80. halom), 10. (27. halom); néha a mellékleteket „külön kőkoporsóba” helyezik: 1918-as ásatás ismeretlen halma: SOM RA 30., 29.o.; 137. halom: SOM RA 30., 72.o.; valamilyen kőszerkezet volt a 129. sírban, amit Bella 1887-ben megásott: SOM RA 30., 68.o.; Néha a mellékletek száját kövekkel zárják le: 146. sír, SOM RA 30., 51.; 62. sír, SOM RA 30., 52.

⁸³⁸ Pl. a 80. halom. Gallus 1934, 5.

⁸³⁹ Makkay 2011c, 25.

II. 3.1. A Sopronban előkerült, jelenetet/jelenetsort tartalmazó urnák történeti háttere

*„Die Weisheit liegt nicht in der präzisen Beschreibung der Dinge
sondern in der Beurteilung, warum sie so sind,
wie sie sind.”⁸⁴⁰*

A korszak Sopronban, a Kalenderberg-kultúra területén élő embereknek minden ábrázolás mondott valamit. Ahogy nekünk ma a kereszt, vagy éppen a Dávid-csillag jelöl egy egész vallási rendszert, úgy jelölhetett abban az időben akár egy stilizált adoráló alak és egy madárka kompozíciója is egy másikat. A soproni ábrázolásokat éppen ezért kell részleteikben fejtegetni. Az egy-egy felvillanó figurális ábra nem mutat többet, mint egy-egy szimbólumot. Az egész jelenetsort vagy jelenetsorokat ábrázoló urnák viszont már egy rendszerbe engednek betekintést. Hogy a keresztény példánál maradjak: nekünk ma a kereszt látványa is elég, hogy tudjuk mit jelent, és mi van mögötte; mégis, még a templomokban is, Krisztust is ott látjuk a kereszten – ez a figurális ábrázolás. A jelenetsor pedig a passió.

Ismételnem kell, hogy temetkezéssel nem lehet sem nyitni, sem zárni egy-egy kultúra életét. Ha a régi szokás szerint temetnek el valakit, akkor nemcsak az elhunyt ismerte még az adott szokásokat, hanem azok is, akik eltemették. Ha egy új szokás szerint temetnek el valakit, akkor az elhunyt már abban a hitben élhetett, amelyikben eltemették. Ezek a bizonytalanságok egy, de akár két generációnyi időtávolságot is jelölhetnek, ami figyelembe véve a kora vaskor időtartamát, igencsak jelentős különbségeket eredményezhet.

A valóság érzékelése nagyon szubjektív élmény: amiket ma mítosznak, legendának, és tulajdonképpen bármilyen metafizikai kategóriának gondolunk, az a korabeli embereknek történeti valóság volt, és/vagy lehetett.⁸⁴¹ Ez a szubjektív érzékelés azonban mégis egyfajta egységbe fogta össze a késő bronzkor idejére a mediterráneumi magaskultúráktól az Északi Bronzkor területéig a térséget, tehát nem valóságtól elrugaszkodott gondolat arra gyanakodni, hogy ekkor már mindenképpen, de az előzményeket ismerve már korábban is egyfajta vallás(történeti) kapcsolat állt fent Európa ezen részén.⁸⁴² Feltételezések szerint nemcsak, hogy vallástörténeti kapcsolat létezett, hanem néhány kulturális és vallási gyakorlat is közös volt.⁸⁴³

⁸⁴⁰ Govedarica 2012, 37.

⁸⁴¹ Govedarica 2012, 37.

⁸⁴² Müller-Karpe 2006, 19.

⁸⁴³ Potrebica 2008, 187.

A soproni ábrázolások egyik legjellemzőbb sajátossága, hogy a figurákat erősen stilizálva, háromszög alakra redukálva mutatja. Ennek a formai sajátosságnak többen jelentést, még hozzá többletjelentést tulajdonítottak.⁸⁴⁴ Ez, túl azon, hogy erősen valószínű, valójában inkább csak sejtetni enged. Mert miről is van ezáltal szó? Tudjuk, azaz inkább érezzük, hogy itt van valami számunka különleges, de ezt szavainkkal nem tudjuk (merjük?) magyarázni.

A soproni kerámia anyag annyira elüt más csoportok anyagától, hogy bizonyos mértékű etnikai különállás feltételezésére is okot ad.⁸⁴⁵ Ez az előzőeket is figyelembe véve egyáltalán nem lenne meglepő. A kérdés már most inkább az, hogy kik álltak külön és főleg, hogy kiktől!

A figurális művészet kezdetei az Északkelet-Alpokba és Közép-Európába nyúlnak vissza.⁸⁴⁶ Talán nem véletlen, hogy itt három „centrumot” feltételeznek: északon az ún. Lausitz-kört (ami lényegében a helyi Urnamezős kultúra), középen lenne Pannonia, a Dunántúl, ill. az Északkelet-Alpok-vidéke, míg délen a kelet-alpi Hallstatt-kör, erős Urnamezős hagyományokkal.⁸⁴⁷ Ha jobban belegondolunk ebbe, akkor mindhárom „csoport” az Urnamezős kultúrát jelenti, annak pusztán földrajzi tagolásáról van szó. Éppen ezért nem véletlen, ha ezek a „centrumok” kapcsolatban állnak egymással.

Az Urnamezős kultúra idején végbement az ábrázolások standardizációja, ami azonban sok helyen hiányos volt, azaz csak a Kalenderberg-kultúra későbbi területén lett teljes.⁸⁴⁸ (Megint csak „különutas” tehát a régió.)

Sopron-Burgstallon a legkorábbi halomsír anyagában (83. halom, új számozás szerinti 138.) már van standardizált anthropomorf motívum; külön érdekesség, hogy az ábrázolás egy erős balkáni hatást mutató egyfülű korsón került elő.⁸⁴⁹ Fontos ugyanakkor, hogy pl. az Északnyugat-Balkán típusú fémek a Rábát nem lépik át⁸⁵⁰ (cf. a Rába-határ). Ugyanakkor a kerámiaanyag díszítőmotívumai közül pl. a pecsételés nemcsak Észak-Szerbia felé, hanem még jóval távolabbra a Tundža- és a Marica folyók vidékére (Boszporusz innenső partja, Edirne környéke) mutat.⁸⁵¹ Ez a Bosut-kultúra vidékének déli határa,⁸⁵² amely kultúrából a

⁸⁴⁴ Patek 1991, 281., Nebelsick 1992, 401.

⁸⁴⁵ Patek 1991, 287.

⁸⁴⁶ Nebelsick 1992, 401.

⁸⁴⁷ Nebelsick 1992, 401.

⁸⁴⁸ Nebelsick 1992, 404.

⁸⁴⁹ Patek 1976a, 42.

⁸⁵⁰ Kemenczei 1988a, 94. Abb. 1.

⁸⁵¹ Patek 1981a, 192.

⁸⁵² Vulpe 1981, 181.

pecsételés elterjedt Sopron irányába is.⁸⁵³ Régóta tudható, hogy ez, azaz a Bosut III-Basarabi kultúra az, ami hiányzó láncszemként⁸⁵⁴ összeköti a Délkelet-Balkánt Sopronnal.⁸⁵⁵ Az, hogy ezek az ábrázolások, azaz itt inkább csak motívumok, élő vallás emlékei-e vagy csak reliktumok⁸⁵⁶ nehéz eldönteni. De, és ez a fontos, a hiányzó láncszem déli részén a pecsételés már a Kr.e. 10. században⁸⁵⁷ ismert technika.⁸⁵⁸

Véleményem szerint nagyjából ez az időszak az (a Kr.e. 9. századig, ahol létezik, ott a Ha B2 időszaka), amikor az Urnamezős kultúra ideológiai válsága (ha volt ilyen egyáltalán) elindult, és lassú átrendeződés kezdődött. Ekkor jelennek meg a preszkítának mondott elemek először a Dunántúlon.⁸⁵⁹ Amikor ugyanis Északkelet-Magyarországon Kr.e. 950/920 körül megjelenik a Mezőcsát-csoport, akkor jelenik meg délen a Gornea – Kalakača – Insula Banului – Babadag II – Cozia – Saharna karcolt/pecsételt díszítést is használó kultúrák körében a preszkíta jellegű anyag.⁸⁶⁰ Ez megint csak azt mutatja, hogy a Kárpát-medencét egyszerre két irányból érte ugyanannak a keleti hullámnak a hatása: egyik északkeletről (Mezőcsát-csoport – szinte ugyanúgy, mint a kora bronzkorban a Hatvan-kultúra esetében), a másik délkeletről (az előbb megnevezett kör – akárcsak kora bronzkori Proto-Nagyrév vándorlás elmélete).⁸⁶¹ A Gornea-Kalakača csoport anyaga ugyanis annyira eltér a Basarabi kultúráétól, hogy lehetetlen őket azonos kultúrának vagy azonos etnikumnak tartani.⁸⁶²

Amellett, hogy egyes motívumok Sopronba délről, a Bosut-csoport felől kerültek [20. kép], a kutatás már egészen korai időszaktól kezdve hangsúlyozza az északi hatást is.⁸⁶³ Ez pedig irányát és korát tekintve sem lehet más, mint a Nyugat-Lausitz kultúra vaskorban tovább élő csoportja, ami ekkortól már önállóan fejlődik.⁸⁶⁴ Ez az önálló fejlődés nem része a Lausitz kultúra RBA C-től (!) íródó történelmének, ugyanis a Ha C időszak Lausitz kultúrája nem egyenes irányú tovább fejlődése a Ha B időszakinak.⁸⁶⁵

A Lausitz területen ebben az időben (Ha C) jelenik meg az emberábrázolás.⁸⁶⁶ A fentieket is figyelembe véve nem elrugaszkodott azt állítani, hogy egyes motívumokat a

⁸⁵³ Patek 1981a, 192.

⁸⁵⁴ Gallus 1934, 40.

⁸⁵⁵ Száraz 2000, 287.

⁸⁵⁶ Gallus 1934, 24.

⁸⁵⁷ Ilon 2014a, 79.

⁸⁵⁸ Patek 1981a, 192.

⁸⁵⁹ Ilon 2014a, 81.

⁸⁶⁰ Ilon 2014a, 82.

⁸⁶¹ A Szabó Géza által leírt Proto-Nagyrév vándorlás elméletéhez lásd: Szabó 1992, 83.

⁸⁶² Tasić 2005, 13.

⁸⁶³ Gallus 1934, 19.

⁸⁶⁴ Bukowski 1999, 25.

⁸⁶⁵ Coblenz 1981, 315.

⁸⁶⁶ Coblenz 1981, 321.

Lausitz kultúrából „kölcsonzott” a Kalenderberg-kultúra.⁸⁶⁷ Érdekes, hogy míg a növénymotívum (elsősorban a fa) a Lausitz kultúrában általánosan elterjedt, addig emberábrázolással kombinálva csak a Nyugat-Lausitzban van meg.⁸⁶⁸ Az egyszerű faábrázolás megvan még a Bosut kultúrában is⁸⁶⁹ – ami csak még inkább érdekfeszítővé teszi a kérdést.⁸⁷⁰ Éppen ezért nem tartom véletlennek, hogy több temetkezési elem is a Lausitz kultúra felé mutat.⁸⁷¹ Igaz ugyanakkor, hogy a soproni anyagból legjobb tudomásom szerint még nem került elő növényi motívum.

Sopron-Burgstall anyaga tehát két gyökérből táplálkozik – a két gyökér azonban az origónál, valahol a Kárpátok keleti előterében, a sztyeppén, egykor egy és azonos, vagy legalábbis nagyon-nagyon hasonló volt. Így tehát legalább hármas egymásra rakódást kell látnunk: az északi és a déli ágot, ill. a helyi Urnamezős előzményeket (amikben megint csak lehettek sztyeppei elemek). Ez az az alap, ami alá nem tudunk menni. Ennél csak több lehet, de kevesebb semmiképpen sem.

A folytatásban bemutatom azokat a jelenetsorokat, melyekkel a disszertáció további részében részletesen foglalkozni fogok. Kiindulásul a Várishegy (Károly-magaslat) 3. sírjából előkerült urnát választottam,⁸⁷² utána a Burgstall 27. halomsírjának urnája következik (régiszámozás szerint),⁸⁷³ majd a Burgstall 28. halomsírjának leletei, ami tulajdonképpen az egész disszertáció alfája és ómegája, hiszen évekkel ezelőtt, egyetemi tanulmányaim második évében ez az ábrázolás indította el bennem, hogy a kora vaskorral foglalkozzak.

Előtte azonban a térség két nagyon fontos „útjának”, a Borostyán-útnak és az Argonauták útjának tárgyalása következik. Előbbit – a neolitikum végétől létező utat, említés szintjén már érintettük, most egy kissé jobban szemügyre kell venni. A másiktól bővebben még nem volt szó. És ez az a pont, ahol nagyon szerteágazó szálakkal találkozunk. Mert, ahogy az utaknak maguknak nem volt rögzült nyomvonala egészen a római korig, úgy a hozzá kapcsolódó történetek is több síkon léteztek.

⁸⁶⁷ Studeniková 1996, 502

⁸⁶⁸ Studeniková 1996, 502. Faábrázolásnak tartható minta megjelenik Velem – Szentvid anyagában is! Fekete 2006, 127. tábla

⁸⁶⁹ Studeniková 1996, 502.

⁸⁷⁰ Ebben az esetben megint arról lehet szó, hogy a két távoli régió a szimbólumok terén összekapcsolódott.

⁸⁷¹ Nebelsick 1992, 401.

⁸⁷² Gallus 1934, Taf. XVI. 2.

⁸⁷³ Gallus 1934, Taf. XII. 1.

II. 3.2. A Borostyán-út⁸⁷⁴

Kétségtelen tény, hogy a római korban Sopron a Borostyán-út mentén feküdt, a római város közepén haladt át az út.⁸⁷⁵ Nincs okunk feltételezni, hogy a korábbi időszakokban szignifikánsan más nyomvonalon haladt volna az észak-dél irányú kereskedelem.

Ha ma a térképre pillantunk, akkor látható, hogy a Soproni-hegység kelet-nyugat irányban, mint egy beékelődés feszül a tulajdonképpeni síkvidék fölé. Tőle nyugatra az Alpok láncai magasodnak már, keletre pedig a Fertő-tó található. Marad tehát egy nagyon keskeny sáv a Harka-Kópháza vonaltól indulva, ahol könnyebben járható a térség. Ennek az átjárónak a nyugati peremén emelkednek a soproni kora vaskori magaslati telepek, míg a keleti részen síkvidéki telepek és temetők (Fertőrákos például).⁸⁷⁶ Ez egyértelművé teszi, hogy az általam választott soproni leleteket nem lehet helyesen értelmezni a Borostyán-út nélkül.

Pontosabban azok nélkül a mítoszok nélkül, amik hozzá tapadtak. Mert már maga az út is legendás volt – bármennyire is bizonytalan a nyomvonala!⁸⁷⁷ El kell fogadnunk, hogy a korabeli mediterráneumi népesség számára a Borostyán-út végén és a köztes állomásokon élők sokszor inkább mitikus alakoknak, semmint történelmi valóságoknak tűntek. Amikor tehát a görögség isteneit „utaztatja” el a messzi északra, akkor tulajdonképpen feltételezi, hogy az ottaniak is ugyanolyan tiszteletben részesítik őket, mint ők maguk. Márpedig ez óhatatlanul fölveti nemcsak egy vallási közösség meglétét, hanem a nagyon hasonló világképek és társadalmi szerveződési minták azonosságát is. Egyes elméletek szerint Lengyelország „hallstattizálódásában” is elévülhetetlen érdemei voltak a Borostyán-útnak: nemcsak az anyagi kultúra és a díszítőművészet elemeinek tekintetében, hanem a hitvilág vagy másképpen az ideológia adoptálásában.⁸⁷⁸

Mindazonáltal látnunk kell azt is, hogy maga az út a korabeli ember számára valóság volt, amin mesés elemek/történetek is terjedtek. Mai szemmel nézve ezek a mesék járulékos

⁸⁷⁴ Szándékosan nem Borostyánkő-útnak írom, mert ez a megnevezés jelen esetben többszörösen is félrevezető és félreértelmezhető. Egyrészt mert „kőből” csak a római korban létezett, másrészt mert maga a borostyán is kőzetet, megkövült gyantát jelent. Lévén, hogy munkám régészeti témában íródik, így egyértelmű, hogy nem a növényről (*Hedera helix*) van szó.

⁸⁷⁵ Ezt a mai napig megtekinthetjük a soproni Fő téren – már ha valaki a Gambrinus ház északi, elkerített oldalán a sok madárpiszkos alatt észreveszi...

⁸⁷⁶ A római korban a Fertő-tó délnyugati csücskénél, éppen az általunk vázolt terület keleti végében a rómaiak feltehetőleg erődöt építettek, ami a Scarbantia keleti előterében lévő utat volt hivatott ellenőrizni. Az erődről leírások és kora újkori térképek is fennmaradtak. Azonosításában magam is részt vettem. Egyelőre azonban ásatás hiányában csak terepbejárási adatok állnak rendelkezésünkre. Mindazonáltal igen-igen sajnálatos, hogy a ma Sopron-Kogel néven jelzett magaslat eddig elkerülte a régészek figyelmét és csak „amatőr” kincskeresők – az ő nyomaitat könnyedén megtaláltuk – fordítottak figyelmet a stratégiai fontosságú területre, ami ma már nyilvántartott régészeti lelőhely.

⁸⁷⁷ Ilyesmire utal – más kontextusban – Kerényi Károly is. Kerényi 1984, 20.

⁸⁷⁸ Bukowski 1988, 96.

dolgoknak, fantazmagóriáknak tűnnek, holott egyszer történelmi valóságok voltak – akár a déli, akár az északi végét, vagy éppen a közbülső szakaszát nézzük az útnak.

Az út létezésre vonatkozó egyik legteljesebb leírást a modern korban José Maria de Navarro készítette el még a XX. század elején.⁸⁷⁹ Az ekkor ábrázolt nyomvonalak a Kárpátoktól északra eső vidéken jól láthatóan a mezolitikum – kora neolitikum váltásának időszakától már használt⁸⁸⁰ [22. kép] természetes nyomvonalat követik. Navarro elmélete szerint – ennek egy részét még így, majdnem évszázadnyi távolságból is támogathatónak látom – a különböző korszakokban Európa különböző régióin ment keresztül a Borostyán-út, és ezek a nyomvonalak a különböző időszakokkal változtak (a régít fölthagyták, az újat használatba vették).⁸⁸¹ Ez a XX. század eleji kutatottsági állapotoknak mondhatom azt, hogy tökéletesen megfelelő kép mára már jelentősen módosult.

Véleményem szerint egyrészt nem is feltétlenül a borostyánról kellene, hogy szóljon most a kérdés! Itt erős a gyanú, hogy a római kori viszonyokat vetítjük vissza egy olyan állapotra, amikor nem feltétlenül a borostyán volt a legfőbb árucikk. Korábban már említettem, hogy a neolitikum elejétől, de a késő neolitikum időszakától már egészen biztosan működött egy [21. kép], a Balkán félszigetről (és kiindulópontja valahol Anatóliában keresendő) egészen a Morva völgyéig fölhúzó – jobb szót nem tudok – sáv, ami nemcsak kerámiastílust, hanem minden bizonyosság szerint hitvilágot is közvetített.

Ez a mondjuk így *Wissensvermittlung* volt az elsődleges szerepe az útnak, és míg ezt föl nem ismerjük, addig sötétben tapogatózunk. Mint dolgozatomban eddig oly sokszor, úgy most is a kora bronzkor időszaka jelenti azt az alapot, amikor az addigi kép alapvetően megváltozik.

Az egész északi neolitikum alatt Dánia területén nagy számban találunk borostyánt, majd a kora bronzkor időszakában (Magyarországon már a középső bronzkor eleje) ez a szám hirtelen lecsökken, ugyanis a nyersanyagot feltehetőleg exportálják.⁸⁸² Természetesen nemcsak Dánia területét kell kiemelnünk, hanem az egész Baltikumot, ahol a Kr.e. 4. évezredben végig jelentős szerepet visz ez az anyag.⁸⁸³

Meg kell jegyeznem, hogy itt és most (és a továbbiakban is) kizárólag a Balti-borostyánról (szukcinit) lesz szó. Ennek elterjedési területe ma főleg Fennoskandinávia,

⁸⁷⁹ de Navarro 1925

⁸⁸⁰ Mateiciucová 2003, 309. Abb. 13.

⁸⁸¹ de Navarro 1925, 484.

⁸⁸² de Navarro 1925, 484.

⁸⁸³ Rahmstorf 2014, 24.

azonban innen természetes úton is messzire juthatott.⁸⁸⁴ Ilyen vidék például az észak-lengyelországi *Pomorzetól* a Dnyeper alsó folyásáig tartó keskeny sáv.⁸⁸⁵ [43. kép] Minden valószínűség szerint ezen a vonalon éri el a Fekete-tenger partvidékét már a Kr.e. 3. évezredben, de csak a Dnyeper mentén, ill. attól nyugatra!⁸⁸⁶ Ez egy nagyon fontos adat, hiszen arra mutat, hogy a *borostyán-érdekeltségű népek* is a Dnyeper-határhoz igazodnak! A Kr.e. 2. évezred első felében aztán eltűnik, majd az évezred közepétől megint lesz.⁸⁸⁷ Ez a legmesszebbmenőkig szinkronban van az időközben Európa belsejében zajló folyamatokkal.⁸⁸⁸

De térjünk vissza a kora bronzkor időszakára! Az Aunjetitz-kultúra megszállja és a különböző kémiai vizsgálatok tanúsága szerint ki is aknázza a csehországi ónlelőhelyeket.⁸⁸⁹ Ezt az ónt⁸⁹⁰ aztán a Duna-Morva-Odera tengelyen közvetíti Morvaországba.⁸⁹¹ Tovább feltehetőleg azért nem tudja, mert erre az időre (klasszikus Aunjetitz-kultúra ideje) már stabil fémművességgel rendelkező kultúrák élnek a Kárpát-medencében és annak szűkebb előterében is (lásd fentebb!). Így ez a tudásközvetítés dél felé nem terjedt. Ugyanakkor érdekes, hogy bár az Odera völgyét használják, de ez igazán jelentős szerepre majd csak Kr.e. 1550 után (cf. Koszider-horizont!) tesz szert.⁸⁹² Ez az adat azért nagyon érdekes, mert németországi példák alapján egyértelműen a Halomsíros kultúra lesz a fő felhasználója a borostyánnak. 2012-ig 9838 db borostyánlelet vált ismertté Németország területéről, 574 lelőhelyről. Ezek 99%-át (570 lelőhely) korszakos lebontásban is megtaláljuk: a RBA A időszakban (német terminológia szerinti kora bronzkor) 659 lelet van, míg a RBA B-C időszakokban, ami hagyományosan a Halomsíros kultúra időszaka 7688 tárgyat ismerünk;⁸⁹³ nem mellékesen ezek koncentrációt a dél-németországi területeken mutatnak.⁸⁹⁴ [58. kép]

Itt azért véleményem szerint elég jelentős a bizonytalanság és talán ellentmondást is föl lehet fedezni a rendelkezésünkre álló adatokban a különböző nyomvonalak tekintetében. A bizonytalanságot főleg az szüli, hogy még a szárazföldi utak is inkább néhány kilométer

⁸⁸⁴ Beck – Sprincz 1983, 171.

⁸⁸⁵ Czebreszuk 2009, 88.

⁸⁸⁶ Czebreszuk 2009, 96.

⁸⁸⁷ Czebreszuk 2009, 97.

⁸⁸⁸ Kr.e. 3. évezred a kora és a középső bronzkor időszaka, amikor meglehetősen prosperálnak a kontinens belsejében lévő kultúrák, míg a 2. évezred első fele a Halomsírosok mozgólódásáról, a kora bronzkori világkép felbomlásáról szólna. Nem véletlen, hogy a Koszider-horizont időszakában, amikor a Kárpát-medencében ugyan tart az átrendeződés, de Európa nagyobb régióiban ismét nyugalom van, akkor jelenik meg ismét keleten ez az út.

⁸⁸⁹ de Navarro 1925, 485.

⁸⁹⁰ Schmidt 2009, 67.

⁸⁹¹ Swieder 2013, 539.

⁸⁹² Swieder 2013, 544.

⁸⁹³ Woltermann 2016, 383.

⁸⁹⁴ Woltermann 2014, 74.

széles zónák⁸⁹⁵ (egyes vélemények szerint 100 km szélességet is elérhetik)⁸⁹⁶ és ezekbe akkor nem számoltuk bele a folyamokat, folyókat, amik szeszélyes kanyargásukkal, újra és újra megszűnő, majd másutt megnyíló meandereikkel és ágaikkal növelhetik a távolságot. Egyáltalán nem valószínű, hogy adott időben csak egy nyomvonal létezett volna; Navarro ilyen elmélete tehát hibás. Ennek ellenére azonban nagyon jól látszik a borostyán egyre népszerűbbé válása, főleg az Alpok északi előterében. [59. kép-62. kép]

Ellentmondást abban láthatunk, hogy míg az Aunjetitz-kultúrának – az eddigiek alapján – nem az Odera a legfontosabb útja, addig a Füzesabornynak éppen az.⁸⁹⁷ Erre utal legalábbis, hogy a Kárpátokat átlépve stabilizálja északi határát⁸⁹⁸ és a Hernád völgyétől indulva az Odera-Elba mentén csatlakozik az északi kereskedelmi hálózathoz.⁸⁹⁹ [23. kép] Úgy látszik tehát, hogy valóban a kezdetektől inkább két úttal számolhatunk,⁹⁰⁰ mint eggyel (és ez az, amit de Navarro még nem ismerhetett föl!). Feltehetőleg a Kárpát-medencei fémek ellentételezték⁹⁰¹ a *down-the-line-exchange* során idekerült borostyánt.⁹⁰² Ennek igazolása lenne, hogy az Apa-Hajdúsámson-típusú kardok Jütlandon és a Felső-Tisza-vidéken koncentrálódnak;⁹⁰³ (erről korábban már volt szó). Külön fel kell hívnom itt a figyelmet a Füzesabony-kultúra területén, a Felvidéken található Alsómislye (újabban Nižná Myšľa) lelőhelyén előkerült vadkanagyar sisakra,⁹⁰⁴ ami egyértelműen státuszszimbólum; Homérosz alapján csak a királyoknak járt⁹⁰⁵ és ezt igazolják a műkénéi⁹⁰⁶ források is.⁹⁰⁷

Az, hogy a borostyán miért volt fontos az Aunjetitz-kultúra népeinek (jelentős koncentrációja van a leleteknek a bronzkor ezen időszakában itt [63. kép]), az a mostani felfogás szerint megoldhatatlan rejtély. Ugyanakkor szembetűnő, hogy a Baltikumon kívül borostyán szinte kizárólagosan temetkezésekből ismert.⁹⁰⁸ Ez alapot szolgáltat a *ceremonial exchange* (ünnepélyes cserének tudnám fordítani) szokásának meglétéhez,⁹⁰⁹ ugyanakkor a visszafelé irányuló fémek tekintetében presztízs gazdaságot (*prestige economy*) feltételez, ami

⁸⁹⁵ Makarowicz 2015, 216.

⁸⁹⁶ Jaeger 2012, 173.

⁸⁹⁷ Górski 2012, 90. Fig. 1.

⁸⁹⁸ Makarowicz 2015, 213.

⁸⁹⁹ Fischl - Kiss 2015, 48.

⁹⁰⁰ Jaeger 2012, 173.

⁹⁰¹ Swieder 2013, 546.

⁹⁰² Fischl - Kiss 2015, 47.

⁹⁰³ Fischl - Kiss 2015, 50.

⁹⁰⁴ Olexa 2003, 78. 28.; és F45. kép

⁹⁰⁵ Il. 10, 260-271.

⁹⁰⁶ Bár a vadkanagyardból készült változatok már az EH II-III váltásakor elérik a mai Görögországot. Bouzek 1985, 97.

⁹⁰⁷ Pl: Papadopoulos 2001, 129. Fig. 9. és Fig 19.

⁹⁰⁸ Zhulnikov 2008, 5.

⁹⁰⁹ Zhulnikov 2008, 5.

azt jelentené, hogy a fémművesség terjedésével, a termékekkel az ahhoz kapcsolódó életmód is terjed.⁹¹⁰ Azt persze szemérmesen elhallgatják a források, hogy ez egyirányú folyamat-e? Tehát, hogy csak a már fejlett bronz(fém)művességgel rendelkező csoport terjeszti-e a kultúráját, vagy éppen vissza is kap valamit, ami megváltoztathatja életmódját, világlátását? Halvány nyoma lenne ennek, hogy a szoláris szimbólumok terjesztésében a borostyánnak nagy jelentőséget tulajdonítanak.⁹¹¹ Mármint ez pedig azért fontos, mert a borostyán önmagában nem lehet a kulturális kapcsolat bizonyítéka, hanem csak a kereskedelmi kapcsolaté.⁹¹² Az azonban, hogy majdnem mindegyik aunjetitzi sírban van borostyán,⁹¹³ az arra mutat, hogy a kora bronzkorban a borostyánkereskedelem súlypontja Közép-Csehország vidéke volt.⁹¹⁴

Úgy látszik, hogy a borostyán népszerűvé válása északról terjedt délre. Az út déli „végpontja”⁹¹⁵ a görög szárazföld, ahonnan a késő helladikus kor (*Late Helladic*, LH) előtről nincs biztos adat borostyánra.⁹¹⁶ Ez után azonban jelentősen megnő az ismert mennyiség.⁹¹⁷ Ez az időszak a mükénéi civilizáció felvirágzásának kezdete, a Kr.e. 1600-as évek időszaka, tehát alig éppen a Koszider-horizont előtt járunk. Hogy Mükéné, azaz a mükénéi görög települések a korszak nagy borostyán fölvásárlói lehettek, arra az mutat, hogy az egykori Jugoszlávia területén a középső bronzkor és a kora vaskor közötti hosszú időszakban tulajdonképpen nincs borostyánlelet – a kereskedelem tehát „közvetlenül” Mükénébe, a mükénéi településekre irányul.⁹¹⁸ Ez a kapcsolat jóllehet nem volt egyirányú, de a mérleg nyelve egyértelműen Mükéné felé mutat; visszafelé nincs túl sok nyom. Kivétel lehet a Lin B feliratú borostyán-lelet⁹¹⁹ a *Freising* melletti Bernstorfer hegyről (*Bernstorfer Berg*).⁹²⁰ A lelet maga annyira unikális, hogy szavakat is nehéz találni rá. Valószínűleg az Alpokon átmenő kereskedelmi út, ami a borostyánt is szállíthatta a Wessex-i ón mellett⁹²¹ eredményezhette egy ilyen tárgyegyüttes előkerülését ebben a dél-bajorországi régióban – a Wessex-féle borostyán korongok, csak három helyen jelennek meg a világon: magában a Wessex-kultúrában, Hellász

⁹¹⁰ Jaeger – Czebeszük 2010, 225.

⁹¹¹ Jaeger – Czebeszük 2010, 230.

⁹¹² Harding et al. 1974, 145.

⁹¹³ Ernée 2012, 156.

⁹¹⁴ Ernée 2012, 165.

⁹¹⁵ Az idézőjel használatát főleg a qatnai oroszlán indokolja: Mukherjee et al. 2008.

⁹¹⁶ Harding et al. 1974, 147.

⁹¹⁷ uo.

⁹¹⁸ Harding 1973, 18.

⁹¹⁹ Gebhard – Rieder 2002, 128.

⁹²⁰ Rahmstorf 2014, 25.

⁹²¹ Maran 2013, 149.

területén és a Halomsíros kultúrában.⁹²² Márpedig a Halomsíros kultúra éppen ebben a régióban kontrolálja a borostyán kereskedelmet.⁹²³ A „B” jelű tárgyon [36. kép] szereplő karakterek pedig minden valószínűség szerint – ezt meggyőzően támasztják alá az újabb vizsgálatok – egy Pylos fennhatósága alatt élő népre/törzsre utalnak;⁹²⁴ és akkor még azt nem is vettük számításba, hogy az egyetlen égei-típusú korona az Égeikumon kívül is innen került elő!⁹²⁵

Ebben az időpontban (LH I eleje) megint konvergálnak a szálak. A legkorábbi borostyán lelet a LH I-et közvetlenül megelőző időszakból a MH (középső helladikus kor, *Middle Helladic*) legvégéről az *Omikron* jelű aknasírból került elő.⁹²⁶ Ez a fellendülés – mint az előbb mondtam – a Kárpátoktól délre lévő területet nem igazán érintette, ugyanakkor figyelemreméltó, hogy a mi középső bronzkorunkban, az itteni kultúráknál nagy számban jelenik meg a borostyán.⁹²⁷ (Ez az időszak egybeesik az Aunjetitz-kultúrával.) Ekkora már legalább három különböző nyomvonallról van tudomásunk:⁹²⁸ egy a Baltikum nyugati felétől indulva a Kárpát-medence érintésével Észak-Dalmáciába érne, egy másik a Duna – Drina – Közép-Balkán régióit, míg a harmadik „Pannonián” át,⁹²⁹ ami értelmezésem szerint a Dunántúlt és a Dél-Alföldet érintené (az előbb említett hazai középső bronzkori viszonylag nagy mennyiségű borostyán főleg Pécska, Szőreg környékén került elő).⁹³⁰

Egyes vélemények szerint ugyanakkor ez a borostyánkereskedelem nem volt folyamatos.⁹³¹ Két vagy három nagyobb hullám létezhetett, ami Görögországot is elérte⁹³² – ettől persze tőle északra még nem zárható ki a folyamatos kapcsolattartás, sőt! Egyre inkább bizonyossá válik, hogy a késő bronzkorban (magyarországi terminológia), a Halomsíros kultúra időszakában nem véletlenül voltak Franciaországtól kezdve Dél-Bajorországon át Magyarorszáig standardizált borostyánformák.⁹³³ *Understed* lelőhelyén (Dánia, Jütland északi csücske) két edényben összesen 3,3 kg nyers, megmunkálatlan

⁹²² Maran 2013, 148.

⁹²³ Lásd fentebb!

⁹²⁴ Janko 2015, 48.

⁹²⁵ Fontos, hogy ez is egyértelműen műkénéi és Kárpát-medencei hatásokat mutat! Janko 2015, 41.

⁹²⁶ Harding 1973, 18.

⁹²⁷ Horváth 1999, 278.

⁹²⁸ Palavestra 1993, 281-282.

⁹²⁹ Ivanova – Kuleff 2009, 35.

⁹³⁰ Horváth 1999, 278.

⁹³¹ Harding et al. 1974, 153.

⁹³² Harding et al. 1974, 159.

⁹³³ Woltermann 2014, 83.

borostyánt találtak.⁹³⁴ Ez jól mutatja, hogy milyen méretű iparral kell számolnunk a borostyánkereskedelem esetében.

Beszédes adat ugyanakkor, hogy a késő bronzkor mintegy 600 éves időtartamából Horvátország területén (Dalmát tengerpart, Drina, Dráva-Száva – csupa-csupa egyébként nagyon fontos útvonal „metszéspontja”) kevesebb, mint 100 borostyánleletünk van csupán.⁹³⁵ Talán nem is véletlen, hogy valódi mítoszok csak a görögöknél kapcsolódtak az úthoz. Igaz, a mitikus gazdagságú hüperboreuszokat csak Hésziodosz⁹³⁶ említi,⁹³⁷ Homérosz még nem. De a mítosz mégis történeti valóságot őrizhetett meg, hiszen a Déloszon talált és Hérodotosz által említett⁹³⁸ hüperboreusz hajadonok sírjai a MM (középső minószi, *Middle Minoan*) II-III idejére keltezhetők, de a sírok anyagában van LM (késő minószi, *Late Minoan*) II kerámia is⁹³⁹ – ez bizonyítja a kultusz folytonosságát. De ez átvezet már a mitológia témájába (most válik fontossá, hogy tudjuk, hogy amit ma mitológiának tartunk az egykor, ha nem is történelmi valóság, de az akkori történelmi jelenségek magyarázatául szolgáló történet volt), így most egyelőre el is engedem ezt a szálát.

Nagyon érdekes kérdés, hogy a mükénéi görögök miért kedvelték annyira a borostyánt. Az, hogy Hellászban ismerkedtek meg vele tulajdonképpen kizárható, ahogy a balkáni megismerkedés is. (Mind a kettőt kronológiai okok miatt zárhatjuk ki.) Marad tehát az egyetlen kézenfekvő ok: már a kora bronzkor időszakában (Kr.e. 2500/2400 – 2200 között) ismerkedtek meg vele „valahol északon”. A „valahol északon” alatt főleg a Fekete-tenger északi partvidéke és a Balkán-félsziget északi része jöhet számításba.⁹⁴⁰ Nem véletlen, hogy a mükénéi görögség eredetét ebben a – valljuk be – meglehetősen széles zónában keresik.⁹⁴¹ Itt tehát megint csak visszakanyarodhatnánk a történeti fejezetekben megtárgyalt kora bronzkori átrendeződéshez. Ezek alapján igenis úgy látszik, hogy a mükénéi görögség a Balkán-félsziget északi részéről leszakadó elemeket is magába olvasztva – hacsak nem önmaga is ilyen leszakadt rész lenne – érkezett a görögség későbbi hazájába és innen hozta magával a borostyán ismeretét és a Napkultuszt. De ez megint csak átvezet minket a mitológiai részbe.

⁹³⁴ Woltermann 2014, 81.

⁹³⁵ Forenbaher 1995, 276.

⁹³⁶ De utána már sokan. A teljesség igénye nélkül: Alkaios, Pindaros, Hérodotosz. Hivatkozást lásd: Seltman 1928, 155.

⁹³⁷ Legalábbis Hérodotosz ezt hangoztatja (Hérod. IV. 32.), igaz ő Homéroszznál is feltételezi a hüperboreuszok említését (Uo.!)

⁹³⁸ Hérod. IV. 35.

⁹³⁹ Seltman 1928, 156. Cf. Nilsson 1976, 288. Ez a „Kígyós-istennők” korának időszaka, vége a MM III körül lehet. Róluk még a következőkben lesz szó.

⁹⁴⁰ A Kr.e. VII. század közepéig az ógörög világkép Thrákia magashegységeitől északra helyezte el a hüperboreuszokat. Harmatta 1955, 26.

⁹⁴¹ Harding 1973, 18.

Nem szabad elfelejteni, hogy a kora bronzkor során egy hullám kétfelé válva került meg a Kárpát-medencét,⁹⁴² de nagyon valószínű, hogy ez egyetlen nép, de legalábbis azonos hitvilágú népek egysége volt.⁹⁴³ Ezek pedig tudtak egymásról. A borostyánt már a Dnyeper-vidékén megismerhették (Hordeevka lelőhelye – Kr.e. 1500 körül – nagyon fontos elosztóközpont lesz!),⁹⁴⁴ és később az északi ág (az, amelyik az Aunjetitz-kultúrát is kialakította) primer matériává emelte, majd fokozatosan terjesztette délre, ahogy a befolyási övezete nőtt. Ahogy pedig a mükénéi görögök észak felé tájékozódva⁹⁴⁵ kapcsolatba kerültek néhány évszázada elhagyott rokonaikkal, úgy rögtön átvették tőlük a borostyán szimbolikáját.

Nem véletlenül jön létre az Aunjetitz-kultúra északi peremén *Bruscewo*, mint elosztó központ,⁹⁴⁶ és az sem véletlen, hogy a késő bronzkori központok nem egyszerűen ellenőrizték a távolsági/kereskedelmi utakat, hanem azokon feküdtek.⁹⁴⁷ Sopron szempontjából nagyon fontos, hogy a késő bronzkorban már a Nyugat-Dunántúlon haladt egy nyomvonala az útnak.

A Kis-Balaton melletti Pötrétén előkerült kincs világosan mutatja, hogy a Borostyán-út azokat az átjárókat használja, amiket a neolitikum óta mindig is használtak és az előkerült bronzanyag párhuzamai is egy jól körülhatárolható kapcsolati hálót (Velem-Szentvid, Csabrendek, Keszthely) mutatnak.⁹⁴⁸ Ez a nyugat-dunántúli út már a Kr.e. 11. századtól létezhetett (Ha A időszak).⁹⁴⁹ A Ha B alatt csökken a jelentősége,⁹⁵⁰ de a bronzkor végén,⁹⁵¹ a kora vaskor elején, a Kr.e. 8-7. században ismét megerősödik.⁹⁵² A késő Urnamezős kori erősítések a Kis-Kárpátok keleti felén⁹⁵³ világosan kirajzolnak egy, a Vág völgyében Trencsén-Zsolna felé menő utat, ami nem mellékesen a Jablonkai-hágóhoz fut ki.⁹⁵⁴ Ezen átlépve a Sandomierzi-alföld nyugati peremére jutunk.⁹⁵⁵

Természetes tehát, hogy a Borostyán-útnak jelentős szerepe van Közép-Európa „hallstattizálódásában”.⁹⁵⁶ Véleményem szerint a mükénéi világ összeomlása vagy mondjuk

⁹⁴² A Halomsíros kultúra elődei az északi ág révén érhatték el Közép-Németországot. Bóna 1984, 162. A déli ágról korábban volt szó, lásd fentebb!

⁹⁴³ A Zsinegdíszesek leszármazottai lehettek a Halomsírosok is. Bóna 1984, 162.

⁹⁴⁴ Metzner-Nebelsick 2005, 303.

⁹⁴⁵ Fekete 2007b, 19.

⁹⁴⁶ Jaeger – Czebrészuk 2010, 218.

⁹⁴⁷ Ilon 2007, 137. Pontosan ez lesz a helyzet a késő Urnamezős erősítésekkel a Vág völgyében is. Lásd később 953. jegyzet

⁹⁴⁸ Müller 1972, 67.

⁹⁴⁹ Mason 1999, 145.

⁹⁵⁰ Emlékezzünk rá, hogy mit mondtunk a mükénéi kapcsolatról! Mükéné összeomlása az egész rendszert veszélyeztet. Mason 1999, 146.

⁹⁵¹ Bukowski 1988, 93.

⁹⁵² Mason 1999, 148.

⁹⁵³ Belanová et al. 2007, 423.

⁹⁵⁴ Ez még fontos lesz!

⁹⁵⁵ Ennek fontosságáról a kora bronzkor kapcsán már volt szó.

⁹⁵⁶ Bukowski 1988, 72.

inkább úgy, hogy átalakulása után a Kárpát-medencei elit meg tudja tartani a hatalmát (az Urnamezős korban nem látszik semmilyen törés) ideig-óráig, azonban a katonáskodó vezérek, fejedelmek, férfitársaságok a műkénéi világ nagy hírt hozó háborúi nélkül igenis elvesztik az ideológiai alapot uralkodásukhoz. Megoldásként új gondolatvilágot kreálnak maguknak – persze nem a semmiből. Ez lesz az *interpretatio hallstattiana*, ahogy Fekete Mária olyan találóan megfogalmazta.⁹⁵⁷

Meg kellett teremteni a „hőskultuszt”, vissza kellett nyúlni a „dicső” Halomsíros elődökhöz (lásd fentebb) és igen, újra kell a Nap, a fény kultusza (és ennek párja a sötétség, a Halál), ami igazolja, hogy már évszázadok óta ők e földterület urai. Ez összefügghet a lélek halhatatlanságába vetett hittal, tudniillik, hogy az emberben ott van az isteni halhatatlanság egy kis szelete. Ebben segít a Borostyán-út,⁹⁵⁸ hiszen a Baltikumból indulva szállítani tudja a borostyánt és az ottani kulturális miliőt.

Érdemes néhány párhuzamot fölemlíteni Sopronnal kapcsolatban. Mert jóllehet Gallus is fölhívja erre a figyelmet,⁹⁵⁹ mégis az Arcos Edények Kultúrájának hatását a soproni ábrázolások tekintetében mások nem igazán vizsgálták. Az eddigi megállapítások fényében azonban nem lehet negligálni szerepüket, főleg azért nem mert a lengyelországi területek a sztyepei népekkel való kelet-nyugat tengelyű kapcsolattartásban kiemelkedően fontosak.

Az nagyon fontos, és térképre vetítve az elterjedést szembetűnő is, hogy a Gdansk-öböltől az Odera mentén mintegy 300 km hosszú sávban nagyon sűrű az elterjedésük,⁹⁶⁰ a motívumkincs (figurális jelenetek az edények hasán: kocsi, vadállatok, ló, vadászat)⁹⁶¹ *leap-frog* effektussal⁹⁶² megjelenik Sopronban⁹⁶³ [24. kép], és az Arcos Edények területén sincsenek fém fegyvermellékletek.⁹⁶⁴

A Borostyán-út a Caput Adriae térségében metszi a nagyjából kelet-nyugat irányú folyók (Dráva-Száva) völgyeiben futó természetes közlekedési folyosót, melyet itt a görög mítosz után csak *Argonauták útjaként* fogok nevezni.

⁹⁵⁷ Fekete 2006

⁹⁵⁸ A görögök az északon lakó hüperboreuszokat, ill. országukat az örök boldogság, a boldog meghalás földjének hitték. Kerényi 1984, 117.

⁹⁵⁹ Gallus 1934, 23. De még inkább és jobban megfogalmazva a korábbi időkre való utalást is: Gallus 1934, 24.

⁹⁶⁰ Kniesel 2010, 111.

⁹⁶¹ Kniesel 2010, 108.

⁹⁶² Nagy üres területek vannak ugyanis a lengyel és az elterjedési terület többi része között. Lengyelországból mintegy 2000 db arcus urnát ismerünk, Németországból és Skandináviából összesen százat! Kniesel 2010, 107. Ez pedig arra mutat, hogy az Arcos Edények Kultúrájából leszakadt egy társaság, ami a Borostyán-út egyes pontjain megtelepedett és elterjesztette figurális ábrázolásait – ez különösen érdekes lesz Sopron vonatkozásában!

⁹⁶³ Kniesel 2010, 117. Abb. 6.

⁹⁶⁴ Kniesel 2010, 118.

II. 3.3. Az al-dunai folyosó, azaz az Argonauták útja

Az a nyom(vonal), ami legkésőbb a késő rézkortól kezdve az Al-Duna mentén nyugatra haladva a Kárpát-medencébe ért, az a kora vaskorra egészen biztosan a Kaukázus nyugati szegletébe torkolt bele. Jóllehet erre már korábban is voltak közvetett és közvetlen bizonyítékok,⁹⁶⁵ de ilyen egyértelműen, mitologikus igazolással támogatva csak a vaskorra rajzolódott ki. Ahogy a Borostyán-út esetében lehet találni némi régészeti bizonyítékot, így ebben az esetben is lehetséges lenne. Erre azonban területi korlátok miatt nem vállalkozom.

Sopron vonatkozásában azért lesz kiemelt szerepe az útnak, mert egyrészt a Dráva-Száva forrásvidéke és a *Caput Adriae* térségében metszi a Borostyán-út tradicionális nyomvonalát, másrészt mert a Balkán-félszigetről és esetenként egészen délről, a görög szárazföldről (áttételesen a szigetvilágból) és Itália felől is „húzott föl” magával szórványelemeket (?) a kisázsiai/kaukázusiak⁹⁶⁶ mellé. Ez tehát azt jelenti, hogy a II. rész első fejezeteiben említett sokszínűséget még inkább színeznünk kell. Nyomvonalát a korszakban nagyon jól kirajzolja a *Violinbogenfibeln* (hegedűvonó alakú fibulák) elterjedése.⁹⁶⁷ [37. kép]

Nem feltétlenül „mozaikosságra” kell gondolni – nem szeparálható el egymástól élesen egyik régió sem, és nem jelenthető ki, hogy „keleti” elemek csak itt vagy csak ott találhatók. Ez – és véleményem szerint a korábbi időszakok is – egy kinyílt, ha úgy tetszik „internacionális” világ képét rajzolják meg, ahol kétségtelenül van minden közösségnek egyfajta fő kulturális irányultsága, de ezen belül az individuum már annyiféle hatást hordoz magán (az anyagi kultúra szintjén legalábbis biztosan), amennyi éppen jólesik neki. Egyfajta korai megnyilvánulása lenne ez a „globalizációnak”.

Ennek egyik legjobb példája a regölyi Strupka-Magyar birtokon föltárt szenzációs halomsír anyaga és párhuzamai.⁹⁶⁸ A disszertáció végére hiszem, hogy magát a folyamatot jobban meg fogjuk érteni és el tudjuk helyezni a megfelelő helyre a fejlődés állomásait.

Az Argonauták-útja tehát egy olyan, nagyjából kelet-nyugat irányú tengely, ami a Dráva-Száva köze irányát követi, majd belecsatlakozik a Duna-völgyébe, ami után kifut a

⁹⁶⁵ Lásd pl. a Zók-Várhegyen talált balta öntőmintáját. Cf. 307. jegyzet

⁹⁶⁶ Gallus Sándor nem véletlenül említi a Kaukázusban található Helenendorf lelőhelyét! Gallus 1934, 46. Sajnálatos, hogy azóta sem történt komolyabb előrelépés az ilyen irányú vizsgálatokban.

⁹⁶⁷ Kašuba 2008, 213. Abb. 18.

⁹⁶⁸ Sajnos csak néhány, mert az előkerült anyag olyan hatalmas mennyiségű, a párhuzamok, a magyarázatok olyan messzire visznek, hogy azokkal monográfiákat kellene megtölteni; egy nálunk szerencsésebb helyzetben lévő országban ez persze nem lenne kérdés, de mindig és újra eszmélni kell a magyar valóságra, ami nem hagy teret a világsszenzációs eredmények méltó bemutatásának. És még azért is indokolt a „néhány” használata, mert bármennyire is csábító az anyag, de mégsem a disszertáció tárgyát érintő korszaké.

Fekete-tengerhez. Földrajzi helyzeténél fogva kapcsolatban áll a Vardar-Morava menti észak-dél irányú zöldfolyósóval (a görög anyagok vélhetően ezen az úton jutnak nemcsak a korai neolitikumban, hanem később is északra), ugyanakkor éppen a Fekete-tenger miatt, eléri Anatólia területeit és a Kaukázus vidékét is.

Ezek után nézzük meg, hogy tulajdonképpen miért is kellett ilyen hosszan tárgyalni az előzményeket. Nagyon röviden bemutatom a disszertáció tárgyát képező három urnát.

II. 3.4. Sopron-Várishegy (Warischberg)/Károly-magaslat 3. tumulus

A halomsírból előkerült figurális díszítésű urnát először Bella Lajos írta le.⁹⁶⁹ Az urnán öt emberi és egy ló alakot különít el egymástól.⁹⁷⁰ (Ez nyilvánvalóan elírás, hiszen 5 ember (kettő áldozó, három adoráló) + 1 lovas + 1 ló, [tehát összesen 7 alak, amiből kettő (?) ló] látható rajta.) Maga a jelenet központi motívuma „kissé fogatékos és széles ajtót tár a feltevéseknek”.⁹⁷¹ Ez utóbbi még fontos lesz. A helyes értelmezést Gallus Sándor adta meg.⁹⁷² Az urna rajzolatán 3 adoráló alakot látunk, mellettük két alak, közöttük valamiféle állat (?) vagy gömbölyded tárgy (?). Utóbbiak mellett lovas, a ló patái alulnézetből ábrázolva, tehát kör alakúak, míg mögötte egy másik ló, ábrázolása teljesen megegyező az előzővel. A Gallus által közölt rajzon⁹⁷³ a második állat patái hibásan vannak ábrázolva és karmoknak látszanak. [98. kép]

II. 3.5. Sopron-Várhely (Burgstall) 27. tumulus

Ahogy az előzőt, úgy ezt is Bella közölte le.⁹⁷⁴ Az urnán öt emberi alakot látunk. Egyikük valamiféle húros tárgyat tart kezében, ketten talán adorálnak, egy harmadik négy hosszú vonalszerű mintával foglalatосkodik, míg az ötödik e mögött áll és egy keskeny, vékony tárgyat lógat le a kezéből.

⁹⁶⁹ Bella 1891a, 167. ff.

⁹⁷⁰ Bella 1891a, 169.

⁹⁷¹ uo.

⁹⁷² Gallus 1934, 15-16.

⁹⁷³ Gallus 1934, Taf. XVI. 2.

⁹⁷⁴ Bella 1892, 223. ff.

II. 3.6. Sopron – Várhely (Burgstall) 28. tumulus

Az urnát, akárcsak az eddigieket, Bella Lajos közölte először.⁹⁷⁵ Figyelemre méltó adat, bár eddig kevésbé hangsúlyozott a hazai kutatásban,⁹⁷⁶ hogy a két halom (27. és 28.) szomszédos volt egymással.⁹⁷⁷ Nem tartom véletlen egybeesésnek ezt a tényt. A két halom a temető legsűrűbb részén, annak közepén található.⁹⁷⁸

A jelenet két sorba rendezve. Az alsó sorban egymástól elválasztva négy négyzetben 2-2 egymással szemben álló alakot ábrázoltak, ill. három négyzetben különböző geometrikus minták. A felső sorban három vagy négy jelenetet különböztethetünk meg egymástól. Két adoráló alak között két kisebb, kezükben valamiféle húros tárgyat tartanak (akárcsak a várisherzi urnánál). Utánuk kocsin utazó alak, előtte állatok csoportja (a kocsizó és az állatos jelenetet akár külön is értelmezhetjük, ezért nem egyértelmű, hogy három vagy négy önálló jelenettel van-e dolgunk). Ezek előtt ismét állatok, de a lélegzetvételnél szünet különállónak láttatja őket az előzőktől.

Szándékosan egyszerűsítettem le a leírást, hiszen az értelmezés egy egészen más feladat lesz. Most haladjunk szépen sorban rajtuk.

⁹⁷⁵ Bella 1892, 221-222.

⁹⁷⁶ Biba Teržan említette először, hogy a két halomban nyugvók egyetlen család tagjai, egy papcsalád lehettek. Teržan 2001, 76.

⁹⁷⁷ Bella 1892, 223.

⁹⁷⁸ Bella 1891, 315. oldal térképe

III. rész

A soproni kora vaskori ábrázolások jelentéstartománya, értelmezési kísérletük

*„Semmire sem volna szabad emlékezni. Mégis emlékszem mindenre,
de úgy, mintha az egész nem is én éltem volna át,
hanem valaki más mesélte volna el nekem.”*

Umberto Eco

III. 1.1. A halomsírokban nyugvók és a halomsírokat építők szerepe, cselekvésük mozgatórugója

A fentiek alapján már egyáltalán nem tartható véletlennek, hogy miért éppen Sopronban, illetve a Kalenderberg-kultúra területén kerültek elő ezek a különös ábrázolások. A magyar régészet csak az utóbbi időben figyelt fel arra, hogy egy tájnak, egy területnek önmagának is lehet többletjelentése.

Ezt mi ma már nem látjuk tisztán, de a régészeti leleteken keresztül érzékelhetjük. Erre a többletjelentésre – és itt elsősorban metafizikai többletre kell gondolni – utalhat, amikor egy földrajzilag is jól körülhatárolható zónán belül nagyon sok egykorú (bár ezt a kitételt véleményem szerint sokszor elhagyhatjuk) kincslet kerül elő. Hogy ez a táj szakralitását mutatja, arra már a késő bronzkortól kapunk adatokat.⁹⁷⁹

Ez a szokás a Kárpát-medence másik felén (lévén, hogy a hajdúböszörményi kincsekről szólva írták le a szerzők a fenti gondolatot) a kora vaskorban is megvolt még.⁹⁸⁰ Fontos és ezt szem előtt kell tartani, hogy a „szent helyek” nem úgy teremnek, mint a fűszál a réten, hanem leginkább egy-egy terület hagyományai alapján választják ki őket.⁹⁸¹ Nem véletlenül említettem meg korábban a *dinamikus diakronikus modellt*; ez ugyanis sok mindent megmagyaráz(hatna, amennyiben azt a helyén kezeljük). Nagyon úgy látszik ugyanis, hogy igenis vannak olyan fizikális jellemzők, amik miatt az emberek adott körülmények között mindig ugyanarra a helyre térnek vissza – és jóllehet ez ma már minden logikus magyarázatnak ellentmond, de ezek akár évszázadokig változatlanok maradnak; főleg a temetkezési helyek régiói ilyenek.⁹⁸²

Igazán sajnálatos, hogy a későbbi munka a majdnem egy évtizeddel korábbit még csak meg sem említi, jóllehet gondolatvilágában szinte ugyanazt állítja és tudományos kidolgozottságában is rokonítható. Ez a helyzet jól mutatja a magyar régészetben jelenleg uralkodó „kétébességes” rendszert. Vannak korszakalkotó írások, amik messze megelőzik korukat (erre néhány utalást már fentebb láthattunk). A kora vaskort nem lehet megérteni a késő bronzkori előzmények nélkül, ahogy sok esetben a késő bronzkorra is csak a kora vaskori folyamatok megismeréséből lehet visszakövetkeztetni.

⁹⁷⁹ „A kincsegyüttesek egy mentális értelemben többszörösen strukturált tájban kerülnek elhelyezésre, ahol a táj egyes részeinek a közösség kollektív emlékezetében, az identitást meghatározó mitikus történetekben fontos szerepe van.” V. Szabó – Bálint 2016, 4.

⁹⁸⁰ Fekete 2007a.

⁹⁸¹ Eliade 1987, 12.

⁹⁸² Tušek et al. 2014, 71.

Ebben a nyitott világban kultúrákat, abban a „teljes” formában, ahogy azt korábban tették, szinte nem is lehet vizsgálni. Inkább közösségekről, individuumokról van itt szó, akiknek az anyagi kultúrája hasonlóságokat mutat a többivel, de alapvető különbségek is találhatók.⁹⁸³ A meglévő kulturális közegből szabadon (?) választják ki az általuk használni kívánt szimbólumot – ezt aztán változatos anyagokból és váltakozó fokú absztrakcióval alkalmazzák a temetkezéseknél.

A Hallstatt-kultúra bonyolult szimbólumrendszerét és gazdag mintakincsének eredetét csak úgy érthetjük meg, ha tisztában vagyunk a történelmi előzményekkel.⁹⁸⁴ Ezek a történelmi előzmények sajátos módon mutatnak egyszerre több irányba és egyetlen pontra is ugyanakkor.

A késő bronzkor alatt úgy látszik, hogy a Kárpát-medence népei, a vezetőréteg legalábbis, olyan életstílust alakított ki, mint a Mükénében élő görögség. Ez azt is jelentette, hogy a mükénéi világ összeomlása után nemcsak a görög világban köszöntött be a béke időszaka,⁹⁸⁵ hanem a Dunántúl térségében is.⁹⁸⁶ Így jöhettek létre azok a feltételek, amik során halomsírt lehetett emelni, hiszen ez egyrészt egy nagyon komoly fizikai munka, másrészt a szertartás sem tarthatott rövid ideig. Egy 7 m átmérőjű halomsír (és ezeknél sokkal nagyobbakról is van tudomásunk) mintegy 21,5 tonna föld és 4,5 tonna kőanyag megmozgatásával és 130 óra munkaidő ráfordítással járt;⁹⁸⁷ utóbbi persze a halmot készítőik számának függvényében egyénre lebontva arányosan csökken. Ehhez még óhatatlanul hozzá kell számolni a hamvasztáshoz szükséges fa mennyiségét, ami egy ember teljes elhamvasztása esetén 3,2-4,1 m³-nyi faanyagot jelentett.⁹⁸⁸ Mindezek ellenére a halomépités társadalomban betöltött szerepét, ha úgy tetszik társadalmi rangjelző voltát, nem lehet egyértelműen a halom méretéből megállapítani.⁹⁸⁹ Az azonban kétségtelen, hogy maga a halom már egy alapvetően magas társadalmi rangot jelöl,⁹⁹⁰ de ezen belül a méret nem,⁹⁹¹ inkább a leletanyag játszik szerepet. Ha pedig leletanyagról van szó, akkor kénytelen vagyok arra utalni, hogy a sírokba került tárgyak nem véletlenül, *ad hoc* jelleggel szerepelnek ilyen kontextusban. Itt megint arra

⁹⁸³ Cf. 706. jegyzet!

⁹⁸⁴ Holport 1993, 23.

⁹⁸⁵ Stanislawski 1973, 398.

⁹⁸⁶ Bóna 1984, 172-175.

⁹⁸⁷ Falkenstein 2011, 332.

⁹⁸⁸ Falkenstein 2011, 336.

⁹⁸⁹ Falkenstein 2011, 332.

⁹⁹⁰ Pare 2003, 89.

⁹⁹¹ Itt most szigorúan csak a Kárpát-medencei és kora vaskori halmokra gondolok, hiszen a Kr.e. 6. századtól kezdve már biztosan, de talán még kicsivel előtte is, a halom monumentalitása egyértelműen a közösség vezetőjéhez, az uralkodóhoz kapcsolódott. Emlékezzünk csak Alüattész halmára, a maga 355 m-es átmérőjével és 69 m-es magasságával! Hansen 2017, 235.

az alapvető mentális változásra kell utalnom, ami az Urnamezős korban lezajlott,⁹⁹² még akkor is, ha maga a halomépités egy korszakkal korábbi időpontra is igazolja egy gondolatiság-változás meglétét.⁹⁹³ Érdekes „egybeesés”, hogy a klasszikus görögség temetkezési szokásait is a bronzkorra vezetik vissza.⁹⁹⁴

Egyértelmű tehát, hogy minden alkotás jelentéstartalma meghatározott⁹⁹⁵ és a temetés maga egy „átvezető” ún. „Übergangsritual”,⁹⁹⁶ ami *horribile scriptu* elsősorban a közösségnek, sőt a közösségről és csak másodsorban az elhunytól szól. Előbbiből következik, hogy egy-egy motívum (aminek ugyanakkor számos változata, absztrakciója is lehet egyszerre, egy közösségen belül is akár!) hiánya tudatos döntés.⁹⁹⁷ Ebből logikusan következik viszont, hogy egy-egy motívum megléte is tudatos döntés (előírás?) eredménye. Az, hogy ezek a motívumok összefüggő tartalmakat alkotnak, az csak az utóbbi idők fejleménye.⁹⁹⁸

Valami miatt a vallásban, a vallási gondolkodásban jelentős változások következtek be. Mert hiába tartjuk például átgondolt koncepció eredményének a Nap istenítését a kora bronzkortól kezdve (főleg Közép-Európa északi részén),⁹⁹⁹ ha a vaskorban egészen más minőségében jelenik meg; inkább, mint a „sötét” ellenpárja és nem önálló entitás. Keleti (kisázsiai) hatásra nemcsak új jellegű ünnepek jelennek meg a Kr.e. 8. században – de talán már a 9.-ben is, hanem új képi elemek és mítoszok is.¹⁰⁰⁰ Ez az az időszak, amikor görög földön, de véleményem szerint vele párhuzamosan a Kárpát-medence nyugati felében is, létrejön az „individuum”, ami nem egy retrográd, intellektuálisan stagnáló, vagy éppen múltba tekintő társadalom képét rajzolja elénk, hanem éppen ellenkezőleg:¹⁰⁰¹ egy nyitott, ha úgy tetszik progresszív és széles kapcsolati hálóval rendelkezőt. E tekintetben szerves folytatása lenne ez a Kurd-horizont alatt működő hálózatnak; bár annak elsődleges központja a Dél-Dunántúlon található¹⁰⁰² (cf. Regöly!). Nagyon valószínűnek tartom ugyanakkor, hogy az Alpokalja akkor is és kora vaskorban is, egy sajátos „kisvilág” volt, a „nagyvilág”

⁹⁹² Nem azért kezdenek el tehát halmokat emelni, mert a háború-mentes időszakban olyan nagyon ráérnek az emberek!

⁹⁹³ Falkenstein 2011, 339.

⁹⁹⁴ Felton 2009, 26.

⁹⁹⁵ Lochner 2012, 37.

⁹⁹⁶ Lochner 2012, 38.

⁹⁹⁷ Hansen 2015, 141.

⁹⁹⁸ Nebelsick 1992, 411.

⁹⁹⁹ Metzner-Nebelsick 2003, 69.

¹⁰⁰⁰ Hansen 2017, 227-228.

¹⁰⁰¹ Stanislawski 1973, 398.

¹⁰⁰² Váczai 2014, 275.

peremén.¹⁰⁰³ Egy ilyen heterogén kapcsolati háló indítja el a Kalenderberg-kultúra fejlődését is.¹⁰⁰⁴ Természetes tehát, hogy a helyi hagyományok mellett (emlékezzünk a diakronikus modellre!) idegen elemeket¹⁰⁰⁵ is magába olvaszt.¹⁰⁰⁶ Itt hívom föl a figyelmet arra, hogy az antropológiai adatok szerint még a késő bronzkor időszakában is a neolit népesség embertani jegyei dominálnak a Kárpát-medence északnyugati részén.¹⁰⁰⁷

Az új mítoszok, vagy mondjuk inkább úgy, hogy mítoszelemek, mítosz-variánsok megjelenése azért nagyon fontos, mert mutathatja azoknak a kialakulóban lévő népeknek a világszemléletét, akik bár indoeurópaiak, de már réges-régen odahagyták a közös Pantheont és jöllehet mítoszaik egy része még tartalmaz ilyen jellegű történeteket, de az újaknak lesznek igazán jelentős kultuszai, a vallási életet ők fogják befolyásolni.¹⁰⁰⁸

Ilyeténképpen csak említés szintjén érintem a Szegvár – Tűzkövesen előkerült „Sarlós”- és „Baltás-isten”-eket ábrázoló szobrocskákat, melyek a magyarországi késő neolitikum időszakából világosan mutatnak afelé, hogy az indoeurópai teremtmény mítosz már világos és rögzült formában van meg, olyannyira, hogy a Pantheon vezetőjét is tudjuk azonosítani Kronos személyében.¹⁰⁰⁹ Ő ilyen minőségében a Kárpát-medence (keleti felének) és az Észak-Balkán késő neolitikumának legfőbb férfi istene.¹⁰¹⁰ Azt sem szabad elfelejteni, hogy a Nyugat-Dunántúl, a tágabb értelemben vett Alpokalja egyáltalán nem marad le a fejlődésben, hiszen a Lengyel-kultúra időszakából már itt is van adatunk a Baltás-isten megjelenésére.¹⁰¹¹

Pokolian nagy időtávolság ez az általam vizsgált anyagtól, de muszáj rá fölhívni a figyelmet, hiszen hajlamosak vagyunk azt hinni, hogy a mítoszok élettartama meglehetősen kurta és gyorsan eltűnnek/átalakulnak. Jelen pillanatban a szegvári szobrokon kívül nem tudok más, régészeti „pontosan” keltezett anyagot, ami betekintést enged a múlt feneketlen kútjába és világos időintervallumot mutat egy ideológia, egy gondolat, egy teremtést magyarázó mítosz élettartamából. Hiszen a Tisza-kultúra (Kr.e. 4500/4400 – 4000 calBC) idejéből előkerült ábrázolás által invokált alakot legkorábban a Kr.e. 700 körüli időkben írták

¹⁰⁰³ Váczi 2014, 273.

¹⁰⁰⁴ Langenecker 1996, 224.

¹⁰⁰⁵ Egyetlen régészeti kultúrát sem lehet éles vonallal lehatárolni (ahogy azt fentebb már körülírtam). Váczi 2014, 282.

¹⁰⁰⁶ Nebelsick 1992, 401.

¹⁰⁰⁷ Zoffmann 2001, 54.

¹⁰⁰⁸ A vaskorszak mitológiája mind a mai napig tovább él egyes szokásokban, tabukban és „babonákban”. Eliade 2004, 33.

¹⁰⁰⁹ Makkay 1963, 252.

¹⁰¹⁰ Makkay 2005, 99.

¹⁰¹¹ Ilon 2009a, 225.

le görög nyelven.¹⁰¹² Mintegy négyezer (ezt számmal is ki kell írnom: 4000!) esztendő t ölel föl tehát legalább a mitikus emlékezet, anélkül, hogy az alapvető elem lényeges változáson menne át. Ugyanakkor meg kell jegyeznem, hogy a jellegzetes tulajdonságú istenek is csak ekkor, Homérosz és Hésziodosz korában, tehát éppen a minket foglalkoztató kora vaskor elején tűnnek föl.¹⁰¹³ Az európai kontinensen legalábbis ebben az időben jelennek meg az első írott források róluk.

Kárpát-medencei viszonylatban azt a megállapítást tehetjük, hogy a kora vaskorra egyes „istenalakok” már egyértelműen perszonifikált alakként jelennek meg.¹⁰¹⁴ Ugyanakkor említsük meg azt is, hogy éppen a görögség lesz az, ahol még a klasszikus korig¹⁰¹⁵ el fog húzódni az isteni szféra, a kozmosz rendszerezése és egyes elemeinek különválasztása.¹⁰¹⁶ Az ezek elterjedéséből kirajzolódó kép egyes vélemények szerint a későbbi azonosított nyelvi csoportoknak is megfeleltethető;¹⁰¹⁷ ebben a kérdésben azonban nem kívánok állást foglalni.

Mik vagy még inkább kik tehát azok az istenalakok, akik perszonifikálódtak a kora vaskorra? Nos, ez az a rész, ahol a soproni ábrázolásokat és a Borostyán-utat el kell kezdeni boncolni és elemeire szedni, majd az így nyert adatokat újra összerakni.

Az, hogy a soproni rajzok különlegesek, az nem sok újat mond. Az, hogy a Hallstatt-kultúrán belül is azok, az már kicsit talán igen.¹⁰¹⁸ A Burgstall 28. halmából előkerült jelenetsor mintha egy képi nyelv „titkosírása” lenne.¹⁰¹⁹ Természetesen nem titkos az, csak még nem fejtettük meg. De, hogy képi nyelv lenne, az igazán kifejező, különösen a Misérden (újabbán Nové Košariská) előkerült párhuzam alapján;¹⁰²⁰ erről később még részletesen.

Mára már az sem állja meg helyét, hogy az ábrázolásokat nem fejtettük meg. Tóth István akadémiai doktori értekezésében nemcsak arra mutatott rá, hogy a jelenetsor elemei a római korban is megvannak még, hanem arra is, hogy értelmezésük nem lehetetlen és igenis a görög mítoszok világa felé kell kutakodni.¹⁰²¹ Az, hogy a kelták alatt miért nem találjuk nyomát, az összefüggésben kell, hogy álljon a kelta ábrázoló-művészet jellegzetességeivel és feltehetőleg a „hagyományokhoz” való viszonyával, tudniillik, hogy elsősorban a

¹⁰¹² Theog. 179. skk. De ilyen lehet a phallikus motívum újbóli megjelenése az antik görögségnél. Fekete 2011a, 46. skk.

¹⁰¹³ Teržan 2001, 74.

¹⁰¹⁴ Teržan 2001, 75.

¹⁰¹⁵ Bár ikonográfiailag már az archaikus korban rögzülnek. Teržan 2001, 75.

¹⁰¹⁶ Kerényi 1984, 112.

¹⁰¹⁷ Kristiansen 2014, 82.

¹⁰¹⁸ Eibner 2012, 195.

¹⁰¹⁹ Teržan 2001, 75.

¹⁰²⁰ Pichlerová 1969, 237. Tab. IIIa-b., 238. Tab. IV.1.-V., Tab. XX. 4-5.,

¹⁰²¹ Tóth 2004; Tóth 2009; Tóth 2015

szájhagyomány, az „*oral history*” által örökítette át gondolatvilágát az utókorra.¹⁰²² A rómaiak képi ábrázolással ellátott sírkövein aztán újraéled a szokás, hiszen remniszcenciaként hordozza már magában a lehetőséget erre. Azt is meg lehet kockáztatni, hogy a Pannoniába telepített római *veterani* és az aktív katonai réteg egyes tagjainak talán mondhattak valamit az „öslakosság” ilyen jellegű történetei, tekintettel azok mediterráneumi és közel-keleti/kisázsiai előképeire.

Vegyük tehát sorra azokat a motívumokat, amik az értelmezési spektrum – mondjuk így – aktív részt vevői.

III. 1.2. Motívumok az urnákon

Különösen nehéz megfogni egy olyan komplex és szimbolikus nyelvezet egy adott pontját, – amiből kiindulhatnánk – mint amilyen a Kalenderberg-kultúráé. Nem győzöm eléggé hangsúlyozni, hogy nem lehet a megelőző korszak nélkül megérteni ezeket az ábrákat! Az ugyanis nyilvánvaló, hogy az anthropomorf ábrázolás egyrészt már Kr.e. 1000 körül megjelenik a Kárpát-medence nyugati felén,¹⁰²³ másrészt a Ha C1 idején már kifejlett,¹⁰²⁴ ha úgy tetszik letisztult, rögzült formában van jelen.

Egyes vélemények szerint a Ha C2-re már egy konkrét istennő alakja is kirajzolódik,¹⁰²⁵ ami kétségkívül csábító elgondolás, de, és ezt majd nemsokára látni fogjuk, nem is annyira egyértelmű a megnyilvánulása.¹⁰²⁶ Főleg azért nem, mert egyre inkább látható, hogy magával a női princípiummal nem igazán tud mit kezdeni a régészet.¹⁰²⁷ Annál is inkább igaz ez egy olyan korra, amikor lovas-harcos elitről beszélnek, nagyhírű férfi hősökről szóló történetekkel népesítjük be a tájat és egyáltalán a lovaglást elsősorban a férfiak privilégiumának tartjuk.

A ló és a hozzá kapcsolódó transzcendens tartalom a Kr.e. 13-12. századtól az Északi Bronzkor területén összekapcsolódik azzal a női princípiummal, amit ugye nem igazán

¹⁰²² Világos példa Homérosz és munkái, aki/amik szintén ilyen formában élt/ek és csak az archaikus korban kezdik ábrázolni a „hitvilág” elemeit, de a mítoszoké és az eposzoké a klasszikus korban fut föl igazán. Németh et al. 2006, 42. A hagyományozás megtörténhetett ugyanakkor olyan szerves anyag közvetítésével, ami a mi éghajlatunkon nem maradt meg.

¹⁰²³ Nebelsick 1992, 408.

¹⁰²⁴ Nebelsick 1992, 410.

¹⁰²⁵ Teržan 2001, 83.

¹⁰²⁶ Különösen a „krétai-szál” alapján, lásd lentebb!

¹⁰²⁷ Metzner-Nebelsick 2003, 85.

értünk.¹⁰²⁸ Ez is lehet az egyik oka, hogy bár a Kalenderberg-triászt női jellegű megnyilvánulásnak tartják,¹⁰²⁹ de értelmezésében ez is vajmi keveset segít; nem tudjuk tehát, hogy miért került a sírokba. Mivel nem szorosan kapcsolódik a fejezet tárgyához, ezért csak megemlítem, hogy Sopron-Burgstall teljes, eddig feltárt anyagából hiánytalan összetételű triász mindösszesen három (3!!!) halomból került elő, részlegesen kilencből ismerünk, jöllehet mintegy száz halmot ástak meg eddig;¹⁰³⁰ ez arra mutat, hogy az elitek közül is csak a nagyon különlegeseknek járt ilyen tárgye gyűttes.

Az általam tárgyalt három urnán szereplő rajzokat az alábbi elemekre bontom:

- magányos ló és lovas (összekapcsolt tartalommal)
- adoráló nőalak(ok)
- lantjátékos(ok)/zenész(ek) alakja(i)
- kocsi jelenet
- „vadász jelenet”
- különböző állatok csoportja(i)
- egymással szemben álló, fölemelt kezű alakok
- szövés/fonás jelenete

A következőkben igyekszem végig menni mindegyiken, és a lehető legrészletesebben bemutatni ezeket, de meg kell jegyezni, hogy sokszor nem elválaszthatók, vagy éppen nem célszerű elválasztani őket egymástól.

A halomsírok számozása során a Gallus Sándor által 1934-ben publikált mintát vettem alapul. A Patek Erzsébet által közölt „új” halomszámozást csak az egyes fejezetek címében tüntetem föl!¹⁰³¹

III. 2.1. Ló és lovasa; Sopron – Várishegy 3. halom figurális urnája

Az urnán csak ló és lovas alakja szerepel kocsi nélkül, ezért arról leválasztottam, mert annak kultikus szerepével később külön is foglalkozom majd – azt azért le kell szögezni,

¹⁰²⁸ Metzner-Nebelsick 2003, 85.

¹⁰²⁹ Nebelsick 1996, 328.

¹⁰³⁰ Ilon 2007a, 90.

¹⁰³¹ Gallus 1934 és Patek 1983b.

hogy a kocsi önmagában legkésőbb Duplajaja idejére (Kr.e. 14. század) már vallási szimbólum.¹⁰³²

A ló minden kutatott indoeurópai nyelvű nép vallásában összekapcsolódik a Nappal.¹⁰³³ Aztán a Kalenderberg-kultúra esetében néha leválik róla és mind a kettő önálló életet kezd élni. Különösen érdekes ez abból a szempontból, hogy itt halotti urnákról, sírkerámiákról beszélünk leginkább, gondolná az ember tehát, hogy inkább a Hold kultusza lesz erőteljes (lásd később: holdidolok), de úgy látszik, hogy ez nem minden esetben állja meg a helyét. Sopronból eddig egyetlen, biztosan Napkorongnak tartható ábrázolást ismerek,¹⁰³⁴ [41. kép] de Misérden az 1. halomból is van ilyen, még hozzá adoráló nő társaságában.¹⁰³⁵ Sopronból talán még egyet találhatunk: Gallus Sándor „ismeretlen” halomból való anyagok között említ egy „adoráló” alak fejet, ami azonban a közölt képre tekintve nekem inkább hegy és Nap ábrázolásnak látszik.¹⁰³⁶ De vajon a Süttőn előkerült beböködött pontsorról övezett koncentrikus körök¹⁰³⁷ értelmezhetők-e Napkorongnak? Itt ráadásul a Napkorong bikafej-protomés edényre került rá, a bikafejeket pedig madarak plasztikus ábrázolásai keretezik két oldalról. [49. kép] Na, de erről később, most vissza a lóhoz!

Szó volt már róla, hogy a ló az az állat, ami *el-visz, el-megy*.¹⁰³⁸ Kétségkívül szerepe volt a túlvilági utazásban is; valószínűleg éppen az előbb elmondottak miatt.¹⁰³⁹ Ez már elég korán, konkrétan a Kr.e. 15-14. századtól¹⁰⁴⁰ kezdve így található meg az Északi Bronzkor területén.¹⁰⁴¹ A Kalenderberg-kultúrában azonban összefüggő tartalmat alkot, hiszen adoráns alak nélkül nincs lovas.¹⁰⁴² Nem véletlen tehát, hogy Gallus is inkább az észak-európai kultúrkörből vezeti le az ábrázolásokat¹⁰⁴³ és nem a szitula művészet felől. Sopron nemcsak idősebb,¹⁰⁴⁴ hanem teljesen más a tartalmi jelentése is.¹⁰⁴⁵ Ott *symposium*, itt halál.

¹⁰³² Pare 2004, 357. Ez még akkor is igaz, ha teljesen tévesen ezekből a szobrocskákból akarja indítani valaki (Pare 1989, 84.) az Urnamezős kultúra rituális ideológiájának fejlődését, holott nyilvánvaló, hogy egy teljes pompájában megjelenő kultusztárgy a kezdete nem, csak a vége, esetleg közbelső állomása lehet.

¹⁰³³ Metzner-Nebelsick 2003, 71.

¹⁰³⁴ Eibner-Persy 1980, 309. Taf. 100. 7.

¹⁰³⁵ Pichlerová 1969, Tab. 1.1.

¹⁰³⁶ Gallus 1934, 7., III.t.9.

¹⁰³⁷ Patek 1983a, 319. Taf. 15.2., 324. Taf. 20. 9-10.

¹⁰³⁸ Cf. 669. jegyzet

¹⁰³⁹ Metzner-Nebelsick 2003, 76.

¹⁰⁴⁰ Az Északi Bronzkor II-III. fázisa alatt (ez a RBA B – Ha A1 közötti időszak [Harding 2000, 12. Fig. 1,2.]) a lóhoz, mint szakrális állathoz társul a vízimadár, valószínűleg a hattyú. Kossack 1997, 505.

¹⁰⁴¹ Metzner-Nebelsick 2003, 76.

¹⁰⁴² Nebelsick 1992, 411.

¹⁰⁴³ Gallus 1934, 19.

¹⁰⁴⁴ Gallus 1934, 18-19.

¹⁰⁴⁵ Gallus 1934, 20.

Hogy ez az Észak-Dél kapcsolat milyen minőségű és erősségű volt, arra korábban már utaltam az Arcos Edények kapcsán.¹⁰⁴⁶ Most az ott elmondottakat azzal egészíteném ki, hogy például a hasfalvi korongot, amit nem mellékesen a „Világ köldöke”-ként is azonosítanak, észak-európai eredetűnek, míg a Balkákrán előkerült testvérét közép-európai eredetűnek határozták meg.¹⁰⁴⁷ A kettő közötti tekintélyes, légvonalban 900 km-es távolság [48. kép] még manapság is meglehetősen nehezen abszolválhatónak tartható. Nem lehet nem észrevenni az összefüggést az anthropomorf ábrázolást (is) tartalmazó urnák elterjedése [25. kép] és e között. Ezek a Hallstatt-kultúra területén „pontosan” a Borostyán-út nyomvonalán fekszenek.

A ló szerepét a temetkezéseknél Tóth István is különlegesnek tekinti.¹⁰⁴⁸ Lélekvezetőnek mondja, ahogy egyébként az Északi Bronzkor területén is annak gondolják.¹⁰⁴⁹ Ne felejtjük el azt sem, hogy még a görögségnél is hallunk halált jósló lóról!¹⁰⁵⁰ Ezzel kapcsolatban egy különös dologra szeretném föl hívni a figyelmet: a kora vaskorban Kleinklein temetőjében került elő egy borostyánból faragott kétfejű és ellentétes irányba néző lóábrázolás.¹⁰⁵¹ Ennek tökéletes formai párhuzama Abháziából (Kholkisz, aranygyapjú – az Argonauták útjának keleti végpontja!) *Ešeri* település melletti Vereščagin-halomból került elő.¹⁰⁵² A lelőhelyet a Kr.e. 9-8/7. század első fele közötti időre keltezhetjük.¹⁰⁵³ Az ábrázolás kísértetiesen hasonlít a Markus Egg által „Állatok Úrnőjének” tartott istennő ábrázolás „lecsupaszított” formájára.¹⁰⁵⁴ Az Alpok belső részén talált ilyen csüngők szoros kapcsolatot mutatnak a japod térség anyagával.¹⁰⁵⁵ És bár mindenáron keltának akarják meghatározni őket,¹⁰⁵⁶ az mindent elmond, hogy a görögség – mert természetesen náluk is megvan a forma, *Artemis Orthia*-val azonosítva – a Kr.e. 8-7. század folyamán építi bele a maga „hitvilágába” az eredetileg lurisztáni, tehát nyugat-iráni eredetű ábrázolást!¹⁰⁵⁷ Az ábrázolás és ilyen tekintetben az „Anyaisztennő”, mint az élet és halál határmezsgyéjén álló metafizikai jelenség a kora vaskori Krétán jelenik meg a legkorábban, ekkor már társulva a madárszimbolikával és a sakktábla motívummal.¹⁰⁵⁸ Már az első

¹⁰⁴⁶ Lásd: 963. jegyzet!

¹⁰⁴⁷ Kaus 2012, 314. Újabban ezt az elméletet is kiegészítették, erről a dolgozat végén kissé bővebben írok.

¹⁰⁴⁸ Tóth 2009, 19.

¹⁰⁴⁹ Metzner-Nebelsick 2003, 77.

¹⁰⁵⁰ Il. 19. 404-424.

¹⁰⁵¹ Egg – Kramer 2005, 18. Abb.13.

¹⁰⁵² Ivantchik 2001, 249. Abb. 123. 7-10.

¹⁰⁵³ Ivantchik 2001, 253.

¹⁰⁵⁴ Egg 1986, 69. Abb. 1.

¹⁰⁵⁵ Egg 1986, 73.

¹⁰⁵⁶ Egg 1986, 76.

¹⁰⁵⁷ Egg 1986, 74.

¹⁰⁵⁸ Coldstream 1984, 96. Fig. 1. a knósszoszi T.107.114.-es halomból előkerült pithos előoldali ábrája.

értelmezési kísérletek is fölhívják a keleti kapcsolatokra a figyelmet.¹⁰⁵⁹ Tökéletesen illeszkedik tehát az eddig elmondott rendszerbe. Krétán a bronzkori lakosság a kora vaskorban is tovább él és a régi szokások mellé fölvesznek újakat is.¹⁰⁶⁰ Az istennő alakjának fejlődése tehát innen indul.

Ez pontosan összevág mind időben, mind térben az eddig elmondott kapcsolatokkal, fölösleges tehát kelta korinak gondolni őket. El kell fogadni, hogy ezek a kultikus-vallási tartalommal ellátott kis leletek, jelenségek minden esetben keleti eredetre, keleti eredetű népességre mutatnak, és már a kora vaskorban léteztek.

Már maga ez az adat is kiválóan mutatja, hogy keletről érkező jelenséggel lehet dolgunk,¹⁰⁶¹ de ami még fontosabb az az, hogy a lovak ellentétes irányba néznek. Túl a Regölyön előkerült szenzációs Janus-ábrázoláson,¹⁰⁶² azért ez a fajta lóábrázolás is egyértelműen a lét – nemlét, kezdet és a vég határmezsgyéjének kijelölése.¹⁰⁶³ És ami még nagyon fontos, hogy a görög mitológiában egyetlen, ámde nagyon fontos párhuzama található. Ez pedig nem más, mint az *Északi Szél, Boreas*, aki nem elég, hogy egyszerre néz előre és hátra, hanem még nemes kancákkal is pározott (akárcsak egy igazi *szélsebes csődör*) és a görögök következetesen thráknak tartották.¹⁰⁶⁴ Magukat a thrákokat egyébként természetesen a Balkán-félszigetre helyezi el a kutatás,¹⁰⁶⁵ a Khalkidiké-félszigettől az Al-Dunáig terjedő sávba.¹⁰⁶⁶ Ez kísértetiesen fedné a Basarabi-Bosut III komplexum területét – nem mellékesen ez az a kultúra, ami anyagát a karinthiai Frögig¹⁰⁶⁷ és Sopron-Burgstallig elterjeszti.

Sopronból ilyen, egyszerre két irányba tekintő, egyértelműen meghatározható lóábrázolásról nincs tudomásom, de érdekes egybeesésnek tartom, hogy hiányos standardizációs elemek csak a Kalenderberg-kultúra keleti részén maradtak meg.¹⁰⁶⁸ Létezik egy ábrázolás csoport, ami a Podzemelj II-es fázistól¹⁰⁶⁹ kezdve jelenik meg az edényeken,¹⁰⁷⁰

¹⁰⁵⁹ Coldstream 1984, 93.

¹⁰⁶⁰ Coldstream 1984, 100.

¹⁰⁶¹ Keleti típusú lószerszámzat nem sokkal Kr.e. 1000 után megjelenik (Metzner-Nebelsick 1996, 305) végig a Dráva-Száva mentén, és egészében az anyagi kultúra elemei ekkor a Kaukázus vidékéhez húznak. Metzner-Nebelsick 1996, 301.

¹⁰⁶² Szabó – Fekete 2011, 18.

¹⁰⁶³ Ahogy a madárábrázolás kapcsán is egy Janus-féle értelmezésre gondolhatunk. Coldstream 1984, 97. a pithos hátoldalán látható istennőt/istennői aspektust az elmúlással hozza kapcsolatba, az itt szereplő madarak hátán a Kárpát-medenceiekkel tökéletesen megegyező módon ábrázolt absztrakt formák vannak, amiket én egymásnak háttal álló lovaknak azonosítok. [26. kép]

¹⁰⁶⁴ Kerényi 1977, 136.

¹⁰⁶⁵ Vulpe 1981, 181.

¹⁰⁶⁶ Wilamowitz-Moellendorff 1931, 52.

¹⁰⁶⁷ Nebelsick 1992, 349.

¹⁰⁶⁸ Nebelsick 1992, 404.

¹⁰⁶⁹ Ez a Kr.e. 700 körüli éveket jelenti. Balen-Letunić 2004, 21.

és amit korai és meglehetősen absztrakt emberábrázolásnak gondolnak. Erről azonban szerintem nagyon jól le lehet választani egy másik csoportot.¹⁰⁷¹ Ezeknél a karok, a kéz ujjainak jelzései teljesen hiányoznak, ellenben a háromszögből „kinövő” vonal meanderszerűen megtörik.¹⁰⁷² Véleményem szerint ezek az ábrák nem mások, mint az előbb említett loábrázolások egészen absztrakt változatai. Ilyen értelemben tehát a kezdet és a vég, az evilági és másvilági szféra határának kijelölői. Ez viszont már megvan Sopronban. Bár nem ezeket kereste, de Patek Erzsébet bemutat néhányat (a teljesség igénye nélkül idézem én is).¹⁰⁷³ De erről az ábrázolásról és a Kalenderberg-kultúrában található párhuzamairól később, a disszertáció végén lesz bőven szó.

Maga a forma tartható természetesen egyfajta átalakult *Napbárka-madár*-motívumnak is, ahogy egyébként az adoráns pozíciót is szeretik ennek egy aspektusának láttatni.¹⁰⁷⁴ Ebben az esetben komoly szinkretisztikus folyamat végső állomásához érkeznénk, hiszen más vélemények szerint az „Állatok Úrnője” lenne az, aki magába olvasztja majd ezt.¹⁰⁷⁵ Ez az alak megegyezik a „Nagy Anyával”¹⁰⁷⁶ és ezen a ponton kell kitérni a görög mítoszokban megőrzött tartalomra, hiszen a római korba átöröklődött ábrázolások tanúsága szerint a pannoniai, kora vaskori vonatkozásában az északnyugat-dunántúli anyagban feltűnően sűrűn fordulnak elő dionüszoszi motívumok.¹⁰⁷⁷

Ezek a római kori sírköveken valóban nagyon egyértelműen fölfedezhetők, de a kora vaskori ábrázolásokon inkább a mítoszok lényegi motívumait, egy narrált történetet láthatunk. Ezért lesz lényeges, hogy sokszor már magát az ünnepi edénykészletek meglétét is a Dionüszosz-kultusz bizonyítékának tekintik.¹⁰⁷⁸ Ez azonban, – és a következő részben erről lesz szó – nagyon-nagyon távol áll az általánosan elterjedt Dionüszosz *bor-mámor-vigasság* képtől.¹⁰⁷⁹

¹⁰⁷⁰ Dobiat 1982, 281. Abb. 1.

¹⁰⁷¹ Dobiat 1982, 297. Abb. 13. 36-44.

¹⁰⁷² A teljesség igénye nélkül csak néhány példa: Dobiat 1982, 283. Abb. 2. 6. – az edény hasán. Pichlerová 1969, Tab. I. 1., Tab. XX. 4. – az egymással szemben álló alakok fölött. Gallus 1934, Tab. IV. 1. Eibner-Persy 1980, Taf. 22. 1., Taf. 41.

¹⁰⁷³ Patek 1991, 292. Abb. 11.

¹⁰⁷⁴ Nebelsick 1992, 406.

¹⁰⁷⁵ Teržan 2001, 75.

¹⁰⁷⁶ Kerényi 1977, 59.

¹⁰⁷⁷ Tóth 2004, 50.; Tóth 2015, 74. Egyes vidékeken a Dionüszoszhoz köthető emléktárgyak még a római korban is nagy számmal vétehi észre magát. Angelo Brelich megfogalmazása szerint: „Aquincum tele van Dionysossszal”. Idézi: Tóth 2009, 21.

¹⁰⁷⁸ Nebelsick 1997, 384.

¹⁰⁷⁹ Ezért érdemes ezt az adatot is összevetni azzal, hogy a hálózat elemzések tanúsága szerint a Kurd-horizont idejében a bronzedényeknek (csészék, szűrők, szitulák és bográcsok) egy Közép-Európát lefedő csere/ajándékozási hálózata alakult ki (Váczi 2014, 275.), már pedig ezek egyértelműen a *symposionok* kellékei.

Mert bár igaz, hogy Dionüszosz neve már lineáris B írással megvan Pyloson és Krétán is¹⁰⁸⁰ (vitathatatlanul ismertek tehát egy ilyen nevű istent a mükénéi görögök, akit a borhoz kapcsoltak), és bár nem nagyon terjedt el se a szőlő, se a bor a Kr.e. 8. század előtt a görögségnél, ismeretüket már Kr.e. 1500 előtt bizonyíthatjuk.¹⁰⁸¹ A PY Vn48-as táblán¹⁰⁸² mindenesetre a borral hozza kapcsolatba az invokált alakot,¹⁰⁸³ míg a krétai (Khania) KH Gq5 táblája egyértelműen Dionüszosznak nevezi.¹⁰⁸⁴ Érdekes tehát kitérni a görögség meghaló és feltámadó istenségére is néhány szóban.

III. 2.2. Dionüszosz – avagy a nagy meghaló és feltámadó istenség; a Halálisten és Sopron – Várishegy 3. halom figurális urnája [42. kép]

A kezdet kezdetétől az urna központi jelenetét áldozati jelenetnek határozták meg.¹⁰⁸⁵ Ezen Gallus sem változtatott, mindössze pontosította. A két központi alak föláldoz valamit (valakit?). Bella, amint korábban jeleztem, még nem tudja, hogy mi lehet az a valami.¹⁰⁸⁶ Gallus már állatnak mondja (kecskének).¹⁰⁸⁷ A legújabb kutatások szerint viszont mind a ketten tévednek (?), és a központi jelenet valójában kovácsolást, kovácsjelentet ábrázolna (én a magam részéről Gallus magyarázatát tartom jobban elfogadhatónak). A nagyobbik alak egy kalapácsszerű tárgyat és egy kést/tört tart a kezében (ennek semmi értelme, hacsak nem a kés a munkadarab!), míg a kisebbik egy fűjtatót, közöttük értelemszerűen a munkadarab, amit talán tűz fölé tartanak.¹⁰⁸⁸ Bármilyen furcsa is, de nekünk mind a két értelmezés ugyanazt jelenti.¹⁰⁸⁹ Az viszont fontos megfigyelés, hogy a Hallstatt-korban ismeretlen a kovácsjelentet ábrázolása,¹⁰⁹⁰ jóllehet nagyon fontos és misztikus tevékenységnek kellett lennie abban az időben is.¹⁰⁹¹

¹⁰⁸⁰ Nebelsick 1997, 384.

¹⁰⁸¹ Stanislawski 1973, 397.

¹⁰⁸² A lineáris B feliratos források helye a <http://minoan.deaditerranean.com> oldal [2017. július 16.] állapota.

¹⁰⁸³ <http://minoan.deaditerranean.com/linear-b-transliterations/pylos/py-v/py-vn/#toc-4> [2017. július 16.]

¹⁰⁸⁴ <http://minoan.deaditerranean.com/linear-b-transliterations/khania/kh-gq/> [2017. július 16.]

¹⁰⁸⁵ Bella 1891a, 169.

¹⁰⁸⁶ Bella 1891a, 169.

¹⁰⁸⁷ Gallus 1934, 15.

¹⁰⁸⁸ Kern 2009, 234.

¹⁰⁸⁹ Föl kell hívnom a figyelmet, hogy Daniela Kern téved, amikor azt írja, hogy az eredeti Bella-féle publikációban (Bella 1891a) semleges neműekként értelmezték volna a jelenet szereplőit. Sőt, ezzel ellentétben az a helyzet, hogy Bella világosan megkülönböztet férfiakat és nőket rajta (Bella 1891a, 169.). Ez vagy figyelmetlenség, vagy a német (osztrák) szem számára szokatlan magyar nyelvnek köszönhető.

¹⁰⁹⁰ Kern 2009, 234.

¹⁰⁹¹ Eliade 2004, 127.

Erre a misztikus tevékenységre utalnak az adoráló, vagy oráns pózban ábrázolt nőalakok is. Ez a kéztartás régóta, legkésőbb a késő bronzkor eleje óta rituális/vallási szimbólum a Mediterráneum térségében.¹⁰⁹² Igazán nagy mennyiségben a ciprusi geometrikus időszak I. és II. fázisában (Kr.e. 1050 – 850 között) fordulnak elő.¹⁰⁹³ Az időpont és a térség is érdekes. Az időpont a magyarországgal való egybeesés okán, míg a térség, mint a Mediterráneum keleti szegletének fontos csomópontja, kapuja Kelet felé.

Valami kapcsolat az ikonográfia terén volt a Kárpát-medence és Ciprus, ill. Kréta között, de ennek a mikéntje egyelőre erősen homályos. Az biztos, hogy a Krétán előkerült istennő szobrocskák, amiket most és a továbbiakban az egyszerűség kedvéért – Evans után – csak „Kígyós Istennő(k)”-ként fogok emlegetni,¹⁰⁹⁴ és a madárszimbolika mind a két térségben egyszerre és bár más-más kifejezési módon, de formailag azonosan jelenik meg. Tovább erősíti a kapcsolatot, hogy a kontextusuk is azonos: temetkezésekből, ill. szentélyekből kerülnek elő,¹⁰⁹⁵ ami arra utal, hogy a metafizikai szférába tartozó dolgok részeként kell kezelnünk őket.

Szembeötlő az ábrázolások, az adoráló alakok megfogalmazása és a Kígyós Istennők megformálása közötti hasonlóság; mind a kettő az ún. Tanith-jelet idézi, azaz helyesebb úgy, hogy megjeleníti. Ilyen jellegzetes kéztartású ábrázolások a Dunántúlon előkerültek Velem-Szentvidről – ezeknek párhuzamai Itália (Veii, Bisenzio, Róma) és Görögország (Delphoi!) felé mutatnak egyrészt, másrészt Górszewice és Szomolány irányába.¹⁰⁹⁶ (Ez az irány a Borostyán-út nyomvonala, így az elterjedés nem lehet véletlen!) Tanith Hold-istennő, Astarté megfelelője,¹⁰⁹⁷ hozzá kapcsolt szimbólum még a „küllős” kerék¹⁰⁹⁸ (ami a Napkorongot szimbolizálja!)¹⁰⁹⁹ ill. a *kérykeion*! Utóbbi nagyon jól látszik egy későbbi – Kr.e. 4. századra keltezhető – kösztélén, ami Szicília nyugati részén, a mai Marsala területén került elő.¹¹⁰⁰ [72. kép] Ez a Közel-Kelet-felé mutató irány egyáltalán nem lóg ki az eddigiek sorából.

Ha a központi motívumot áldozati jelenetként értelmezzük, akkor egy egészen általános emberi látásmódhoz jutunk. A halál minden közösségben különleges szerepet töltött be, ami természetes emberi reakció. A halálról, a túlvilágról szóló, ill. az ezekhez kapcsolódó

¹⁰⁹² Zeman-Wisniewska 2015, 154.

¹⁰⁹³ Zeman-Wisniewska 2015, 154.

¹⁰⁹⁴ Evans 1921, 495.

¹⁰⁹⁵ Zeman-Wisniewska 2015, 155.

¹⁰⁹⁶ Fekete 2011, 22.

¹⁰⁹⁷ Makkay 1963a, 11. Astarté és a Kárpát-medence rézkori (!!!) kapcsolatáról lásd: Makkay 2005.

¹⁰⁹⁸ Lafayette 2015, 291 Cf. a Velemben, Hasfalván és még sok más helyen talált küllős kerék ábrázolását sűngőket már a középső bronzkor végétől!

¹⁰⁹⁹ Pásztor 2014, 1346.

¹¹⁰⁰ Shaw 1989, 177. ff.

mítoszok viszont távol állnak az általános emberitől, ezek mindig az adott közösség, ha úgy tetszik „*halálmagyarázatai*”. Így tarthatjuk halálszimbólumnak a meandert (és az ebből levezethető¹¹⁰¹ labirintust).¹¹⁰² És így lehet a végtelenített meander a halhatatlanság szimbóluma.¹¹⁰³ Talán-talán ez összefügghet azzal, hogy a késő bronzkori kontinentális Európában és a Mediterráneumban a spirál mintát az erő és a hatalom szimbólumának tartják.¹¹⁰⁴

Dionüszosz a görögséghez – mítoszai alapján – két különböző irányból érkezett: Phrügiából és Thrákiából.¹¹⁰⁵ Ez azonban, a történelmi folyamatokat és legalábbis a régészeti érveket is figyelembe véve, voltaképpen egyetlen csoport (nép/etnikum) két különböző anyaga.

A „Tengeri Népek”, akiket sem mi, sem mások nem tudnak etnikailag ennél pontosabban meghatározni, átcsapnak Kisázsia felé is.¹¹⁰⁶ Ők lesznek ismét láthatók az új, nemsokára megszülető kora vaskori etnikum egyik alapjaként.¹¹⁰⁷ Elfogadható tehát az a megállapítás, hogy phrügöket a thrákokkal¹¹⁰⁸ azonosítsuk,¹¹⁰⁹ de egyenlőséget semmiképpen sem lehet a kettő közé tenni.¹¹¹⁰

A Dionüszosz-kultusz hangsúlyos, ha úgy tetszik központi eleme a lélek halhatatlanságába vetett hit, tehát a kultusz csírájában hordozza a lélek halhatatlanságát.¹¹¹¹ Ez a halhatatlanság-hit thrák közvetítéssel került el a görögséghez.¹¹¹² A Kr.e. 10-8. században a később hagyományosan thráknak tartott területen a Bosut III – Basarabi kultúra élt.¹¹¹³ Feltehetőleg ennek köze lehetett tehát ahhoz az etnikumhoz, amit később a thrák névvel azonosítanak.

Fontos, de eddig nem kapott kellő hangsúlyt véleményem szerint, hogy a lélek halhatatlanságába vetett hit egy új keletűnek tartott jelenség, mert bár maga a meghalás és feltámadás (minden halál életet szül) gondolata lehet általános emberi, de egészében görögség

¹¹⁰¹ Bár egyes elméletek szerint a *labrys*-ből (kettős bárd) lehet levezetni a *labyrinth*-hoz. Montelius 1910, 62.

¹¹⁰² Fekete 1985, 63.

¹¹⁰³ Molnár – Farkas 2010, 135.

¹¹⁰⁴ Hansen 2015, 149.

¹¹⁰⁵ Nilsson 1976, 565.

¹¹⁰⁶ Kr.e. 1200 körül és Kr.e. 800 körül is – utóbbi nem köthető a Tengeri Népekhez, ez téves információ. Nilsson 1976, 568.

¹¹⁰⁷ Fekete 2008, 109. Nyilvánvalóan nem csak a Dunántúl területén, amire az eredeti hivatkozás vonatkozik.

¹¹⁰⁸ Fekete 2007b, 33.

¹¹⁰⁹ Nilsson 1976, 578.

¹¹¹⁰ De a thrák területekről a késő bronzkorban biztosan volt áttelepülés Phrúgia vidékére. Fekete-Szabó 2015, 282.

¹¹¹¹ Rohde 1929, 143.

¹¹¹² Nilsson 1976, 578.

¹¹¹³ Vulpe 1981, 181.

előtti,¹¹¹⁴ ahogy Démétér kultusza is az (nem mellékesen a hüperboreuszok felé mutat).¹¹¹⁵ Az más kérdés, hogy a késő bronzkor végén megjelenik Krétán.¹¹¹⁶ A halhatatlan lélek nemcsak azért fontos, mert itt egy minőségileg másféle aspektussal van már dolgunk, hanem azért is, mert ezáltal nemcsak, hogy hasonlatos lesz az ember az istenekkel, hanem egy része azonossá válik velük!¹¹¹⁷ Ezt a legjobban a Várishegyen előkerült ábrázoláson lehet látni, így mélyebb elemzésünket ezzel kezdjük.

Fentebb az urna jelentét bemutattam már. Az ábrázolás megfejtése, miszerint „áldozati” jelenettel van dolgunk, a lényeg egyik aspektusát kifejti, de leginkább csak általánosságban szól. Fogadjuk el, hogy a jelenet központi motívuma egy szarvakkal rendelkező lény föláldozását mutatja. Ez vagy egy állat, ahogy Gallus gondolta,¹¹¹⁸ vagy egy gyermek, ahogy Tóth István megfejtette¹¹¹⁹ (szerintem helyesen). Az, hogy két titán gödölye alakjában megöli a csecsemő Dionüszoszt, az elég ismert motívum,¹¹²⁰ de gyorsan tegyük is hozzá, hogy egészen olyan érzésünk van, mintha összességében ez az egész nem lenne görög.

Maga a motívum ismétlődik a görög mitológiában „*a szenvedő harmadik testvér*” képében. Egy történet szerint éppen Zeus születése körüli időkben járunk (Cf. a Kronosz-történet és Szegvár!) , amikor a phrüg anyaistennő (nevezhetjük *Kübelének*, vagy éppen *Adraszteianak*, igazából lényegtelen a történet szempontjából) három szolgáját (*Kelmisz*, *Damnameneusz*, *Akmón*) „üllő”-nek, „kalapács”-nak és „kés”-nek (a megmunkálendő szerszám) hívták.¹¹²¹ A két nagyobb testvér elpusztítja a harmadikat, de úgy, hogy az nem megszűnik létezni, hanem átalakul.¹¹²² (Átkovácsolják lényegében.)

A kép maga tehát nagyon hasonló a „klasszikus” Dionüszosz képhez: a két titán széttépi a harmadikat.¹¹²³ Ez a mítosz legkésőbb a Kr.e. 7. századra már rögzült formában megvolt a görögségnél.¹¹²⁴ Dionüszosz neve a krétai táblán¹¹²⁵ nemcsak isteni voltát fejezi ki, hanem szoros kapcsolatát apjával, Zeusszal is. Az etimológiai rokonítás régóta ismert,¹¹²⁶ de

¹¹¹⁴ Nilsson 1976, 581.

¹¹¹⁵ Nilsson 1976, 471.

¹¹¹⁶ Coldstream 1984, 100.

¹¹¹⁷ Rohde 1929, 141.

¹¹¹⁸ Gallus 1934, 15.

¹¹¹⁹ Tóth 2009, 18.

¹¹²⁰ Kerényi 1977, 166.

¹¹²¹ Kerényi 1977, 60. skk. Emlékeztetnék itt a fejezet bevezető részében említett „kovácsolás-jelenetre”!

¹¹²² Kerényi 1977, 61.

¹¹²³ Kerényi 1977, 166.

¹¹²⁴ Nilsson 1976, 580.

¹¹²⁵ Lásd 1084. jegyzet

¹¹²⁶ Wilamowitz-Moellendorff 1932, 63.

itt megint kettősséggel van dolgunk.¹¹²⁷ Ilyen minőségében – Zeusz fia – a föld alatti, alvilági jelzővel ellátott Zeusz-fi volt, Hádész helyét foglalta el.¹¹²⁸ Ez az alvilági aspektusa legkorábban Kr.e. 8. században jöhetett a görögökhöz, akik csak Kr.e. 700 körül kezdték el „hellenizálni”;¹¹²⁹ lásd még az előbb elmondottakat arról, hogy milyen érzésünk van a szétdarabolt Dionüszoszt „látva”. Az egész dionüszoszi kettősséget megalapozza a mítosz sokféle változata.

A motívum kovács-jelenetként való értelmezése¹¹³⁰ tehát nem ördögtől való elgondolás, de ebben az esetben nem fejezi ki azt a gondolatvilágot, azt a világról, a halálról kialakított képet, amibe a *Dionüszosz-jelenet* egyébként viszont tökéletesen beleilleszkedik.

Még akkor is igaz ez, hogyha a kovácsolásnak is van – miért is pont annak ne lenne – kapcsolata a halállal. Az ugyanis nem lehet véletlen, hogy a *Daktüloszok* közül a megmaradt kettő (érdekes módon az urnán pontosan kettő az áldozók száma) a Moirák vezetői egyes mítoszvariánsok magyarázata alapján.¹¹³¹ Az, hogy ez a legújabb kutatás is férfinak tartja az áldozókat¹¹³² így nem újdonság. Különösen annak fényében nem az, hogy az eredeti publikációt érthetetlen okból félreértelmezve Bella szemére rója, hogy semleges áldozókról, majd női jellegűekről beszél.¹¹³³ Ez nyilvánvalóan nem igaz, hiszen már abban is férfi és női (az adoráló alakok) áldozókról van szó vegyesen.¹¹³⁴ Ettől eltekintve általánosságban természetesen elmondható, hogy a soproni ábrázolások esetében többet határoztak meg nőneműnek, mint amennyit férfinak – nagyjából kétszer annyit – ezáltal a nők jelentős szerepére következtetnek a kultuszéletben,¹¹³⁵ de ez nem ebből az urnaábrázolásból következik. Azonban, és ezt is gyorsan tegyük hozzá, az adoráló nőalakok a Kalenderberg-kultúra díszítőművészetének központi motívumai.¹¹³⁶ Róluk néhány szót tehát muszáj szólani (bármelyik motívum kapcsán előkerülhetnének, hiszen annyira gyakoriak, de logikailag most a legegységelműbb szerepeltetni őket).

¹¹²⁷ A Nilsson-féle etimológiai magyarázat pontosan ugyanarra utal, mint a fentebb elmondott többi adat: phrüg-thrák kettősségre. Nilsson 1976, 567.

¹¹²⁸ Kerényi 1977, 164.

¹¹²⁹ Wilamowitz-Moellendorff 1932, 61.

¹¹³⁰ Kern 2009, 234.

¹¹³¹ Kerényi 1977, 61.

¹¹³² Kern 2009, 234.

¹¹³³ Kern 2009, 232.

¹¹³⁴ Bella 1891a, 169.

¹¹³⁵ Kromer 1986, 35.

¹¹³⁶ Nebelsick 1992, 406.

III. 2.3. Adoráló alakok – kapcsolat Dionüszossal

Föltartott kezű, istennőkként értelmezett idoloikat a Mediterráneumban a Középinószi kortól (MM, *Middle Minoan*) a vaskorig terjedő spektrumból ismerünk¹¹³⁷ – de igazán jellemzőek a Földközi-tenger keleti medencéjében, Cipruson (Kr.e. 1050 – 850) lesznek.¹¹³⁸ A pontos forma csak a késő ciprusi korszak (Late Cypriot IIIC) idejére jelenik meg.¹¹³⁹ A figurák előképei természetesen a krétai Kígyós Istennők,¹¹⁴⁰ amiket a MM III korú¹¹⁴¹ knósszoszi palotában találtak.¹¹⁴² Ez az a MM korszak, amikor a hüperboreusz szüzek sírjait Déloszon keltezik.¹¹⁴³ De róluk egy kicsit később.

A krétai előképek az istennőket sok szimbólummal látták el. Ezek közül csak az egyik, hogy fedetlen kebellet ábrázolták őket.¹¹⁴⁴ Fejükön gyakran van tiara, amin az ún. „szent szarvak” (*horns of consecration*) láthatók, és/vagy madarak, korongok, mákgubó, kezükre kígyók¹¹⁴⁵ tekerednek.¹¹⁴⁶ Maga a kéztartás, emlékezzünk, egyesek szerint a Napbárka-motívumot utánozza.¹¹⁴⁷ Ezt pedig elvileg mindenhol értették az elterjedési területen.¹¹⁴⁸ Dionüszosz papnői, a *mainaszok* karjuk köré szintén kígyókat tekertek.¹¹⁴⁹ A soproni ábrázolások (a 28. halom nőalakjai fedetlenkeblűek és karjaikon átlós vonallal mintha tekergőző kígyókat imitálnának) kapcsán feltételezték, hogy az adoráló tartású nőket ábrázoló edények csak papnők sírjaiba kerülhettek.¹¹⁵⁰ Ez azért nem állja meg a helyét, mert a 28. halom jelenetsorában is vannak ilyen alakok (ezek stílusjegyeinek hasonlósága ráadásul mintha egy az egyben a krétaiakat másolná), erről a halomról pedig tudható, hogy egy matus korú férfi volt.¹¹⁵¹ (Más kérdés, hogy Tóth István is ebben a jelenetsorban látja a „halál menyasszonya” ábrázolást.)¹¹⁵²

¹¹³⁷ Zeman-Wiśniewska 2015, 153.

¹¹³⁸ Zeman-Wiśniewska 2015, 154.

¹¹³⁹ Uo.

¹¹⁴⁰ Zeman-Wiśniewska 2015, 155.

¹¹⁴¹ Nilsson 1976, 288.

¹¹⁴² Evans 1921, 495. skk.

¹¹⁴³ Seltman 1928, 156. Argé és Ópisz sírhelyeként számontartott halomnál műkénéi osszáriumot találtak. Hegyi 1989, 10.

¹¹⁴⁴ Evans 1921, 502, Fig. 360. a,b.; 504, Fig. 362. a,b.; Fig. 377. (itt a kéztartása a két idolnak tökéletesen megegyezik a sopronival - 28. halom)

¹¹⁴⁵ Coldstream 1984, 97. A kígyó tehát központi motívum és mindig khthonikus tartalmat hordoz.

¹¹⁴⁶ Zeman-Wiśniewska 2015, 155.

¹¹⁴⁷ Cf. 1074. jegyzet.

¹¹⁴⁸ Eibner 2012, 197.

¹¹⁴⁹ Kerényi 1977, 175.

¹¹⁵⁰ Száraz 2000, 294.

¹¹⁵¹ Száraz 2000, 292.

¹¹⁵² Tóth 2009, 8.

Itt úgy látszik, hogy megint egy szinkretisztikus, és mindenféleképpen „dionüszoszi” összetett mozdulathoz érkeztünk. A hüperboreusz lányok leginkább Artemisszel, mint az „Állatok Úrnőjével”¹¹⁵³ álltak kapcsolatban, akinek ilyen minőségében mindvégig szoros kapcsolata volt a vegetációs istenként is szereplő Dionüszossal.¹¹⁵⁴ A lányok egy indo-európai fonó-szövő istennő papnői lehetnek¹¹⁵⁵ – de ezzel elkanyarodtunk kicsit Dionüszosztól. Az igaz, hogy az ő kultuszában főleg nők vettek részt, így a soproni ábrázolások esetében sem zárják ki a „dionüszoszi” jelenlétet.¹¹⁵⁶ Most azonban egy egészen kicsi kitérőt kell tenni a hüperboreuszok felé, mert nélkülük nem kerek a történet.

III. 2.4. A hüperboreuszok és a görögség

T. Bíró Mária már idézett munkájában¹¹⁵⁷ lényegében összefoglalta mindazokat a lényeges ismereteket, amiket erről a mitikus népről tudni illik, ezért én csak néhány szóval foglalkozom velük.

Ez a nép, amennyiben valóban létezett, úgy minden valószínűség szerint a Duna mentén élt.¹¹⁵⁸ A mítoszuk, ti. az ún. „hüperboreuszok útja” története, valamikor Kr.e. 2000 körül keletkezhetett.¹¹⁵⁹ Ez egy nagyon jó közelítése a hazai kora bronzkor végének. A Sarlós-isten kapcsán láthattuk már, hogy mítoszok évezredek átélhetnek, ezért is különösen érdekes, hogy a Bosut III – Basarabi népesség antropológiai jellemzői a dél-alföldi Maros-Perjámos kultúra felé mutatnak.¹¹⁶⁰

A hüperboreuszok – mondjuk így – kultusza főként és elsősorban Apollónhoz kapcsolódott és magam is sokáig úgy gondoltam, hogy a soproni ábrázolásoknál elsődleges az ő, ill. a hüperboreuszok útjának szerepe. Utóbbi abban a tekintetben állja meg a helyét, hogy az útvonalak rekonstruálása a történeti hagyományok írásos lejegyzésekor¹¹⁶¹ tökéletesen megegyezik a Borostyán-út *Caput Adriae* vidékétől, ill. a Fekete-tenger északi partjától induló

¹¹⁵³ Coldstream 1984, 99. alapján ugyanakkor a vadállatok hiánya miatt (?) éppen Artemist zárja ki pl. a krétai ábrázolás lehetséges alakjai közül.

¹¹⁵⁴ T. Bíró 2007, 63.

¹¹⁵⁵ T. Bíró 2007, 65.

¹¹⁵⁶ Kerényi 1977, 169.

¹¹⁵⁷ T. Bíró 2007.

¹¹⁵⁸ Nilsson 1976, 549.

¹¹⁵⁹ T. Bíró 2007, 52.

¹¹⁶⁰ Zoffmann 2001, 56.

¹¹⁶¹ Ezeket is összegyűjtötte T. Bíró Mária, így itt nem említeném őket külön-külön, annál is inkább nem, mert szempontunkból irreleváns, hogy melyik ókori szerző pontosan milyen nyomvonalat ír le, hiszen tulajdonképpen az összes változat kapcsolatban van a Kárpát-medencével. T. Bíró 2007, 55. és 67.

változataival. Előbbi azonban ma már mindenféleképpen korrekcióra, sőt teljes revideálásra szorul.

Apollón egyértelműen a legfénylőbb görög istenség,¹¹⁶² még akkor is, ha szoláris jegyei meglehetősen későiek.¹¹⁶³ Egyértelműen betolakodónak tartja a későbbi kutatás a görög pantheonba¹¹⁶⁴ – annak ellenére is akár, ha ezt maguk a görögök nem egészen biztos, hogy így érezték. Természetesnek veszem – mivel féltestvérével, Dionüszossal szoros a kapcsolata – hogy Apollón is északi és keleti elemek keveréke a görögségnél.¹¹⁶⁵ Az északi elem akkor kerülhet Artemisszel együtt a görögséghez, amikor Argé és Ópisz (a két hüperboreusz szűz) Déloszra.¹¹⁶⁶ Ezzel csak annyi a gond, hogy ha így is volt, Déloszon a bronzkorban (Kr.e. 2. évezred) akkor is istennők kultuszai virágoztak.¹¹⁶⁷ Nem sokkal jobb a helyzet Delphoiban sem, hiszen bár az ottani szentély helyén, amit a Kr.e. 8. században emeltek, állt korábbi épületet a Kr.e. 2. évezred elejétől látogatták,¹¹⁶⁸ de az Omphalos, a *Világ köldöke* kultusza prehellén Anyaistennőhöz tartozott.¹¹⁶⁹ Itt utalok vissza a Hasfalván előkerült tárgyra és párhuzamára.

Apollónnak az ún. oszlopkultusza, a kőhöz való kötődése volt nagyon erős – ami egyébként sokkal gyöngébb formában megvolt Dionüszosznál is.¹¹⁷⁰ Nevével¹¹⁷¹ a görögök valami idegent¹¹⁷² vehettek át.¹¹⁷³ És bár nincs egyértelmű görög etimológiája,¹¹⁷⁴ de valószínűleg a mükénéi időkben¹¹⁷⁵ (így igen tág időhatárok között) érkezhetett a görögökhöz.¹¹⁷⁶ Ez az egész kőoszlop-kultusz óhatatlanul is élénk idézheti a sztyepei késő rézkori sztélé állítás szokását.¹¹⁷⁷ Bár ilyen szempontból inkább Hermészhez kapcsolódhatna. Ő volt ugyanis a „kőkupac” és a „kőhalom”.¹¹⁷⁸ Természetesen ő volt a lélekvezető is,¹¹⁷⁹ bár

¹¹⁶² Nilsson 1976, 529.

¹¹⁶³ Konkrétan Aiszkhülosz az első (Aiszkhülosz: Heten Théba ellen 859-860.), aki az istent a Nappal azonosítja. Krappe 1942, 358.

¹¹⁶⁴ Nilsson 1976, 530.

¹¹⁶⁵ Ahl 1982, 373.

¹¹⁶⁶ Ahl 1982, 379.

¹¹⁶⁷ Hegyi 1989, 10.

¹¹⁶⁸ Hegyi 1989, 11.

¹¹⁶⁹ Hegyi 1989, 14.

¹¹⁷⁰ Nilsson 1976, 204.

¹¹⁷¹ A bizonytalan és rekonstruált LinB *apeljōn alak elvileg az összes névváltozat alapja. Rosól 2007, 223. Fontos, hogy nincs olyan kizárólagos elmélet, ami azt mondaná, hogy a görögség előtti lakosság átvette volna az istennevet. Rosól 2007, 229.

¹¹⁷² Talán-talán a föníciai *’ab ‘eliōn ~ „a legnagyobb atya” átvétele lehet. Rosól 2007, 235.

¹¹⁷³ Hegyi 1989, 6.

¹¹⁷⁴ Ahl 1982, 409.

¹¹⁷⁵ Valószínűbb, hogy a mükénéi idők után, a kora vaskor időszakában. Rosól 2007, 230.

¹¹⁷⁶ Ahl 1982, 411.

¹¹⁷⁷ Makkay 2008, 93.

¹¹⁷⁸ Nilsson 1976, 501 és 503.

¹¹⁷⁹ Kerényi 1984a, 45.; Nilsson 1976, 509.

ezt a tisztséget világosan Apollóntól kapta.¹¹⁸⁰ Nem meglepő, hogy az etruszk területeken Hermészt Hádésszal is azonosítják „*turms aaitas*” alakban.¹¹⁸¹ Az meg, hogy ő maga is meghaló és feltámadó Napként jelenik meg *Kriophorosz* alakjában, már tényleg csak egy újabb adat az összképhez.¹¹⁸²

Apollón egy Alkaiosz töredék szerint a hüperboreuszoktól érkezik a görögökhöz.¹¹⁸³ De ugyanezt mondják anyjáról, Létóról is.¹¹⁸⁴ Apollón a hattyúfogatan ezért is tér ide vissza minden évben.¹¹⁸⁵ Ezt a hattyúfogatot szeretik a Dupljaján előkerült kocsimodellel azonosítani¹¹⁸⁶ és gyorsan hozzáteszik, hogy a borostyán és a hattyú (mind a kettőt Napszimbólumnak tartják) a Baltikumban találkozik.¹¹⁸⁷ Itt a hiba főleg az időrenddel lehet, hiszen Apollón szoláris jelzőit/jellemzőit, így *de facto* a borostyánnal való kapcsolatát is csak a Kr.e. 4. században vélik kialakulni,¹¹⁸⁸ és „farkas” jelzője nem adatolható a Kr.e. 5. század előtt¹¹⁸⁹ (ebből következően édesanyja farkas alakban való bolyongása sem). És bár neki is van halállal kapcsolatos jelzője¹¹⁹⁰ (ἀγνός < ἀγνη),¹¹⁹¹ mégsem mondhatjuk, hogy „alvilági” isten lenne. Az időrendnél természetesen szem előtt kell tartani egy-egy mítosz élettartamát, de Apollón esetében úgy látszik, hogy az északi komponenst csak a hüperboreuszokon keresztül lehet látni és figyelemmel a görög mitológia töredékességére és rétegzettségére, ezzel a tudomány mai ismeretei alapján csak igen-igen nehezen lehet előre haladni.¹¹⁹²

Ezt a rétegzettséget csak tovább bonyolítja a keleti szál. Nem elég ugyanis, hogy nyelvészeti és vallási szimbólumok is mutatnak egy lehetséges anatóliai eredetre, de maga az istenalak is – úgy látszik – három lábon (dór/észak-görög, krétai/minószi, szír/hettita) áll.¹¹⁹³ Maga a Homéroszi Apollón himnusz a Kr.e. 7. századból származhat, és motívumai alapján mezopotámiai lehet.¹¹⁹⁴ A Kr.e. 2. évezredből nincs nyoma lükiai kultuszának (nincs régészeti nyoma az emberi megtelepedésnek a későbbi kultuszhelyen),¹¹⁹⁵ de figyelembe kell venni,

¹¹⁸⁰ Homéroszi himnusz III. Hermészhez 572-574., Kerényi 1977, 115.

¹¹⁸¹ Kerényi 1984a, 95.

¹¹⁸² Kerényi 1984a, 102.

¹¹⁸³ Nilsson 1976, 548.

¹¹⁸⁴ Kerényi 1977, 89.

¹¹⁸⁵ Kerényi 1977, 90.

¹¹⁸⁶ Ahl 1982, 391.

¹¹⁸⁷ Ahl 1982, 395.

¹¹⁸⁸ Hegyi 1989, 17.

¹¹⁸⁹ Hegyi 1998, 17.

¹¹⁹⁰ Kerényi 1984a, 116.

¹¹⁹¹ Kerényi 1977, 175.

¹¹⁹² Emlékezzünk, hogy a hüperboreusz szüzek elsősorban az Anyaistennőhöz kapcsolódnak!

¹¹⁹³ Brown 2004, 243.

¹¹⁹⁴ Penglase 1997, 1.

¹¹⁹⁵ Brown 2004, 245.

hogy nem is szükségszerű, hogy itt is a görög nevén nevezzék,¹¹⁹⁶ lévén, hogy az 'Apollón' alak egy hellenizált forma.¹¹⁹⁷

Érdekesség, hogy mind a két isten, Dionüszosz¹¹⁹⁸ és Apollón¹¹⁹⁹ is, leginkább egy másik Zeusznak tűnik. Az is összekapcsolja kettőjüket, hogy az (arany)alma föl-föl tűnik mítoszaikban.

Dionüszosz játékszerként kapja,¹²⁰⁰ Apollónnak pedig egyrészt a delphoi oltárán, mint a püthói győztesek jutalma almát szentelnek,¹²⁰¹ másrészt őt magát is almafának tartják.¹²⁰² Μαλεάτης jelzője egyértelműen erre utal.¹²⁰³ Ezzel kapcsolatban egy érdekes elméletet kell megemlítenem.

Délről északra haladva *Apollonia* helynevekkel találkozunk az Adriai-tenger partjáig,¹²⁰⁴ majd itt elfogynak és innentől kezdve a szláv 'jablun' alak (alma) válik gyakoribbá.¹²⁰⁵ Ezt a szlávós változatot Gdańsk térségéig végig lehet követni; a Kárpátokat a Jablonkai-hágónál lépi át a helyneveket összekötő képzeletbeli vonal.¹²⁰⁶ Ez egy érdekes kiegészítő adat a késő Urnamezős telepek Vág-völgyi lineáris elhelyezkedéséhez.

Ehhez kapcsolódik még, hogy az 'apple-plow-pig' csoport biztosan pre-indo-európai szubsztrátum és innen kerül át (különösen az 'alma' **abl* vagy **apl* alakban) a germánba, a balti és a szláv nyelvekbe – és csak oda!¹²⁰⁷ A 'jabl' és az 'apl' alakok csak a litván, szláv, ír, német nyelvekben vannak meg, ami a proto-indoeurópai **h₂ebōl* alakból fejlődhetett ki, ellentétben a latin, görög, hettita **meh₂-lo* alakkal; ugyanakkor még nyelvészek is megkérdőjelezik, hogy az előbbiből levezethető-e az 'alma', ha csak az északnyugati szókincsben van meg?¹²⁰⁸

Apollón a fénylő istenség tehát csak áttételesen kapcsolódik a borostyánhoz. Azzal egy másik istennek sokkal közelebbi kapcsolata volt. Ez viszont már nagyon messzire vezetne és témám szempontjából kevésbé releváns, de jegyezzük meg, hogy Apollón egyik fiát¹²⁰⁹

¹¹⁹⁶ Brown 2004, 245.

¹¹⁹⁷ Brown 2004, 248.

¹¹⁹⁸ Kerényi 1977, 164.

¹¹⁹⁹ Krappe 1942, 363.

¹²⁰⁰ Kerényi 1977, 166.

¹²⁰¹ Harris 1925, 234.

¹²⁰² Harris 1925, 234.

¹²⁰³ Krappe 1942, 367.

¹²⁰⁴ Krappe 1942, 237.

¹²⁰⁵ Krappe 1942, 237.

¹²⁰⁶ Krappe 1942, 237. ssk.

¹²⁰⁷ Makkay 1998, 388.

¹²⁰⁸ Piwowarczyk 2014, 161. sk.

¹²⁰⁹ Metamorph. I. 752.

Phaethont a Heliasok addig siratták, míg végül borostyánt könnyező fákká változtak.¹²¹⁰ Ezek után térjünk vissza a kora vaskori ábrázolásokhoz.

III. 2.5. Sopron – Várishegy 3. halom figurális díszű urnájának ábrázolásai, a III.2.1.-III.2.4. fejezetek összefoglalása

Az urna egy Dionüszosz-szerű isten, állatalakban történő fölláldozását mutatja be. [42. kép] A központi jelenet melletti adoráló nőalakok valószínűleg az isten papnői, ha úgy tetszik a *mainasok*, míg a központi motívum másik oldalán található lovas alak nem más, mint a lélekvezető. A lovas mögött álló állat vagy nem ló (nagyon-nagyon furcsa, hogy patáit karom-szerűen ábrázolták), vagy ha az, akkor patái miatt különlegesnek kell tartani. Szerintem inkább a lélekvezető állata, valószínűleg kutyája lesz. Erről később kicsit részletesebben. Az áldozat után a lélek föl fog támadni, legalábbis a Dionüszosz-analógia alapján erre következtethetünk. Az urna a halál pillanatát (egyfajta átlényegülést, egy anyagból más minőségű jön létre: a porhüvelyből lélekkép, a vasdarabból kovácsolt szerszám – ha kovácsjelenetként akarjuk értelmezni) mutatja be, azt a pillanatot, amikor értelmet nyer a lélek halhatatlansága és feltámadás (ti. amíg él valaki, addig nincs szüksége feltámadásra).

A Kárpát-medencében először itt és ekkor jelenik meg ilyen tartalmú gondolat. Itt el kell vonatkoztatnunk a konkrét jelenettől, mivel annál sokkal lényegesebb a mögöttes koncepció: *a szenvedő harmadik testvér* jelenete. Ennek a görög mitológiában való jelenléte többszörösen adatolt, ahogy azt fentebb már láttuk. Legjobb tudomásom szerint a korszakban egyedül a görög világban élő mítosz és a Károly-magaslaton létezik ilyen tartalmú ábrázolás. Ez már önmagában kapcsolatot indukál a két térség között.

III. 2.6. Lantjátékosok – zenészek; Sopron – Burgstall 27. halom figurális urnája (128. halom)¹²¹¹

A soproni és más Kelet-Hallstatt ábrázolások között gyakran tűnnek föl zenésznek meghatározott alakok. Ezek döntő többségét lantjátékosoknak tarthatjuk és figyelemre méltó, hogy a Hallstatt-kultúra keleti felében lantot csak három helyen ábrázoltak: Sopron –

¹²¹⁰ Metamorph. II. 333-360.

¹²¹¹ Patek 1983b, 174.

Burgstall 27. halom, Sopron – Burgstall 28. halom és Nové Košariská.¹²¹² Összességében a Hallstatt-kultúrában 109 hangszerábrázolást ismerünk,¹²¹³ így nem mondható, hogy Sopron kiemelkedően sok adatot szolgáltatna – de ez csakis a mennyiség tekintetében igaz, hiszen tudományos jelentősége ennek a pár darabnak is igen nagy. Mindazonáltal a Hallstatt-kultúra ilyen jellegű ismert ábrázolásai még így is messze fölülmúlják a megelőző (Urnamezős időszakból 44) és lényegében lekörözik a következő (La Tène időszakból 11) korszakot.¹²¹⁴

Ezek a zenészek vélhetően más szerepben tűnnek föl, mint a szitulaművészet alakjai, bár párhuzamaik a Földközi-tenger vidéke felé mutatnak.¹²¹⁵ Az ábrázolt alakokat alapvetően férfiaknak gondoljuk, de éppen Sopronból¹²¹⁶ [27. kép] ismerünk háromszög szoknyás nőnek meghatározott alakot is.¹²¹⁷

A Sopron környékén ábrázolt hangszert a kutatás eddig egybehangzóan a görög *phorminx*hoz hasonló eszköznek látta¹²¹⁸ és nem tévedünk, ha ezt a megállapítást helyesnek is gondoljuk. A görög írott forrásokban is így szerepel, téves tehát a görög analógiák alapján lyrának mondani; azt Homérosz még nem ismerhette.¹²¹⁹ Etimológiailag nem görög szó a ὄρμινξ alak.¹²²⁰

A hangszer a MM III alatt megjelenik már az Égeikumban.¹²²¹ Ettől az időszaktól kezdve tulajdonképpen folyamatosan jelen van a hangszer a LH IIIB-ig.¹²²² Csak férfiak használták.¹²²³ Érdekes lehet ezt az adatot összevetni azzal, hogy a Hallstatt ábrázolások legtöbbszörében is férfiakat ismertek föl.¹²²⁴ Olyan irányú kutatásról nincs tudomásom, ami a Kalenderberg-kultúra széles kapcsolatrendszerét az ábrázolások tekintetében és a maguk komplexitásában vizsgálta volna, de nagyon érdekes, hogy az eddigi adatok alapján a kultúra széleskörű kapcsolati hálója a nyugati Hallstatt körtől Itálián és a Balkánon át a Kaukázusig ér, míg északon Morvaország és a Lausitz kör, délen Görögország területe a határ.¹²²⁵

Itália szerepe a *phorminx* elterjesztésében elsődleges lehetett a Kárpát-medence szempontjából. Nagyon valószínű, hogy a Hallstatt-kultúra területére etruszk közvetítéssel

¹²¹² Eibner-Persy 1980, 70. (A Királyhalom zenészei valószínűleg nem lanton játszanak.)

¹²¹³ Pomberger 2016, 45.

¹²¹⁴ Pomberger 2016, 45.

¹²¹⁵ Eibner-Persy 1980, 70.

¹²¹⁶ Eibner 2012a, 161. Taf. 1. c.

¹²¹⁷ Eibner 2012a, 160.

¹²¹⁸ Eibner-Persy 1980, 68.

¹²¹⁹ Eibner-Persy 1980, 71.

¹²²⁰ Younger 1998, 18.

¹²²¹ Younger 1998, 1.

¹²²² Younger 1998, 10.

¹²²³ Younger 1998, 23.

¹²²⁴ Gyorsan hozzá is teszem, hogy a soproni ábrázolásokról, a sematikus háromszög alakok és arc nélküli megformálásuk alapján bizony ugyancsak nehéz eldönteni, hogy melyik nemhez tartoznak.

¹²²⁵ Eibner-Persy 1980, 89-91.

került a hangszer.¹²²⁶ Ez egyszersmind egy indikátora a kora vaskori elit (már amennyiben kizárólag hozzájuk akarjuk kötni a hangszert és az ábrázolásokat) identitásának is; noha identitás csak szellemi síkon lehetséges, de biztos, hogy az anyagi kultúra ennek egyik megnyilvánulása.¹²²⁷ Ezt azért nagyon fontos tisztázni, mert vannak olyan elgondolások is – igaz egy kicsivel későbbi korszakból –, hogy a Kr.e. 500 körüli időszakban az etrusiai és a görög *lyra* formák nagyfokú hasonlósága alapján a két civilizáció zenei kultúrája is megegyezett.¹²²⁸ A hasonló hangszerforma azonban egyáltalán nem feltétele a hasonló zenei kultúrának; lásd az előbbi gondolatot az identitásról.

Azáltal, hogy a *phorminx*-ot egyfajta lantnak képzeljük el¹²²⁹ lényében dallamalkotó hangszernek látjuk, pedig egyáltalán nem biztos, hogy annak is használták. Erre vonatkozóan nagyon jó megállapítás, hogy valójában a hangszer zenei ritmust adott a szövegnek/dallamnak (?).¹²³⁰ Gondoljunk csak a hexameter lüktető és azonnal rögzülő, fülbemászó ritmikájára; egy szájhagyomány útján történetiséget mesélő, epikus költészetnek valóban sokkal inkább illő ez, mint valami dallamkíséret:

ἄνδρα μοι ἔννεπε, μοῦσα, πολύτροπον, ὃς μάλα πολλὰ
 πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσεν:
 πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω,
 πολλὰ δ' ὃ γ' ἐν πόντῳ πάθεν ἄλγεα ὃν κατὰ θυμόν,
 ἀρνύμενος ἥν τε ψυχὴν καὶ νόστον ἐταίρων.

Kicsi képzavarral élve a *phorminx* nem volt más, mint egy húros sámándob. Természetesen létezik olyan értelmezése is – és minden bizonnyal volt olyan felhasználási területe is, amikor „csak” a munkát kísérő zenei aláfestésben játszott szerepet.¹²³¹

Figyelemre méltó az is, hogy a mítosz szerint – és itt érünk át a mítikus szférába – Orpheusz (nem mellékesen thrák származású – lásd fentebb!) a lantjátékával adta a taktust¹²³² az Argo evezőseinek!¹²³³ Mivel az Argo története Homérosznál már ismert motívum,¹²³⁴ ezért

¹²²⁶ Pomberger 2016, 66.

¹²²⁷ Matzerath 2012, 221.

¹²²⁸ Lawergren 1993, 56.

¹²²⁹ Younger 1998, 10.

¹²³⁰ Younger 1998, 24.

¹²³¹ Eibner-Persy 1980, 74.

¹²³² Ő lesz a vezető szellemisége az expedíciónak. Guthrie 1966, 28.

¹²³³ Hänsel 1986, 8.

¹²³⁴ Od. 12. 70.

feltételezhető, hogy az Orpheusz – és így az Argo-mítosz is – már a műkénéi időkben¹²³⁵ széles körben ismert¹²³⁶ volt.¹²³⁷

Ugyanakkor – és ez egy másik aspektusa a mítosznak – a hangszer (tehát a lant/lyra/*phorminx*) föltalálása nem máshoz, mint Hermészhez fűződik.¹²³⁸ A hangszerért cserébe a fénylő Apollón átadja az ifjú istennek az állatok fölötti hatalmát¹²³⁹ és a lélekvezetői szerepkört.¹²⁴⁰ Ilyen tekintetben tehát Hermésznek volt egy „Állatok Ura”-szerű aspektusa, de ezt viszonylag hamar le is vedlette. Nevének etimológiája a ἔρμαξ, ’a kőhalomból’ kifejezésből vezethető le,¹²⁴¹ ami egyértelmű utalás a kőhalommal borított sírokra, amik fölé még halmot is emelnek.

III. 2.7. A szövés-fonás; Sopron – Burgstall 27. halom figurális urnája (128. halom) [99. kép]

A kora vaskori szövés-fonásnak, e tevékenységek ábrázolásának, ill. a hozzájuk kapcsolódó eszközkészleteknek alapvetően kétféle interpretációs spektruma áll a kutatás homlokterében. Az egyik a teljesen hétköznapi, profán értelmezés; e szerint a Sopron-Burgstallon előkerült ábrázolás, vagy a másutt sírokban talált orsógombok, szövőszéknehezékek nem többek, mint a mindennapi élet kellékei. A pusztán technikai megközelítés kétségkívül hasznos lehet bizonyos esetekben, hiszen ezáltal iparrégészeti, technikatörténeti adatokat szerezhetünk a régmúlt korokból. A másik lehetőség, amikor a sírokba került leleteknek többletjelentést, szakrális kontextust és értelmezést próbálunk adni.

A szövés-fonás legalább a legkorábbi neolitikum óta szerves része a Kárpát-medencei régészeti kultúráknak, de már ebben az időszakban társulhatott nem profán jelentés is mellé.¹²⁴² A soproni ábrázolás ilyen, profán kontextusú értelmezése¹²⁴³ jól megfér egyes nemzetközi kutatásokkal.¹²⁴⁴ Ezek azonban számunkra most nem mondanak többet, mint, hogy már a kora vaskorban is szöttek és fontak – ami lássuk be, triviális dolog.

¹²³⁵ Bár a Kr.e. 6. század előtt alig van emlékanyaga. Guthrie 1966, 29.

¹²³⁶ Hänsel 1986, 8.

¹²³⁷ Erre a megelőző részekben fölvezetett, a thrákok (?) déli irányú elmozdulását feltételező állításra fentebb már adtam egy történelmi keretet.

¹²³⁸ Hom.himn. III. 24-56.

¹²³⁹ Kerényi 1977, 115.

¹²⁴⁰ Hom.himn. III. 567-573.

¹²⁴¹ Nilsson 1976, 503.

¹²⁴² Ennek egyik legjobb összefoglalását lásd: Makkay 2001b

¹²⁴³ Oka 2003

¹²⁴⁴ A két leginkább releváns tanulmány ebből a szempontból: Hundt 1970 és Hundt 1987.

Minket most ennél sokkal jobban érdekel az a többlettartalom, amit a folyamathoz a korabeli ember társított. Főleg azért, mert többek között ez is jól mutatja az átalakuló világot (a Borostyán-úthoz és a mediterráneumi szövő-fonó Anyaistennőhöz kapcsolódó hüperboreusz lányok esetéről fentebb már szoltam). Korábban már említettem, hogy az Uramezős kultúra vége felé egy vallási krízist feltételeznek.¹²⁴⁵ Ennek mértékéről nincsenek információink, de a szövés-fonás témájában is ellentmondásosak az értelmezések, ha ebből a szemszögből vizsgáljuk a dolgot.¹²⁴⁶

A kora vaskori szövőszék-leletek, szövőszék-alkatrészt tartalmazó leletek/együttesek, fonó-kellékek a késő bronzkori Uramezős hagyományokat folytatják.¹²⁴⁷ Szinte természetesnek tűnik, hogy az orsógomboknak is speciális, a hitvilággal kapcsolatos jelentést feltételeznek,¹²⁴⁸ amellet, hogy egyértelműen magas társadalmi rangú nők attribútum-jelzőiként is föltűnnek ugyanakkor.¹²⁴⁹ Ugyanúgy, ahogy a szövőszék alkatrészeknek is ilyen szerepet tulajdoníthatunk.¹²⁵⁰

Ezek az Uramezős jellegek, amik később hagyományossá válnak, már a kultúra életének legelején kialakulnak. Jellemző, hogy a Ha A2 időszaktól kezdve kerülnek be a sírokba orsógombok,¹²⁵¹ és zenitjük a Kr.e. 10-8. század közötti időszakban élik.¹²⁵² Azt nem mondhatjuk, hogy a szövetnek, a szőtt anyagnak ne lett volna kultikus jelentősége már korábban is,¹²⁵³ de maguk az előállításához szükséges tárgyak, vagy azok részletei, akár *pars pro toto*-ként ekkor kerülnek bele a temetkezési mellékletek sorába. Nagyon valószínűnek tartom, hogy ez – mármint az orsók, nehezekék sírba helyezése – összefüggésben áll azzal, hogy a Hallstatt-kultúra idejére az egyes házaknál végzett háztáji, magán, adott esetben individuálisnak is tartható kultuszok alakultak ki.¹²⁵⁴ Ez egy hosszú folyamat és látnunk kell, hogy az individuum kialakulása, ezáltal a kultuszélet „személyesebbé” válása már az idősebb Uramezős kortól kezdődő eseménysorozat, ami a kora vaskorban csak kicsúcsosodik, de alapjai nem ekkor keletkeznek.¹²⁵⁵

¹²⁴⁵ Metzner-Nebelsick 1997a, 98.

¹²⁴⁶ A dolgozat szempontjából nem választom el a szövés (szövőszékek, nehezekék) és a fonás (orsógombok, guzsalyok) folyamatát, ill. tárgyi eszközanyagukat egymástól, hiszen annyira összefonódtak (hogy egy ilyen szójátékkal éljek), hogy a kettő kölcsönösen feltételezi a másik meglétét.

¹²⁴⁷ Teržan 1996, 514.

¹²⁴⁸ Eibner 1986, 39.

¹²⁴⁹ Eibner 1986, 41.

¹²⁵⁰ Teržan 1996, 516.

¹²⁵¹ Primas 2007, 303.

¹²⁵² Primas 2007, 301.

¹²⁵³ A sztyepei eredetű Gödörsíros kultúra halomsírjaiban gyakran valami matracfélébe/re, szőnyegbe/re fektetve helyezik végső nyugalomra az elhunytat. Ecsedy 1979, 35.

¹²⁵⁴ Nebelsick 1996, 343.

¹²⁵⁵ Kossack 1954, 54.

A kora vaskorra az anyagi kultúra rendkívüli mértékben összetetté vált, így logikusnak tartom azt a megállapítást, hogy ennek a hitvilágban is nyoma maradhatott.¹²⁵⁶ Ezért, mint azt már korábban is mondtam, a temetési szertartás a közösségnek és az ő hitüknek szól elsősorban. Maga a sír tehát nem feltétlenül a társadalmi rang tükré, hanem a temetés, mint szociális (*a közösségé*) és kommunikációs cselekmény (*mit akarunk vele a közösség felé kifejezni/mit akar a közösségem kifejezni általa*) lenyomata; az már egy további lehetőség, hogyha ez a szociális státusz és identitás reprezentálására is szolgál.¹²⁵⁷

Természetes tehát, hogy a kommunikáció nem egy lineárisan értelmezhető jelenség.¹²⁵⁸ Ez fölveti annak a lehetőségét, hogy a különböző tárgyakon található, ámde azonos szimbólumok (és a soproni ábrázolások is ilyenek) a tárgyak között szemantikai kapcsolatot indukálnak;¹²⁵⁹ a kérdés a szimbólumok ilyen transzmissziója kapcsán az, hogy az eredeti jelentéstartalmuk megmarad-e.¹²⁶⁰ Ezek egyértelműen a *situated semiotics* (*helyzethez kötött jelentéstanként tudnám fordítani*), mint fogalom, két alapvető összetevőjét jelölő helyzetek¹²⁶¹ (tehát a tárgy és környezetének összessége, ill. a gondolattársítást indukáló jel) különösen helytállóak a kora vaskori soproni ábrázolások értelmezése kapcsán.

A fentebb leírt történeti bevezetőt szem előtt tartva a szálak itt megint messzire vezetnek. A jelentős bronzkori továbbélés mellett idegen elemek diszlokációja¹²⁶² jelzi a Kárpát-medencei vaskor kezdetét.¹²⁶³ A Burgstall és a többi Sopron környéki kora vaskori lelőhely kapcsán nagyon-nagyon valószínűnek látszik, hogy egy keletről jövő mozgás hatására a Lausitz kultúrából egyes, kisebb létszámú csoportok leszakadtak még a késő bronzkorban, majd sikeresen keveredtek a helyi lakossággal.¹²⁶⁴ Jelenleg az látszik a legvalószínűbbnek, hogy az ő általuk is kialakított kulturális közegben jelent meg, általuk terjedt el az orsógombok sírba helyezésének szokása. Erre utal, hogy a szokás Itália területén a Protovillanova időszakban (Ha A2) jelenik meg, először nagyon kis számban.¹²⁶⁵ Az, hogy nem minden női sírba került orsógomb, egyértelműen státusz jelző szerepre utal¹²⁶⁶ (a 'rangjelző' szó használatát azért nem tartom indokoltnak, mert egyáltalán nem biztos, hogy

¹²⁵⁶ Pásztor 2015, 216.

¹²⁵⁷ Augstein 2013, 108.

¹²⁵⁸ Augstein 2013, 108.

¹²⁵⁹ Yakar 2005, 112.

¹²⁶⁰ Yakar 2005, 113.

¹²⁶¹ Knappett 2012, 87.

¹²⁶² Nem minden esetben kell feltétlenül a Hallstatt-körön kívülről származnia egy-egy ilyen csoportnak. Torbrügge 1992, 436.

¹²⁶³ Vadász 2003, 95.

¹²⁶⁴ Stegmann-Rajtár 1998, 265.

¹²⁶⁵ Primas 2007, 306.

¹²⁶⁶ Eibner 2001, 108.

magasabb társadalmi státuszt jelölt volna; az viszont biztos, hogy egy különleges, a többitől eltérő állapotot).

A szövöszék nehezekek térbeli elterjedése egy igen érdekes képet rajzol ki: fordított „C” alakban öleli az Alpokat és különös koncentrációt mutat a Fertő-tó és a Bécsi-medence környékén [28. kép]¹²⁶⁷ Ennek az elterjedésnek – figyelembe véve a korszak gazdasági folyamatait – nincs gazdasági realitása. Nem találok más magyarázatot, mint azt, hogy a táj ebben az időszakban nem csak gazdasági forrás.¹²⁶⁸ Ezt nevezhetjük akár szakrális tájnak is, hiszen a Fertő-tó vidéke a kora vaskorban ilyen volt.¹²⁶⁹

A Lausitz kultúrából való délre szivárgás egy ellentétes irányú folyamatot is létrehozott, amennyiben igaz az, hogy a Lausitz kultúrában közvetlenül a Hallstatt-kultúra hatására alakult ki egy fölsőbb társadalmi réteg.¹²⁷⁰ Az biztos, hogy ez legalább olyan különállást élvezett, mint a Sopron környéki anyag, ami talán nem meglepő módon a Rábaig ért keleten¹²⁷¹ (délen meg talán Vaskeresztesig, de ez most nem annyira lényeges). Ez a határzóna, ami a Bécsi-erdőig, Alsó-Ausztria északi részéig követhető, a késő rézkortól kezdve őrizte határzóna jellegét.¹²⁷² Az, hogy határzóna volt, az jól magyarázza azt, hogy miért olyan szerteágazó az értelmezési spektrum. A sokféle kulturális háttérű kisebb csoportból itt alakult ki valami egyöntetű, ami részleteiben hordozta a sokféleséget. Ha jobban belegondolunk akkor ez természetes is, hiszen a vándorok vitték magukkal a hitvilágukat és alkalmazkodási, valamint adaptív képességeket is.¹²⁷³

Sopron-Burgstall mintegy évszázadon keresztül használt temetője¹²⁷⁴ jelenleg 159 ismert halomsírt tartalmaz, amiből összesen 92-t ástak meg¹²⁷⁵ - azaz ennyinek a feltárásáról tudunk hivatalosan. Ebből a nagyszámú halomsírból egyetlen egyben került elő szövés-fonást ábrázoló jelenetsor. Ez pedig a 27. tumulus.

A nők kiemelt jelentőségéről már szóltam. Nemcsak azért gondolhatjuk a női princípiumot kiemelkedőnek, mert nagyon sok a női ábrázolás,¹²⁷⁶ hanem azért is, mert például ilyen egyedi ábrázolású urnát is társítanak női elhunythoz. Fontos, hogy az urnán adoráló (?) nőalak van – a Kalenderberg-kultúrában az oráns póz kifejezetten nőknek van

¹²⁶⁷ Belanová et al. 2007, 429. Abb. 6. Szövőház maradványai kerülhettek elő Velem – Szentviden is a k/l-15-16 szelvényekben. Fekete 2006, 58.

¹²⁶⁸ Brück – Fontijn 2013, 205.

¹²⁶⁹ Fekete 2007a, 503.

¹²⁷⁰ Torbrügge 1992, 434.

¹²⁷¹ Torbrügge 1992, 478.

¹²⁷² Kromer 1986, 37.

¹²⁷³ Pásztor 2015, 214.

¹²⁷⁴ Patek 1991, 273.

¹²⁷⁵ Patek 1993, 48.

¹²⁷⁶ Kromer 1986, 35.

fenntartva.¹²⁷⁷ A háromszögből alkotott stilizált emberalak bár a teljes Kalenderberg területen megtalálható, de egyértelműen Sopronban a leggyakoribb – és talán az sem véletlen, hogy magának a háromszögnek – éppen gyakorisága miatt, többletjelentést is tulajdonítanak.¹²⁷⁸ Annak okát is sejthetjük, hogy Patek Erzsébet miért is feltételezi a Burgstall és a Sopron környéki lelőhelyek etnikai különállását a Kalenderberg-kultúrán belül.¹²⁷⁹

A Burgstall 27. halmából előkerült figurális díszítésű urnán szereplő alakokat egyértelműen a Végzetistennőkkel, a Moirákkal azonosíthatjuk.¹²⁸⁰ Annyira kínálja magát az analógia, hogy különösebb magyarázatra nem szorul. Mégis, az ábrázolás mögé nézve, egyes részletekre, ha úgy tetszik ránagyítva, sokkal jobban árnyalhatjuk a képet!

Ahhoz képest, hogy női sírról beszélünk – hiszen a szövés-fonás női princípium – a sírban vaskést találunk!¹²⁸¹ Ezt, bármennyit is foglalkoztak vele a későbbi publikációk, másutt nem találtam megemlítve. Érdekes összevetni ezt azzal, hogy az urna ábrázolásán szereplő fonó és szövő alak mellett álló harmadiknak a kezében ollót feltételeznek, de az ábrázolás sok minden, csak nem egyértelmű. De mi van, ha az ábrázoláson valóban csak a fonó és a szövő nőalakot ábrázolták és a másik kettő ténylegesen „csak” adorál? Ebben az esetben maga az elhunyt lenne a harmadik Moira, *Atroposz*.¹²⁸²

Volt valami konszenzus a „szövőszék-szimbolikában”,¹²⁸³ ami az egész hallstatti területen ugyanazt jelenthette. És itt lesz nagyon fontos a szemiotika, mert nem beszélhetünk minden esetben konkrét szövőszékről, hanem csak annak valamilyen absztrakt megjelenítéséről.

Ilyen megjelenítési formának tartható, amikor csak egy-két szövőszék-nehezéket találunk temetkezésekben (pl. Sulmtal-csoport kleinkleini temetőjében)¹²⁸⁴ vagy amikor egy kultushelyen találunk különlegesen díszített darabokat.¹²⁸⁵ Ilyen dísz a vízimadár stilizált ábrázolása, ami még a késő bronzkori hagyományokban gyökerezik,¹²⁸⁶ de a Szomolányban (Smolenice-Molpír) előkerült másik darab is komoly távlati kapcsolatokat sejtet.¹²⁸⁷ Az ezen

¹²⁷⁷ Stegmann-Rajtár 1998, 282.

¹²⁷⁸ Patek 1991, 281.

¹²⁷⁹ Patek 1991, 287.

¹²⁸⁰ Eibner 2012, 196.

¹²⁸¹ Gallus 1934, 10.

¹²⁸² Kerényi 1977, 29.

¹²⁸³ Fath – Glunz 2011, 262.

¹²⁸⁴ Stegmann-Rajtár 1998, 283.

¹²⁸⁵ Stegmann-Rajtár 1998, 275.

¹²⁸⁶ Stegmann-Rajtár 1998, 280.

¹²⁸⁷ Stegmann-Rajtár 1998, 278.

ábrázolt, feltehetőleg baltás alak [29. kép] testének kialakítása [30-31. kép] nagyban hasonlít a bulgáriai Rabiša/Magura-barlangban előkerült falfestményekére.¹²⁸⁸

A balta azért eléggé távol áll a szövés-fonáshoz szükséges kellékektől, így ábrázolása nem lehet véletlen – és semmiképpen sem lehet hétköznapi. Anélkül, hogy nagyon eltérnénk a tárgytól, azt mindenképpen meg kell jegyezni, hogy a baltából, a kőbaltából kialakult jogar a hatalom és a termékenység¹²⁸⁹ szimbólumává vált.¹²⁹⁰ Ugyanakkor nagyon érdekes, hogy a bárd – különösen a kettősbárd, ami a balta egy változata – a Mediterráneumban csak női istenségekkel van ábrázolva;¹²⁹¹ feltételezések szerint a háztartás (?) istennőjének¹²⁹² a tárgya.¹²⁹³ Amikor az „Ég istenét” a pantheonból kiszorítja a „Vihar istene”, akkor a villám (mint a „Vihar isten” fegyvere”) vet véget lényegében az „Ég istene” és a „Földanya” közötti *ιερός γάμος*-nak, azaz az ősnemzés véget ér; a kettősbárd, a villámhoz hasonlóan kettéhasítja az előtte lévő tárgyat.¹²⁹⁴ (Azért háztartás istennőtől eléggé életidegen a kettősbárd használata, hacsak nem valami *Klütaimnésztra-szerű* jelenséget képzelünk magunk elé.) Nagyon érdekes ugyanakkor, hogy a Rabiša-barlangból előkerült festmények derekát sokszor kettősbárd-szerű tárgy díszíti.¹²⁹⁵

Miniatürizált kettősbárdokkal díszített övről van adatunk Macedóniából.¹²⁹⁶ Itt ezek egyértelműen női sírokhoz tartoztak.¹²⁹⁷ Bár a szomolányi példányon ábrázolt alakot S. Stegmann-Rajtár egyértelműen férfinek határozza meg,¹²⁹⁸ de az ábrázoláson látható ’fülbevalók’ vagy ’fejdísz’ miatt én inkább női alakot látok benne. Lévén, hogy a Kalenderberg-kultúra anthropomorf ábrázolásain a biológiai nemeket lényegében nem jelezték, ezért más „nem-jelzőt” kell keresni.¹²⁹⁹ Ilyen lehet a fejdísz ábrázolása¹³⁰⁰ – bár a kérdés még nem jutott nyugvópontra, de ebben az esetben el tudom fogadni, hogy a fej két oldalán három-három ponttal ékített alakot nőneműnek tartsam. Talán-talán a Burgstall 81.

¹²⁸⁸ Hänsel 1973, 114. Abb. 2. 2, 3, 12.

¹²⁸⁹ A Kaukázus északi előterében a Kr.e. 9-8. században előkerült bárdok rituális szerepét nemcsak a villámlással hozták kapcsolatba, hanem a Nap és a Hold ciklikus váltakozásával (tehát egyfajta időmértékként) és a Nagy Anya termékenység-kultuszával is. Moshinsky 2001, 79.

¹²⁹⁰ Makkay 2005, 97.

¹²⁹¹ Videski 2007, 317.

¹²⁹² De elsősorban etimológiai érvek alapján Zeusz Labrandeus mellékneve is a kettősbárdal van kapcsolatban. Montelius 1910, 62. A kettősbárdról és szerepéről később még néhány szó erejéig visszatérek.

¹²⁹³ Videski 2007, 318.

¹²⁹⁴ Eliade 2004, 23.

¹²⁹⁵ Hänsel 1973, 114. Abb. 2. 1.

¹²⁹⁶ Videski 2007, 317. Fig.7., 8.

¹²⁹⁷ Videski 2007, 314.

¹²⁹⁸ Stegmann-Rajtár 1998, 282.

¹²⁹⁹ Dobiat 1982, 300.

¹³⁰⁰ Kern 2009, 232.

halmából előkerült miniatűr kőbalta¹³⁰¹ sem véletlenül került oda ahova – hiszen a megégett kard és kés mellett a baltácskának csakis valamiféle szimbolikus szerep juthatott. Ez megint csak messzire vezetne, de nem lehet elmenni amellett szó nélkül, hogy a Dunántúlon a késő neolitikum időszakában baltás sírok vezető férfiakhoz, vagy kiemelkedő státuszú nőkhez tartoztak.¹³⁰²

Mármost teljesen egyértelmű, hogy a Burgstall 27. halom esetében vezető társadalmi szerepű nővel van dolgunk.¹³⁰³ Még hozzá nem is feltétlenül helyi őslakossal! Az urnán ábrázolt szövőszék majdnem tökéletes párhuzama egy *Este Casa di Ricovero* 149. sírjából előkerült stilizált szövőszék-alakú csónakfibula, hozzá erősített lánctagokkal. [32. kép] Ezen is, akárcsak a burgstalli példányon találunk madárfejes bordákat – a madárfejek miatt egészen *Vogelbarken* alakúnak látszik – amik a vallási szférába utalják az ábrázolást.¹³⁰⁴ A madárprotomés félholdfibulák Itália és Sopron között szóródnak és azokban a sírokban, ahol ezek előkerülnek, ott nincs más szövésre-fonásra utaló tárgy.¹³⁰⁵ Ilyen stílusú csüngő, fibulára applikálva, van lófejekkel is. [44. kép-45. kép] De, hogy a szövés-fonás szimbolikája nemcsak nőkhez kapcsolódott, azt kiválóan mutatja *Frög* 168. halom 1. sírjából, egy gazdag férfisírból előkerült, stilizált szövőszéket mutató csüngődísz.¹³⁰⁶ Az ilyen típusú leletek elterjedése egyértelmű kapcsolatot mutat az Adriai-tenger keleti partvidéke, szűkebb értelemben a *Caput Adriae* térsége és Észak-Itália között. [46. kép] Azt mondtam, hogy majdnem tökéletes párhuzam – nos, a majdnem az azt jelenti, hogy az itáliai analógiák mindegyikén prizma alakúak a szövőszék nehezekek – ahogy egyébként az esetek mondhatni, hogy 99%-ban másutt is. A burgstalli urna ábrázolásán azonban egyértelműen kerek formájúak.

Ilyen kerek alakú nehezekek tudomásom szerint nagyon ritkák a magyarországi anyagban, de azért előfordulnak. Egy tatai halomsírból 10 db kör alakú, lapos feszítőszál-nehezekeket közöltek.¹³⁰⁷ Ezek a korong alakú szövőszék-nehezekek a morvaországi Lausitz kultúrában gyakoriak, és egyértelműen Urnamezős eredetűek.¹³⁰⁸ V. Vadász Éva megállapításával a legmesszebbmenőkig egyetértek: a szövőszék nehezekek díszítőmotívumai alapján a kelet-alpi Hallstatt-kor embereinek azonos szakrális elképzeléseik voltak.¹³⁰⁹ Azt is

¹³⁰¹ Patek 1993, 51.

¹³⁰² Ilon 2009a, 225.

¹³⁰³ Ezt a sírban talált, a többi halomhoz képest jelentős mennyiségű arany, bronz torques és szemes pasztagyöngy is alátámasztja. Gallus 1934, 10.

¹³⁰⁴ Fath-Glunz 2011, 260.

¹³⁰⁵ Fath-Glunz 2011, 258.

¹³⁰⁶ Fath-Glunz 2011, 258.

¹³⁰⁷ Vadász 2003, 101.; 135. V. tábla.

¹³⁰⁸ Vadász 2003, 103.

¹³⁰⁹ Vadász 2003, 103.

valószínűnek tartom, hogy a Tatabánya melletti Fényes-forrás környéke szent liget lehetett,¹³¹⁰ ahogy a burgstalli 27. halomba is ilyen, szakrális indíttatásból kerülhetett be az említett urna és a többi melléklet is.

A kérdés, hogy mire szolgálhattak a sírokba helyezett szövöszékek/nehezekek? A rá adott válasz (időmérésre) nagy távlatokat nyit. B. Teržan nagyívű tanulmányban vázolta föl a holdidolok és egyéb tárgyak időméréssel kapcsolatos összefüggéseit.¹³¹¹ Éppen ezért én most erre nem is térek ki bővebben, hiszen ennél többet én sem tudnék elmondani róla. Azonban megjegyzem, hogy különösen fontos információ, hogy az agyagprizmák száma állandó (27 vagy 26)¹³¹² és nem véletlen, hogy a Burgstallról temetkezésből is előkerült ilyen anyag.¹³¹³ De a Lorettóban, Halimbán és Süttőn előkerült asztragalosok száma is pontosan ugyanennyi.¹³¹⁴ Ez azért nagyon fontos, mert bár egy akárhol elérhető, bárhol felhasználható csotról van szó, mégis csak bizonyos helyeken, bizonyos időben tűnik föl, így lehatárolható kulturális körhöz tartozik, szakrális szerepe lehetett.¹³¹⁵ Ilyet azonban csak ott kap, ahol megfelelő hitvilággal rendelkező csoportok élnek; tekintetbe véve, hogy a sztyeppén a kora rézkortól (!!!) kezdve már sírba helyezik ezeket, így akármennyire is aprócska szokás, de nagyon szívós és a Kárpát-medencében is egyértelműen a sztyeppeiekhez lehet kötni.¹³¹⁶ Valószínűleg Közép-Európában kapcsolat lehet köztük és a hamvasztás újból népszerűvé válása, vaskori megjelenése között.¹³¹⁷ Föltűnő koncentráció tapasztalható belőlük a Bécsi-medence környékén.¹³¹⁸ Talán az sem lehet véletlen, hogy a 27. halom csőtálpas táján éppen 27 db sraffozott háromszöget találunk.¹³¹⁹ Ezek a vonalkázott háromszögek ráadásul „ciklikusan” váltakozó sűrűséggel voltak bevonalmazva. [33. kép] Magam nem látom be, hogy az idő múlását a Holdhoz kötve miért éppen ilyen módszerrel kellett mérni.¹³²⁰ Gyanúm szerint ez sokkal inkább a termékenységgel állt összefüggésben, azaz inkább a menstruációs ciklus mérésére szolgált. Igazolás hiányában itt ezt éppen csak fölvettem.

¹³¹⁰ Vadász 2003, 103.

¹³¹¹ Teržan 1996

¹³¹² Teržan 1996, 518.

¹³¹³ 224. (régi 95.) és 206. (régi 14.) sír.

¹³¹⁴ Teržan 1996, 518.

¹³¹⁵ Szabó 2015b, 326.

¹³¹⁶ Szabó 2015b, 335.

¹³¹⁷ Wiesner 2013, 107.

¹³¹⁸ Wiesner 2013, 90. Abb. 1.

¹³¹⁹ Teržan 1996, 519.

¹³²⁰ Következésképpen Holdnaptárként azonosítják és e szerint is kezelik a 27-es számot és az ilyen jellegű leleteket. Teržan 1996, 518.

A Burgstall 27. halmában nyugvó asszony és lánya¹³²¹ valószínűleg egy papcsalád (sámánok?) tagjai lehettek¹³²² (a 28. halomban nyugvó férfival együtt, de róla nemsokára kicsit bővebben). Amennyiben ezt elfogadjuk, akkor újabb kérdéssel gyarapíthatjuk a burgstalli halommezőt övező bizonytalanságok sorát: a körülbelül egy évszázadig használt temetőben hol van a többi pap és papnő sírja? A ma is látható halmoknak kicsivel több, mint a felét megásták, így a kérdés jogos. Megválaszolni mindazonáltal egyelőre lehetetlen.

III. 2.8. A Sopron – Burgstall 27. halomból (128. halom) előkerült jelenetsort tartalmazó urna ábrázolásának (III. 2.6. – III. 2.7. fejezetek) összefoglalása

Az ún. szövés-fonás jelenetet tartalmazó urna ábrázolásainak megfejtése nem okozott különösebb gondot a kutatásnak. A jelentéstartalom ebben az esetben inkább azért érdekes számunkra, mert a konkrét ábrázoláshoz sokféle kisebb értelmezési spektrum is tartozik. Ilyen például az orsógombok kérdése, ahogy forgásukkal az élet körforgását, ciklikusságát jelenítik meg. De éppen ilyen a szövőszékek, vagy éppen csak a szövőszék-nehezekek sírba tételének kérdése. Amint az Odüsszeia példáján láttuk, a halotti lepel egy nagyon fontos mozzanata a temetésnek, azaz még inkább az elmúlás érzékeltetésének. Szem előtt kell tartanunk a jelenet kontextusát is, nevezetesen azt, hogy temetkezésből került elő. Ezért nem érthetünk egyet azzal, hogy itt profán cselekményt ábrázoltak. Utóbbi esetben ugyanis fölmerül a kérdés, hogy miért éppen ezt ábrázolták? Miért nem mást? Ha el is fogadjuk, hogy a magas társadalmi státuszú nők mindennapos feladatai közé tartozott a szövés-fonás, akkor kérdés, hogy miért ábrázoltak még mellette/mellettük két adoráló alakot és egy zenészt. Mert ha azt gondoljuk, hogy a zenész a munkát kíséri, akkor sem tudjuk megmagyarázni a két „dologtalan”, föltartott kezű alakot.

Az urna jelenete tehát szerintem a Végzetistennőket ábrázolja munkájuk közben. Ennek jelentése pedig szoros kapcsolatban áll a Károly-magaslaton előkerült jelenettel: a mindent legyőző halál itt is, most is diadalmaskodott, ámde ahogy az orsógomb pördül, éppen úgy fordul az emberi sors is – bár kétségtelen, hogy utóbbi nem feltétlenül az ábrázolásból következik.

¹³²¹ Teržan 1996, 524.

¹³²² Teržan 2001, 76.

III. 2.9. Sopron – Burgstall 28. halom urnájának ábrázolása (127. halom)¹³²³ [100. kép]

A Sopron körül, de úgyis mondhatjuk, hogy a kora vaskori Dunántúlon előkerült ábrázolások közül egyértelműen a legösszetettebb és a maga módján a legteljesebb betekintést enged a kora vaskori, Sopron környékén élt népek gondolat- és hitvilágába. Jó néhány évvel ezelőtt ez az ábrázolás indította el ennek a disszertációnak a megszületését is. Azonban éppen összetettsége miatt nagyon körülményes az értelmezése. A maga komplexitásában akkor érthetjük meg, ha megértjük az egyes jeleneteit is; ugyanakkor egyáltalán nem biztos, hogy különálló jelenetekkel lenne dolgunk. Most mégis, az eddigi logikát követve, sorba veszem az urnán szereplő ábrázolásokat, és csak ez után tekinteném át az egészet.

III. 2.10. Ökölvívás, ökölvívók; Sopron – Burgstall 28. halom (127. halom)

Az urna ábrázolásait két, jól elkülönített sávban szerepeltették. Az alsó sáv különböző geometrikus minták mellett, metopé-szerűen fölosztott elrendezésben tartalmazza négy, egymással szemben álló, egymás irányába fölemelt kezű emberalak rajzolatát. Gallus valószínűsíti, hogy ökölvívókról van szó.¹³²⁴

Az alakok elrendezése nem szimmetrikus. Az urna nyakán körbefutó ábrázoláskompozíció 13 metopéból áll, amiből a küzdő alakok négy, egymástól függőleges kannelúrákkal elválasztott négyzetben kapnak helyet (egymás mellett szerepelnek tehát, majd szintén kannelúrázott négyzetekkel elválasztva egymástól, három geometrikus mintákat tartalmazó metopé következik). Fontos információ, hogy a négy páros ábrázolásai metopénként különböznek egymástól, azaz az egy-egy metopében szereplő párosok csak egymásra hasonlítanak, de a többitől jól megkülönböztethetők. Ez az, ami igazán elgondolkodtató.

Túl azon ugyanis, hogy az ismert ökölvívó/küzdelmi jelenetek sorában nincs hasonló elrendezésre vagy akár mennyiségre példa, itt még azzal is számolnunk kell, hogy az egyes párosok egymástól is különböznek, ami tökéletesen egyedivé teszi a soproni ábrázolást. Ehhez jön, jöhet még az értelmezés egyáltalán nem egyszerű esete. Szeretném megjegyezni, hogy egyáltalán nem biztos, hogy minden képkockában ökölvívókat kell látnunk, sőt! A négyből

¹³²³ Patek 1983b, 174.

¹³²⁴ Gallus 1934, 9.

három ábrázolás inkább hasonlít birkózásra, semmint ökölvívásra, és ennek *in illo tempore* lesz is jelentősége. De egyelőre maradjunk abban, hogy ökölvívókat ábrázoltak az urna oldalán.

Az ökölvívás, az ökölvívó jelenetek megjelenítése – talán nem meglepő módon – égeikumi előképekre nyúlik vissza (legalábbis a minket most érintő terület lehetséges párhuzamait, vagy közvetlen kapcsolati hálóját tekintve); az egyik legrégebbi ábrázolás egy *Vaphioból* előkerült aranypohárkán található (Kr.e. 16. sz.).¹³²⁵ De nagyjából ebben az időszakban ikonográfiailag már erősen standardizált formában megjelenik Thérán is, egy falfreskón.¹³²⁶

A sport a mükénéi időkben nagyon elterjedt volt.¹³²⁷ Fentebb már láttuk, hogy a késő bronzkori Közép-Európa és a görög területek között sok hasonlóság létezett; ez alapján nemcsak a rituálisról, a metafizikai területről alakulhattak ki hasonló gondolatok, hanem az életmód is nagyon-nagyon hasonló lehetett.¹³²⁸ A mükénéi világ harcaiban részt vevő közép-európai előkelők,¹³²⁹ a harcos arisztokraták több, mint valószínű, hogy életmódjukban is hasonultak a Mediterráneumban látott szokásokhoz.¹³³⁰ Ez alapján pedig nagyon valószínű, hogy a közép-európai vezető rétegeké és a mediterráneumiaké lényegében ugyanaz lehetett.¹³³¹ Ezért elképzelhető, hogy a harcművészeti ismeretük is megegyezhetett.¹³³²

És ez az a pont, ahol véleményem szerint a történetet két részre kell választani. Meg kell ugyanis különböztetni egymástól az ún. súlyzó-bokszolást és a klasszikus ökölvívást (vagy éppen a birkózást)! Előbbi a szitulaművészet kedvelt ábrázolása, megjelenik kisebb öntvényeken is, elsősorban a keleti Hallstatt-kultúra nyugati peremén, de miniatürizált csontból készült „súlyzónk” van pl. Százhalombattáról¹³³³ (109. halom) is.¹³³⁴ De minden valószínűség szerint egy, a Sopron melletti Balfról előkerült lelet poncolt lemezein is ilyen tárgyat ábrázoltak.¹³³⁵ Az teljesen egyértelmű, hogy ez a fajta „küzdősport” az elitek

¹³²⁵ Zimmermann 2003, 226.

¹³²⁶ Laser 1987, 44.; 45. Abb. 10.c.

¹³²⁷ Laser 1987, 44.

¹³²⁸ A kérdésnek számos irodalma létezik. A teljesség igénye nélkül csak a számomra két legfontosabbat említem itt meg: Bouzek 1985, 241., Fekete 2006, 24 ff.

¹³²⁹ Fekete 2006, 27., Fekete 2007b, 12.

¹³³⁰ “Participation in alliances meant participation in an international chiefly culture that was translated into local dialects of material culture, but which maintained a degree of international hegemony in terms of the social and religious institutions that accompanied it.” Kristiansen 1999, 184.

¹³³¹ Lazar 2011, 282.

¹³³² Uo.

¹³³³ Holport 1993, 27.; 30. 10. kép 4.

¹³³⁴ Fekete 2011, 23., Fekete 1999, 44-45.

¹³³⁵ Bella 1910, 41. d.

szórakozása volt – a leletanyag tanúsága alapján. Utóbbit (klasszikus ökölvívás) azonban nem lehet ilyen egyértelműen kategorizálni.

A Földközi-tenger keleti medencéjének peremén már a Kr.e. 3. évezredtől kezdve megjelenik az ökölvívás ábrázolása.¹³³⁶ Ehhez képest az ún. súlyzó-bokszolásról az első képi ábrázolás „csak” a Kr.e. 7. századból származik Kröll – Schmiedkogel VIII. tisztájáról.¹³³⁷ (Meg kell azonban jegyezni – és egyáltalán nem elvetendő adat – hogy a súlyzóbokszolás bal kezének fura kéztartás-ábrázolása már a Kr.e. 15. században megjelenik egy Hagia Triadából származó reliefdíszű *rhytonon*.)¹³³⁸ Túl azon, hogy ezzel egyértelműen a soproni ábrázolások utáni időszakról van szó (maga az időszak nagyon érdekes ugyanakkor, hiszen Regöly példáján jól láttuk, hogy ez az időszak a monumentális halomsírok életének ideje és Közép-Európa erőteljes „orientalizáló” időszaka!), az is fontos, hogy a súlyzó-boksz, a súlyzó-szerű tárgyakkal való küzdelem, az ábrázolt és ikonográfiailag rögzültnek mondható, jellegzetes kéztartással együtt nem optimális az ökölvíváshoz.¹³³⁹ Ezért is valószínűbbek között, hogy a súlyzó-boksznak nincs köze a korabeli görög harcművészetekhez.¹³⁴⁰ Hiányoznak ugyanis belőle – legalábbis az ábrázolások alapján – azok az alapok (stabil alapállás, balansz, kéztartás, ami nélkül normális *guard* [lényegében védekező pozíció, amiből a legkönnyebben lehet támadást indítani] elképzelhetetlen),¹³⁴¹ amik a történelem minden ökölvívóját kellett, hogy jellemezzék, ha sikeres küzdelmet akartak vívni.¹³⁴² Valószínű tehát, hogy a szitulaművészet ilyen ábrázolásai inkább csak az alapállást mutatják be és a jellegzetes kéztartás valójában védekező eleme ennek, semmint aktív, támadó feladatot ellátó mozdulat.¹³⁴³ Bár meg kell jegyeznem, hogy létezik olyan ábrázolás, amikor súlyzó nélkül, ezzel a jellegzetes kéztartással üti ki ellenfelét egy versenyző.¹³⁴⁴ (Fontos, hogy a mai modern önvédelmi rendszerekben – főleg a *Krav Maga Globalra* gondolok – is létezik ez a védekező kéztartás, ami azonban a másik kézzel párhuzamosan végzett ütéssel párosul, úgynevezett egyidejű védekezést és támadást végrehajtva, ami esetében nem elképzelhetetlen az ellenfél egyetlen mozdulattal történő időleges semlegesítése.)

Ezekhez képest a soproni ábrázolások egy kicsit más világot mutatnak. Az egyik legföltűnőbb különbség, hogy a soproniak minden bizonnyal félmeztelenek (legalábbis az alsó

¹³³⁶ Lazar 2011, 282.

¹³³⁷ Zimmermann 2003, 227.

¹³³⁸ A három páros küzdelmét ábrázoló edény középső jelentéről van szó. Kertész 2002, 42.

¹³³⁹ Zimmermann 2003, 226.

¹³⁴⁰ Lazar 2011, 279.

¹³⁴¹ Lazar 2011, 283.

¹³⁴² Lazar 2011, 280.

¹³⁴³ Lazar 2011, 283.

¹³⁴⁴ Laser 1987, 45. Abb. 10. a-b. Ill. lásd a korai krétai példát fentebb!

végtagok vonalkázásból, ill. a 2. páros harangszoknyája alapján mást nem nagyon tudok elképzelni), míg a görög és a szitulaművészet alanyai egészen meztelenek szoktak lenni. Ez a szokás a 15. Olimpiád óta általános a görög játékokon,¹³⁴⁵ de a Belső-Alpokban elterjedt relief-szerű votumok is minden esetben pucérok.¹³⁴⁶

A négy soproni rajz közül kettő (1., 2.) egyértelműen egymás hajába markol, de legalábbis a fejtetőt „fogja”. Ez a mozdulat sokkal inkább emlékeztet birkózó jelenetre, mint ökölvívásra. Ebben az esetben is indokolt – a párhuzamok alapján is – hogy az alakok legalább részben meztelenek legyenek, hiszen az ágyékkötő (περίζωμα) használata csak a Kr.e. 5. századtól kezd az ábrázolások tanúsága szerint igazán elterjedni.¹³⁴⁷ Ezeknél még furcsább a 4. rajz. [39. kép] Itt az ábrázolt alakok testtartása is sokkal inkább birkózókra emlékeztet, mintsem ökölvívókra. Érdekes összevetni ezt és egy az archaikus kori Olympiából előkerült ábrázolást. [40. kép]

Akár birkózás, akár ökölvívás is a jelenetek értelme, az egészen biztosnak látszik, hogy egyfajta vetélkedésről van szó, amit szokás a görög ἀγών megfelelőjének tartani. Ez eredeti jelentésében összejövetelet, összegyűlést, halmozódást jelent¹³⁴⁸ és a görög életvitel egyik legjellemzőbb tulajdonsága a korszakban.¹³⁴⁹ Nem tartom kizártnak, hogy a soproni ábrázolásokon is egyfajta ilyen versenyzést láthatunk, de számomra kissé furcsa lenne ekként értelmezni őket. A jelenet egyik megfejtése szerint¹³⁵⁰ – a görög epikus költészetből jól ismert halotti játékok egyik epizódja lenne. Természetesen elfogadható ez a megoldás is, én azonban fölvetem, hogy ezeknek a kis képeknek is lehetett szakrális, de legalábbis a metafizikai szférába mutató kontextusa.

A (verseny)sport szorosan kötődött az emberek kultikus cselekedeteihez.¹³⁵¹ Ez a szokás még a peloponnészoszi háború idején is élénken élt a görögség körében.¹³⁵² Ezek a kultikus cselekedetek elsődlegesen az engesztelő halotti áldozatok körébe sorolhatók.¹³⁵³ A közösség célja ezekkel, egy nagyon érdekes gondolat szerint, a közösség életerejének demonstrálása lehetett, bebizonyítandó, hogy nem roppantak meg egy fontos tagjuk elvesztése

¹³⁴⁵ Zimmermann 2003, 228.

¹³⁴⁶ Egg 1980, 56.

¹³⁴⁷ Gardiner 1905, 18.

¹³⁴⁸ Laser 1987, 11.

¹³⁴⁹ Laser 1987, 6.

¹³⁵⁰ Tóth 2009, 6.

¹³⁵¹ Kertész 2002, 48.

¹³⁵² Thuküdidész V. 11.

¹³⁵³ Kertész 2002, 49.

után sem.¹³⁵⁴ Mind a négy nagy játékot (Olümpia, Nemea, Iszthmosz, Püthia) a halottak tiszteletére rendezték.¹³⁵⁵ Ezek a halottak általában a bő termésért feleltek a kezdetekben.¹³⁵⁶

Anélkül, hogy ebbe bővebben belemennék – hiszen a bizonyítékok elenyésző száma amúgy sem tesz lehetővé mélyebb és biztosabb elemzést – azt meg kell jegyezni, hogy ebben az időben kristályosodik ki az iráni (de legalábbis a szkíta) területeken a birkózás szakralitása, amit a termékenységgel és a meghaló és föltámadó természettel/élettel hoznak kapcsolatba.¹³⁵⁷ Nagyon messzire vezetne és a gondolatmenethez csak igen-igen laza láncolattal kapcsolódik, ezért nem is tárgyalnám bővebben, de ez az a mítosz, ami a kora középkori magyarságnál Szent László alakjában, a cserhalmi ütközet/kerlési kaland/a leányrabló kun történetében elevenedik föl. Az alaptörténet keleti, egészen Iránig elnyúló százlaira már László Gyula is fölfigyelt.¹³⁵⁸ De ehelyütt ennél többet nem szeretnék erről a szálról mondani.

Akár ökölvívókról, akár birkózókról szólnak a kiválasztott képek, az jól látszik, hogy a korban divatos ábrázolás megjelenik a Burgstallon is, de művészi kivitelezése messze elmarad a párhuzamosan létező, délebbi változatoktól. Könnyen elképzelhetőnek tartom, hogy azért, mert nem is a művészi igényesség volt a legfontosabb motívuma létrejöttük okának.

III. 2.11. A kocsijelenet - Sopron – Burgstall 28. halom (127. halom)

A 28. halom urnájának központi jeleneteként is értelmezhető motívum talán a legszemélyesebbként jelenik meg az elhunyt szempontjából a Burgstall teljes spektrumában. Általánosan elfogadott álláspont, hogy ez az *ekphora*-jelenet¹³⁵⁹ lényegében magát az elhunytat ábrázolja *pars pro toto*.¹³⁶⁰ A görög területeken a temetési szertartás mindennapi része volt ez, ami szokás viszont a bronzkorra nyúlik vissza.¹³⁶¹

A jelenet négy „különálló” részből áll: a kocsi mögött haladó gyalogos alakja, a kocsin utazó elhunyt, maga a kocsi, ill. a kocsi elé fogott lovak (állatok). Az ábrázolás tehát egy viszonylag összetettebb állapotot mutat, mint az eddigiek. Ez viszont nehezíti a bemutatását is.

¹³⁵⁴ Kertész 2002, 51.

¹³⁵⁵ Frazer 1990a, 92.

¹³⁵⁶ Frazer 1990a, 102. f.

¹³⁵⁷ László 1997, 312.

¹³⁵⁸ László 1999, 172.

¹³⁵⁹ Felton 2009, 25.

¹³⁶⁰ Tóth 2004, 45.; Tóth 2015, 65.

¹³⁶¹ Felton 2009, 26.

A kocsi föltalálása az emberiség egyetemes történetében egy elképesztően fontos mozzanat volt – nagyon szorosan mégsem kapcsolódik most a kérdéshez. Bár igaz, hogy a legkorábbi kocsimodelleket a Kárpát-medencében találták,¹³⁶² azonban a legkorábbi karcolt kocsi ábrázolás a lengyelországi *Bronocice*-ben került elő, ahol ráadásul felülnézetből ábrázolták a járművet.¹³⁶³ Nem mellékesen itt mintha egy kocsin utazó alakot is akartak volna jelezni a kocsiszekrény közepére helyezett körrel. [34. kép] Ez a Tölcséresszájú Edények Kultúrájának közegében előkerült ábrázolás időben nagyon-nagyon korai, megformálásában ugyanakkor viszont igen-igen közeli párhuzama a soproninak.

Ugyanakkor el kell választanom egymástól az edények oldalára karcolt/festett kocsi ábrázolásokat a kocsi modellektől, valamint a kocsi alkatrészt, esetleg teljes kocsit tartalmazó síroktól. Ennek pusztán tartalmi szempontjai vannak, az ugyanis biztosnak látszik, hogy az egyes sírokba került kocsik, bármilyen formában is jelentkeznek, azok az *ekphora*-jelenettel vannak kapcsolatban. Természetesen meglehetősen hosszú utat járt be a kocsi a budakalászi modelltől¹³⁶⁴ a stilizált ökörfogatok¹³⁶⁵ megjelenésén át addig, amíg az Urnamezős kultúra majd adaptálja a négykerekű ceremoniális változatot,¹³⁶⁶ majd kultuszkocsiként megjelenik a kora vaskorban¹³⁶⁷ és a Burgstallon – a 28. halomban – egy ismeretlen etnikumú egyén rákarcolja egy edény oldalára a 28. halomban. Ezen időszak alatt megtaláljuk miniatürizált, gyufásdoboznyi méretben modellként,¹³⁶⁸ vagy akár kicsit nagyobb méretben a Tolna megyei Regölytől alig néhány kilométerre¹³⁶⁹ hamvvederként,¹³⁷⁰ Napbárka-szerűen kialakított, madárfejekben végződő kocsirudakkal, bronzból,¹³⁷¹ vagy éppen csak modellként a sírba helyezve, agyagból.¹³⁷² De bekerülhetett *pars pro toto*ként csak néhány agyagkerekük is a sírokba¹³⁷³ vagy esetleg a temetési szertartás során használt (?) kocsi saját kerekéiként is.¹³⁷⁴ A meglehetősen tallózó fölsorolással csak érzékeltetni szerettem volna, hogy mennyire változatos formákban kapcsolódhat a szakralitáshoz a kocsi.

¹³⁶² Bondár 2004, 5.

¹³⁶³ Bondár 2004, 16.

¹³⁶⁴ Soproni 1954

¹³⁶⁵ Ezek elterjedése nagyon hasonló az általam is vizsgált területhez: Északnyugat-Németországon át az Alpokig, Kelet-Ukrajnától Örményországon át a Kaukázus déli részéig jelentek meg. Hansen 2015, 146.

¹³⁶⁶ Pare 1989, 82.

¹³⁶⁷ Egg 1996, 14.

¹³⁶⁸ Bondár 1992, 113.

¹³⁶⁹ Csalog 1943, 41.

¹³⁷⁰ Pare 1989, 82.

¹³⁷¹ Pescheck 1973, 62.; 63. Taf. II.

¹³⁷² Gömöri 2010, 61.

¹³⁷³ Studeníková 1996, 498.

¹³⁷⁴ Horváth 1969, 113.

Teljesen természetesnek találom, hogy egy ilyen praktikus szállítási eszköz a vallási életben is szerepet kapott már az első megjelenésekor is.¹³⁷⁵ De nemcsak ebben, hanem a temetkezési ideológiában is szerepet töltött be.¹³⁷⁶ Ez a szertartásos szerep mintegy 800 éven keresztül folyamatosan adatolható a késő bronzkori Urnamezős kultúrától kezdve;¹³⁷⁷ a vége nehezebben meghatározható, mert halott-szállítást ábrázoltak még a Kr.e. 4. században is itáliai területen,¹³⁷⁸ de a római korban újra megjelenik a szokás, többek között Pannoniában. Így vagy úgy, de az egészen biztos, hogy az őskorban lényegében nem volt profán módú ábrázolása a kocsinak;¹³⁷⁹ bár ez önmagában egy nagyon erős feltételezés, de tudjuk, hogy az anyagi kultúra alapvetően egy többszintű kommunikációs szféra¹³⁸⁰ és a szimbólumok jelrendszerét az adott közösség ismerte.¹³⁸¹ A szokás széles körben elterjedt, mert ilyen stílusú kocsi ábrázolás megtalálható Spanyolországban is.¹³⁸²

Ha ezek után a soproni ábrázolást megvizsgáljuk, akkor arra jutunk, hogy a 28. halomban lévő jelenetsor Sopronban teljes mértékben egyedülálló (a párhuzamokról meg a teljes jelenetsor ismertetése után lesz szó), azonban kocsin utazó „halottal” még egy esetben találkozunk. A 80. halom (ma ez a 140.) négyszögletes kőépítményének északi felén került elő egy urna oldaltöredéke, amin szintén kocsizó ábrázolással állunk szemben.¹³⁸³ [35. kép] Ikonográfiailag tökéletesen megegyező a két jelenet. A kocsi mögött egy gyalogos halad, a kocsin utazik valaki/valami, a kocsi elé két ló van fogatolva, előttük pedig egy lovas alakja látható. Amire azonban ezzel kapcsolatban föl kell hívni a figyelmet, az a kocsin utazó alak.

A 28. halomban egyértelműen anthropomorf ábrázolással van dolgunk, de a 80. halom esetében ezt ki kell zárunk. A kocsin itt egy feltehetőleg négyszögletes, hasábszerű, álló oszlop látható, sátozott-szerűen kialakított záródással – a csúcsából pedig egy vonal tart még fölfelé, de ez a darab töredékessége miatt már nem követhető tovább.¹³⁸⁴ Fentebb már említettem, hogy a kocsin lévő alak az elhunyt maga lenne.¹³⁸⁵ Ehelyütt azonban szeretném egy másik olvasatra is föl hívni a figyelmet – konkrétan a 80. halom ábrázolása kapcsán.

¹³⁷⁵ Pare 2004, 355.

¹³⁷⁶ Pare 1989, 82.

¹³⁷⁷ Pare 1989, 81.

¹³⁷⁸ Bollók 1979, 150.

¹³⁷⁹ Fettich 1969, 36.

¹³⁸⁰ Vicze 2009, 309.

¹³⁸¹ Szabó 2013, 234.

¹³⁸² Derrix 1997, 520.

¹³⁸³ Gallus 1934, 5.

¹³⁸⁴ A Gallus által közölt leírás itt nincs összhangban a közölt képi anyaggal! Gallus 1934, 5.

¹³⁸⁵ Hivatkozva Tóth István római kori sírkövek kapcsán született megfontolására. Tóth 2009, 7. ff., 13. ff.

Frazer vetett fényt egy különös boiótiai ünnepre,¹³⁸⁶ ami a mi ábrázolásunkhoz nagyon jó adalékokat szolgáltat.

A történet szerint Zeusz és Héra összevesztek, és a bánatos férj, hogy haragvó nejét kiengesztelje, tanácsot kért Plataia királyától *Kithairóntól*. A királyi tanács úgy hangzott, hogy Zeusz készíttessen egy faszobrot, lefátyolozva tegye egy szekérre és közben híresztelje el, hogy nősülni fog Aszóposz leányával. A hírt hallva Héra a helyszínre sietett, lerántotta a szoborról a fátylat és igen megörült, amikor látta, hogy az csak egy fából készült szobor, ezért kibékült Zeusszal; ennek a kibékülésnek az emlékére ülik meg a *Daidala* ünnepét.¹³⁸⁷

Az ünnep során a szoborhoz szükséges fát Boiótia legnagyobb tölgyfáit szolgáltató erdőből hozzák olyan módon, hogy főtt húsdarabokat helyeznek ki és az ezekre rárepülő hollókat követik: amelyik fára letelepszene, azt vágják ki, ebből készítik a *daidalom*nak nevezett faszobrot,¹³⁸⁸ azaz szobrokat, mert egy alkalommal tizennégyet faragnak,¹³⁸⁹ amit aztán kisorsolnak Plataia, Koróneia, Theszpiái, Tanagra, Khairóneia, Orkhomenosz, Lebadeia és Thébai lakói között.¹³⁹⁰ A szobrot földísztik, szekérre rakják és egy nyoszolyólány mellé ültetve kivonulnak a Kithairón csúcsára, ahol áldozati állatokkal együtt máglyán elégetik a szobrot.¹³⁹¹

Annyi minden találkozik itt egyben, hogy számba venni is nehezen lehetne. Ami most különösen fontos az az, hogy menyasszonynak öltöztetik föl a faszobrot (a nyoszolyólány egyértelmű utalás erre) és megutaztatják a vidéken körbe, hogy egy meghatározott helyen (és mindig csak ott) elégecsék (tehát lényegében eltemessék). Ez a kép a „halál menyasszonya”.¹³⁹² A motívum a homéroszi himnuszban tökéletesen megfogható és annál szebben leírni nem is nagyon lehetne.¹³⁹³ Itt azonban a „halál menyasszonyához” sokrétegű jelentéstartalom kapcsolódik.

Kétségtől a legfontosabb, hogy ezt a titulust a görög mítoszokban csak és kizárólag Perszephoné kapta meg.¹³⁹⁴ Perszephoné és Démétér mítosza szíriai és phrüg párhuzamokkal (Asztarté és Adónisz, Kübelé és Attisz) is rendelkezik, amellet, hogy a homéroszi himnusz a Kr.e. 7. századra keltezhető. (Emlékezzünk, hogy ez az időszak szinte egész Európában egy „orientalizáló” korszak.) Az írott források mindegyikében Démétér egymagában, és

¹³⁸⁶ Frazer 1990a 140.

¹³⁸⁷ Paus. 9.3.1-2.

¹³⁸⁸ Paus. 9.3.4.

¹³⁸⁹ Paus. 9.3.5.

¹³⁹⁰ Paus. 9.3.6.

¹³⁹¹ Paus. 9.3.7-8.

¹³⁹² Tóth 2009, 8.

¹³⁹³ Hom. Himn. II. 363-366.

¹³⁹⁴ Frazer 1990b, 35.

gabonaistennőként tűnik föl.¹³⁹⁵ Kultusza összefonódik lányáéval¹³⁹⁶ és állítólag a hüperboreuszok felé mutatnak kapcsolatot.¹³⁹⁷ Anya és lánya tulajdonképpen egy és ugyanaz: a sarjadt kalász, aminek a magjából (a föld alatt) majd új élet sarjad ismét.¹³⁹⁸ Zeusz föld alatti aspektusa nemzi Perszephonéval Dionüszoszt¹³⁹⁹ Ez a föld alatti jellege a főistennek Zagreusz, a „nagy vadász”, a mindenkit elérő végzet, a Halál.¹⁴⁰⁰ Utóbbi a következő fejezetben még fontos lesz. Dionüszosz születésénél két Kurész lejtett kardtáncot.¹⁴⁰¹ Itt emlékeztetnék az előző részben tárgyalt Balfon talált leletre, aminek ábrázolásán a két táncoló alak kezében valamiféle súlyzó-szerű tárgy van, de ez akár valamiféle szúrófegyver is lehet. Dionüszosz tehát maga is halálisten volt egy részről, így tehát „hádészi” aspektusa volt, ami miatt szerepelhet Ariadné férjeként.¹⁴⁰²

De ezzel kicsit már messzire kanyarodtunk! Amit itt most látni kell, az az, hogy létezett a görögségnél is egy szokás, amiben a „halál menyasszonyát” ünneplik. Ez és a soproni 80. halom ábrázolása kiegészíti a most tárgyalt kocsin utazó nőalakról kialakított értelmezést, egy kissé árnyalja és ugyanakkor bővíti is a képet. Az, hogy a két ábrázolás ikonográfiailag annyira megegyező, az világosan mutatja, hogy itt egy szóbeli hagyományt, egy mítoszt jegyeztek le képi nyelvezettel.

Azzal, hogy ez kapcsolódik a gabonához, az az örök körforgás egyik metaforája. Ehhez még annyi kiegészítést mindenképpen kell tenni, hogy a gyermek Dionüszoszt is átszítálgják gabona magvakkal együtt, hogy a pelyva kihulljon és csak az életerős szemek, az életerős gyermek maradjon meg.¹⁴⁰³ Hogy mennyire széles körben elterjedt és szívós szokásról van szó, arról meggyőződhetünk azáltal, hogy kicsivel több, mint egy évszázada még a magyar paraszti kultúráról szóló szépirodalmi alkotásban is megtaláljuk.¹⁴⁰⁴

¹³⁹⁵ Nilsson 1976, 462.

¹³⁹⁶ Nilsson 1976, 463.

¹³⁹⁷ Nilsson 1976, 471.

¹³⁹⁸ *“And if the daughter goddess was a personification of the young corn of the present year, may not be the mother goddess be a personification of the old corn of last year, which has given birth to the new crops?”* Frazer 1990b, 40.

¹³⁹⁹ Kerényi 1977, 165.

¹⁴⁰⁰ Kerényi 1977, 164.

¹⁴⁰¹ Kerényi 1977, 166.

¹⁴⁰² Erről a Dionüszoszlól szóló fejezetben már volt szó.

¹⁴⁰³ Frazer 1990b, 11.

¹⁴⁰⁴ *„Aztán, az akkori szokás szerint, egy szitába tették, a keresztszülők meglóbázták benne, hogy a rossz tulajdonságai a szita lyukacsain kihulljanak, aztán egy egészséges búzakaralást morzsolnak el feje fölött. ... A búza az erőt jelképezi a köznépnél. Legyen erős, acélos, mint a búza.”* Mikszáth 1973, 286.

A 28. halom háromszög szoknyát¹⁴⁰⁵ viselő elhunytja tehát maga a „halál menyasszonya”. A háromszög pedig – egy elgondolás alapján¹⁴⁰⁶ – magának a Földanyának¹⁴⁰⁷ (ez esetben ugye Démétér-Perszephoné) a jelképe.¹⁴⁰⁸

Fontos még, hogy a *daidala-mítoszban* a szobrot megutazzatják a környéken.¹⁴⁰⁹ Pontosan úgy cselekszenek tehát vele, mint a szkíták, amikor királyukat temetik. A halott király bebalzsamozott holttestét szekérre rakva körbehordozzák a szkíta törzsek között, mielőtt végső nyughelyére viszik.¹⁴¹⁰ De éppen ilyen módon – 40 napig a barátok/rokonokhoz hordozva – szekéren utazzatva temetik el a közembereket is.¹⁴¹¹ Így a kocsi mögött álló alak talán a kocsi fékezését, irányítását végezhetette.¹⁴¹²

A ló és a kocsi összekapcsolása valamikor a késő bronzkorban lesz az új, fölemelkedő/megjelenő elit szimbóluma.¹⁴¹³ De a bronzkor-vaskor átmenetének idején megjelenő új elemek és témák is gyorsan szimbolikus, esetleg szakrális jelentésre tehetek szert.¹⁴¹⁴ Ezért sem tartom véletlennek, hogy komplex jelenetsorok csak az Alpoktól északra jelentek meg a Kr.e. 10. századtól kezdődően, és fő időszakuk a Kr.e. 7. század (Ha C1) időszaka.¹⁴¹⁵

Nagyon valószínű, hogy a ló már a kicsivel korábbi időszakokban is a lélekvezető szerepét tölti be,¹⁴¹⁶ így a kocsizó alak előtti fogatolt lovakat, vagy akár a még azok előtt lovagló alakot lehet ilyen szerepben értelmezni. De ennél még fontosabb, hogy a lovak egyszerű vonallal vannak ábrázolva. Ez a fajta ábrázolásmód viszont az Arcos Edények Kultúrájának területén [56. kép] az igazán jellemző, bár már megvolt ez a Lausitz kultúrában is.¹⁴¹⁷ Az Arcos Edények Kultúrájában elterjedt urnák hasán körbefutó ábrázolások azonban meglepő hasonlóságot mutatnak a most tárgyalt sopronival. A gazdag díszítő motívumok között megtaláljuk a kocsit, a vadállatokat, a lovakat, a vadászatot és a kocsit is.¹⁴¹⁸ A

¹⁴⁰⁵ Magát a háromszöget a női princípium megjelenítésének tartják, „mert az egyetemes termékenység archetípusát képviselte.” Eliade 2004, 51.

¹⁴⁰⁶ Eliade 2004, 51. A háromszög a női princípium szimbólumaként fölbukkan Pausaniasnál is. Paus. II.21.1.

¹⁴⁰⁷ Nilsson 1976, 461.

¹⁴⁰⁸ Fethich 1969, 39.

¹⁴⁰⁹ Paus. 9.3.7.

¹⁴¹⁰ Hérod. 4.71.

¹⁴¹¹ Hérod. 4.73.

¹⁴¹² A fékezésre abban a formában lehet gondolni, hogyha extrém hosszúságú gyeplőt feltételezünk, ebben az esetben a kocsi mögött haladva is lehet irányítani a húzóállatokat; persze kérdéses ennek a technikai megvalósíthatósága, de mint elvi lehetőséget mindenképpen föl kell vetni. Erre az Arcos Edények Kultúrájából jó példák vannak: Kneisel 2010, 117. Abb. 6., 118. Abb. 7.c.

¹⁴¹³ Hüttl 1982, 39.

¹⁴¹⁴ Tarpini 2010, 321.

¹⁴¹⁵ Tarpini 2010, 331.

¹⁴¹⁶ Metzner-Nebelsick 2003, 79.

¹⁴¹⁷ Kneisel 2010, 116.

¹⁴¹⁸ Kneisel 2010, 108.

kocsiábrázolások elterjedése egyértelműen mutatja, hogy a Borostyán-út nyomvonalát követik és arra is rávilágít, hogy az Alpok egy fontos határát képezi disztribúciójuknak. Dél-Németország (Bajorország)¹⁴¹⁹ vidéke mellett csak a Dévényi-kapu vidékén találhatók meg a magterületen¹⁴²⁰ kívül nagyobb számban.¹⁴²¹ [24. kép] Az Alpoktól délre, ill. a Kárpát-medence déli részén mindössze egy-egy helyen fordulnak elő.

Gallus alapvetően jól látta, hogy a soproni ábrázolásokhoz nagyon hasonló motívumok találhatók a Kaukázus déli részén, *Helenendorfban*.¹⁴²² A ma Azerbajdzsánhoz tartozó, az örmény-azeri határ mentén fekvő Gäncä település a Gandsha folyó partján fekszik; a folyó neve perzsa nyelven *áldozati helyet* jelent.¹⁴²³ Helenendorf a korabeli Elisabethpoltól (Gäncä) mintegy 10,5 km-re (hivatalosan 10 versztányira) délre található.¹⁴²⁴ Mondhatnám, hogy a kor színvonalán álló ismertetés, ahonnan Gallus az információját szerezte, de ez messze nem igaz, hiszen az 1900-as évek elején azért ezeknél már előrébb tartott az európai régészet; ami először hírt ad az itteni leletekről az valójában egy bő lére eresztett útleírás az érdekesebb leletek bemutatásával együtt.

Ennek ellenére szembetűnő a kettő, egymással (ún. homokóra formában) szembefordított háromszögből alkotott különböző állatok szerepeltetése, amiket gyakran háromszögekből alkotott stilizált triskelés motívummal töltenek ki (pl. 43. halom „B” sír).¹⁴²⁵ Ez megvan a Burgstall anyagában is éppen úgy, ahogy a Bosut III – Basarabi anyagokban is.¹⁴²⁶ [55. kép] Az egy vonalból készült ábrázolásra jó példa a 3. halomból előkerült, egyértelműen *Vogelbarkenre* emlékeztető madarábrázolás, [52. kép] ami a „hátán” ráadásul díszített háromszöget hordoz (ez a későbbiekben még szintén fontos lesz).¹⁴²⁷ Az ilyen „homokóra-állatok” a Basarabi kultúrában még otthonosak,¹⁴²⁸ de Sopronból alig van ilyen egzakt párhuzamunk. Talán az egyetlen jó példa erre a Várishegy 3. halomból származó ábrázolása, ahonnan rögtön két állatábrázolás is citálható.¹⁴²⁹ Amit tehát Gallus még nem látott, tudniillik, a Burgstall és görög félszigetet összekötő lánc egyik legfontosabb szemét,¹⁴³⁰ azt ma már nagy biztonsággal a Basarabi kultúrának tarthatjuk. Igen ám, de a görög félsziget

¹⁴¹⁹ Itt emlékeztetnék arra, hogy a Halomsíros kultúra borostyáni leletei is ezen a vidéken sűrűsödtek! Nem hinném, hogy a két dolgot kiváltó ok alapvetően különböző lenne.

¹⁴²⁰ Teržan 2001, 82.

¹⁴²¹ Kneisel 2010, 117. Abb. 6.

¹⁴²² Gallus 1934, 46.

¹⁴²³ Rösler 1901, 78.

¹⁴²⁴ Rösler 1901, 82.

¹⁴²⁵ Rösler 1902, 158. az alsó kép

¹⁴²⁶ Száraz 2000, 290.

¹⁴²⁷ Rösler 1901, 92.

¹⁴²⁸ Nebelsick 1992, 404.

¹⁴²⁹ Gallus 1934, Taf. XVIII.

¹⁴³⁰ Gallus 1934, 40.

nem a lánc vége, hanem csak egyik tagja! A kaukázusi rajzok ennek a láncnak a folytatásai – de bármennyire is szeretnénk, még nem a végét jelzik. A vége valószínűleg Iránban, Északnyugat- és Nyugat-Iránban található.

Kelet- és Dél-Grúzia területére uratui csoportok vándoroltak be,¹⁴³¹ majd a kora vaskorban Nyugat-Irán területe felől újabb bevándorlók érkeztek.¹⁴³² Ez lehetett az egyik olyan vándorlás, ami a Kr.e. 1. évezredben felelőssé tehető az intenzív kulturális kapcsolatok kialakulásáért és azért, hogy rengeteg jellemző terjedt át egyik kultúrából a másikba.¹⁴³³ Ez azért nagyon fontos információ (kiegészítve a korábban a szkítákkal kapcsolatos kocsizós szokásról elmondottakkal), mert egyes vélemények szerint a dél-orosz sztyeppéken ezekben az időkben egy egyöntetű kulturális koiné állt volna fent.¹⁴³⁴ Ez a szovjet/orosz kutatás szerint a mezolitikum óta létezett már Dél-Ukrajna, a Pontosz-vidéke, a Krím-félsziget, a Kaukázus és a Kaszpi-tenger előterének területén.¹⁴³⁵ Ez alapvetően nem mond ellent annak, amit korábban a Fekete-tenger vidékéről megállapítottam, és jól megfér azokkal az adatokkal is, amiket azóta fölsoroztattam.

A teljes jelenetsor alapján a halomban nyugvó nemét férfinak határozzák meg,¹⁴³⁶ legalábbis a *hochdorfi* sírban található tárgyakkal összehasonlítva.¹⁴³⁷ A 27. halomban pedig egy anya és lánya nyugodhatott, így ez a két halom egy papcsalád – jobbnak látszik a „sámán dinasztia” elnevezés használata – nyughelye lenne.¹⁴³⁸ A 27. halomra vonatkozó anya-lánya meghatározást teljes mértékben kétségesnek érzem. Se az eredeti publikációban Bella Lajos,¹⁴³⁹ se Gallus Sándor nem említ ilyent.¹⁴⁴⁰

Az biztos, hogy a 28. halomba eltemetett elhunyt különleges edénymellékleteket kapott. Az is biztosnak látszik, hogy a jelenetsorban a kocsin ő maga utazik, mint „a halál menyasszonya”, annak ellenére is, hogy nemiségét tekintve ő maga valószínűleg „férfi volt”. A kocsin rokonokhoz, barátokhoz is elvitték maradványait talán, mielőtt eltemették, így az ábrázolás önmaga nemcsak azt mondja, hogy kocsin utazik a túlvilágra, vagy éppen a temetőbe. Ez az egész motívum egy teljes körű búcsú ettől a világtól, amit egyetlen képbe sűrítve mutatott be az alkotó. Ezek után nézzük meg a jelenetsor „utolsó” momentumát is.

¹⁴³¹ Tsetschladze 2003, 236.

¹⁴³² Tsetschladze 2003, 236.

¹⁴³³ Tsetschladze 2003, 229.

¹⁴³⁴ Harmatta 1966, 108.

¹⁴³⁵ Ecsedy 1979, 53.

¹⁴³⁶ Teržan 2001, 76.

¹⁴³⁷ Teržan 2001, 80.

¹⁴³⁸ Teržan 2001, 76.

¹⁴³⁹ Bella 1892, 221 ff.

¹⁴⁴⁰ Gallus 1934, 10-14.

III. 2.12. A vadászati jelenet (és az állatok csoportja) - Sopron – Burgstall 28. halom (127. halom)

Ennek a jelenetnek, pontosabban jeleneteknek – hiszen minden valószínűség szerint két különálló motívummal van dolgunk – a többlet tartalma talán a leghomályosabb a mai napig, az általam tárgyaltak közül. Jelentésüket Tóth István bravúros módon megfejtette,¹⁴⁴¹ amivel egyet értek, így itt tényleg csak néhány szóban tárgyalom őket.

A vadász-jelenet fő alakja értelmezhető asztrális szimbólumként is, ebben az esetben, a Vadászban magában Oriont,¹⁴⁴² az Orion csillagkép megjelenítését láthatjuk. Ekkor a két kutya-szerű lény a Nagy és a Kis Kutya csillagképek (*Canis Maior*, *Canis Minor*) lennének. Orion a görög mitológia szerint szerelmével üldözi a Pleiaszokat (*vadgalambok*), akik a Pleiadész csillagkép névadói.¹⁴⁴³ Ugyanakkor Észak-Európa népei ezt a csillagképet rendre szarvasokkal, szarvasborjúkkal azonosítják, amik a Bika csillagképpel együtt a szarvval rendelkező állatok csoportját alkotják.¹⁴⁴⁴ Figyelembe véve a soproni rajzok erőteljes északi komponensét, ez a megfejtés egészen közel állhat a valósághoz.

Érdemes megjegyezni, hogy a ló és a lovas alakja fontos szerepet játszott a férfitársaságok (*Männerbund*) beavatási rítusaiban.¹⁴⁴⁵ Főleg a germán alsó mitológiában kapott fontos szerepet a *Wilde/Wütende Heer* vagy *Wilde Jagd/Wilde Jäger*, a „gonosz szellemek hada”, amik Ódin-Wotan (a Rém) vezetésével vadászkutyáik kíséretében az éjszakai égbolton száguldoznak és útkereszteződéseknél komoly veszélyt jelentenek az emberre.¹⁴⁴⁶

Mindezek alapján a Vadász ebben az esetben értelmezhető Orionként, de lehet ő a Nagy Vadász, Zagreusz is,¹⁴⁴⁷ a mindent elejtő Halál. Ezáltal pedig a jelenetsor utolsó elemei egyértelműen ráerősítenek a már korábban tárgyalt jelentéstartalomra.

¹⁴⁴¹ Tóth 2004, 54.; Tóth 2015 71, ff.

¹⁴⁴² Tóth 2004, 54.

¹⁴⁴³ Kerényi 1977, 133.

¹⁴⁴⁴ Tóth 2015, 72.

¹⁴⁴⁵ Eliade 2004, 128.

¹⁴⁴⁶ Eliade 2004, 128. *-jegyzet

¹⁴⁴⁷ Cf. 1400. jegyzet!

III. 2.13. A jelenetsor párhuzamai

A 28. tumulus előbbieken tárgyalt urnáján szereplő különböző jelenetek egyes elemei elszórtan, de lényegében a teljes keleti Hallstatt-kultúra területén megtalálhatók. Néhány esetben azonban nem csak egy-egy jelenet, hanem a komplett jelenetsor ismétlődik; ez véleményem szerint azt támasztja alá, hogy a kora vaskorban a Kalenderberg-kultúra területén, illetve a vele szoros kapcsolatban álló vidékeken, azonos módon mesélték a mítoszt, azonos hiten voltak.

Ilyen párhuzamként értelmezhető egy galléros nyakú urna vállán körbefutó ábrázolás, ahol megtaláljuk a lantjátékost, az oráns pózban ábrázolt (két különböző kéztartással) nőket és az egymással szemben fölemelt karú „férfiakat”, valamint a maga előtt szarvast terelő „Vadászt” – akivel szembehaladva¹⁴⁴⁸ madárszerű lények lépdelnek.¹⁴⁴⁹ [64. kép] Ez az elrendezés és koncepció figyelhető meg egy *Gemeinlebarn*-ból (I. tumulus) származó *Kegelhalsgefäß* vállán is, plasztikus, rátett szobrocskákból kialakítva. Ott látjuk a vadászt, nyugalmi pozícióban tartott lándzsával, maga előtt egy szarvast terelve és ott van a két különböző kéztartással ábrázolt nőalak is. [65. kép] Ilyen elrendezésben – és főleg plasztikusan ábrázolva – alig-alig találunk hasonlót.¹⁴⁵⁰

A legjobb és legteljesebb párhuzamot azonban nem ezek a példák jelentik, hanem a Pozsony melletti Misérden előkerült leletek. Az itt feltárt halmok nemcsak a temetkezési rítus tekintetében jelentik a soproni párhuzamát, hanem a dekorációs minták kérdésében is.¹⁴⁵¹ A kamra nélküli I. halomban¹⁴⁵² talált urna festett ábrázolási tökéletes egyezést mutatnak a 28. tumuluséval. A 11. edény nyakán körbefutó festett ábrázoláson megtaláljuk a lanton játszó zenész alakját, a fölemelt karú nőalakot, az egymással szembeforduló ökölvívókat/birkózókat, a lovas alakját, amint egy bika-szerű lényt terel maga előtt. [66. kép] De a halomban előkerült edények közül többön is ismétlődik a jelenetsor, mintegy ráerősítve a kifejezni kívánt gondolatra. Ilyen módon jelenik meg az adoráló alakja Napkoronggal és egy, a következő fejezetben bőven tárgyalt különleges ábrázolással együtt az 1. edényen. [67. kép] Vagy éppen az 5. edényen, ahol az ökölvívók/birkózók mellett látjuk a lanton játszó, jól láthatóan erektált nemi szervvel ábrázolt zenész alakját, az oráns pózban mutatott női alakot, újabb ökölvívó/birkózókat és egy kutya-szerű lény alakját. [68. kép] Hadd emlékeztessenek arra, hogy

¹⁴⁴⁸ Itt emlékeztetnék a zalabaksai sírkőre, ahol egy nyúl alakja pontosan szemben áll a vadással. Tóth 2015, 67. 41. kép

¹⁴⁴⁹ Eibner 2001, 125, Abb. 12.c.

¹⁴⁵⁰ Preinfalk 2003, 90.

¹⁴⁵¹ Pichlerová 1969, 225.

¹⁴⁵² Pichlerová 1969, 216.

a lantot föltaláló Hermész alakját a görögök egyes esetekben ithyphallikusnak képzelték el.¹⁴⁵³

Ezek alapján bátran kijelenthető, hogy a keleti Hallstatt-kultúra területén létezett egy mítosz, ami kifejezetten a halálhoz, a temetési szertartáshoz, azaz a túlvilági élethez kapcsolódott. Érdekes egybevetni ezek elterjedését a Ha B3 időszak végén a sírokban megjelenő tűzikutyák elterjedésével:¹⁴⁵⁴ a kettő tökéletesen kiegészíti és lefedi egymást. Ez véleményem szerint egyértelműen arra mutat, hogy a Kalenderberg-kultúra területén a hitvilág egy sajátos elemével kell számolnunk, ami részleteiben meg lehetett a keleti Hallstatt-kultúra más területein is, de a maga teljességében egyedül az előbbiben ábrázolták.

Ha egymás mellé tesszük a jelenetsorokat, akkor a kép teljesen egyértelmű: egyetlen szokás, de eltérő megjelenítési módokon ábrázolva.¹⁴⁵⁵ [85. kép]

III. 2.14. A Sopron-Burgstall 28. halomban előkerült jelenetsoros urna értelmezése (127. halom), a III. 2.9. – 13. fejezetek összefoglalása

Mielőtt ítélnénk egy-egy archaikus kulturális jelenség jelentése fölött, a magunkévá kell tenni, meg kell érteni annak ideológiáját, bármilyen formában is jusson felszínre (mítoszok, szimbólumok, rítusok etc...).¹⁴⁵⁶ Az előző fejezetek ezt a célt voltak hivatottak szolgálni. Azt is szem előtt kell tartanunk, hogy különböző kulturális szinteken szoros kapcsolat van a kovácmesterség, a sámánizmus, a mágia, ill. az éneklés, a tánc és a költészet között.¹⁴⁵⁷ Mint látjuk, az egyes lelőhelyeken, eltérő módon megjelenített, de tartalmukban és környezetükben mindig koherens egységet mutató ábrázolások jól alátámasztják ezt a gondolatot.

Az urna jelenetsorának értelmezése tehát egyrészt nagyon szoros kapcsolatot mutat a halállal. Az ὄψων-jeleneteket értelmezhetjük a halotti játékok részeként is, de kiegészítő jelentésként a szemünk előtt lebeghet az iráni (szkíta) területeken a birkózás szakralitása, a meghaló és feltámadó örök harc szimbóluma.¹⁴⁵⁸ Az Iliással való összevetés azért nem állja

¹⁴⁵³ Kerényi 1984a, 74.

¹⁴⁵⁴ Cf. 50. kép

¹⁴⁵⁵ Tarpini 2016, 80. Fig. 4.

¹⁴⁵⁶ Eliade 2004, 14.

¹⁴⁵⁷ Eliade 2004, 122.

¹⁴⁵⁸ Cf. 1357. jegyzet.

meg teljes mértékben a helyét, mert ott egyértelműen díjakért küzdenek,¹⁴⁵⁹ míg a soproni ábrázolásról ez lemaradt.

Az adoráló tartású nőkről és a zenészekről már volt szó, itt lényegében ugyanazt lehetne megismételni. A nők esetében azonban figyelemreméltó a különböző kéztartásuk, ill. ezek analógiái, főleg a krétai párhuzamok. Ezek a karjukra tekeredő kígyókkal kiegészülve egészen biztosan nem hétköznapi személyek. A karra tekeredő kígyó a Dionüszoszt kísérő mainaszok egyik jellemzője.

Az „egyedülálló” kocsi jelenet – az „-jel használatát a „Királyhalomból” előkerült hasonló ábrázolás teszi indokolttá – értelmezését Tóth István helyesen adta, amint arra fentebb rámutattam. Az elhunytat utolsó evilági útjára kísérik/viszik.

Ehhez szorosan kapcsolódik a „vadász” és az előtte haladó állatsapat jelenete, ami szintén a halállal áll szorosabb viszonyban. Ez főleg annak fényében fontos, hogy a halomból még két figurális urna előkerült, amelyeken viszont nem szerepeltek ilyen anthropomorf ábrázolások.

Amikor az urna összképét nézzük tehát, akkor nem elég pusztán azt látni, hogy itt egy elhunyt és a talán a temetési szertartáshoz kapcsolódó tevékenységek zajlanak, hanem észre kell venni, hogy ezek jelentéstartalma egymásra ráerősít. Ebből a szempontból különösen fontos, hogy a jelenetsor egyes, egymással koherens egységet képző elemeinek több helyen is van párhuzama, ami arra utal, hogy itt egy konkrét mítosz, egy széles körben ismert történet képi megjelenítésével állunk szemben. Megkockáztatom, hogy ebben az értelemben a Károly-magaslaton, illetve a 27. halomban előkerült jelenetsor is a mítosz része lehetett. Az európai őskor során – leszámítva a görög területeket – ez az első bizonyíték arra, hogy egy történetnek rögzített képi ábrázolási módjai vannak, tehát maga a történet is rögzült.

Ha esetleg arra gondolnánk, hogy a képi ábrázolások hasonlóságai inkább a közös rítushoz köthetők, a hasonló temetkezési szokások következményei, akkor sokkal, de sokkal többnek kellett volna eddig előkerülnie, hiszen a halmos-hamvasztásos rítus általános jellemzője a dunántúli kora vaskornak.

A tárgyalt három urnán szereplő ábrázolás mindegyikének van az elmúlással és az örök élettel kapcsolata tehát. Mindegyik esetében találni a jelentésük megértéséhez jobban hozzásegítő görög, vagy éppen mediterráneumi mítoszt is. Unikális voltuk ugyanakkor arra is figyelmeztet, hogy semmiképpen sem tarthatjuk őket általánosan elterjedt jelenségeknek. Ezt

¹⁴⁵⁹ II. 23. 653-656.; 700-705.

a szerepet úgy látszik, hogy egy sokkal könnyebben ábrázolható szimbólumnak tartották fönt, aminek ilyen jelentését eddig a kutatás nem ismerte föl.

III. 3.1. Egy különleges ábrázolás – és ami mögötte van

Amikor 2007 őszén, ifjú egyetemistaként először kerültem közelebbi ismertségbe a Dunántúl kora vaskorával, még nem tudtam, hogy milyen nagyívű és távolságba vesző kapcsolat lesz ez. Tanárain akkoriban erőszerezettel sütötték el a félig tréfás, félig komolynak szánt viccet, ami szerint láttak ők már sok példát arra, hogy egy-egy szemináriumai dolgozatból disszertáció kerekedik. Homérosszal szólva: „*ez megy most teljesedésbe.*”

Az előző fejezetek során bemutattam, hogy a kora vaskori Sopron környéki lelőhelyek figurális díszítésű urnáinak milyen mély szellemi tartalmuk van. Ezt a tartalmat csak úgy érthetjük meg, ha az anyagi kultúrán és a történelmi folyamatokon keresztül végigkövetjük a térség történelmét.

A különböző népmozgások, melyek leginkább csak, mint anomáliák jelentkeznek a régészeti anyagban, végső soron úgy látszik, hogy a szellemtörténetet is befolyásolták és egyes mítoszelemek, isten-képzetek jelentős tartalom bővüléssel és átalakulással, de átvészelték évezredekét.¹⁴⁶⁰ Nincs tehát okunk azt feltételezni, hogy a Sopron környékén élt kora vaskori népek vallási elgondolásai, túlvilágról alkotott képük radikálisan eltért volna a korábbi korokétól; jóllehet ennek megnyilvánulásai egy „teljesen új” látás- és ábrázolásmódot tükröznek immár – ez az átalakulás és a bővülés.

A fentebb elmondottakból következően a Burgstall kora vaskori lakói egy meglehetősen heterogén közösséget alkothattak. Számolnunk kell a megelőző korszak, az Urnamezős kultúra továbbélő anyagával (ami viszont még a Halomsíros kultúra gondolatvilágát is magában hordozhatta), mellette megjelennek a Lausitz kultúrára utaló elemek éppen úgy, ahogy az Arcos Edények Kultúrája is képviseltette van. Ezt a képet színezi az Al-Duna mellől érkező Bosut III-Basarabi kultúra emlékanyaga és az Északnyugat-Balkán felé mutató leletek. Ha ehhez hozzávesszük még, hogy a rajzok ábrázolásmódja a Kaukázus déli része felé mutat párhuzamot, akkor jól látható, hogy nincs domináns elem; itt a sok különböző kicsiből alakult ki egyetlen nagy egész.

¹⁴⁶⁰ Gondoljunk itt a Kronos kapcsán fölmerült példára!

Azt sem szabad elfelednünk, hogy mindig a közösség által az egyes embernek adott leletekkel van dolgunk, amik önmagukban semmiképpen sem reprezentálhatják a kultúra egészét. *De facto* a kultúra egésze véleményem szerint egészen addig nem is definiálható tökéletesen, amíg minden gödrét, minden leletét és minden gondolatát pontosan nem ismerjük – és még akkor is értelmezés kérdése lehet a viselkedése, hiszen mi magunk sem gondolkodunk egyes jelenségekről egységesen.

Ekkor, de csakis ekkor jelenthetnénk ki egy kultúráról valami véglegeset, valami biztosat. Az egyes sírokban előkerült különlegesnek tartott leletek csak és kizárólag – temetkezések esetében – az adott személyhez köthetők. Ezekben a mellékleteken szereplő szimbólumok nem a kultúra egészének gondolatvilágát reprezentálják, hanem annak a motívumkészletéből használnak föl bizonyos darabokat. És éppen ezért lehetséges, hogy a korabeli fölhasználók egy-egy motívum mögé egész történetet lássanak. Ahogy a kereszténységnek ma a kereszt elevenít föl egy egész szenvedéstörténetet, úgy kell értelmeznünk a kora vaskori szimbólumokat is. A kereszt szimbólum tehát, míg mögötte a szenvedéstörténet lényegében a Krisztus eljövételétől a Feltámadásig tartó egész ciklus. Amiket eddig a Sopron környéki urnákon láttunk, azok a „szenvedéstörténet” eseményei. Képek, jelenetsorok egy szerteágazó és egymáshoz sok szállal kapcsolódó történetből, képi megjelenítései a beszélt történetnek. Azonosításukat a korabeli ember számára elsősorban kontextusuk tehetette lehetővé: a kocsira applikált széken utazó elhunyt alakja mindenütt hasonlóan nézhetett ki, ezért ábrázolásuk is hasonló lehetett, hogy csak egyetlen példát említsek. Ezek az ábrázolások tehát – és ezt láthattuk fentebb a jelenetsorok párhuzamosságából – történetet jelenítenek meg: direkt és konkrét módon.

Jogos ugyanakkor a kérdés, hogy miért éppen a görögség mítoszaival igyekszem magyarázni a soproni jeleneteket? Nos, ennek számos oka van. Az elsők között kell megemlítenem, hogy az Urnamezős korszak régészeti leletanyaga alapján ma már nagy bizonyossággal jelenthető ki, hogy a késő bronzkor végi Kárpát-medencei előkelők egy csoportja egyértelmű kapcsolatba került a görög világgal. Az onnan kapott impulzusok kihathattak a szellemi életre és az egyes vallásos elképzelésekre is. Vegyük figyelembe, hogy a Kr.e. 2200 körül érkező görög törzsek mítoszaikat még bőven őrizhették az őshaza idejéből, hiszen, mint mondtam, ezek a történetek évezredekig túlélhetnek. Azt se felejtjük el, hogy a Kárpát-medencébe is érkeztek sztyeppei eredetűnek tartható csoportok éppen akkor, amikor a görögség délre vándorolt. A görög világ és a sztyeppe érintkezése a későbbi korokban is igazolható, ezért a Kárpát-medencébe később érkező elemek is hozhattak magukkal a

mediterráneumi gondolatok magvát magukban hordozó, és/vagy egy-egy változatával rendelkező mítoszt.

Európa keleti felének területén, és ez a másik indokom, a görögség mítoszai a legkorábban és legteljesebben dokumentáltak. Indoeurópaiságuk kétségen felül áll, de a Kárpát-medence és a görög szárazföld között már jóval a görög törzsek megérkezése előtt is élénk és erős kapcsolat állt fent.

De kicsit már messzire is kanyarodtam a témától! A Gallus Sándor által fölített kérdésekre majd' egy évszázad távolából sem talált megnyugtató megoldást a kutatás. A fő kérdések ugyanis azok, hogy miképpen kerültek ezek az alkotó elemek Sopron vidékén éppen így és nem másképp egymás mellé?¹⁴⁶¹ Hogyan, mi módon ismerkedik meg a Burgstall népe az „északi réteggel” és a balkáni hatásokkal? Mi a szerepe a helyi előzményeknek és a Kaukázus felé mutató anyagoknak?¹⁴⁶² Gallus nagyon jól látta, hogy határozottan történelmi események végső eredménye előtt állunk.¹⁴⁶³ Hogy mik voltak ezek az események? Azokra kerestem a választ a korábbi fejezetekben.

Disszertációm utolsó fejezetében egy ábrázoláscsoport létezésére és jelentéstartalmára világítok rá, egy szimbólumra, ami fölött eddig a szakirodalom elsiklott. Igazi szimbólum ez, aminek egyszerűségében rejlik nagyszerűsége. Szimbóluma a Burgstall és a kora vaskor heterogén világának, *hommage á* Bella Lajos, Gallus Sándor és Patek Erzsébet (akinek éppen 2018 nyarán ünnepelhettük volna századik születésnapját – ha megünnepeltük volna...).

A „szenvédéstörténet”-szerű jelenetsorok, mint mondtam képi megjelenítései egy történetnek. Mint amikor a Passió állomásait látjuk – és ezek a képek a végén egyetlen szimbólumban kell, hogy egyesüljenek. Ez az, amit eddig a kora vaskorban nem tudtunk azonosítani.

Már javában évtizedes kutatómunka állt mögöttem, amikor a Soproni Múzeum egyik raktárában megpillantottam egy urnát. A ránézésre egyértelműen kora vaskori urnán, a borzalmas állapota ellenére is világosan látszott, hogy geometrikus minták vannak. Kollégám elmondása és a múzeumi adattár alapján az urna hagyatékából került a gyűjteménybe, Sopron lelőhely megjelöléssel, közelebbi lelőhely-adat nélkül. Az urna ábrázolásai között „fölfedezett” jellegzetes háromszög minta kapcsán egy furcsa gondolat kezdett bennem megfogalmazódni. Az egyszerűnek látszó szimbólumot elemeire tudtam bontani. És amikor

¹⁴⁶¹ Gallus 1934, 52.

¹⁴⁶² Uo.

¹⁴⁶³ Uo.

ez sikerült, akkor kristályosodott ki a gondolat, hogy itt volt eddig az orrunk előtt, írtak is róla, de lényegét nem ismertük föl, elszaladtunk mélysége fölött.

III. 3.2. „...egy képben csak talán, s csupán a lényegét” – az élet és halál örök ciklikusságának kora vaskori szimbóluma

„Álom merül és testéből kiszáll,
az alvóra éberen alátekint,
fénytestét felölti, megtér honába
az aranyló Ember, a Hattyúkirály.”
Brihadárányaka – Upanisad 4.3.11-14.*

Az Urnamezős kortól jelennek meg „anthropomorf” csüngők, háromszög alakkal, két karral ábrázolva, ezek a kelet Hallstatt-kultúrában lesznek igazán számottevők; a motívum eredete egy, az „Állatok Ura/Úrnője” – jellegű ábrázolás, a „*Mensch zwischen zwei Tieren*”.¹⁴⁶⁴

A kora vaskorban a csüngőkhöz meglepően hasonló ábrázolások számos változata szerepel különböző agyagedényeken az Alpok körüli térségben,¹⁴⁶⁵ Dél-Németországban,¹⁴⁶⁶ de ugyanígy megjelennek a Bylany-kultúra¹⁴⁶⁷ és a Sziléziai Festett Kerámia Kultúrájának területén is.¹⁴⁶⁸ (Elterjedéshez lásd: 1-2. térképek) A meglehetősen stilizált megjelenítés ellenére makacsul tartja magát a kutatásban, hogy ezek a szimbólumok nem mások, mint emberábrázolások, igaz, az absztrakció legmagasabb fokán.¹⁴⁶⁹

Ezzel a feltevessel a legfőbb gond, hogy ez a jelcsoport¹⁴⁷⁰ megjelenik olyankor is, amikor az edényen egyértelműen és összetéveszthetetlenül embereket is ábrázoltak.¹⁴⁷¹ És akkor is, amikor még egyáltalán nem beszélhetünk kora vaskorról; még bőven a késő bronzkorban járunk.¹⁴⁷² [73. kép] A Burgstallon előkerült példányok a leírás szerint „*kacsaringózott és belsejükben újabb háromszögekre osztott háromszögek*”,¹⁴⁷³ tehát Gallus szerint sem anthropomorf ábrázolások, de kétségtelenül figurális díszként tárgyalja őket,

* A hattyú gyakori jelképe a testet öltött léleknek a hindu mitológiában.

¹⁴⁶⁴ Kossack 1954, 58.

¹⁴⁶⁵ Dobiat 1982, 297. Abb. 13.

¹⁴⁶⁶ Dobiat 1982, 299. Abb. 14.

¹⁴⁶⁷ Dobiat 1982, 301. Abb. 15.

¹⁴⁶⁸ Dobiat 1982, 301. Abb. 16.

¹⁴⁶⁹ Dobiat 1982, 306.

¹⁴⁷⁰ Érintőlegesen a III. 2.1. fejezetben már volt szó róla.

¹⁴⁷¹ Gallus 1934, Taf. IV. 1.; Taf. V. 2.

¹⁴⁷² Maliq IIIId késő bronzkori rétegében egyértelműen ez a minta szerepel. Prendi 1982, 219. Abb. 9. Legfelső sor, jobbról a második

¹⁴⁷³ Gallus 1934, 8.

ahogy a 28. tumulus másik figurális díszítésű urnája esetében is.¹⁴⁷⁴ Ha tehát emberi alakot akartak volna ábrázolni a „kacsaringózott háromszögekkel”, akkor emberi alakot is ábrázoltak volna.¹⁴⁷⁵ Nagyon nagy tehát a valószínűsége, hogy ezeknél a háromszögeknél más lesz a megoldás.

Különös jelcsoportunk értelmezéséhez alapgondolatként kell elfogadnunk, hogy ezek nem anthropomorf ábrázolások. Az alapkonceptió minden esetben ugyanaz: háromszög, aminek csúcsából ellentétes irányba egy-egy vonal ágazik el. Ezek lehetnek ívben meghajlítottak (ez a Gallus-féle kacsaringózott háromszög és Sopronra, de különösen a Burgstallra ez a legjellemzőbb), és megismétlődhetnek a háromszög alján is. Ebben az esetben a csúcsból induló egyik és az alapból kiinduló másik egymással szembe néz. [69. kép]

De lehetséges, hogy a csúcsból kiinduló vonalat „meander-szerűen” megtörik [70. kép], vagy éppen „sraffozással” kéz-szerű formát hoznak létre [71. kép]. Akárhogyan is, de az alapkonceptió világosan elkülöníthető a Hallstatt-kultúra jól ismert emberábrázolásaitól.

A mi szempontunkból az az igazán érdekes, hogy a forma absztrakciója során nem csak kerámiára karcolták/festették, hanem másra is használták: a kora Hallstatt időszak végén ismét egy csüngő típuson, Trávník-típusú csüngőkön látjuk viszont.¹⁴⁷⁶ [74. kép] És akkor egy jó nagy ugrás visszafelé, térben és időben is!

Fentebb már részletesen tárgyaltam a Napbárkához kapcsolódó gondolatokat.¹⁴⁷⁷ Most itt mégis kiegészítést kell tennem hozzá. Ennek legfőbb oka, hogy ott egyértelműen a késő bronzkori miliő jellemzését és jobb megértését szolgálta, mintegy megágyazva a kora vaskori fejlődésnek, míg itt a kora vaskori szimbólum egyik elemeként kerül szóba.

A *Vogelssonnenbarken* kialakulása, ez világosan látható, egy több évszázados folyamat eredménye.¹⁴⁷⁸ Egyetértek Ilon Gáborral abban, hogy az egyes elemek összekapcsolása Közép-Európában kezdődött a kora- és a középső bronzkor váltásának időszakában.¹⁴⁷⁹ Ugyanakkor látnunk kell, hogy a maga teljességében a Koszider időszakban jelenik csak meg.¹⁴⁸⁰ Ez számunkra azért nagyon fontos, mert a Koszider korszak előtt egy etappal, az Apa-Hajdúsámson (BIIIa) horizontban már nemcsak esztétikai szempontok miatt kerülnek ilyen – egyébként már teljesen absztrakt minták – a tömör markolatú kardokra, hanem

¹⁴⁷⁴ Gallus 1934, 9.

¹⁴⁷⁵ Még szembetűnőbb a dolog, ha átrajzolva nézzük a képet! Dobiat 1982, 290. Abb.8. 1, 2.

¹⁴⁷⁶ Čížmař 2012, 72.

¹⁴⁷⁷ Lásd: I.2.6. fejezet

¹⁴⁷⁸ Ilon 2009b, 153.

¹⁴⁷⁹ Ilon 2009b, 152.

¹⁴⁸⁰ Ilon 2009b, 152.

egyértelműen a szimbólum jelentését közvetítendő.¹⁴⁸¹ Ez a „*jelentésközvetítés*” egy olyan jellegzetes alapgondolatra utal, ami „*szimbólumközösséget*” hozott volna létre, aminek oka nem lenne más, mint az égitestek (elsősorban a Nap) ciklikus váltakozása.¹⁴⁸² Ez, az egyes elemeiben a Halomsíros korszak kezdetétől meglévő motívumcsoport jól követhetően megmarad a Kr.e. 10-8. századig is Közép-Európában és a Kárpát-medencében is.¹⁴⁸³

A kezdet kezdetén még csak egyetlen ábrázolás, a késő bronzkor végére¹⁴⁸⁴ a tárgyak többségén megtöbbszöröződik (általában megkettőződik), ami a Nap mindennapos ciklikusságát mutatja,¹⁴⁸⁵ (felkel a Nap, végigjárja égi pályáját, lenyugszik, éjjel az Alvilágban/a föld alatt utazik, majd megint felkel). Illetve az isteni ikrek – a görög Dioszkuroszok – megfelelője lenne,¹⁴⁸⁶ hiszen ők is ezt a körforgást végzik.¹⁴⁸⁷ Ez a körforgás-koncepció végeredményben egy kozmikus alaprend gondolatát mutatja,¹⁴⁸⁸ ahol már egyfajta „Naprealitás” („*Sonnenwirklichkeit*”) jön létre,¹⁴⁸⁹ amit összekapcsolnak az öröktől fogva létező (és ennél fogva megfellebbezhetetlen) hatalommal.¹⁴⁹⁰

Nem véletlen tehát, hogy a *Vogelbarken* megjelenése önmagában egy új vallási irányzat megjelenését mutatja, és az sem, hogy a támadófegyverek közül kardokon (csak a tömör markolatú változatokon)¹⁴⁹¹ és korongos fejű baltákon¹⁴⁹² jelenik meg. A legyőzhetetlen/halhatatlan hős fegyverzetéhez azonban a védőfegyverzet is hozzátartozik, így nem meglepő, hogy a Napbárka sisakra is rákerül.¹⁴⁹³ Mind a két tárgy újfajta státuszszimbólumként értelmezhető.¹⁴⁹⁴ Fontos megemlíteni, hogy egyes tanulmányok azt támasztják alá, hogy az ilyen kardokon megjelenő *Vogelbarkenek* nemcsak egyetlen nézőpontból értelmezhetők,¹⁴⁹⁵ hanem a markolatot az Y tengely mentén 90⁰-kal elforgatva egy hattyú fejének (Cf. Hattyúkirály, a mottóban) sziluettjét láthatjuk. [75. kép] Ez az adat egyfajta új adalékként szolgál a korábban elmondottakhoz. Ezt a kis kiegészítést mindenképpen meg kellett még tenni, mielőtt a „kacsaringózott háromszögek” alaposabb

¹⁴⁸¹ David 2010, 440.

¹⁴⁸² David 2010, 480.

¹⁴⁸³ Wirth 2010, 502.

¹⁴⁸⁴ Már a RBA D időszakban megtaláljuk a Gírla Mare kultúra (kései fázisa) területén az Al-Dunánál a többszörösen összetett változatát, így a fejlődési vonal újabb elemmel egészíthető ki. Dietrich 2009, 95.A. kép

¹⁴⁸⁵ Wirth 2010, 507.

¹⁴⁸⁶ Kristiansen 2010b, 99.

¹⁴⁸⁷ Kerényi 1977, 258.

¹⁴⁸⁸ Wirth 2010, 509.

¹⁴⁸⁹ Wirth 2010, 508.

¹⁴⁹⁰ Wirth 2010, 510.

¹⁴⁹¹ Ilon 2009b, 153.

¹⁴⁹² David 2010, 446.

¹⁴⁹³ Merhart 1969, 127. Abb. 6. 1-2.

¹⁴⁹⁴ Erről korábban részletesen írtam, amikor a „rituális” főnököket tárgyaltam.

¹⁴⁹⁵ Kaiser 2014, 39.

tárgyalásába belevágnék. Ez jórészt azt jelenti ugyanis, hogy a kora vaskori ábrázolások egy több ezer éves folyamat szintézisei és egyben utolsó Kárpát-medencei¹⁴⁹⁶ megnyilvánulásai is; hiszen legjobb tudomásom szerint a La Tène kortól már nem használják őket.

A legtöbb ránk maradt Napbárka ábrázolás kétségkívül az Északi Bronzkor sziklarajzairól származik. Ott, a több mint 30 000 lelőhelyről adatolt változatoknak hosszú történelmük van, hiszen hajóábrázolásokat már az ottani késő mezolitikum időszakától kezdve ismerünk; innen fog „levándorolni” a Kr.e. 2. évezredben Skandinávia déli részére, miközben jelentősen átalakul.¹⁴⁹⁷ A legtöbb figurális ábrázolás a Kr.e. 1600 – 500 calBC közötti időszakra esik.¹⁴⁹⁸ [93-94. kép] Kezdeté tehát összhangban van a mi Koszider időszakunkkal, így mondható, hogy a két térség között azonos időhorizontban, azonos módon jelent meg a Napbárka ábrázolás. Pusztán régészet-szakmai szempontból tehát nem feltételezhető előidejűség. Ez azért nagyon fontos, mert az Apa-Hajdúsámson időszak korongos fejű baltáin bizonyos esetekben már megjelennek a bárkán utazó formák: ezek vagy egyszerű kör alakok (ami magát a Napot jelenítené meg) vagy háromszögformát adó alakzatok; mintha két, az y tengely mentén félbevágott bárkát visszakunkorodó végüknél egymásnak döntöttek volna. [76. kép]

Pontosan ilyen elrendezésben látjuk a motívumot a Žuto-Brdo – Gârla Mare kultúra¹⁴⁹⁹ idoljain, ahol bár a ruházat díszítő elemének tartják őket, de minden esetben a női nemi szervet eltakaró részen, ill. a kebleknél találhatók,¹⁵⁰⁰ ami véleményem szerint inkább a termékenység kultuszban betöltött nagyon fontos szerepre utal. A hajók alakja nagyon emlékeztet a Krétáról jól ismert kettősbárdokra, amiket votív tárgyként megtalálunk a dániai kora bronzkorban is Északon.¹⁵⁰¹ Fentebb már említettem, hogy a kettősbárd szerepéről még szólni fogok.

A legújabb tanulmányok szerint a Zeus egyik (Zeusz Labrandeusz – egyébként lükiai) aspektusával történő azonosítás alapvetően hibás volt. A votív tárgyat (tehát olyanokat, mint amit az előbb, a dániai példával említettem) szinte mindenféle anyagból készítették már a Kr.e. 2800-2600 körüli időszakban Krétán.¹⁵⁰² A kettősbárd a phrüg anyaisztennő Kübelé egyik szimbóluma, amit görög megfelelői, Rhe(i)a és Démétér is átvettek; az eredeti,

¹⁴⁹⁶ Ezt azért érdemes hangsúlyozni, mert Mari föld zászljában napjainkig megtalálható az ott Napszimbólumnak tartott minta! <https://www.nyest.hu/renhirek/regi-uj-mari-cimer-es-zaszlo> [2017. május 17.] A finnugoroknál a Nap és a ló összekapcsolásáról lásd fentebb: Kerezi 1982, 30

¹⁴⁹⁷ Goldhahn – Ling 2013, 270.

¹⁴⁹⁸ Goldhahn – Ling 2013, 283.

¹⁴⁹⁹ Bouzek 1985, 179.

¹⁵⁰⁰ Schumacher-Matthäus 1999, 79. Fig. 2.

¹⁵⁰¹ A tárgyat a Kr.e. 14. századra keltezik. Demakopoulou 1999, 13. Fig. 3.

¹⁵⁰² MacGillivray 2012, 118.

khthonikus minőszi istennőt Asztera néven nevezhették, aki funkciójában tökéletesen megfelelt Déméternek, és mint ilyen a „megújító” rítusokban (az élet halállal ér véget és a halál életet szül) volt alapvető szerepe (akárcsak az eleusiszi misztériumokban Déméternek).¹⁵⁰³ Jól látható, hogy akár a Napbárka, akár a kettős bárd felől közelítjük meg az ábrázolást, mindig ugyanoda lyukadunk ki: az élet és a halál örök körforgásához – és akkor még időben nagyon távol vagyunk a kora vaskortól!

A fejezet elején említett csüngők viszont különösen fontosakká válnak most. A háromszög alap és az abból kiágazó karok ugyanis egy sor absztrakciós lépés következményei, melyek aztán a vaskorban csak tovább egyszerűsödnek.

Föl kell ismernünk azonban a motívum eszmetörténeti jelentőségét. Már maga az is fantasztikus, amikor az ember fölismeri, hogy a halálból élet sarjadhat:

„Mint levelek születése, olyan csak az embereké is.
Földresodorja a lombot a szél, de helyébe az erdő
mást sarjaszt újból, mikor eljön a szép tavasz újra:
így van az emberi nemzet is, egy nő, más meg aláhull.”¹⁵⁰⁴

A késő bronzkori napbárka motívumra még lehet azt mondani, hogy egy égitest ciklikusságát ábrázolja, amit vonatkoztathatunk az emberi életre is – bizonyára voltak, akik így gondolták. A kora vaskorra azonban minőségileg más jött létre. Itt már nem pusztán arról van szó, hogy „élünk és meghalunk”, hanem arról, hogy az ember, az egyes ember, az individuum maga járja be az isteni pályát, ő maga él tovább a halál után, és ahogy a Nap is újra fölkel, úgy kelhet majd föl újra ő is; nem feltétlenül ezen a világon. Ez az az eszmetörténeti pillanat, amikor először nyilvánul meg a 0 pont, a lét és a nemlét határa. Közép-Európában fölismerik ezt az átmeneti állapotot, és tovább egyszerűsítve egy már ismert ábrázolást (Napbárkák) új szimbólumot hoznak létre. Ez már nem spontán alakult ki, ez már nem csak dekoráció: ez egy szimbolikus nyelv, aminek nagyon komoly vallási háttere van, és egyetlen képpel egész világokat tudnak kifejezni.

A késő bronzkori háromszögalapú anthropomorf csüngők azért lesznek igazán jelentősek, mert a kora vaskorban ezek is átalakulnak. A szövés-fonás tárgyalásakor¹⁵⁰⁵ már említettem, hogy fibulákon, csüngőkön egyre gyakrabban jelenik meg stilizált szövőszék mintája. Ezeken a madárfejeket már gyakran lecserélték, és lovakkal helyettesítették,¹⁵⁰⁶ és

¹⁵⁰³ MacGillivray 2012, 117.

¹⁵⁰⁴ II. 6. 146-149.

¹⁵⁰⁵ III.2.9. fejezet

¹⁵⁰⁶ Egg 1986, 73. Abb. 6.2.

már nem is fibulák, hanem csüngők voltak. Ezek a klasszikus „*Állatok Úrnője*” ábrázolások tehát. [45.kép] Azonban még a kora vaskor elején is (Kr.e. 9-8. század), legalábbis Közép-Európa északi részén, megmarad a madárábrázolásos *Vogelbarken*, de a hajón már háromszög alapból kinövő, fa-szerű jelenség tetején álló adoráló alak látható.¹⁵⁰⁷ [95. kép] Az elrendezés a *Spindlersfeld*-típusú pajzsos fibulákon is megtalálható, gyakorlatilag azonos szimbólumokkal.¹⁵⁰⁸ [96. kép]

A madár-ló cserét, vagy talán helyesebb úgy mondani, hogy kiegészítést (hiszen a madárszimbolika is megmaradt), én a keleti lovasnomádok megjelenésének tartom. Egy Abháziából származó, Kr.e. 8. századra keltezett¹⁵⁰⁹ halomból (Ešeri, Abházia – Vereščagin – halom) előkerült 4 darab, háromszögalapból, egymással ellentétes két irányba tekintő stilizált állatfejeket (véleményem szerint lovat) ábrázoló bronz csüngődísz.¹⁵¹⁰ [77. kép] Ennek formailag tökéletes párhuzamát találjuk meg *Kleinklein*ban a *Kröllkogel*ben¹⁵¹¹ – csak itt borostyánból, rögtön két példányban is. [78. kép] Verkhnya Eshera (Ešeri mai neve) légvonalban 2053 km-re van Kleinkleintől.

Ezek alapján úgy gondolom, hogy a soproni ábrázolások ezeknek az egyszerre előre és hátra is tekintő lovaknak az absztrakt formái és köztük háromszög alakra stilizált embert (?), istent (?), égitestet (?) jelenítenek meg. A háromszögek közepe szinte minden esetben díszített. Nagyon gyakori minta a triskelés háromszögekből kialakított változata, amit önmagában is Napszimbólumnak tarthatunk.¹⁵¹² A soproni motívumok Fekete-tengeri kapcsolatai mellé¹⁵¹³ tehát ezt is odatehetjük.

A Napbárka az orosz sztyeppéktől viszonylag idegen elképzelés. A soproni anyagban viszont jól megfér egymás mellett a közép-európai Urnamezős hagyományra építő Napbárka és a keletről érkező (?) ellentétes irányba néző stilizált állatfej-pár ábrázolás. Ez azért is elképzelhető, mert a kettő mögötti gondolati mag alapvetően ugyanazt mondja, csak más-más „nyelven”. A 2017-es év szenzációja volt a Szeged határában előkerült késő bronzkorinak meghatározott arany lábvért, aminek poncolt mintázatán nem kevesebb, mint négy esetben találjuk meg az általam vizsgált szimbólumot.¹⁵¹⁴ [97. kép] Valószínű tehát, hogy már ebben

¹⁵⁰⁷ Meller 2002, 11. Abb. 5.

¹⁵⁰⁸ Merhart 1969, Taf. 18. 1-3.

¹⁵⁰⁹ Ivantchik 2001, 253.

¹⁵¹⁰ Ivantchik 2001, 249. Abb. 123. 7-10.

¹⁵¹¹ Egg – Kramer 2005, 18. Abb. 13.

¹⁵¹² Nem lehet véletlen, hogy bizonyos esetekben az északi Napbárkák hármasszögöt visznek a Napkorong helyett! Bouzek 1985, 179. Fig. 89. 5.

¹⁵¹³ Gyakorlatilag a teljes mintakincs megtalálható a Fekete-tengertől északra lévő sztyeppén a preszkíta időszakban. Бруйко 2005, 22. Рис. 2.

¹⁵¹⁴ http://www.muemlekem.hu/magazin/bronzkori_arany_labvert_lelet_szeged_hataraban [A 2018. január 28-i állapot]

az időszakban számolnunk kell a szimbólum megjelenésével! (Lábvérten a kora vaskorban még az egyszerű hajóalak is megmarad, kombinálva triskelés motívummal és a jellegzetes futó-kutya dísszel,¹⁵¹⁵ ami az általam is vizsgált soproni urnák kihajló peremét is díszíti.

Ez az egyszerre előre és hátra, a létre és a nemlétre tekintő ábrázolás természetes módon invokálja eléink a római Janus alakját, de Janus sokkal későbbi, mint a mi ábrázolásunk.

Nyugat-Irán, Lurisztán területéről a Kr.e. 1. évezred első évszázadaiból már ismerünk anthropomorf bronz szobrocskát, aminek egyszerre előre és hátra néző arcot alakítottak ki.¹⁵¹⁶ De a mi szempontunkból sokkal fontosabb, hogy a legrégebb európai példa Magyarország területén, a Tolna megyei Regölyben került elő.¹⁵¹⁷ Időben már a Burgstall után járunk némileg, de nem szabad elfelejtenünk, hogy ekkor már az etruszkoknál is létezik *Culsans* kultusza. A kétarcú etruszk isten az ajtókhöz, átjárókhöz kötődik, kezében gyakran ezért kulcs van,¹⁵¹⁸ női párja *Culsu*, kulcs nélkül az Alvilág őre.¹⁵¹⁹ Emlékezzünk arra, hogy Tóth István a római kori sírkövek ábrázolásai között, az asztrális jelképek sorában a kulcsot is említette!¹⁵²⁰

A késő bronzkori csüngőforma a kora vaskorra egy új változatban jelenik meg/élhet tovább. A velemi Szentvidről előkerült példány¹⁵²¹ tökéletes analógiája a *Gorszewice*ből¹⁵²² és Szomolányból¹⁵²³ előkerült daraboknak. Ez a fajta ábrázolásmód, túl azon, hogy a Tanith-jellel meglepő hasonlóságot mutat, erősen emlékeztet a soproni anthropomorf ábrázolások egyik korai változatára.

A Ferenc Ferdinánd által megásott II. halomból származó kis edényke [79. kép] ábrája¹⁵²⁴ véleményem szerint átmenetet képez a csüngőkön látható stílusjegyek és a Várhelyen másutt föltűnő „kacsaringózott háromszögek” világa között. Különös állomás az „átmenetben”, az a fajta késő bronzkori ábrázolás, amikor a Napbárkán a fénylő, tehát minden valószínűség szerint zenitjén lévő Napkorong mellett látjuk az éjszaka a föld alatt utazó Napot – valamiféle állat alakjában (talán ló?), egyszerű vonallal rajzolva, illetve a felkelő/lenyugvó változatot.¹⁵²⁵ A hajó közepén, annak felszínéből kinövő egyenes, két végén spirálisan elágazó vonalból kel/nyugszik le éppen a Nap; a visszapöndörödő vonalak íve, akárcsak a

¹⁵¹⁵ Merhart 1969, 190. Abb. 6.

¹⁵¹⁶ БРИЛЕВА 2007, R. 8. 3.

¹⁵¹⁷ Erről lásd: Szabó – Fekete 2011.

¹⁵¹⁸ Simon 2006, 56.

¹⁵¹⁹ Simon 2006, 58.

¹⁵²⁰ Tóth 2015, 68.

¹⁵²¹ Miske 1907, LIV. t. 5.

¹⁵²² Studeníková 2008, Obr. 7.1.

¹⁵²³ Studeníková 2008, Obr. 7.2.

¹⁵²⁴ Gallus 1934, I. tábla 3.

¹⁵²⁵ Bouzek 1985, 179. Fig. 89. 11.

kora vaskoriaké pontozással van díszítve. [80. kép] Innen, ebből az aspektusból érthető meg a Hallstatt kori ábrázolás!

Talán utóbbinak lehet egy késői változata a Vághosszúfalun előkerült, a Lausitz kultúrába sorolható motívum,¹⁵²⁶ amit „faábrázolásnak” tartanak¹⁵²⁷ – és véleményem szerint az idézőjel használata nagyon is indokolt. Ezt a fajta ívelt motívumot a háromszögek csúcsán – néha triskelésszel kombinálva¹⁵²⁸ – a sziléziai Ha C időszak Lausitz kultúrája is nagyon kedvelte.¹⁵²⁹

A folyamat egy újabb állomásának tarthatjuk a *Caput Adriae* vidékéről előkerült, emberábrázolásnak meghatározott¹⁵³⁰ karcolatokat. Itt a háromszög csúcsából kiágazó vonalkázást ugyanúgy inkább stilizált lovaknak határozom meg; a vonalkázás a lovak sörényét hivatott jelezni. [71. kép bal oldalon] (Erre erősíthet rá, hogy Dél-Tirolból zablák végein is megjelenik az ellentétes irányba néző lófej ábrázolás.)¹⁵³¹ Formailag nagyon hasonló hozzájuk – még a háromszögek díszítései is megegyeznek – a Csémen előkerült darab: itt a lófejeket meandrikusan megtört vonal jelzi.¹⁵³² [70. kép] Ebből is nyilvánvaló, hogy az ábrázolással nem embert kívántak megjeleníteni, hiszen ilyen kéztartás nyilvánvalóan nem létezhet. Ezt igazolja az is, hogy megjelenik sormintaként is,¹⁵³³ [83. kép] fejjel lefelé ábrázolva.¹⁵³⁴

Így tehát ha az első esetben a „kéztartást” adorálásnak tartanánk is, a második esetben ez már nyilvánvalóan nem megfelelő. Persze sormintaként megjelenhet úgy is, hogy a meander/a megtört vonal önmagába kanyarodik vissza, így egy négyzetes formát¹⁵³⁵ hozva létre.¹⁵³⁶ Vagy másik esetben egészen durván kivitelezve, két párhuzamos vonalból.¹⁵³⁷ A két „párhuzamos” helyett létezik három vonalból kialakított változata is.¹⁵³⁸ [84. kép] A sormintában kombinálódhat homokóra ábrákkal, ezek díszítése megint csak igen változatos lehet.¹⁵³⁹ De előfordul, hogy pusztán csak a háromszög befogói vannak jelezve, alja nyitott és

¹⁵²⁶ Studeníková 1996, 503. Abb. 4.1.

¹⁵²⁷ Studeníková 1996, 502.

¹⁵²⁸ Gedl 1986, 336. Taf. 2. 8.

¹⁵²⁹ Gedl 1986, 336. Taf. 2. 9.

¹⁵³⁰ Dobiat 1982, 281.

¹⁵³¹ Egg – Pare 1995, 158. Taf. 54. 3.; Egg 1986, 75. Abb. 9. 1-2. Cupramarittima és Angeblich lelőhelyekről

¹⁵³² Metzner-Nebelsick 2002, 109. Abb. 38. 8.

¹⁵³³ Ez megvan Sopronban is!

¹⁵³⁴ Tarpini 2010, 327. Abb. 2. 4.

¹⁵³⁵ Egészen hasonló tehát a helyzet, mint a Nagyberki – Szalacsán előkerült töredéken! Kemenczei 1974, 6. oldal 3. kép 7.

¹⁵³⁶ Preinfalk 2003, 141. Taf. 23.

¹⁵³⁷ Nebelsick 1996, 352. Abb. 17. 2. Itt érdemes megfigyelni, hogy a sormintában a háromszögek belsejének mintázatai váltakoznak – ez talán-talán a Nap állását akarja ábrázolni valamilyen módon?

¹⁵³⁸ Rebay 2005, 183. Abb. 2.

¹⁵³⁹ Ettel 1999, 60. Abb. 4. 6.

a sormintában normál állásban és fejjel lefelé is, váltakozva jelennek meg.¹⁵⁴⁰ [81. kép] Az egészen egyszerű, durva kivitelű megjelenítés, a karcolt minták tekintetében legalábbis nagyon-nagyon emlékeztet a kora bronzkori Nagyrév kultúra karcolt mintakincsére.¹⁵⁴¹ Bár közvetlen kapcsolat nem állapítható meg köztük természetesen, már csak a nagy időbeli távolság miatt sem, de mindenképpen érdekes adat, tudva azt, hogy a Nagyrév kultúra hogyan és miként került a Kárpát-medencébe.

Érdekes variációt találunk Nové Košariskán. Itt a változatos belső díszítésű háromszögeknek nemcsak a csúcsából, hanem az oldalaiból is több, 2-3-4 elágazás és meanderszerűen megtört vonal jön elő.¹⁵⁴² Geometriailag viszont az a megoldás itt a legérdekesebb, amikor egyszerű vonalakból, egy csúcsára állított háromszög talpából, tehát lényegében a belsejében lévő triskelés motívumból, nő ki a szintén háromszögekből alkotott minta.¹⁵⁴³ [82. kép]

A kora vaskor időszakában nem feltétlenül karcolták vagy festették ezeket a mintákat, hanem néha plasztikus díszként alakították ki. Ilyen, fejjel lefelé ábrázolt, alul nyitott, de a háromszög belsejében Napkorongot hordozó *Kegelhalsgefäß* került elő Langenlebern I. tumulusából.¹⁵⁴⁴ Ennek szinte pontos mása a Nagyberkin előkerült darab díszítése.¹⁵⁴⁵

Ha most kissé közeledünk Sopronhoz, akkor mindenképpen meg kell említeni a Fertőrákos – Kőhidai dűlőben előkerült temető egyik legizgalmasabb mintáját. A 6. sír anyagában található díszítés egyszerre mutatja a megkettőzött *Vogelbarken* alakját,¹⁵⁴⁶ [92. kép] illetve a fentebb idézőjelbe tett fa-mintát és a pontokkal díszített ívelt vonalat.¹⁵⁴⁷ [86. kép] Meglátásom szerint ez az egyik átmeneti állomás a soproni minták és a korábbi időszakok, illetve az időben párhuzamos, de földrajzilag távolabbi területek között.

A soproniak közül a legegyszerűbb változatot képviseli a 80. halomból¹⁵⁴⁸ (régí számozás) előkerült áttört csőtálpas tálon szereplő háromszög. Ebben az esetben külön érdekesség, hogy a háromszög alakban áttört részek tetején egy-egy madárábrázolás látható. A Burgstallon a Ha C időszak végén a szalacscaihoz nagyon hasonló, nyitott aljú változat is

¹⁵⁴⁰ Holport 1986, 356. Pl. 8. 1.

¹⁵⁴¹ Kalicz-Schreiber 1984, 11. 5. kép 4.; 17. 8. kép 1a, 1b, 2a, 2b, 3.; 12. kép 10, 15, 16.

¹⁵⁴² Pichlerová 1969, Tab. I. 1-2.; Tab. II. 2.; Tab. III. a-b.; Tab. V.; Tab. VI. 1.; Tab. VII. 1.; Tab. VIII. 1.; Tab. IX. 1.

¹⁵⁴³ Pichlerová 1969, Tab. XX. 4.

¹⁵⁴⁴ Preinfalk 2003, 27. Abb. 11.

¹⁵⁴⁵ Kemenczei 1974, 11. oldal 8. kép

¹⁵⁴⁶ Akárcsak a zajtai kardon lévő változat: David 2010, 444. Abb. 2. 3.

¹⁵⁴⁷ Đurković 2009, 57. oldal 10. kép.

¹⁵⁴⁸ A különböző publikációkban összekeveredett a számozás. Gallus 1934, Taf. III. 8. egyértelműen a 80. tumulust nevezi meg az előkerülés helyeként. Ezt írja Patek 1976, 12. oldal 8. kép 9a-b is. Patek 1976a Taf. 21. ugyanakkor a 180. halmot (Bella számozása alapján a 41. tumulust) jelöli meg, mint előkerülési helyet. Bella Lajos 80. halma az új számozás szerinti 140. halom. Patek 1983b, 175. alapján.

megjelenik,¹⁵⁴⁹ [87. kép] ez ugyanakkor jó kapcsolatot mutat a Bylany anyag felé.¹⁵⁵⁰ [88. kép] De nemcsak északra, hanem dél felé is, hiszen Stájerországban, a Rába mellől is ugyanezt a mintát látjuk.¹⁵⁵¹ Megjelenik ez a minta Ruszton is, egy, a Storno-hagyatékából előkerült töredéken, sajnos további információ nélkül. [101. kép] Valamint egy adományozásból származó, Sopron lelőhely megjelöléssel ellátott urna oldalán is ilyen ábrázolás szerepel. [102-104. kép]

Az igazán fontos számunkra a 28. halomból előkerült díszes urnák ábrázolása. A kecses, már-már egészen filigrán szimbólumot finoman díszítették;¹⁵⁵² [89. kép] egészen más érzetet kelt így, mint az előbb citált párhuzamok kissé egyszerűbb kivitelű darabjai. A sorminta alul nyitott, de csak fölfelé álló sorral megvan a Burgstallon is a 29. halomból.¹⁵⁵³ A 34. halomból a klasszikus hármasszög-háromszög mintával két edényről is ismerjük. [90. kép-91. kép] A 28. halomból van egészen kocsikerék-szerű módon ábrázolt változat is.¹⁵⁵⁴ Az egészen finoman díszített, kifinomult stilisztikai érzékről tanúskodó darabok¹⁵⁵⁵ mellett hangsúlyos elemek az egyszerű és sallangmentes változatok is,¹⁵⁵⁶ amik gyakran egyszerűségük mellett azért mégiscsak ékítették.¹⁵⁵⁷ Külön érdekes, amikor ez a szimbólum az edényen sakktáblamintával együtt jelenik meg.¹⁵⁵⁸ A kettő mintegy kiegészíti, erősíti egymás értelmezését. Azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az egyszerű sorminta ugyanúgy megjelenik itt is, ráadásul legalább két helyen.¹⁵⁵⁹ A mi szempontunkból kiemelten fontos, hogy sormintaként bekerült a 27. halom mintakincsébe is.

A Burgstallon előforduló „kacsaringózott háromszögek” ugyanolyan képi egységet alkotnak, ahogy azt az anthropomorf ábrázolásoknál megállapítottuk. A rendkívül változatos geometrikus minták közül az ilyen háromszögeket tartalmazó edényeken mindig megjelenik metopé-szerű elrendezésben az y tengelyre fűzött, sraffozott és „üres” rombuszokból álló sorozat; ezt egyes esetekben csak a csúcsukkal szembefordított háromszögek jelzik, mintha a rombusz fele hiányozna.¹⁵⁶⁰ Emellett nagyon gyakori, bár nem minden esetben igazolható, az

¹⁵⁴⁹ Patek 1976, 18. oldal 13. kép

¹⁵⁵⁰ Dobiat 1982, 301. Abb. 15.

¹⁵⁵¹ Kramer 1996, 212. Abb. 3. 1-2.; 213. Abb. 4. 1.

¹⁵⁵² Eibner-Persy 1980, Taf. 32. 5.

¹⁵⁵³ Eibner-Persy 1980, Taf. 40. 5.

¹⁵⁵⁴ Eibner-Persy 1980, Taf. 112. 1.

¹⁵⁵⁵ Pl. az 59. halomból (Eibner-Persy 1980, Taf. 56. 8.), 89. halom (Eibner-Persy 1980, Taf. 63. 1-2.) vagy éppen a 39. halomból (Eibner-Persy 1980, Taf. 110. 1-2.), esetleg a 147. halom anyaga (Eibner-Persy 1980, Taf. 88. 1, 3.

¹⁵⁵⁶ Eibner-Persy 1980, Taf. 90. 1.; Taf. 102. 1., 2.

¹⁵⁵⁷ Eibner-Persy 1980, Taf. 78. 4.

¹⁵⁵⁸ Eibner-Persy 1980, Taf. 70. 3.

¹⁵⁵⁹ Eibner-Persy 1980, Taf. 109. 2.; 9.

¹⁵⁶⁰ Olyan mintával van dolgunk, mint a 28. halom itt elemzett urnájának esetében. Gallus 1934, Taf. VI. 2.

x tengelyre fűzött, egymással szembe forduló háromszögekből kialakuló „farkasfog” minta, ahol a háromszögek/rombuszok közötti üres sáv ilyen esetekben W-t formáz.

Az egymás mellé tett ábrázolásokból¹⁵⁶¹ nagyon jól látszik, hogy ezek is, akárcsak a fentebb említett jelenetsor,¹⁵⁶² egy egységes meglátást, egységes motívumkincset követ. Ennek a „rögzülésnek” olyasféle szerepe lehetett, mint az epikus költészetben az ismétlődő szófordulatoknak, mondatkapcsolatoknak. A recitálást, a történet mesélését, a történet ritmikáját adták meg; kicsit talán a körforgás monotonitását utánozva.

A néhány késő bronzkori ábrázolástól eltekintve a kutatás jelenlegi állapotában az állapítható meg, hogy ez a motívum főleg a Borostyán-út mentén és Dél-Németország területén terjedt el (1. és 2. térkép), ami az eddig elmondottakat is figyelembe véve nem meglepő. A Borostyán-út közép-európai szakaszán élő kora vaskori népek, legalábbis ami a Keleti-Hallstatt-kultúrát illeti, úgy látszik, hogy találtak egy közös és mindenki által használt, használható szimbólumot. Ez a késő bronzkori „vallási közösség” továbbfejlődését is jelentheti.

Ezzel a szimbólummal – aminek még számos darabja és minden bizonnyal változata található közöletlen leletek között – válik igazán érthetővé az a folyamat, ami az Urnamezős kultúra megjelenésével indult el, és ami a kora vaskor végeztével ér véget.

A disszertáció zárásaként még két különleges témára ki kell térnem. Az egyikre azért, mert különlegessége folytán kora vaskorunk legismertebb darabja, a másikra pedig azért, mert a kora vaskori fejlődést lezárja, ha úgy tetszik, betetőzi és kapcsolatai révén messzi tájak anyagával is rokonságot mutat.

III. 4.1. A hasfalvi korong

A ma már Ausztriához tartozó Hasfalván (Haschendorf) előkerült tárgy nem kapcsolódik szorosan disszertációm tárgyához. Mégis, mivel Hasfalva a Soproni-hegység déli lábainál található ezért néhány szóban, így a dolgozat vége felé meg kell emlékeznem róla. A Soproni Múzeumban őrzött tárgy annyira különleges, hogy könyvtárnyi irodalom említi meg. Majdnem pontos mása a svédországi *Balkåkra* melletti mocsárból került elő.¹⁵⁶³

¹⁵⁶¹ Eibner-Persy 1980, Taf. 114-115.

¹⁵⁶² Cf. 1455. jegyzet

¹⁵⁶³ Kossack 1997, 501.

Az előkerülése óta eltelt kicsivel több, mint egy évszázad alatt – az első közléseket is beleértve¹⁵⁶⁴ – nagyon sok ötlet született a datálására és a funkciójára vonatkozóan is. Ezeket jól és áttekinthetően összegyűjtötték néhány éve, így itt eltekintek a bővebb ismételtsüktől.¹⁵⁶⁵ Arra azonban mindenképpen föl kell hívnom a figyelmet, hogy a Karl Kaus és kedves neje Margarete által közölt térkép¹⁵⁶⁶ jól mutatja a Borostyán-út „kritikus” pontjait és azt is, hogy az Appennin-félsziget déli felétől, a „Levantei útvonalon” a Közel-Kelet is csatlakozási pont lehet.

A korong lelőhelye mellett az 1990-es évek végén hitelesítő ásatást végeztek, aminek eredményei alapján a fiatalabb Urnamezős kortól a római korig terjedő mintegy 1000 éves időszak alatt folyamatos tevékenységet igazoltak a területen, ezért az ásatók egy kultuszközpont létezését feltételezik.¹⁵⁶⁷ Ebben az esetben a korong a delphoi Apollón-templomban „található” világköldök (Omphalos) analógiája lenne.¹⁵⁶⁸ Az „északi mitológiában” a Napnyugta helyén áll a Nap fája, amit a világ közepeként is ismernek (utóbbi esetben ez Yggdrasil).¹⁵⁶⁹ Ez tehát az a pillanat – ha az idő síkját nézzük – amikor fordul a világ, az átmenet a fény és a sötétség, az élet és a halál között.

A legújabb vizsgálatok alapján a svédországi darabbal azonos műhelyben készült tárgyat egy már az iparszerű, kereskedelmi célú termelést is ellátni képes helyen, feltehetőleg Itáliában készítették.¹⁵⁷⁰

Itt most tovább nem szövöm a gondolatot. Az talán már ennyiből is látszik, hogy egy igazán unikális lelet, távolra mutató párhuzamokkal, tisztázni egészen biztosan nem segít a kora vaskori vallásosságról, rítusokról kialakult képet. Mindezek ellenére úgy gondolom, hogy a soproni ábrázolások értelmezését nem lehet a hasfalvi korong említése nélkül elvégezni.

III. 4.2. Epilógus, a regölyi leletek értelmezése, a kora vaskori folyamatok szintézise

A regölyi feltárások alapján bizonyosnak látszik, hogy legalábbis a Dunántúl déli területein egy nagyon intenzív kisázsiai kapcsolatokkal rendelkező nép(csoport) telepedett

¹⁵⁶⁴ Bünker 1914

¹⁵⁶⁵ Kaus 2012, 312. Tabelle 1.

¹⁵⁶⁶ Kaus 2012, 313. Abb. 6.

¹⁵⁶⁷ Kaus 2012, 308.

¹⁵⁶⁸ Kaus 2012, 315.

¹⁵⁶⁹ Forsgren 2010, 112.

¹⁵⁷⁰ Szabó et al. 2017, 439.

meg¹⁵⁷¹ a Ha C időszak végén. Helytállónak tartom azt a megállapítást is, hogy ezt a csoportot az ókori forrásokban szereplő Pannonia névadóinak, a pannonoknak tartjuk.¹⁵⁷² Nem elhanyagolható, hogy a kutatás végre fölismerte létezésüket. Az a dél-dunántúli kevert anyag ugyanis, ami se nem jellegzetesen Hallstatt, se nem egészen szkíta, talán egy „kereskedelmi” láncolat egyik legjelentősebb eleme lehet.

Már az 1930-as években fölfigyelt arra a kutatás, hogy a Mediterráneum és a Kárpát-medence nyugati területei között van valamiféle kapcsolat, de az összekötő lánc egyik szeme akkor még hiányzott.¹⁵⁷³ A kutatás mára már a Bosut III-Basarabi komplexumot illeszti be erre a hiátusra, mely egészen a karintiai Frögig elterjesztette sajátos motívum- és mintakincsét.¹⁵⁷⁴ Nem elképzelhetetlen, hogy a Kr.e. 7. század második felében közvetlenül Kisázsia felől érkező betelepülési hullám¹⁵⁷⁵ összefüggésben állt a Bosut-Basarabi elemek nyugat felé történő terjedésével. A késő bronzkor végétől egyre szorosabb kapcsolatban lévő Szlovénia – Al-Duna – Vergina vonalon¹⁵⁷⁶ (sőt egészen a Kaukázusig elérnek a szálak!)¹⁵⁷⁷ legalábbis ekkor egy kisebb törés jelentkezik. Ez az Argonauták útja lehet. Ez a törés időben egybeesik a regölyi anyagot hozó csoport északnyugati irányú terjeszkedésével. Az biztos, hogy a Kr.e. 7. század végére keltezhető regölyi anyag nem szkíta közvetítéssel jut el a Dunántúlra.¹⁵⁷⁸

Nagyon valószínű, hogy egy etnikailag sokszínű, a szkíták elől Urartun át Phrügiába, majd Lüdiába vonuló, kimmerekkel erősen kevert népességről van szó.¹⁵⁷⁹ A leletanyag párhuzamai a Kr.e. 9-7. század közötti időből Belső-Ázsiából, Kazahsztánból, a késő Andronovo kultúra időszakából, a Karaszuk-kimmer kulturális történeti közösség területéről ismertek.¹⁵⁸⁰ Ez pedig azt jelenti, hogy a kimmerek keleti ágának déli irányú elmozdulása indít népmozgást (a Kr.e. 9. század környékén), aminek hatása Nyugat-Magyarorszáig, sőt Heuneburgig elér.¹⁵⁸¹ Időrendileg ez tökéletesen összevág azzal a mozgással, amit a kora

¹⁵⁷¹ Szabó-Fekete 2011, 48.

¹⁵⁷² Szabó-Fekete 2011, 49.

¹⁵⁷³ Gallus 1934, 40.

¹⁵⁷⁴ Nebelsick 1992, 349.

¹⁵⁷⁵ Szabó-Fekete 2011, 49.

¹⁵⁷⁶ Teržan 1990, 23.

¹⁵⁷⁷ Pontosan a Pécs-jakabhegyi „kevert” anyag alapján: „*The latter finds give evidence of an entire sphere of such customs of placement of weapons in graves extending to the Caucasus mountains and the region towards the Urals, if not further, dated to the 9th century.*” Teržan 1990, 25. Itt kell megjegyezni, hogy az európai Hallstatt-kultúra és a Kaukázus (Transzkaukázus) kapcsolatára már Gallus Sándor is föl hívta a figyelmet. Gallus 1934, 46. Véleményem szerint ennek a folyamatnak jóval korábbi előzményei vannak (lásd a megelőző fejezeteket).

¹⁵⁷⁸ Fekete – Szabó 2015, 276.

¹⁵⁷⁹ Fekete – Szabó 2015, 284.

¹⁵⁸⁰ Szabó 2015a, 292.

¹⁵⁸¹ Szabó 2015a, 296.

vaskor történeti kérdéseinél leírtam. Egy Ázsiából induló hullám kétfelé válik, egyik része északról kerül a Kárpátokat és minden valószínűség szerint az Arcos Edények Kultúrájából szakít magával elemeket. Déli ága maga előtt tol Bosut III-Basarabi elemeket, melyek az Argonauták útján és a Borostyán-úton elérik a Hallstatt-kultúra későbbi területét.

A regölyi geometrikus minták a Kaukázus és a Kobán vidéke felé mutatnak,¹⁵⁸² tehát nem zárhatjuk ki annak a lehetőségét, hogy a kora vaskorban (Regöly későbbi,¹⁵⁸³ mint a soproni anyag indulása) meglévő ábrázolások arra a vidékre mutassanak.

A Kr.e. 7. század második felében a Kárpát-medence északnyugati végében, ill. a Kárpátokon túl több Hallstatt település élete is véget ér; a leletanyag tanúsága szerint méghozzá erőszakosan. Ezek közül kiemelkedik Szomolány (Smolenice), ahol az ásatások alapján egyértelműen a Ha C2/D1 váltásának időszakában szűnik meg az élet.¹⁵⁸⁴ A feltárásból világosan kirajzolódnak az ostrom állomásai és az is, hogy a nyílhegyek legjobb párhuzamai Erdélyből származnak (fontos, hogy egyes darabok Velemből és a Ság-hegyről is előkerültek; talán itt is ostromokról lehet szó? – de öntőmintájuk is van ugyanakkor Velemből)¹⁵⁸⁵ Ezek párhuzamai azonban a Dnyeper középső folyása és a Volga alsó folyása felé mutatnak.¹⁵⁸⁶

Arra kívánok ezzel rámutatni, hogy a Kr.e. 7. században létezett egy jelentős szkíta-jellegűnek tartott terjeszkedés, ami azonban a Dunántúl déli területeit nem érintette, ugyanakkor az északi részeken sok település életének véget vetett. Ugyanaz a helyzet tehát, mint az asszír főváros Aššūr esetében (Qal’at Šerqat).¹⁵⁸⁷ Ez jelentősen bonyolítja a képet, ugyanakkor rávilágít arra, hogyan, mi mentén rendeződtek a Dél-Dunántúl és a Dunántúl viszonyai is a kora vaskorban.

A Sopron környékén előkerült anyag értelmezési spektrumát tehát egy újabb szűrővel kell kiegészíteni. Ezen keresztül szemlélve nézzük, hogy mit is mondhatnak nekünk az ábrázolások.

¹⁵⁸² Fekete – Szabó 2015, 279.

¹⁵⁸³ Regöly a Kr.e. 7. század második felére, utolsó harmadára tehető. Fekete – Szabó 2015, 271.

¹⁵⁸⁴ Hellmuth 2006, 201.

¹⁵⁸⁵ Hellmuth 2006, 196. Abb. 7. és 197. Abb. 8.; Miske 1907, 27., XXXI. és XXXVII. tábla

¹⁵⁸⁶ Hellmuth 2006, 199.

¹⁵⁸⁷ Hellmuth 2006, 193.

III. 5.1. Összefoglalás

„Természetesen nem mondtam el mindent. Így is túl sokat markoltam. Akárhol nyúltam az »anyagba«, ezer felől tekeredtek ujjamra a szálak, - hogyan kössek most, befejezésül tetszetős bogot belőlük?” – írja Ilyés Gyula a Puszták népében.¹⁵⁸⁸

A Sopron-Burgstallon és a Károly-magaslaton (Várishegy) előkerült figurális díszítésű urnák egész őskorunk egyik csúcspontját jelentik. Ennek okai között jelentős részben szerepelhet az a körülmény, hogy a Hallstatt-kultúra alapvetően békésnek és szakrálisnak volt számon tartva.¹⁵⁸⁹ Már maga az a tény, hogy az elmúlt nagyjából száz esztendő alatt sem került elő Magyarországon hozzájuk fogható lelet, jelzi különleges voltukat. Létrejöttüket egy nagyon szerencsés történelmi pillanatnak köszönhetik. A Kárpát-medencében, főleg annak nyugati felén, a kora vaskor idejére már évezredek óta folyamatosan rakódtak egymásra a különböző régészeti kultúrák. Ezek etnikai hovatartozását meghatározni ma még lehetetlen,¹⁵⁹⁰ de az egészen biztos, hogy kulturális hagyatékuk szervesen beépült a Burgstall anyagába. Munkám során elsődleges szempont volt szem előtt tartani, hogy „a tárgyi analógiák sorolása semmilyen célra nem vezet, csak nagyon általános és semmitmondó megfigyelésekhez.”¹⁵⁹¹

Disszertációmban a korai neolitikumtól kezdve tekintetem át a Kárpát-medence – különösen nyugati felének – történelmét a kora vaskor időszakának végéig. Ebből a perspektívából a késő bronzkorig górcső alá vettem a medencét körülvevő területek fontosabb történelmi eseményeit, a régészeti kultúrák mozgását, változásait.

A dolgozat készítése során szembesültem ugyanis egy problémával, amit másként nem láttam megoldhatónak. Ez a máig megoldatlan kérdés a Dunántúl északnyugati régiójának régészeti leletekben és a történelmi folyamatokban is látszódo „különállása” volt.

Ennek kezdete a neolitikum időszakába nyúlik vissza.¹⁵⁹² Károlyi Mária megállapítását erről, és Makkay János dinamikus diakronikus modelljét együttesen alkalmaztam. Az értekezés – mint arra a bevezetőben kitértem – egy új szemléletű megközelítés, lényegében a dinamikus diakronikus modellel végzett vizsgálat (módszertanilag, bár részleteiben még kidolgozatlan), aminek alapját a Károlyi Mária által fölvetett Rába-határ *terminus technicus* szolgáltatja.

¹⁵⁸⁸ Ilyés 1964, 332.

¹⁵⁸⁹ Bóna 1984, 174.

¹⁵⁹⁰ Etnikum és régészeti lelet általánosságban nem feleltethető meg egymásnak. Makkay 1998, 414.

¹⁵⁹¹ Horváth 2014, 200.

¹⁵⁹² Károlyi 2004, 53.

A kiindulási alapul választott, Patek Erzsébet által leírt, de soha pontosabban nem definiált Sopron-csoport¹⁵⁹³ anyaga ugyanis kapcsolódik, egyértelműen törés nélküli leszármazottja a megelőző korszak, a késő bronzkori Urnamezős kultúra hagyatékának.¹⁵⁹⁴

A késő bronzkori időszak alaposabb vizsgálatakor rajzolódott ki egy újabb, régebbi korszakra utaló gondolat: az Urnamezős korszak és a Halomsíros időszak¹⁵⁹⁵ között is kellett lennie rokoni szálaknak.¹⁵⁹⁶ Ezzel a kép azonban még mindig nem volt teljes. A soproni kora vaskori anyagot ennek ellenére sem, még ezekkel az előzményekkel sem lehetett magyarázni.

Az teljesen világos volt, hogy nem hagyhatók figyelmen kívül a sztyeppéről folyamatosan, kisebb-nagyobb, de leginkább alig-éppen érzékelhető népmozgások,¹⁵⁹⁷ amik a legkülönbözőbb útvonalakon és időszakokban – és ennek következtében a legváltozatosabb kulturális megnyilvánulásokként jelentkeztek – érték el a Kárpát-medencét.¹⁵⁹⁸ Az sem volt egyértelmű, a kutatás eddig legalábbis nem fektetett rá kellő hangsúlyt, hogy a Dunántúlon lezajló nagy és átfogó változásokkal, átalakulásokkal párhuzamosan Kelet-Magyarországon is hasonló folyamatok¹⁵⁹⁹ zajlottak le.¹⁶⁰⁰

Amikor tehát egy konkrét pontból kiindulva – a soproni ábrázolások – visszatekintünk, akkor a történeti folyamatok már egy rendkívül sokrétű, heterogén konglomerátummá állnak össze. Ez az összetett folyamat és egymásra rakódás Braudel klasszikussá vált elméletének fényében érthető meg igazán.¹⁶⁰¹ Ahhoz, hogy megértsük a kora vaskori Sopron környéki viszonyokat, szükségképpen ismernünk kell az elődeik, az Urnamezős kultúra életének mozgatórugóit. Ezek viszont visszautalnak a késő bronzkor nyitányára, a Halomsíros kultúra időszakára. Utóbbival viszont már a Kárpát-medencén kívüli világgal is nagymértékben számolni kell.

Itt megállhatnánk, ha a soproni ábrázolásoknak csak nyugati kapcsolataik lennének. Azonban, mint azt fentebb láttuk, a Balkán-félszigetről érkező hatások legalább olyan jelentősek. És ebben az esetben is a *longue durée* az, ami igazán fontos. A Bosut III-Basarabi kultúra területén már a Kr.e. 12-11. századokban átvezetett egy kelet-nyugat irányú útvonál,

¹⁵⁹³ Patek 1976, 3.

¹⁵⁹⁴ Patek 1976, 7.

¹⁵⁹⁵ Különösen a társadalom vezető rétegének tartott ún. *harcos elit* tekintetében. Kromer 1986, 43.

¹⁵⁹⁶ Metzner-Nebelsick 1997a, 93.

¹⁵⁹⁷ Makkay 2008, 13.

¹⁵⁹⁸ Ferenczi István már a késő rézkor – kora bronzkor átmenetének időszakában több, különböző sztyepei hullámot azonosít Erdélyben! Ferenczi 1997, 51.

¹⁵⁹⁹ Hogy ez a globális klíma megváltozásának eredménye-e, azt én eldönteni nem tudom, de minden bizonnyal annak is szerepe volt benne. Bóka 2008, 156.

¹⁶⁰⁰ A Koszider-horizont és az Apa-Hajdúsámson horizont egybeesése ennek talán a legérzékletesebb bizonyítéka. Dani et al. 2013, 34.

¹⁶⁰¹ Braudel 1958, 725. pp.

ami Észak-Itáliát és a Fekete-tenger vidékét kötötte össze.¹⁶⁰² Ennél a pontnál viszont már föl kell tenni a kérdést: miért olyan hasonló a késő bronzkor kezdetén a kelet-nyugat irányú (Argonauták útja) és az észak-dél irányú utak (Borostyán-út) által érintett területek története? A válasz valószínűleg az lehet, a késő bronzkort megelőző időkben nagyon hasonló kulturális identitású népcsoportok lakták a földrajzilag egymástól távol lévő zónákat.

Ennek igazolására természetes módon meg kellett vizsgálni a középső bronzkor időszakát. Nagy hangsúlyt fektettem a dunántúli középső bronzkorra, mert ebben az időszakban már látszottak azok a – mondjuk így ideológiai elemek – amik majd a Halomsíros kultúrában, illetve annak időszakától kezdve kapnak nagyobb szerepet. Ezért volt fontos, hogy az észak-dunántúli Mészbetétes Kerámia Kultúrája „levándorol” a Bánátba, ahol összeolvad a helyi elemekkel.¹⁶⁰³ Ezek az elemek pedig egy már korábban jól bejáratott „útvonalat” használtak. A Mészbetétes Kerámia Kultúrájának genetikus előde, a Zsinegdíszes kultúra, illetve annak a Kelet-Alpokban elterjedt változata,¹⁶⁰⁴ az Álsinegdíszes anyag¹⁶⁰⁵ eléri a mai Bosznia térségét¹⁶⁰⁶ – ha nem is nagy számban. Jól látható tehát, hogy a történeti folyamatok már a középső bronzkorunk elején is magukban hordozták a késő bronzkori hálózatok magvát. A Mészbetétes Kerámia Kultúrájának legelső csoportjai ugyanúgy, megkockáztatom, hogy ugyanazon az úton haladtak északnyugatról délkeletre,¹⁶⁰⁷ mint nagyjából ezer esztendővel később a Magyarád kultúra tagjai.

Fontos előzmény volt, hogy a kora-középső bronzkor váltásakor lejátszódó folyamat gyakorlatilag ugyanazt a kapcsolattartási zónát használja, mint a késő rézkor idején létrejött Baden komplexum.¹⁶⁰⁸ Innen pedig már a dunántúli kora¹⁶⁰⁹ és középső rézkor időszakában biztosan létező zóna, a későbbi Borostyán-út nyomvonala is látszódott.¹⁶¹⁰

Pusztán tehát a *longue durée* miatt az valószínűsíthető, hogy a Kárpát-medence nyugati felén, az Alpok előterében egy viszonylag keskeny sávban évezredek óta jelentős az észak-déli tengely mentén a kultúrák kapcsolattartása, néhány esetben keveredése egymással. Ez legkésőbb a Baden kultúra késő rézkori időszakától kezdve azt eredményezi, hogy

¹⁶⁰² Kašuba 2008, 214.

¹⁶⁰³ Szentmiklósi 2006, 230.

¹⁶⁰⁴ Szabó 2009b, 60-62.

¹⁶⁰⁵ Szabó 2010, 112.

¹⁶⁰⁶ Kiss 2013, 70.

¹⁶⁰⁷ Bándi 1967, 26.

¹⁶⁰⁸ Podborský 1989, 55.

¹⁶⁰⁹ De már a neolitikum időszakától kezdődően is ezt a nyomvonalat használhatták a Kárpátoktól északra. Mateiciucová 2003, 308. Abb. 12.

¹⁶¹⁰ Károlyi 1992, 1. tábla 2.

Anatólia¹⁶¹¹ és a (Dél-)Balkán (Görögországig)¹⁶¹² valamiféle hatással van a Kárpátokon belül élő népekre. Ennek a hatásnak a mértékéről lehet vitatkozni, de eltagadni nem lehet.

Ahogy a neolitikumtól kezdődően rakódtak egymásra a különböző régészeti kultúrák hagyományai,¹⁶¹³ úgy kell egyre differenciáltabb és differenciáltabb szemléleteket kialakítanunk. Sopron kapcsán nemcsak a Borostyán-út szerepe a fontos, hanem az Argonauták útjáé is – bármennyire is „messze” legyen első ránézésre Soprontól.

Az *al-dunai folyosó* szerepét talán a legnehezebb megérteni a különböző korszakokban. Kétségtelen, hogy legjobban a rézkorunk végén, a Gödörsíros népesség Kárpát-medencébe érkezésekor látszik nyomvonala.¹⁶¹⁴ Igazi jelentősége azonban nemcsak az, hogy „utat” nyit a Kárpát-medence belső területei felé – bár az al-dunai eredetűnek is tartott Hunyadihalom-kultúra éppen ezt használja ki¹⁶¹⁵ – hanem, hogy a Fekete-tenger előterében dél felé is nyitott.¹⁶¹⁶ Amennyire meg lehet ítélni, ezt a szerepét a kora bronzkorban is betöltötte – gondoljunk csak a proto-Nagyrev¹⁶¹⁷ kultúra és a Somogyvár-Vinkovci kultúra esetére.¹⁶¹⁸ Ezért nem meglepő Joseph Maran gondolata, amikor arról értekezik, hogy a késő bronzkori nagy kulturális egység az valójában a kora bronzkorban kialakult alapokon nyugszik.¹⁶¹⁹

A soproni ábrázolások kapcsán tehát a két legfontosabb út szerepét már el lehet helyezni egymáshoz és Sopron térségéhez viszonyítva. De ezeknél messzebb kellett tekinteni, különösen a késő bronzkor időszakában. Talán éppen azért, mert addigra már évezredek óta ugyanazokat a térségeket kötötték össze ezek a zónák, és mert a különböző régiókban a sztyeppei népmozgások hatására javarészt indo-európai nyelvű népek élhettek, így a késő bronzkorra „közeledtek” egymáshoz a távoli vidékek. Ezt a közeledést a nagyon hasonló motívum kincset használó régészeti leletek egyértelműen jelzik.¹⁶²⁰

Sarkalatos pont mindezek során az eszmetörténet, a távoli vidékeken élők hasonló gondolkodása, mitológiája. Ami vagy azért alakult úgy, ahogy, mert egy közös gondolati

¹⁶¹¹ Vagy éppen a Sínai-félszigetig érnek a szálak: Horváth 2009, 115.

¹⁶¹² Horváth 2009, 116.

¹⁶¹³ Ami egyáltalán nem biztos, hogy különböző népeket jelentett, sőt! Bonyhád példáján jól látható, hogy a régészeti anyag átalakulása révén különböző elnevezéssel illetett fejlődési fázisok a valóságban ugyanannak a népnek más és más korszakokban élt tagjait fedik. Szabó 2010, 112.

¹⁶¹⁴ Kaiser – Winger 2015, 116. Fig. 1.

¹⁶¹⁵ Nikolova 1999, 339.

¹⁶¹⁶ Nikolova 1999, 339.

¹⁶¹⁷ Szabó 1992, 83.

¹⁶¹⁸ Kalicz-Schreiber – Kalicz 1999, 85.

¹⁶¹⁹ Maran 2007, 6.

¹⁶²⁰ Bár a leletek nem annyira hagyományörzőek, mint a nyelv (Makkay 1998, 415.), de az fontos, hogy a jelek, szimbólumok, ha el is tűnnek a tárgyakról, még nem biztos, hogy az emberi emlékezetből is kihálnak. Károlyi 2004, 70.

körből származtak (az indo-európaiak szétraajzása) vagy azért mert évezredekken keresztül hatottak egymásra Európa különböző régiói. Itt külön ki kell emelni a Szegvár-Tűzkövesen előkerült Sarlós-istent ábrázoló idolt.

Akár a mezopotámiai, akár a görög mítoszhoz kapcsoljuk, magyarázzuk általuk, a lényeg az, hogy a Kárpát-medencében is megjelenik az ábrázolása. Ez azért nagyon fontos, mert a legkorábbi megjelenítés és a mítosz első lejegyzése között évezredek teltek el! Ez még akkor is igaz, ha mezopotámiai eredetűnek tartjuk a mítosz – mondjuk úgy – hogy ősváltozatát, hiszen a Tisza-kultúra keletezése Kr.e. 5000 – 4500 közé esik¹⁶²¹ (többek között a kulturális párhuzamok alapján). Az, hogy a Közel-Keleten sokáig ábrázolták még ez után is a Kronos-szerű alakot, arra mutat, hogy a mítosz igenis élt még ott, nagyjából ezer évvel a Tisza-kultúra után.¹⁶²² A Gasszul-kultúra területéről több, sarlóval ábrázolt idol is előkerült,¹⁶²³ ami azért is érdekes, mert a Baden kultúra „hal/bárka – alakú” jellegzetes edényei közül számos párhuzamot találni éppen ebben a kultúrában.¹⁶²⁴

Ez a sokáig élő mítosz, pontosabban az, hogy egy-egy történet évezredekkel és népmozgásokat túl él, arra mutat, hogy a kora vaskor értelmezésekor sem hagyhatjuk figyelmen kívül ezt a tényt. Amikor tehát a kora vaskori ábrázolásokról beszélünk, akkor nemcsak azért célszerű legalább tallózás szintjén áttekinteni a történeti előzményeket, mert minden kultúra egymásra rakódik egy adott területen, hanem azért is, mert az adott népesség mondái, mítoszai – de akár meséi is – évezredekig megmaradhatnak.

A kora vaskorban a Kárpát-medence keleti felébe¹⁶²⁵ és az Argonauták-útján egészen az Alpok belső területéig elérő keleti népeket antropológiai jegyeik a sztyeppéhez és a korabeli görögséghez kötik.¹⁶²⁶ Ez az „áramlat” a mai Szlovénia térségében keresztezi, keresztezte a Borostyán-út nyomvonalát; természetesen a késő bronzkori hálózatok „infrastruktúráját”, vagy még helyesebb azt mondani, hogy kialakult kapcsolatrendszerét a legteljesebb mértékig kihasználva.¹⁶²⁷

Sopron térsége tehát főleg a Borostyán-út közelsége miatt részesülhetett, többszörös áttételeken keresztül, a kora vaskorra nyitottá váló világ hatásaiból. Gallus Sándor 1934-ben fölített kérdéseire javarészt ezen ismeretek fényében válaszolhatunk.

¹⁶²¹ Raczkó 1988, 50.

¹⁶²² Makkay 2005, 95. (Makkay János a magyarországi leletekre következetesen a rövid kronológiát használja, így nála a Tisza-kultúra élete egybeesik a Gasszul-kultúráéval!)

¹⁶²³ Makkay 2005, 95.

¹⁶²⁴ Horváth 2009, 115.

¹⁶²⁵ Zoffmann 2001, 56.

¹⁶²⁶ Trachsel 1999, 201.

¹⁶²⁷ Mason 1999, 146.

„*Megismerve a soproni Burgstall rajzanyagának heterogén alkatelemeit, főkérdésként az a probléma vetődik fel, hogy miképpen kerültek ezek az alkatelemek éppen így és nem másképp egymás mellé?*”¹⁶²⁸ Azok a határozott történelmi események, amiket Gallus említ,¹⁶²⁹ bár azokat a maguk teljességében nem bontotta ki, azok a fentebb elmondottak voltak. A neolitikum megjelenésétől, a késő neolitikum alatt Anatólia felől érkező hatással a Lengyel-kultúrába, a kora- és főleg a középső rézkori Balkán felől jövő áramlattal, a késő rézkor alatt szintén Anatólia és a Sínai-félsziget, a Közel-Kelethez köthető kapcsolatokkal, majd a kora- és a középső bronzkorban a sztyeppéről érkező népekkel együtt, bezárólag a késő bronzkor alatt kialakuló első európai egységgel.

„*Miképpen ismerkedik meg a soproni Burgstall népe az » északi réteg «-gel?*”¹⁶³⁰ Erre a válasz az lehet, hogy a kora vaskorban a sztyeppéről érkező népek nemcsak az Al-Duna mentén (lásd fentebb Szlovénia példáját) mentek nyugatnak, hanem a Kárpátok északi előterében is, esetleg éppen a Dunántúl északi részén,¹⁶³¹ a Duna¹⁶³² és talán-talán az Ikva-völgyét is használva.¹⁶³³ Ez az általam északinak nevezett ág nagyon valószínű, hogy a Kárpátoktól északra élő népelemeket is szakított magával, amikor a közép-európai régióba ért. Nagyon hasonló a kép tehát, mint a késő bronzkorunk elején volt, amikor az addig létező kapcsolatot az Északi Bronzkor és a Kárpát-medence között majd a Halomsírosok szakítják meg egy kis időre.¹⁶³⁴

„*Mi az útja a balkánfélszigeti [sic!] hatásoknak?*”¹⁶³⁵ Az északi ággal párhuzamosan¹⁶³⁶ a Kárpátoktól délre is megindul valamiféle népességmozgás: ez lesz az, ami a Bosut III-Basarabi elemeket eljuttatja a Dráva-Száva völgyében nyugatra. Itt is több hullámról beszélhetünk, hiszen a Svájc területére került leletek már akár a Duna-vidékről származó cserekereskedelem emlékei,¹⁶³⁷ akár közvetlenül a sztyeppéről származó darabok, mindenképpen azt mutatják, hogy a Kr.e. 9. században már számolni kell kelet-európai elemek megjelenésével a Dunántúl területén.¹⁶³⁸ A balkáni hatások tehát azon felül, hogy a

¹⁶²⁸ Gallus 1934, 52.

¹⁶²⁹ Gallus 1934, 52.

¹⁶³⁰ Gallus 1934, 52.

¹⁶³¹ Ez volt a helyzet a kora bronzkorban is! Bátora 1991, 92.

¹⁶³² A Mezőcsát-csoport hatása Tatabánya térségéig ér el Magyarországon. Kemenczei 1996, 127.

¹⁶³³ A Mezőcsát-csoport Kárpát-medencei megjelenése után néhány évtizeddel talán már a Kisalföldön is megjelennek keletiekhez köthető elemek. Kemenczei 2010, 114.

¹⁶³⁴ Szabó 1995, 83. A virágzó kapcsolat végét tehát az Apa-Hajdúsámson (BIIIa) horizont jelenti – lásd fentebb!

¹⁶³⁵ Gallus 1934, 52.

¹⁶³⁶ A svájci leletek kapcsán is feltételezik az északi útvonal szerepét; ez egy jelentős igazolása lenne annak, hogy az északi útvonal is egy idő után délre fordul. Trachsel 1999, 201.

¹⁶³⁷ Trachsel 1999, 201.

¹⁶³⁸ Szabó 1988, 91.

helyi, balkáni emlékanyagot közvetítik a Hallstatt-kultúra fejlettebb időszakában,¹⁶³⁹ hozhatnak magukkal keleti, sztyeppei elemeket is.¹⁶⁴⁰ Ez, a keleti elemek mozgásba hozó hatása lehetne a magyarázat arra, hogy miért indul el egyáltalán a Bosut III-Basarabi kultúra. Nem lehet véletlen, hogy a szlovéniai késő bronzkor időszakában nagyon ritka a sírokban a fegyvermelléklet, szinte szigetszerűen elkülönülő csoportok látszanak, és amelyek sírban van fegyver, ott általában kimmer lószerszám, vagy kimmer-jellegű anyag is megjelenik.¹⁶⁴¹ Ne felejtjük el, hogy amiként Vaskeresztes példáján is kiválóan látszik, a Kárpát-medencétől délebbre fekvő területek anyagát a keleti Hallstatt-kultúra nemcsak átveszi és másolja, hanem a helyi ízlésnek és hagyományoknak megfelelően át is formálja.¹⁶⁴²

„*Mi a szerepe az esetleges helyi hatásoknak?*”¹⁶⁴³ A dunántúli Urnamezős anyagban föltűnő lelethiány mutatkozik a Fertő-tótól nyugatra eső területen.¹⁶⁴⁴ Mégis éppen itt, a Soproni-hegység területén jelenik meg legkorábban a Hallstatt-kultúra.¹⁶⁴⁵ Ha a „helyi hatás” alatt Gallus a Sopron környéki Urnamezős anyagra gondolt, akkor a kérdésre nehezen tudunk felelni, hiszen nagyon valószínűtlen, hogy a kultúra egész élete alatt gyéren lakott területen a kora vaskorban hirtelen a legsűrűbb földvár-hálózatot hozza létre egy, a helyi alapokon nyugvó kultúra.¹⁶⁴⁶ Ha más értelemezés szerint tekintünk a „helyi elemekre”, akkor azt látjuk, hogy a némi Urnamezős hatás mellett (a földvár és a temető legkorábbi időszaka a Ha B3-ra esik, ami a Kr.e. 9. századnak feleltethető meg)¹⁶⁴⁷ megjelennek kelet-balkáni elemek is (Bosut III-Basarabi), Közép-Európa északi részéről származók is.¹⁶⁴⁸ De látható az is, hogy a Ha B időszak végén a Stillfried-csoport területéről észak felé érkezik néhány olyan elem, ami alakítja a helyi hagyományokat.¹⁶⁴⁹ Nemcsak az északi ág fordulhat tehát délre, hanem a déli is északra. Ha mindezeket figyelembe vesszük, akkor jól látható, hogy a Sopron környéki lakosság a korszakban föllendülő kereskedelmi utak és kereskedelmi kapcsolatok konjunktúráján tartotta kezét.

„*Mi az értéke a Transkaukaszban [sic!] felfedezett analógiáknak?*”¹⁶⁵⁰ Ez talán a legérdekesebb kérdés, mindazonáltal a legkevésbé kielégítően megválaszolható is egyben. A

¹⁶³⁹ Száraz 2000, 289.

¹⁶⁴⁰ Szabó 1988, 91.

¹⁶⁴¹ Teržan 1990, 24.

¹⁶⁴² Fekete 1988, 151.

¹⁶⁴³ Gallus 1934, 52.

¹⁶⁴⁴ Patek 1976, 3.

¹⁶⁴⁵ Patek 1976, 3.

¹⁶⁴⁶ Patek 1976, 3.

¹⁶⁴⁷ Patek 1976, 7.

¹⁶⁴⁸ Kniesel 2010, 111.

¹⁶⁴⁹ Lengyel 1959, 167.

¹⁶⁵⁰ Gallus 1934, 52.

Gallus által hivatkozott Helenendorfban előkerült anyag valóban mutat hasonlóságot a soproniak stílusával.¹⁶⁵¹ De a lelőhely olyan kevésbé kutatott, hogy jelenleg semmilyen igazán konkrét kapcsolat nem látszik. Mégis, az Ešeriből előkerült kettős lófejábrázolás¹⁶⁵² arra utal, hogy valamilyen kisebb csoport mozgásával számolnunk kell a Kaukázustól közvetlenül délre eső régió irányából is.

Az általam tárgyalt anthropomorf ábrázolások és figurális díszek jelentéstartalma ezekkel a történeti folyamatokkal együttesen értelmezendő. Az talán kevésbé meglepő, hogy temetkezésekben előkerülő rajzok kapcsán leginkább a feltámadás gondolata, az örök élet utáni vágyakozás fogalmazódik meg. Föl kell ugyanakkor hívnom a figyelmet arra, hogy ez, megjelenített mítoszok formájában, a hazai anyagban, de talán-talán az európaiban is, először történik meg viszonylag egyértelmű alakban! Ha korábban hittek is a túlvilági életben, annak ábrázolásai nem ilyen, összefoglaló és egymásra ráerősítő formákban jelentek meg. A kora vaskor hajnalán jutott el az emberiség – legalábbis Közép-Európában – arra a szintre, hogy ezeket a formákat együtt használja, tehát együtt is értelmezze. Különösen a Burgstall 27. tumulusának figurális urnáján (a szövés-fonás jelenete) látható *Vogelbarken* alakú nyüstrúd tekintetében látható ez az összemosódás.¹⁶⁵³ Itt már nemcsak arról van szó, hogy a teremtet ember egy része magában hordozza az istenit,¹⁶⁵⁴ hanem az elhunyt személy egy része önnön valójában isteni, tehát örökéletű.¹⁶⁵⁵ A szellemtörténetnek ez a foka egy egészen új korszak nyitánya lesz.

Dolgozatom formájának éppen emiatt a rendkívül sokrétű összetettség miatt választottam a fentebb ismertetett struktúrát. Amikor a kora vaskori ábrázolásokra tekintünk, akkor egy kis ablakon keresztül nézünk a 2800 évvel ezelőtti múltba. De ahhoz, hogy ez a múlt, ez a pillanatfelvétel kialakuljon, ahhoz sok ezer év egymásra rakódása, egymásra hatása kellett. A Várhelyen és a Károly-magaslaton előkerült figurális díszítésű urnák a kor közép-európai emberének talán legelvontabb gondolatait fogalmazzák meg a maguk egyszerűnek tartott módján. Viszont éppen azért mert egyszerű, fel kell tételeznünk, hogy eddigre már letisztultak annyira az egyes gondolatok, mítoszok, hogy elég volt csak egy-egy jelenetet megjeleníteni belőlük, hogy az adott közösség minden tagja pontosan és világosan értse azt. Napjaink európai kultúrájának alapjai ebben az időszakban alakulnak ki, így ezek az ábrázolások, ez a milió jelenti azt az origót, amiből el lehet indulni.

¹⁶⁵¹ Rösler 1902, 158. az alsó kép

¹⁶⁵² Ivantchik 2001, 253.

¹⁶⁵³ „Auch hier wird die Szenerie durch ein religiöses Symbol charakterisiert, nämlich durch den Litzenstab in Form der Vogelbarke.” Huth 2017, 179.

¹⁶⁵⁴ Ahogy számos teremtetéstörténetben agyagból/földből gyúrnák az első embert. Makkay 2005, 85. pp.

¹⁶⁵⁵ Rohde 1929, 141.

Rövidítések jegyzéke*

ABSA	The Annual of the British School at Athens, London
ActaArchHung	Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae, Budapest
Acta Medica Lithuanica	Lithuanian Academy of Sciences, Vilnius University and Institute of Oncology, Vilnius
ActaMusPap	Acta Musei Papensis, Pápai Múzeumi Értesítő, Pápa
AJA	American Journal of Archaeology, New York
AJP	The American Journal of Philology, Baltimore
Annales	Annales. Économies, Sociétés, Civilisations, Lyon
AntTan	Antik Tanulmányok, Budapest
Antiquity	Antiquity. A Quarterly Review of Archaeology, Cambridge
Anthrop.Közl	Anthropológiai Közlemények, Budapest
Archaeologia Polona	Institute of Archaeology and Ethnology of the Polish Academy of Sciences, Varsó
ArchÉrt	Archaeológiai Értesítő, Budapest
ArchHung	Archaeologia Hungarica, Budapest
ArchKorr	Archäologisches Korrespondenzblatt, Mainz
Arrabona	Arrabona. A Győri Xántus János Múzeum Évkönyve, Győr
AlbaRegia	Alba Regia – a Szent István Király Múzeum Évkönyve, Székesfehérvár
ArchVest	Arheološki Vestnik Znanstvenoraziskovalni center Slovenske akademije znanosti in umetnosti, Ljubljana
Balcanica	Balcanica. Annuaire du Comité Interacadémique de Balkanologie du Conseil des Académies des Sciences et des Arts de la R.S.F.Y. et de l'Institut des Etudes Balkaniques, Belgrád
BARIntSer	British Archaeological Reports International Series, Oxford
BICS	Bulletin of the Institute of Classical Studies, London
BpR	Budapest Régiségei, Budapest
BRGK	Bericht der Römisch-Germanischen Kommission
Classical Philology	Classical Philology, Chicago
CommArchHung	Communicationes Archaeologicae Hungariae, Budapest
Current Anthropology	Current Anthropology, Chicago
Dacia	Dacia. Revue d'archéologie et d'histoire ancienne, Bukarest
DissPann	Dissertationes Pannonicae, Budapest
Documenta Praehistorica	Documenta Praehistorica, Ljubljana University, Ljubljana
DuDolg	Dunántúli Dolgozatok, Pécs
Ethnographia	A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata, Budapest
EurAnt	Zeitschrift für Archäologie Eurasiens, Mainz
FolArch	Folia Archaeologica, Budapest

* A közismert folyóiratok rövidítéseit Tulok 1984 alapján adom.

Folklore	Folklore. The Journal of the Folklore Society, London
FontArchHung	Fontes Archaeologici Hungariae, Budapest
FÖ	Fundberichte aus Österreich, Bécs
Germania	Germania. Anzeiger der Röm.-Germ. Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts, Mainz
Gesta	A Miskolci Egyetem Történettudományi Intézetének elektronikus folyóirata
Glotta	Glotta. Zeitschrift für Griechische und Lateinische Sprache, Göttingen
Godišnjak	Centre for Balkan Studies of the Academy of Sciences and Arts of Bosnia and Herzegovina, Szarajevó
Hesperia	The American School of Classical Studies at Athens, Athén
HOMÉ	A Herman Ottó Múzeum Évkönyve, Miskolc
JAMÉ	A Nyíregyházi Jósza András Múzeum Évkönyve, Nyíregyháza
JHS	Journal of Hellenic Studies, London
Journ.Anthro.Arch	Journal of Anthropological Archaeology, Amszterdam
JPMÉ	A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve, Pécs
JRGZM	Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz
KEMMK	A Komárom-Esztergom Megyei Múzeumok Közleményei, Tata
MAGW	Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien, Bécs
MCA	MATERIALE ŞI CERCETĂRI ARHEOLOGICE, Bukarest
MFME-StudArch	A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve – Studia Archaeologica, Szeged
MittArchInst/Anteus	Mitteilungen des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften, Budapest
Múzeumi és Könyvtári Értesítő	A múzeumok és könyvtárak országos főfelügyelőségének és országos tanácsának hivatalos közlönye
Opusc.Arch.	OPVSCVLA ARCHÆOLOGICA, Zágráb
Opuscula Romana	Annual of the Swedish Institute in Rome, Róma
ŐL	Ősrégészeti Levelek, Budapest
PamArch	Památky Archeologické, Prága
PBF	Prähistorische Bronzefunde, Stuttgart
PPS	Proceedings of the Prehistoric Society, Cambridge
PZ	Prähistorische Zeitschrift, Berlin
RGF	Römisch-Germanische Forschungen, Berlin
Savaria	Savaria – a Vas Megyei Múzeumok Értesítője, Szombathely
SEA	Specimina Electronica Antiquitatis, Pécs
SlovArch	Slovenská Archeológia, Pozsony
SMK	Somogyi Múzeumok Közleményei, Kaposvár
Starinar	Starinar, Belgrád
Studia Comitatus	Studia Comitatus, Budapest

Tisicum	A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Múzeumok Évkönyve, Szolnok
UPA	Universitätsforschungen zur prähistorischen Archäologie, Bonn
VAMZ	Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu, Zágráb
VMMK	Veszprém Megyei Múzeumok Közleményei, Veszprém
WMMÉ	A Wosinszky Mór Múzeum Évkönyve, Szekszárd
ZM	Zalai Múzeum, Zalaegerszeg

Felhasznált irodalom

Ahl 1982

Ahl, Frederick M.: Amber, Avallon, and Apollo's Singing Swan. *The American Journal of Philology* 103,4(1982) 373-411.

Aiszkhülosz

Aiszkhülosz: Heten Théba ellen. Ford.: Jánosy István. In: *Aiszkhülosz drámái. A világirodalom klasszikusai új sorozat.* Szerkesztő: Domokos János. Európa Könyvkiadó, Budapest 1985.

Ajpin 2002

Ajpin, Jeremej: *Szüzanya véres havon.* Ford.: Nagy Katalin. Magyar Napló, Budapest 2002.

Amzallag 2009

Amzallag, Nissim: From Metallurgy to Bronze Age Civilizations: The Synthetic Theory. *AJA* 113(2009) 497-519.

Anthony 1986

Anthony, David W.: The „Kurgan Culture” Indo-European Origins and the Domestication of the Horse: A Reconsideration. *Current Anthropology* 27,4(1986) 291-313.

Anthony 2007

Anthony, David W.: *The Horse, the Wheel and Language. How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World.* Princeton University Press, Princeton-Oxford 2007.

Antonaccio 1995

Antonaccio, Carla M.: *An Archaeology of Ancestors. Tomb Cult and Hero Cult in Early Greece.* Rowman & Littlefield, Boston 1995.

Antoniewicz 1966

Antoniewicz, Jerzy: Tribal Territories of the baltic Peoples in the Hallstatt-La Tène and Roman Periods in the Light of Archaeology and Toponymy. In: Antoniewicz, J. – Jaskanis, J. – Odoj, R. (eds.): *Acta Baltico-Slavica IV. – Archaeological Research on North-Eastern Poland and Eastern Europe. VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Prague*, 1966. Białystok Scientific Society. Białystok 1966. 7-29.

Assmann 2004

Assmann, Jan: *A kulturális emlékezet. Írás, emlékezés és politikai identitás a korai magaskultúrákban*. Ford. Hidas Zoltán. Atlantisz Könyvkiadó, Budapest 2004.

Augstein 2013

Augstein, Melanie: Gräber – Orte der Lebenden und der Toten, Medien der Kommunikation. In: Karl, Raimund – Leskovar, Jutta (eds.): *Interpretierte Eisenzeit. Fallstudien, Methoden, Theorie*. Tagungsbeiträge der 5. Linzer Gespräche zur interpretativen Eisenzeitarchäologie. Studien zur Kulturgeschichte von Oberösterreich, Folge 37. Linz 2013, 107-122.

Balen 2005

Balen, Jacqueline: Kostolački horizont na Vučedolu – The Kostolac Horizon at Vučedol. *Opusc.Arch.* 29(2005) 25-40.

Balen-Letunić 2004

Balen-Letunić, Dubravka (ed.): *RATNICI na razmeđu Istoka i Zapada: starije željezno doba u kontinentalnoj Hrvatskoj / Warriors at the crossroads of East and West / Krieger am Scheideweg zwischen Ost und West*. Arheološki Muzej u Zagreba, Zagreb 2004.

Bánda 1964

Bánda Gábor: Data to the Early and Middle Bronze Age of Northern Transdanubia and Southern Slovakia (Some Problems of the Tokod Group). *AlbaRegia* 4-5(1963-1964) 18-20. tábla, 65-71.

Bánda 1967

Bánda Gábor: A dél-dunántúli mészbetétes edények népe kultúrájának elterjedése és eredete. *Dunántúli Dolgozatok* 4. Pécs, 1967.

Bándi 1972

Bándi Gábor: A mészbetétes edények népe észak-dunántúli csoportjának kialakulása és eredete. *VMMK* 11(1972) 41-58.

Bándi 1981

Bándi Gábor: Kulturális és etnikai korszakváltás a Kárpát-medence korai bronzkorának kezdetén. *Savaria* 15(1981)[1988] 121-127.

Bándi 1984a

Bándi Gábor: A Kárpát-medence korabronzkori fémművességének történeti összefüggései. *Savaria* 13-14(1979-1980)[1984] 117-131.

Bándi 1984b

Bándi Gábor: Somogyvár-Gruppe. In: Tasić, Nikola – Novotný, Bohuslav – Kalicz Nándor – Brukner, Bogdan (eds.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Balkanoški Institut Sanu, Sonderausgabe 22., Serie: Balcano-Pannonica, Beograd 1984. 125-133.

Bándi-Fekete 1973

Bándi Gábor – Fekete Mária: A Velem-szentvidi település késő bronzkori periódusai. *Savaria* 7-8 (1973-1974) 113-120.

Bánffy 1999

Bánffy Eszter: Újabb adatok a Nyugat-Dunántúl őskorának kereskedelmi és kulturális útvonalaihoz. In: Ilon Gábor (szerk.): Tanulmányok Bándi Gábor születésének 60. évfordulójára. *Savaria* 24/3(1998-1999). 51-64.

Bánffy 2008

Bánffy Eszter: The boundary in western Transdanubia: variations of migration and adaptation. In: Bailey, Douglass W. – Whittle, Alasdair – Hofmann, Daniela (eds.): *Living Well Together? Settlement and Materiality in the Neolithic of South-East and Central Europe*. Oxbow Books, Oxford 2008. 151-163.

Barbarić 2010

Barbarić, Vedran: Late Bronze Age in Dalmatia: State of Research. In: Cassola, Paola – Borgna, Elisabetta (eds.): *From the Aegean to the Adriatic: Social Organisations, models of Exchange and Interaction in the Postpalatial Period (12th – 11th BC)*. Roma-Quasar, 2010. 311-323.

Bartelheim 1997

Bartelheim, Martin: Aunjetitz und El-Argar – Neue Überlegungen zu einer alten Frage. In: Becker, Cornelia – Dunkelman, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Roeder, Manfred – Teržan, Biba (Hrsg.): *Χρόνος – Beiträge zur Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie – Studia Honoraria Band 1. Verlag Marie Leidorf GmbH, Espelkamp 1997. 275-285.

Bartelheim 2009

Bartelheim, Martin: Elites and Metals in the Central European Early Bronze Age. In: Kienlin, Tobias L. – Roberts, Ben W. (eds.): *Metals and Societies – Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. UPA 169(2009) Verlag Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2009. 34-46.

Bashilov – Yablonsky 2000

Bashilov, Vladimir A. – Yablonsky, Leonid T.: Some Current Problems Concerning the History of Early Iron Age Eurasian Steppe Nomadic Societies. In: Davis-Kimball, Jeannine – Murphy, Eileen M. – Koryakova, Ludmila – Yablonsky, Leonid T. (eds.): *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze Age*. *BARIntSer* 890(2000) 9-12.

Bátora 1989

Bátora, Jozef: Anfänge der Bronzezeit in der Südwestslowakei In: Buchvaldek, Miroslav – Pleslová-Štiková, Emilie (eds.): *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000-2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*. Acta des XIV. Internationalen Symposiums Prag-Liblice 20.-24. 10. 1986. *Præhistorica* XV, Univerzita Karlova, Praha 1989. 207-212.

Bátora 1991

Bátora, Jozef: The Reflection of Economy and Social structure in the cemeteries of the Chłopice-Veselé and Nitra-Cultures. *SlovArch* XXXIX,1-2(1991) 91-143.

Bátora 2000

Bátora, Jozef: On Problems of Absolute Chronology of the Early Bronze Age in Southwestern Slovakia. *Geochronometria* 19(2000) 33-36.

http://www.geochronometria.pl/pdf/geo_19/geo_19_06.pdf [2013. 09. 02.]

Bátora 2009

Bátora, Jozef: Metallurgy and Early Bronze Age Fortified Settlements in Slovakia. *SlovArch* LVII-2, 2009. 195-219.

Bátora – Vladár 2002

Bátora, Jozef – Vladár, Jozef: Die Besiedlungsproblematik der Glockenbecherkultur in der Südwestslowakei. Beitrag zu den Anfängen der Bronzezeit. *BpR* 36(2002) 199-209.

Bar-Yosef 1998

Bar-Yosef, Ofer: The Natufian Culture in the Levant. Threshold to the Origins of Agriculture. *Evolutionary Anthropology* 6(5) 1998, 159-177.

Bauer 2006

Bauer, Alexander A.: Between the Steppe and the Sown: Prehistoric Sinop and Inter-regional Interaction Along the Black Sea Coast. In: Peterson, David L. – Popova, Laura M. – Smith, Adam T. (eds.): *Beyond the Steppe and the Sown*. Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology. Colloquia Pontica 13 – Series on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Area – Monograph Supplement of Ancient West & East, Series Editor: Tsatskheladze, Gocha R., Brill-Leiden/Boston 2006. 227-247.

Beck – Sprincz 1983

Beck, Curt W. – Sprincz Emma: The Origin of Amber Found at Hallstatt. *ActaArchHung* 35(1983) 171-178.

Bednarik 1999

Bednarik, Robert G.: Pleistocene Seafaring in the Mediterranean. *Anthropologie* XXXVII/3(1999) 275-282.

Belanová et al. 2007

Belanová, Tereza – Čambal, Radoslav – Stegmann-Rajtár, Susanne: Die Weberin von Nové Košariská – Die Webstuhlbeefunde in der Siedlung von Nové Košariská im Vergleich mit ähnlichen Fundplätzen des östlichen Hallstattkulturkreises. In: Hellmuth, Anja – Kaiser, Elke – Metzner-Nebelsick, Carola (eds.): *Scripta Praehistorica In Honorem Biba Teržan*. Situla 44(2007) 419-434.

Bella 1891

Bella Lajos: A Sopron melletti Purgstall földvára és urnatemetője térképpel. *ArchÉrt (ÚF)* 11(1891) 313-320.

Bella 1891a

Bella Lajos: A várisherégi urnáról. *ArchÉrt (ÚF)* 11(1891) 167-170.

Bella 1892

Bella Lajos: Ujabb purgstalli leletek. *ArchÉrt (ÚF)* 12(1892) 221-227.

Bella 1892a

Bella Lajos: Soproni ásatások. *ArchÉrt (ÚF)* 12(1892) 320-326.

Bella 1894

Bella Lajos: Ausgrabungen auf dem Burgstall bei Oedenburg. *MAGW* XXIV,2(1894) 59-63.

Bella 1910

Bella Lajos: A balfi lelet (Sopron m.) *ArchÉrt* 30(1910) 39-43.

Bella – Müller 1891

Bella Lajos – Müller, Otto: Prähistorische Funde in der Umgebung von Oedenburg in Ungarn. *MAGW* XXI(1891) 166-192., Taf. IV-VIII.

Bertemes 1998

Bertemes, François: Überlegungen zur Datierung und Bedeutung der schnurverzierten Keramik im nordöstlichen Karpatenbecken und Siebenbürgen. In: Hänsel, Bernhard – Machnik, Jan (eds.): *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe-Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v.Chr.)*. Südosteuropa-Schriften Band 20, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band 12. Südosteuropa – Gesellschaft und Verlag Marie Leidorf GmbH, München – Rahden/Westf. 1998, 191-209.

Bertemes-Heyd 2002

Bertemes, François – Heyd, Volker: Der Übergang Kupferzeit/Frühbronzezeit am Nordwestrand des Karpatenbeckens – Kulturgeschichtliche und paläometallurgische Betrachtungen. In: Bartelheim, Martin – Pernicka, Ernst – Krause, Rüdiger (eds.): *Die Anfänge der Metallurgie in der Alten Welt. The Beginnings of Metallurgy in the Old World*. Forschungen zur Archäometrie und Altertumswissenschaft. Bd. 1. Rahden/Westfalen 2002. 185-228.

Bilić 2009

Bilić, Tomislav: Jadranska Ogigija i vučedolski bog metalurgije – Dva primjera historikog (dis)kontinuiteta – Adriatic Ogygia and vučedolian God of Metallurgy – two examples of historical (dis)continuity. *VAMZ – Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu* XLII(2009) 73-84.

T. Bíró 2007

Bíró Mária, T.: A hyperboreusoktól Délosig. In: Fehér Bence – Könczöl Miklós (eds.): *Orpheus búcsúzik: tanulmányok Sarkady János emlékére*. Károli Egyetemi Kiadó, Budapest 2007. 49-67.

Bóka 2008

Bóka Gergely: A Körös-vidéken zajló településtörténeti változások paleoökológiai háttere a késő bronzkor végén és a kora vaskorban. Egy hipotézis. In: Bóka Gergely – Martyin Emília (eds.): *Körös-menti évezredek. Régészeti ökológiai és településtörténeti kutatások a Körös-vidéken*. Gyulai Katalógusok 13. Békés Megyei Múzeumok Igazgatósága Erkel Ferenc Múzeuma, Gyula 2008. 149-169.

Bollók 1979

Bollók János: KATIMEN ΔΟΜΟΝ ΑΙΔΟΣ ΕΙΣΩ. Megjegyzések a homéroszi túlvilághoz. *AntTan* 26(1979) 146-153.

Bóna 1965

Bóna István: The Peoples of Southern Origin of the Early Bronze Age in Hungary I-II. *AlbaRegia* IV-V. (1963-64)[1965] 17-65.

Bóna 1975

Bóna István: *Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstliche Beziehungen*. Archaeologica Hungarica SN IL. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.

Bóna 1984

Bóna István: A nemzetiségi és törzsi társadalom története Magyarországon. In: *Magyarország története tíz kötetben*. I. kötet, III. fejezet. Főszerkesztő: Székely György. Akadémiai Kiadó, Budapest 1984.

Bondár 1984

Bondár Mária: Neuere Funde der Kostolác- und der Spätbadener Kultur in Ungarn. *ActaArchHung* 36(1984) 59-84.

Bondár 1992

Bondár Mária: Korabronzkori kocsimodell Börzöncéről. *Zalai Múzeum* 4(1992) 113-127.

Bondár 2001

Bondár Mária: Adatok a Délnyugat-Dunántúl kora bronzkori kutatási problémáihoz. *Zalai Múzeum* 10(2001) 67-80.

Bondár 2004

Bondár Mária: A kocsi a késő rézkori Európában. *ArchÉrt* 129(2004) 5-34.

Boroffka 2009

Boroffka, Nikolaus: Simple Technology: Casting Moulds for Axe-adzes. In: Tobias L. Kienlin – Ben W. Roberts (eds.): *Metals and Societies – Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. UPA 169(2009) Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH. Bonn, 2009. 246-257.

Bouzek 1985

Bouzek, Jan: *The Aegean, Anatolia and Europe: Cultural Interrelations in the Second Millennium B.C.* Ed.: Jozef Vladár. Academia, Publishing of the Czechoslovak Academy of Sciences, Praha 1985.

Bouzek 1997

Bouzek, Jan: „Zwischenehen”. In: Becker, Cornelia – Dunkelman, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Roeder, Manfred – Teržan, Biba (Hrsg.): *Χρόνος – Beiträge zur Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie – Studia Honoraria Band 1. Verlag Marie Leidorf GmbH, Espelkamp 1997. 437-442.

Bouzek 1999

Bouzek, Jan: Communications in LBA Europe: the case of the Urnfields. In: Orrling, Carin (ed.): *Communication in Bronze Age Europe*. Transactions of the Bronze Age Symposium in Tanumstrand, Bohuslän, Sweden, September 7-5., 1995. The Museum of National Antiquities, Stockholm Studies 9., Statens historiska museum, Stockholm 1999. 57-62.

Bouzek 2007

Bouzek, Jan: LH IIIC Iconography – An Interim Period of Artistic Development in Greece. In: Lang, Felix – Reinholdt, Claus – Weihartner, Jörg (eds.): *ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΑΠΙΣΤΕΙΟΣ*. Archäologische Forschungen zwischen Nil und Istros. Festschrift für Stefan Hiller zum 65. Geburtstag. Phoibos Verlag, Wien 2007. 49-63.

Bradley 2005

Bradley, Richard: *Ritual and Domestic Life in Prehistoric Europe*. Routledge, London & New York. 2005.

Braudel 1958

Braudel, Fernand: Histoire et Sciences sociales: La longue durée. *Annales* 13,4(1958) 725-753.

БРИЛЕВА 2007

БРИЛЕВА, О. А. Классификация антропоморфной металло-пластики Кавказа (XV-III вв. до н.э.). *Российская Археология* 2007/4, 115-169.

Brown 2004

Brown, Edwin L.: In search of Anatolian Apollo. In: Chapin, Anna P. (ed.): *XAPIΣ – Essays in honor of Sara A. Immerwahr*. Hesperia Supplement 33., The American School of Classical Studies at Athens, 2004. 243-257.

Бруяко 2005

Бруяко, Игорь В.: *Ранние Кочевники в Европе X – V. BB. до p. x. Проблемы антропогенеза и становления культуры*. Отв. ред. В.М. Массон; Высш. антропол. шк. Кишинев 2005.

Brück – Fontijn 2013

Brück, Joanne – Fontijn, David: The myth of the Chief: Prestige Goods, Power, and Personhood in the European Bronze Age. In: Fokkens, Harry – Harding, Anthony (eds.): *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford, Oxford University Press 2013. 197-215.

Buchwaldek 1981

Buchwaldek, Mirosław: Das Karpatenbecken und die Schnurkeramik in Böhmen und Mähren. In: Kalicz Nándor – Kalicz-Schreiber Rózsa (hrsg.): *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten*. Internationales Symposium 1977. Budapest-Velem. *MittArchInst Beih.* 2. 1981. 41-49. (Taf. 1-9.)

Budinský-Krička – Velinčík 1986

Budinský-Krička, Vojtech – Velinčík, Ladislav: *Krásna Ves. Gräberfeld der Lausitzer Kultur*. Materialia Archaeologica Slovaca Tum. VIII. Archäologisches Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, Nitra 1986.

Bukowski 1985

Bukowski, Zbigniew: Salt Production in Poland in Prehistoric Times. *Archaeologia Polona* XXIV(1985) 27-71.

Bukowski 1988

Bukowski, Zbigniew: Critically about the So-Called Amber Route in the Odera and Vistula River Basins in the Early Iron Age. *Archaeologia Polona* XXVIII (1988) 71-122.

Bukowski 1999

Bukowski, Zbigniew: Spätbronze- und hallstattzeitliche birituelle Gräberfelder am Oberschlesien im Lichte der südlichen Einflüsse. In: Jerem Erzsébet – Poroszlai Ildikó (eds.): *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology – Environmental Archaeology – Archaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996. Archaeolingua 9., Budapest 1999. 25-35.*

Bulla-Mendöl 1999

Bulla Béla – Mendöl Tibor: *A Kárpát-medence földrajza. Kisebbségkutatás Könyvek Szerk.: Cholnoky Győző, Lucidus Kiadó, Budapest 1999.*

Burov 1996

Burov, Grigoriy M.: On Mesolithic means of water transportation in northeastern Europe. *Mesolithic Miscellany* 17,1(1996) 5-16.

Bünker 1914

Bünker János Rajnárd: A hasfalvi bronztárgy. *Múzeumi és Könyvtári Értesítő* VIII(1914) 105-113.

Csalog 1943

Csalog József: Hallstattzeitliche Wagenurne aus Kánya. *ArchÉrt* 4(1943) 41-49.

Csányi 1980

R. Csányi Marietta: Árokkal körülvett sírok a Halomsíros kultúra jánoshidai temetőjében. *ArchÉrt* 107(1980) 153-165.

Česnys – Kučinskas 2004

Česnys, Gintauntas – Kučinskas, Vaidutis: The Balts and the Finns in historical perspective: a multidisciplinary approach. *Acta Medica Lithuanica* 2004. Vol. 11. No. 3. 8-14.

Čižmař 2012

Čižmař, Miloš: Dva halštatské depoty z Moravy K datování závěsů typu Trávník. In: Kujovský, Rudolf – Mitáš, Vladimír (eds.): *Václav Furmánek a doba bronzová Zborník k sedemdesiatym narodeninám. Archaeologica Slovaca Monographiae XIII. Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae, Nyitra 2012. 71-77.*

Coblenz 1981

Coblenz, Werner: Bemerkungen zur Hallstatt- und zur Westlichen Lausitzer Kultur. In: Eibner, Clemens – Eibner, Alexandrine (eds.): *Die Hallstatt-kultur*. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich. Landesverlag Linz, Linz 1981. 315-332.

Coldstream 1984

Coldstream, John Nicholas: A protogeometric Nature Goddess from Knossos. *BICS* 31(1984) 93-104.

Črešnar 2010

Črešnar, Matija: New research on the Urnfield period of Eastern Slovenia. A case study of Rogoza near Maribor. *Arheološki vestnik* 61, 2010. 7-119.

Czebreszuk 2009

Czebreszuk, Janusz: Ways of Amber in the Northern Pontic Area. An Outline of Issues. *Baltic-Pontic Studies* 14(2009) 87-102.

Dani 2001

Dani János: A Kárpát-medence ÉK-i részének kulturális és kronológiai kérdései a kora bronzkor időszakában. In: Dani János – Hajdú Zsigmond – Nagy Emese Gyöngyvér – Selmeczi László (szerk.): *ΜΩΜΟΣ I. „Fiatal Őskoros Kutatók” I. Összejelentésének konferenciakötete*. Debrecen, 1997. november 10-13. Debrecen, 2001. 129-163.

Dani et al. 2013

Dani János – Török Zsófia – Csedreki László – Kertész Zsófia – Szikszai Zita: A hajdúsámsoni kincs PIXE vizsgálatának tanulságai. *Gesta* XII(2013) 30-47.

David 2010

David, Wolfgang: Die Zeichen auf der Scheibe von Nebra und das altbronzezeitliche Symbolgut des Mitteldonau – Karpatenraumes. In: Meller, Harald – Bertemes, François (eds.): *Der Griff nach den Sternen*. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte 5/1. Halle 2010. 439-486.

Demakopoulou 1999

Demakopoulou, Katie – Eluère, Christian – Jensen, Jørgen – Jockenhövel, Albrecht – Mohen, Jean-Pierre: Written Sources and Archaeology: Homer, Linear B Script and Archaeology. In: *Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulysses*. 11-17. Thames and Hudson, London 1999.

Dergačev 1989

Dergačev, Valentin: Zum Problem des Vordringens östlicher Stämme in den karpatischen Donaauraum vom Äneolithikum bis in die ältere Bronzezeit. In: Buchvaldek, Miroslav – Pleslová-Štiková, Emilie (eds.): *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000-2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*. Acta des XIV. Internationalen Symposiums Prag-Liblice 20.-24. 10. 1986. Praehistorica XV, Univerzita Karlova, Praha 1989. 133-137.

Derrix 1997

Derrix, Claudia: Schilde und Fibeln – Bemerkungen zur bronzezeitlichen Kriegerverehrung in Nord- und Westeuropa. In: Becker, Cornelia – Dunkelmann, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Roeder, Manfred – Teržan, Biba (eds.): *Χρόνος – Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie – Studia Honoraria Band 1. Verlag Marie Leidorf, Espelkamp 1997. 515-526.

Dietrich 2009

Dietrich, Oliver: Tönerne Miniaturen Beinschienen? Gedanken zu zwei Tonobjekten der Gârla Mare – Kultur. *MCA serie nouă* V(2009) 91-96.

Dietrich 2010

Dietrich, Laura: Eliten der frühen und mittleren Bronzezeit im südöstlichen Karpatenbecken. *PZ* 85(2010) 191-206.

Dimitrijević 1977

Dimitrijević, Stojan: Zur Frage der Genese und der Gliederung der vučedoler Kultur in dem zwischenstromlande Donau-Drau-Sawe. *Vjesnik Arch. Muz. Zagreb*. 3. s. X-XI.(1977). 1-96.

Dizdar 2014

Dizdar, Daria Ložnjak: South-Eastern Periphery of the Urnfield Culture? The Croatian Perspective – Northern Croatia at the Crossroads at the Beginning of the Urnfield Culture. In: Dizdar, Daria Ložnjak – Dizdar, Marko (eds.): *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube*. Proceedings of the International conference in Ošijek, October 20-22, 2011. Zbornik Instituta za Arheologiju, Knjiga I. Institut za arheologij, Zagreb 2014. 235-247.

Dobiat 1982

Dobiat, Claus: Menschendarstellungen auf ostalpinen Hallstattkeramik – Eine Bestandaufnahme. *ActaArchHung* 34(1982) 279-322.

Dobrovits 1947

Dobrovits Aladár: Valóság, mítosz és szimbólum. *Ethnographia – Népelet* 58 (1947) A Magyar Néprajzi Társaság folyóirata. 1-8.

Dörrer 2008

Dörrer, Olaf: Frühe Fibelformen und der Beginn der Basarabikultur in der Umgebung des Eisernen Tores. *Germania* 86(2008) 541-589.

Dular – Tecco Hvala 2007

Dular, Janez – Tecco Hvala, Sneža: *South-Eastern Slovenia in the Early Iron Age. Settlement-Economy-Society*. Jugovzhodna Slovenija u starejši železni dobi. Poslitev – Gospodarstvo – Družba. Opera Instituti Archaeologici Sloveniae 12. Založba Zrc. Ljubljana 2007.

Đurković 2009

Đurković Éva: Kora vaskori temető Fertőrákos – Kőhidai-dűlőn. *CommArchHung* 2009, 51-83.

Durman – Obelić 1989

Durman, Aleksandar – Obelić, Bogomil: Radiocarbon dating of the Vučedol Culture Complex. *Radiocarbon* 31/3(1989) 1003-1009.

<https://journals.uaair.arizona.edu/index.php/radiocarbon/article/download/1232/1237>.
[2013. 09. 03.]

Durman 2001

Durman, Aleksandar: Celestial symbolism in the Vučedol culture. *Documenta Praehistorica* XXVIII(2001) 215-226.

Eco, Umberto

Eco, Umberto: *A Foucault-inga*. Ford.: Barna Imre, Európa Könyvkiadó, Budapest 2015.

Ecsedy 1975

Ecsedy István: Die Grubengrabkurgane und Elemente von Steppenursprung in der ungarischen Frühbronzezeit. *ActaArchHung* 27(1975) 277-284.

Ecsedy 1979

Ecsedy István: *The People of the Pit-Grave Kurgans in Eastern Hungary*. FontArchHung. Akadémiai Kiadó, Budapest 1979.

Ecsedy 1982

Ecsedy István: Ásatások Zók-Várhegyen (1977-1982). *JPMÉ* 27(1982) 59-105.

Ecsedy 1983

Ecsedy István: Steppeneinflüsse und Kulturelle Veränderungen in der Kupferzeit. *Godišnjak* XXI(1983) 135-165.

Egg 1980

Egg, Markus: Ein Caestuskämpfer im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. *ArchKorr* 10(1980) 55-59.

Egg 1986

Egg, Markus: Die »Herrin der Pferde« im Alpengebiet. *ArchKorr* 16(1986) 69-78.

Egg 1994

Egg, Markus: Zu den Fürstengräbern im Osthallstattkreis. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (eds.): *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums Sopron, 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua, Budapest 1996. 53-86.

Egg 1996

Egg, Markus: *Das hallstattzeitliche Fürstengrab von Strettweg bei Judenburg in der Obersteiermark*. RGZM Mono. Band 37. Rudolf Habelt, Bonn-Mainz 1996.

Egg – Kramer 2005

Egg, Markus – Kramer, Diether: *Krieger-Feste-Totenopfer. Der letzte Hallstattfürst von Kleinklein in der Steiermark*. MOSAIKSTEINE. Forschungen am Römisch-Germanischen Zentralmuseum Band 1., Verlag des Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz 2005.

Egg – Pare 1995

Egg, Markus – Pare, Christopher: *Die Metallzeiten in Europa und im vorderen Orient*. Die Abteilung Vorgeschichte im Römisch-Germanischen Zentralmuseum. Kataloge Vor- und Frühgeschichtlicher Altertümer Band 26. Römisch-Germanischen Zentralmuseums, Mainz 1995.

Eibner 1986

Eibner, Alexandrine: Die Frau mit der Spindel. Zum Aussagewert einer archäologischen Quelle. In: Török László (ed.): *Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984*. *Anteus* 3(1986). 39-48., 307-309.

Eibner 2001

Eibner, Alexandrine: Die Stellung der Frau in der Hallstattkultur anhand der bildlichen Zeugnisse. *MAGW* 130/131(2000/2001) 107-136.

Eibner 2012

Eibner, Clemens: Hallstädtische Sagen und Mythen. In: Anreiter, Peter – Bánffy Eszter – Bartosiewicz László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (eds.): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. *Archaeolingua* Vol. 25., Budapest, 2012. 195-205.

Eibner 2012a

Eibner, Alexandrine: Männer in Waffen: Kämpfer oder Tänzer? In: Anreiter, Peter – Bánffy Eszter – Bartosiewicz László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (eds.): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. *Archaeolingua* Vol. 25., Budapest 2012. 159-194.

Eibner-Persy 1980

Eibner-Persy, Alexandrine: *Hallstattzeitliche Grabhügel von Sopron (Ödenburg). Die Funde der Grabungen 1890-92 in der Prähistorischen Abteilung des Naturhistorisches Museum in Wien und im Burgenländischen Landesmuseum in Eisenstadt*. Wissenschaftliche Arbeiten aus dem Burgenland Heft 62. Burgenländischen Landesmuseum, Eisenstadt 1980.

Eliade 1987

Eliade, Mircea: *A szent és a profán. A vallási lényegről*. Ford.: Berényi Gábor. Európa Könyvkiadó, Budapest 1987.

Eliade 2004

Eliade, Mircea: *Kovácsok és alkimisták*. Ford.: Vargyas Zoltán. Cartaphilus kiadó, Budapest 2004.

Ernée 2012

Ernée, Michal: Jantar v české únětické kultuře – k počátkům jantarové stezky. Bernstein in der böhmischen Aunjetitz-Kultur – an den Anfängen der Bernsteinstrasse. *PamArch CIII*(2012) 71-172.

Ernée et al. 2009

Ernée, Michal – Müller, Johannes – Rassmann, Knut: Ausgrabung des frühbronzeitlichen Gräberfeldes der Aunjetitzer Kultur von Prag-Miškovice. Vorläufige Auswertung und erste Ergebnisse der naturwissenschaftlichen Untersuchungen: ¹⁴C Daten und Metallanalysen. *Germania* 87(2009) 355-410.

Ettel 1999

Ettel, Peter: Eisenzeitliche Gräberfelder in Nordbayern und ihre östlichen sowie südlichen Beziehungen. In: Jerem Erzsébet – Poroszlai Ildikó (eds.): *Archaeology of the Bronze and Iron Ages*. Experimental Archaeology, Environmental Archaeology, Archaeological Parks. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996. *Archaeolingua* Vol 9., Budapest 1999. 53-69.

Evans 1921

Evans, Sir Arthur: *The Palace of Minos. A Comparative account of the Successive states of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*. Vol. I. The Neolithic and the Early and Middle Minoan Ages. MacMillan and Co., London 1921.

Falkenstein 1997

Falkenstein, Frank: Eine Katastrophen-Theorie zum Beginn der Urnenfelderkultur. In: Becker, Cornelia – Dunkelman, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Roeder, Manfred – Teržan, Biba (Hrsg.): *Χρόνος – Beiträge zur Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie – Studia Honoraria Band 1. Verlag Marie Leidorf GmbH, Espelkamp 1997. 549-561.

Falkenstein 2011

Falkenstein, Frank: The Development of Burial Rites from the Tumulus to the Urnfield Culture in Southern Central Europe. In: Borgna, Elisabetta – Celka Müller, Sylvie (eds.): *Ancestral Landscapes – Burial Mounds in the Copper and Bronze Ages (Central and Eastern Europe – Balkans – Adriatic – Aegean 4th – 2 nd millennium B.C.)* Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008. Travaux de la Maison de L'Orient (TMO) 58. Lyon, Maison de l'Orient et de la Méditerranée – Jean Pouilloux, 2011. 329-340.

Fath – Glunz 2011

Fath, Barbara – Glunz, Bettina: Textilien und Symbole für ihre Herstellung in eisenzeitlichen Gräbern Mitteleuropas Griechenland-Este-Frög-Sopron. *Prähistorische Zeitschrift* 86(2011) 254-271.

Fekete 1985

Fekete Mária: Rettungsgrabung früheisenzeitlicher Hügelgräber in Vaskeresztes. *ActaArchHung* 37(1985) 33-78.

Fekete 1988

Fekete Mária: Előzetes jelentés a Vaskeresztes-Diófás dűlői halomsírok leletmentéséről. *Savaria* 15(1981)[1988] 129-167.

Fekete 1999

Fekete Mária: Koravaskori kincsleletek, mint vallástörténeti források. *Specimina Nova* 15(1999)[2000] 35-53.

Fekete 2004

Fekete Mária: A jánosházi halomsír. Megjegyzések és előzetes jelentés az 1983. évi leletmentés megfigyelései alapján. In: Ilon Gábor (szerk.): *ΜΩΜΩΣ III. Őskoros Kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete – Halottkultusz és temetkezés*. Szombathely – Bozsok, 2002. október 7-9. Vas Megyei Múzeumok Igazgatóság, Szombathely, 2004. 157-181.

Fekete 2005

Fekete Mária: Néhány gondolat a neolitikus, ún. steatopyg idolok ürügyén. *Savaria* 29(2005) 95-130.

Fekete 2006

Fekete Mária: *Interpretatio Hallstattiana*. Ph.D. értekezés. PTE-BTK Pécs, 2006. kézirat.

Fekete 2007

Fekete Mária: A zöld folyosók és az emberi civilizáció. Gondolatok a Kárpát-medence neolitikus falvairól és kultusztárgyaitól. *Természet Világa* 138,2 (2007) 53–58.

Fekete 2007a

Fekete Mária: Szakrális táj. Kora vaskori lelőhelyeink vallásos jelenségeinek értelmezéséhez. *Természet Világa* 138,11 (2007) 503-508.

Fekete 2007b

Fekete Mária: *Események és szemelvények. Bevezetés a Kárpát-medencei vaskor tanulmányozásába*. Egyetemi segédtankönyv. Specimina Nova Dissertationum ex Instituto Historiae Antiquae at Archaeologicae Universitatis Quinqueecclesiensis. Supplementum VII. Szerk.: Szabó Ádám. Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar Ókortörténeti és Régészeti Tanszék, Pécs 2007.

Fekete 2008

Fekete Mária: A kora vaskori Dunántúl sajátosságairól. In: Csabai Zoltán – Dévényi Anna – Fischer Ferenc – Hahner Péter – Kiss Gergely – Vonyó József (szerk.): *Pécsi Történeti Katedra*. Cathedra Historica Universitatis Quinqueecclesiensis. Pécs 2008. 107-135.

Fekete 2011

Fekete Mária: Alakos ábrázolások és feltételezett szentélykörzet a magyarországi kora vaskorból. *Dolgozatok az Erdélyi Múzeum Érem- és Régiségtárából*. Új Sorozat III.-V. (XIII.-XV.) kötet, 2008-2010[2011] 15-43.

Fekete 2011a

Fekete Mária: Megint az idolookról. Töprengések a Százszorszépek c. kiállításról és katalógusról. In: Horváth Szilvia – Kiss Magdolna – Matthias H. Rauert (eds.): „...eleitől fogva” *Régész-Tanár-Ember. A 75 éves Makkay János köszöntése*. Specimina Nova Dissertationum Ex Instituto Historiae Antiquae Et Archaeologiae Universitatis Qiuqueeclesiensis Supplementum XI. – Vivarium Fontium 6. PTE-BTK – Genianet, Pécs 2011. 37-54.

Fekete – Szabó 2015

Fekete Mária – Szabó Géza: A regölyi tumulus építménye és leletanyaga. Ókori-keleti kapcsolatok. In: Csabai Zoltán – Földi Zsombor – Grüll Tibor – Vér Ádám (szerk.): *Ökonómia és ökológia. Tanulmányok az ókori gazdaságtörténet és történeti földrajz köréből*. Ókor-Történet-Írás 3. PTE-Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs-Budapest 2015. 271-306.

Felton 2009

Felton, Debbie: A halottak szerepe a görög vallásban és mitológiában. Ford.: Harsányi Eszter. *Ókor* 8, 3-4(2009) 24-33.

Ferenczi 1997

Ferenczi István: *Észrevételek az erdélyi rézkor keleti népi és műveltségi elemeivel kapcsolatban*. Szolnok megyei múzeumi adattár, Szolnok 1997.

Fettich 1969

Fettich Nándor: Újabb adatok az őskori kocsihoz a Kárpát-medencében. *Etnographia* 80(1969) 30-72.

Figler 1996

Figler András: Adatok Győr környékének bronzkorához. *ActaMusPap* 6(1996) 7-31.

Fischl – Kienlin 2013

P. Fischl Klára – Kienlin, Tobias L.: Results of a Systematic Survey Programme on the Hatvan Sites of Emőd-Nagyhalom and Tard-Tatárdomb in Northern Hungary. *ActaArchHung* 64 (2013) 5-32.

Fischl – Kiss 2015

P. Fischl Klára – Kiss Viktória: Exchange Networks in the Middle Bronze Age Carpathian Basin: The Movement of Visible and Invisible Commodities. In: Suchowska-Ducke, Paulina – Scott Reiter, Samantha – Vandkilde, Helle (eds.): *Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe*: Volume 2. Report from a Marie Curie Project 2009-2012 with Concluding Conference at Aarhus University, Moesgaard 2012. Vol. 2. BAR IntSer 2772, 2015. 47-54.

P. Fischl – Kulcsár 2011

P. Fischl Klára – Kulcsár Gabriella: Tiszán innen, Dunán túl. A kora bronzkor kérdései a kiskundorozsmai temető kapcsán. *MFME-StudArch* 12(2011) 59-90.

Forenbaher 1995

Forenbaher, Stašo: Trade and Exchange in Late Bronze Age and Early Iron Age Croatia. In: Hänsel, Bernhard (ed.): *Handel, Tausch und Verkehr im Bronze- und Früheisenzeitlichen Südosteuropa*. Seminar für Ur- und Frühgeschichte der Freien Universität zu Berlin, Südosteuropa-Schriften Band 17, Berlin 1995. 269-282.

Forsgren 2010

Forsgren, Magdalena: The Divine Appearance of Härrn – Determining the identity of a Bronze Age metal hoard. *Current Swedish Archaeology* 18(2010) 105-125.

Frazer 1990a

Frazer, James George: *The Golden Bough – A Study in Magic and Religion*. Part III, The Dying God. St. Martin's Press, New York 1990.

Frazer 1990b

Frazer, James George: *The Golden Bough – A Study in Magic and Religion*. Part V, Spirits of the Corn and of the Wild. St. Martin's Press, New York 1990.

Furmánek 1997

Furmánek, Václav: Bronzeanhänger als Belege für Kontakte des Karpatenbeckens mit dem östlichen Mittelmeerraum. In: Becker, Cornelia – Dunkelman, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Roeder, Manfred – Teržan, Biba (Hrsg.): *Χρόνος – Beiträge zur Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie – Studia Honoraria Band 1. Verlag Marie Leidorf GmbH, Espelkamp 1997. 313-324.

Furmánek-Horst 1982

Furmánek, Václav – Horst, Fritz: Die sozialökonomische Entwicklung der bronzezeitlichen Stämme in Mitteleuropa (eine Übersicht). In: Chropovský, Bohuslav – Hermann, Joachim (hrsg.): *Beiträge zum bronzezeitlichen Burgenbau in Mitteleuropa*. Archeologický Ústav Slovenskej Akadémie Vied – Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie der Akademie der Wissenschaften der Deutschen Demokratischen Republik. Berlin-Nitra 1982. 9-45.

Gabrovec 1981

Gabrovec, Stane: Die Verbindungen zwischen den Südstalpen [sic!] und dem jugoslawischen Donaugebiet in der älteren Eisenzeit. In: Tasić, Nikola – Todorović, Jovan – Trajković, Čedomir – Popović, Dragan (eds.): *Die Ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und Benachbarten Gebieten - Starije Gvozdeno doba Vojvodine i Njegove veza sa drugim podunavskim i susednim oblastima*. Materijali/Actes XIX. Novi Sad 1979. Archäologischer Verein der Wojwodina, Novi Sad. Landesamt für Denkmalpflege der Wojwodina, Novi Sad. Verband der archäologischen Vereine Jugoslawiens, Novi Sad 1981. 155-178.

Gallus 1934

Gallus Sándor: *A soproni Burgstall alakos urnái*. Die Figuralverzierten Urnen vom Soproner Burgstall. ArchHung XIII. Budapest 1934.

Gallus 1942

Gallus Sándor: A tipológia alapvetése. (A tipológiai sor törvényei és szerepe.) Prolegomènes à la typologie (Les lois et le rôle de la série typologique.) *ArchÉrt* 1942. 1-46.

Gallus – Horváth 1939

Gallus Sándor – Horváth Tibor: A legrégibb lovasnép Magyarországon. A korai vaskorból való régészeti hagyatéka és euráziai [sic!] kapcsolatai. *DissPann* II/9. Budapest, 1939.

Gardiner 1905

Gardiner, Norman E.: Wrestling. *JHS* 25(1905) 14-31.

Gaskevych 2011

Gaskevych, Dmytro: A new approach to the problem of the Neolithisation of the North-Pontic area: is there a north-eastern kind of Mediterranean Impresso pottery? *Documenta Praehistorica* XXXVIII(2011) 275-290.

Gaunitz et al. 2018

Gaunitz, Charleen – Fages, Antoine – Hanghøj, Kristian – Albrechtsen, Anders – Khan, Naveed – Schubert, Mikkel – Seguin-Orlando, Andaine – Owens, Ivy J. – Felkel, Sabine – Bignon-Lau, Olivier – Barros Damgaard, Peter de – Mittnik, Alissa – Mohaseb, Azadeh F. – Davoudi, Hossein – Alquraishi, Saleh – Alfarhan, Ahmed H. – Al-Rasheid, Khaled A. S. – Crubézy, Eric – Benecke, Norbert – Olsen, Sandra – Brown, Dorcas – Anthony, David – Massy, Ken – Pitulko, Vladimir – Kasparov, Aleksei – Brem, Gottfried – Hofreiter, Michael – Mukhtarova, Gulmira – Baimukhanov, Nurbol – Lõugas, Lembi – Onar, Vedat – Stockhammer, Philipp W. – Krause, Johannes – Boldgiv, Bazartseren – Undrakhbold, Sainbileg – Erdenebaatar, Diimaajav – Lepetz, Sébastien – Mashkour, Marjan – Ludwig, Arne – Wallner, Barbara – Merz, Victor – Merz, Ilja – Zaibert, Viktor – Willerslev, Eske – Librado, Pablo – Outram, Alan K. – Orlando, Ludovic: Ancient genomes revisit the ancestry of domestic and Przewalski's horses. [<http://science.sciencemag.org/content/360/6384/111> 2018. szeptember 5.]

Gebhard – Rieder 2002

Gebhard, Rupert – Rieder, Karl Heinz: Zwei bronzezeitliche Bernsteinobjekte mit Bild- und Schriftzeichen aus Bernstorf (Lkr. Freising). *Germania* 80(2002) 115-133.

Gedl 1986

Gedl, Marek: Späthallstattzeit in Schlesien. Török László (ed.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. *Anteus* 3(1986). 79-87., 335-345.

Georgieva 2007

Georgieva, Petya: On the Late Stages of the Krivodol-Sălcuța Culture. In: Todorova, Henrieta – Stefanovich, Mark – Ivanov, Georgi (eds.): *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Proceedings of the International Symposium Strymon Prehistoricus. Kjustendil – Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres – Amphipolis (Greece) 27.09-01.10. 2004. In *The Steps of James Harvey Gaul Volume 2*. Gerda Henkel Stiftung, Sofia 2007. 329-337.

Gimbutas 2000

Gimbutas, Marija: *Das Ende Alteuropas – Der Einfall von Steppennomaden aus Südrußland und die Indogermanisierung Mitteleuropas*. Archaeolingua Series Minor 6. (Ed.: Jerem Erzsébet – Meid, Wolfgang) Innsbrucker Beiträge zur Kulturwissenschaft, Budapest 2000.²

Gogâltan 2005

Gogâltan, Florin: Der Beginn der bronzezeitlichen Tellsiedlungen im Karpatenbecken: Chronologische Probleme. In: Horejs, Barbara – Jung, Reinhard – Kaiser, Elke – Terzan, Biba (eds.): *Interpretationsraum Bronzezeit*. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. UPA 121 (2005). Rudolf Habelt GmbH, Bonn. 161-179.

Goldhahn – Ling 2013

Goldhahn, Joakim – Ling, Johan: Bronze Age Rock Art in Northern Europe: Contexts and Interpretations. In: Fokkens, Harry – Harding, Anthony (eds.): *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford University Press, Oxford 2013. 270-290.

Govedarica 2012

Govedarica, Blagoje: Die Sakrale Symbolik des Kreises. Gedenken zum verbogenem Sinnbild der Hügelbestattungen. In: Borgna, Elisabetta – Müller Celka, Sylvie (eds.): *Ancestral Landscape. Burial mounds in the Copper and Bronze Ages*. Proceedings of the International Conference held in Udine, May 15th-18th 2008. Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée. Série recherches archéologiques Vol. 58. 2012. Maison de l'Orient et de la Méditerranée Jean Pouilloux, Lyon 2012. 33-46.

Górski 2012

Górski, Jacek: Transcarpathian Elements in the Trzciniec Culture Wanderings of People or Ideas? In: Kujovský, Rudolf – Mitáš, Vladimír (eds.): *Václav Furmánek a doba bronzová. Zborník k sedemdesiatym narodeninám*. Archaeologica Slovaca Monographiae Communicationes Instituti Archaeologici Nitriensis Academiae Scientiarum Slovacae Tom. XIII. Nitra 2012. 89-97.

Gömöri 2010

Gömöri János: Ein Grab der Osthallstattkultur mit Kultwagen aus Fertőendréd (Kom. Sopron, Ungarn). In: Jerem Erzsébet – Schönfelder, Martin – Wieland, Günther (eds.): *Nord-Süd, Ost-West Kontakte während der Eisenzeit in Europa*. Akten der Internationalen Tagungen der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron 2002. Archaeolingua, Budapest 2010. 61-73.

Görsdorf et al. 2004

Görsdorf, Jochen – Marková, Klára – Furmánek, Václav: Some new ¹⁴C data to the Bronze Age in the Slovakia. *Geochronometria* 23(2004) 79-91.
http://www.geochronometria.pl/pdf/geo_23/Geo23_13.pdf
[2013. 09. 03.]

Gramsch 2015

Gramsch, Alexander: Culture, Change, Identity – Approaches to the Interpretation of Cultural Change. In: Řídký, Jaroslav – Květina, Petr – Stäuble, Harald – Neruda, Peter (eds.): *The 19th EAA Annual Meeting in Pilsen: What is Changing and When – Post-LBK Life in Central Europe and The Life of Lithic Tools in the Paleolithic: Identification and Interpretation*. *Anthropologie* LIII/3 (2015) 341-349.

Guba – Szeverényi 2007

Guba Szilvia – Szeverényi Vajk: Bronze Age Bird Representation from the Carpathian Basin. *CommArchHung* 2007, 75-110.

Guthrie 1966

Guthrie, William Keith Chambers: *Orpheus and Greek Religion. A Study of the Orphic Movement*. W.W. Norton & Company Inc., New York [1935, revised 1952]. 1966³

György 2009

György László: A Baden-kultúra kapcsolatrendszere néhány speciális tárgytípus tükrében. In: Ilon Gábor (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros kutatók VI. összjövételének konferenciakötete – Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19-21. Szombathely, 2009. 87-100.*

Hampel 1892

Hampel József: *A bronzkor emlékei Magyarhonban* II. rész: A leletek statisztikája. Budapest 1892. A Históriaantik Könyvkiadó Reprintsorozata IX., Históriaantik Könyvkiadó, Budapest 2010.

Hänsel 1973

Hänsel, Bernhard: Höhlen- und Felsmalerien an der unteren Donau und ihre Bedeutung für die Hallstattkunst Mitteleuropas. In: Garašanin, Milutin – Benac, Alojz – Tasić, Nikola (eds.): *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Beograd 9-15 Septembre 1971*. Tome Troisième Rapports et Corapports. Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Beograd, 1973. 112-119.

Hänsel 1986

Hänsel, Bernhard: Orpheus in der Unterwelt. In: Böhr, Elke – Martini, Wolfram (eds.): *Studien zur Mythologie und Vasenmalerei*. Festschrift für Konrad Schauenburg zum 65. Geburtstag am 16. April 1986. Philipp von Zabern, Main am Rhein 1986. 8-12., Taf. 1.

Hansen 1998

Hansen, Svend: Migration und Kommunikation während der späten Bronzezeit. Die Depots als Quelle für ihren Nachweise. *Dacia* 40-42(1996-1998) 5-28.

Hansen 2013

Hansen, Svend: Innovative Metals: Copper, Gold and Silver in the Black Sea Region and the Carpathian Basin during the 5th and 4th Millennium B.C. In: Burmeister, Stefan – Hansen, Svend – Kunst, Michael – Müller-Scheeßel, Nils (eds.): *Menschen – Kulturen – Traditionen Band 12/Metal Matters: Innovative Technologies and Social Change in Prehistory and Antiquity*. Forschungs Cluster 2: Innovationen: technisch, sozial. Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westfalen 2013. 137-167.

Hansen 2015

Hansen, Svend: Aspects of Bronze Age Art. In: Hansen, Svend – Molodin, V. I. (eds.): *The Bronze Age Art – Proceedings of International Symposium April 15-19, 2013, Stralsund, Germany*. Ministry of Education and Science of the Russian Federation Novosibirsk National Research State University – Siberian Branch of Russian Academy of Sciences Institut of Archaeology and Ethnography – German Archaeological Institute Eurasian Department. Novosibirsk-Berlin 2015., 141-158.

Hansen 2017

Hansen, Svend: Giant tumuli of the Iron Age: Tradition-Monumentality-Knowledge Transfer. In: Fernandez-Götz, Manuel – Krausse, Dirk (eds.): *Eurasia at the Dawn of History. Urbanization and Social Change*. Cambridge University Press, Cambridge 2017., 225-239.

Harding 1973

Harding, Anthony: Amber in Bronze Age Greece. In: Garašanin, Milutin – Benac, Alojz, Tasić, Nikola (eds.): *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Beograd 9-15 Septembre 1971*. Tome Troisième Rapports et Corapports. Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 1973. 18-21.

Harding 2000

Harding, Anthony F.: *European Societies in the Bronze Age*. Cambridge World Archaeology, Cambridge University Press, 2000.

Harding et al. 1974

Harding, Anthony – Hughes-Brock, Helen – Beck W., Curt: Amber in the Mycenaean World. *ABSA* 69(1974) 145-172.

Harmatta 1955

Harmatta János: A Hyperboreus-mítosz eredetének kérdéséhez. *AntTan* 2(1955) 25-29.

Harmatta 1966

Harmatta János: Kimmerek és szkíták. *AntTan* 13(1966) 107-116.

Harris 1925

Harris, Rendel: Apollo at the Back of the North Wind. *JHS* 45,2(1925) 229-242.

Hegyí 1989

Hegyí Dolores: Prehellenic Roots of the Greek Cult of Apollo. *ActaArchHung* 32(1989) 5-21.

Hegyí 1998

Hegyí Dolores: *A görög Apollón-kultusz*. Apollo könyvtár 19. Szerk.: Ritoók Zsigmond. Akadémiai Kiadó, Budapest 1998.

Hellmuth 2006

Hellmuth, Anja: Smolenice-Molpír im Licht skytischer Angriffe auf die hallstattzeitlichen Siedlungen nördlich und südlich der Mährischen Pforte. *Slovenská Archeológia* LIV-2(2006) 191-208.

Hensel 1987

Hensel, Witold: The Vistula in Prehistoric Times. *Archaeologia Polona* XXV/XXVI(1987) 7-39.

Hérodotosz: *A görög-perzsa háború*. Sapiientia Humana sorozat. Ford.: Muraközi Gyula. Osiris kiadó, Budapest 2007.

Hésziódosz: *Istenek születése – Munkák és napok*. Ford.: Trencsényi-Waldapfel Imre, Európa Könyvkiadó, Budapest 2005.

Hillebrand 1929

Hillebrand Jenő: *A pusztai várási koraréz kori temető – Das frühkupferzeitliche Gräberfeld von Pusztai Vár*. Archaeologia Hungarica IV. Budapest, 1929.

Hofman 2009

Hofman, Kerstin P.: Grenzen in der Bronzezeit am Beispiel des Elbe-Weser-Dreiecks. In: Hesse, Stefan (ed.): *Grenzen in der Archäologie und Geschichte*. Beiträge zur Jahrestagung der Archäologischen Kommission für Niedersachsen e. V. in Rotenburg (Wümme), 14. 16. Juni 2007. Archäologische Berichte des Landeskreises Rotenburg (Wümme) 15(2009) Kommissionsverlag Isensee Verlag, Oldenburg 2009. 67-109.

Holport 1985

Holport Ágnes: Ásatások Százhalombattán 1978-1982 (Előzetes jelentés). *Studia Comitatus* 17(1985) 25-62.

Holport 1986

Holport Ágnes: Questions in Connection with Recent Excavations at Százhalombatta. In: Török László (ed.): Hallstatt Kolloquium Veszprém 1984. *Anteus* 3(1986). 93-99., 349-356.

Holport 1993

Holport Ágnes: Kora vaskori halomsíros temető Érd-Százhalombatta határában. In: Poroszlai Ildikó (ed.): *4000 év a 100 halom városában. Fejezetek Százhalombatta történetéből*. Százhalombatta Város Önkormányzata – Pytheas Kft., Franklin Nyomda Kft. Budapest 1993. 23-34.

Homérosz

Homérosz. *Iliász, Odüsszeia, Homéroszi költemények*. Ford.: Devecseri Gábor. Helikon Klasszikusok. Magyar Helikon kiadó, Budapest 1960.

Honti 1994

Honti Szilvia: A mészbetétes kerámia kultúrája leletei Somogyvárról. *SMK* 10(1994) 5-21.

Horváth 1969

Horváth Attila: A vaszari és a somlóvásárhelyi Hallstatt-kori halomsírok. *VMMK* 8(1969) 109-134.

Horváth 1985

Horváth Ferenc: Contributions to the Early and Middle Bronze Age of Southern Alföld. *MFME* (1982-1983/1)[1985] 55-71.

Horváth 1994

Horváth László: Adatok a Délnyugat-Dunántúl későbronzkorának történetéhez. *Zalai Múzeum* 5(1994) 219-236.

Horváth 1999

Horváth Tünde: Contribution to the Study of hungarian Amber-finds. In: Ilon Gábor (szerk.): Tanulmányok Bándi Gábor születésének 60. évfordulójára. *Savaria* 24/3 (1998-1999). 51-64.

Horváth 2003

Horváth Ferenc: Neolithic boat model from Hódmezővásárhely-Gorzsa. In: Jerem Erzsébet – Raczkó Pál (eds.): *Morgenrot der Kulturen. Frühe Etappen der Menschheitsgeschichte in Mittel-und Südosteuropa*. Festschrift für Nándor Kalicz zum 75. Geburtstag. Archaeolingua 15., Budapest 2003. 263-275.

Horváth 2009

Horváth Tünde: The Intercultural Connections of the Baden „Culture” In: *ΜΩΜΟΣ VI*. Őskoros kutatók VI. összejelentésének konferenciakötete – Nyersanyagok és kereskedelem. Kőszeg, 2009. március 19-21. Szombathely, 2009. 101-149.

Horváth 2011a

Horváth Tünde: A Boleráz, Baden és Kostolác kultúrák kronológiai és térbeli helyzete és interkulturális kapcsolatai. *SEA* 12(2011) 1-105.

Horváth 2011b

Horváth Tünde: Hajdúnánás-Tedej-Lyukas-halom – An interdisciplinary surveys of a typical kurgan from the Great Hungarian Plain region: a case study (The revision of the kurgans from the territory of Hungary). In: Pető Ákos – Barcsi Attila (eds.): *Kurgan Studies – An environmental and archaeological multiproxy study of burial mounds in the Eurasian steppe zone. BARIntSer 2238*(2011), Archaeopress, Oxford 2011. 71-131.

Horváth 2011c

Horváth Tünde: A késő rézkor időszaka más szemszögből: tipo-kronológiai megfigyelések a Balatonöszöd-Temetői dűlői késő rézkori Boleráz/Baden település leletanyagán. *Gesta X*(2011) 3-135.

Horváth 2014

Horváth Tünde: Az őskori migráció kérdése az archeogenetikai és izotópos vizsgálatok alapján. *Magyar Tudomány* 2014/2, 196-208.

Horváth 2015

Horváth Tünde: Minden másképp van? Tíz év és tíz érv a késő rézkori badeni kultúra kora bronzkorban való továbbélése mellett. In: Csabai Zoltán – Szabó Ernő – Vilmos László – Vitár-Wéber Adrienn (szerk.): *Európe égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól. Ókor-Történet-Írás 4.* (sorozatszerk.: Csabai Zoltán). Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs-Budapest 2015. 99-171.

Horváth – Balen 2012

Horváth Tünde – Balen, Jacqueline: The cultural Attribution and Dating of the Cult Vessel from Szelevény-Vadas. *Opusc.Arch* 36(2012) 7-25.

Horváth et al. 2006

Horváth Tünde – S. Svingor Éva – Molnár Mihály: Újabb adatok a Baden-péceli kultúra keltezéséhez. *Archeometriai Műhely* 2006/3. 19-30.

Hüttel 1982

Hüttel, Hans-Georg: Zur Abkunft des danubischen Pferd-Wagen-Komplexes der Altbronzezeit. In: Hänsel, Bernhard (ed.): *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v. Chr. Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band 1/Südosteuropa-Jahrbuch Band 13 der Südosteuropa-Gesellschaft. Moreland Editions – Bad Bramstedt, Berlin 1982. 39-63.*

Hundt 1970

Hundt, Hans-Jürgen: Gewebefunde aus Hallstatt. Webkunst und Tracht in der Hallstattzeit. In: *Krieger und Salzherren. Hallstattkultur im Ostalpenraum*. Ausstellung des Naturhistorisches Museums Wien in der Neuen Galerie der Stadt Linz vom 7. September bis 24. Oktober 1971. Oberösterreichisches Landesmuseum – Stadtmuseum Linz. Philipp von Zabern, Mainz 1970. 53-71.

Hundt 1987

Hundt, Hans-Jürgen: Vorgeschichtliche Gewebe aus dem hallstätter Salzburg. *JRGZM* 34,1(1987) 261-286.

Huth 2017

Huth, Christoph: Frög – Sopron – Nové Košariská. Überlegungen zum Quellenwert früheisenzeitlicher Grabbeigaben. In: Miroššayová, Elena – Pare, Christopher – Stegmann-Rajtár, Susanne (eds.): *Das nördliche Karpatenbecken in der Hallstattzeit. Wirtschaft, Handel und Kommunikation in früheisenzeitlichen Gesellschaften zwischen Ostalpen und Westpannonien*. Archaeolingua Vol. 38., Budapest 2017. 173-190.

Illyés 1964

Illyés Gyula: *Puszták népe*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest 1964.

Ilon 1997

Ilon Gábor: A bronzkori Halomsíros kultúra temetkezései Nagydém-Középrépusztán és a hegyközi edénydepot. A késő Magyarádi és a korai Halomsíros kultúra leletei az Észak- és a Nyugat-Dunántúlon. *Savaria* 24/3 (1997) 239-276.

Ilon 2007

Ilon Gábor: Über die Zusammenhänge zwischen Siedlungsnetz und Metallurgie im Gebiet Nordwesttransdanubiens in der Spätbronzezeit. *ActaArchHung* LVIII(2007) 135-145.

Ilon 2007a

Ilon Gábor: A Hallstatt kultúra előkelőinek halmos temetkezései a Dunántúlon. In: Galter, Hannes D. – Kramer, Diether (eds.): *Der Gräberfund von Kleinklein im europäischen Kontext*. Urania Verlag, Graz 2007. 83-122.

Ilon 2009a

Ilon Gábor: A Lengyeli-kultúra baltás istene Szombathelyen (Vas megye). In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor (eds.): *Medinától Etéig. Régészeti tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára*. Koszta József Múzeum, Szentes 2009. 225-230.

Ilon 2009b

Ilon Gábor: A kerék, a Nap, a vízimadár és a napbárka késő bronzkori kardjainkon ...a kereskedelem avagy más kapcsolatok lehetséges lenyomatai? In: Ilon Gábor (ed.): *ΜΩΜΟΣ VI. – Őskoros kutatók VI. összejövételének konferenciakötete – Nyersanyagok és kereskedelem*. Kőszeg 2009. március 19-21. Kulturális Örökségvédelmi Szakszolgálat – Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely 2009. 151-188.

Ilon 2014

Ilon Gábor: Urnfield Cemetery at the Boundary of Győr-Ménfőcsanak, Hungary. *FoArch* LVI. 2014. 9-72.

Ilon 2014a

Ilon Gábor: „Preszkíta” lovas temetkezések Bakonyszentkirály határából. *A Laczkó Dezső Múzeum Közleményei* 28(2014) 75-95.

Ivanova – Kuleff 2009

Ivanova, Silviya – Kuleff, Ivelin: Archaeological Amber from the Late Bronze and Iron Ages from the territory of Present Bulgaria. *Archaeologia Bulgarica* XIII,3 (2009) 23-46.

Ivantchik 2001

Ivantchik, Askold I.: *Kimmerier und Skythen. Kulturhistorische und chronologische Probleme der Archäologie der osteuropäischen Steppen und Kaukasiens in vor- und frühskytischer Zeit*. Steppenvölker Eurasiens Band II. Deutsches Archäologisches Institut Eurasien-Abteilung. Institut für Allgemeine Geschichte der Russischen Akademie der Wissenschaften Zentrum für Vergleichende Erforschung der Alten Zivilisationen. Hrsg: Ivantchik, Askold – Parzinger, Hermann. Moskau 2001.

Jaeger 2010

Jaeger, Mateusz: Transkarpacie Kontakty Kultury Otomani-Füzesabony. In: Gancarski, J. (ed.): *Transkarpacie kontakty kulturowe – W epoce kamienia, brązu i wczesnej epoce żelaza*. Muzeum Krosno, Krosno 2010. 313-330.

Jaeger 2012

Jaeger, Mateusz: Kościan Group of Únětice Culture and Fortified Settlement in Bruszcwo. Their Role in Micro- and Macro regional Exchange. In: Jaeger, Mateusz – Czebreszuk, Janusz – P. Fischl Klára (eds.): *Enclosed Space – Open Society. Contact and Exchange in the Context of Bronze Age Fortified Settlements in Central Europe*. Studien zur Archäologie in Ostmitteleuropa, Band 9. Poznan – Bonn 2012. 167-176.

Jaeger – Czebreszuk 2010

Jaeger, Mateusz – Czebreszuk, Janusz: Does a Periphery Look Like That? The Cultural Landscape of the Unetice Culture's Kościan Group. In: Kiel Graduate School „Human Development in Landscapes (eds.): *Landscapes and Human Development: The Contribution of European Archaeology* [Proceedings of the International Workshop „Socio-Environmental Dynamics over the last 12,000 Years: The Creation of Landscapes (1st – 4th April 2009)"] (Bonn 2010). UPA 191(2010) 217-235.

Janko 2015

Janko, Richard: Amber inscribed in Linear B from Bernstorf in Bavaria. New light on the Mycenaean kingdom of Pylos. *Bayerische Vorgeschichtsblätter* 80(2015) 39-64.

Jankovits 1992

Jankovits Katalin: Spätbronzezeitliche Hügelgräber in der Bakony-egend. *ActaArchHung* 44(1992) 3-81.

Jankovits 2007

Jankovits Katalin: A Kurd-Lázi-berekről (Tolna megye) származó késő bronzkori depotlet. *WMMÉ* 29(2007) 179-218.

Jankovits – Váczi 2014

Jankovits Katalin – Váczi Gábor: Angaben zu den spätbronzezeitlichen Gräbern von Sárbogárd-Tringer-tanya (Kom. Fejér) in Ost-Transdanubien. In: Dizdar, Daria Ložnjak – Dizdar, Marko (eds.): *The Beginning of the Late Bronze Age between the Eastern Alps and the Danube*. Proceedings of the International conference in Osijek, October 20-22, 2011. Zbornik Instituta za Arheologiju, Knjiga I. Institut za arheologij, Zagreb 2014. 179-199.

Jensen 1999

Jensen, Jorgen: The Heroes: Life and Death. In: *Gods and Heroes of the Bronze Age – Europe at the Time of Ulysses*. Thames and Hudson, London 1999, 88-98.

Kadrow 1991

Kadrow, Sławomir: Iwanowice, Babia Góra site: spatial evolution of an Early Bronze Age Mierzanowice Culture Settlement (2300-1600 BC). *Antiquity* 65(1991) 640-650.

Kadrow 1997

Kadrow, Sławomir: Bemerkungen zur Chronologie der Frühbronzezeit in Klempolen und in der Slowakei. In: Becker, Cornelia – Dunkelman, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Roeder, Manfred – Teržan, Biba (Hrsg.): *Χρόνος – Beiträge zur Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie – Studia Honoraria Band 1. Verlag Marie Leidorf GmbH, Espelkamp 1997. 229-236.

Kadrow 1998

Kadrow, Sławomir: Osteuropäische Beziehungen des epischurkeramischen karpätenländischen Kulturkreises in der Frühbronzezeit. In: Hänsel, Bernhard – Machnik, Jan (Hrsg.): *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe*. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (4000-500 v. Chr.) Südosteuropa-Schriften Band 20, Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band 12. Südosteuropa-Gesellschaft und Verlag Marie Leidorf GmbH, München-Rahden/Westf. 1998. 253-260.

Kadrow 2008

Kadrow, Sławomir: Settlements and Subsistent Strategies of the Corded Ware Culture at the Beginning of the 3rd millennium BC in Southern Poland and in Western Ukraine. In: Dörfler, Walter – Müller, Johannes (hrsg.): *Umwelt – Wirtschaft – Siedlungen im dritten vorchristlichen Jahrtausend Mitteleuropas und Südkandinaviens*. Internationale Tagung Kiel 4.-6. November 2005. Offa Bücher 84. Wachholtz Verlag, Neumünster 2008. 243-252.

Kaiser 2014

Kaiser, Mirjam: Vogelbarken auf urnenfelderzeitlichen Vollgriffschwertern. In: Deutscher, Lisa – Kaiser, Mirjam – Wetzler, Sixt (eds.): *Das Schwert – Symbol und Waffe*. Beiträge zur geisteswissenschaftlichen Nachwuchstagung vom 19. – 20. Oktober 2012 in Freiburg/Breisgau. Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2014. 33-49.

Kaiser – Winger 2015

Kaiser, Elke – Winger, Katja: Pit Graves in Bulgaria and the Yamnaja Culture. *Prähistorische Zeitschrift* 90, 1-2(2015) 114-140.

Kalicz 1968

Kalicz Nándor: *Die Frühbronzezeit in Nordost-Ungarn*. Abriss der Geschichte des 19.-16. Jahrhunderts v.U.Z. Archaeologia Hungarica Series Nova XLV. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968.

Kalicz 1989

Kalicz Nándor: Die chronologischen Verhältnisse zwischen der Badener-Kultur und den Kurgangräbern in Ostungarn. In: Buchwalek, Miroslav – Pleslová-Štiková, Emilie (eds.): *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000-2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*. Acta des XIV. Internationalen Symposiums Prag-Liblice 20.-24. 10. 1986. Praehistorica XV, Univerzita Karlova, Praha 1989. 121-132.

Kalicz 2002

Kalicz Nándor: Über die Absolutchronologie der Kupferzeit Ungarns und die Doppelspiralkopfnadeln von Südosteuropa bis zum Nahen Osten. In: Bánffy Eszter (ed.): *Prehistoric Studies in memoriam Ida Bognár-Kutzián*. *Antaeus* 25(2002) 377-404.

Kalicz-Schreiber 1984

Kalicz-Schreiber Rózsa: Szimbolikus ábrázolások korabronzkori edényeken. *ArchÉrt* 111(1984) 3-28.

Kalicz-Schreiber 1989

Kalicz-Schreiber Rózsa: Die älteste Bronzezeit in Nordwestungarn und ihre Beziehungen. In: Buchvaldek, Miroslav – Pleslová-Štiková, Emilie (eds.): *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000-2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*. Acta des XIV. Internationalen Symposiums Prag-Liblice 20.-24. 10. 1986. Praehistorica XV, Univerzita Karlova, Praha 1989. 249-259.

Kalicz-Schreiber 1991

Kalicz-Schreiber Rózsa: A Somogyvár-Vinkovci kultúra dél-észak irányú közvetítő szerepe a korabronzkorban. *BpR* 28(1991) 9-43.

Kalicz-Schreiber 1997

Kalicz-Schreiber Rózsa: Kora bronzkori temetkezések a Csepel-sziget keleti partján. *BpR* 31(1997) 177-197.

Kalicz-Schreiber – Kalicz 1999

Kalicz-Schreiber Rózsa – Kalicz Nándor: A Somogyvár-Vinkovci kultúra és a Harangedény-Csepel-csoport Budapest kora bronzkorában. *Savaria* 24/3(1998-1999) 83-114.

Kapuran 2011

Kapuran, Aleksandar: Relationship between Settlements and Necropoles of the Bronze Age in Eastern Serbia. In: Berecki Sándor – Németh E. Rita – Rezi Botond (eds.): *Bronze Age Rites and Rituals in the Carpathian Basin*. Proceedings of the International Colloquium from Târgu Mureş 8-10 October 2010. Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica IV. Editura Mega, Târgu Mureş, 2011. 9-21.

Karavanić 2007

Karavanić, Snježana: Middle to Late Bronze Age in Northern Croatia. In: Tiefengraber, Georg (ed.): *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen*. *UPA* 148(2007) 37-49.

Károlyi 1972

Károlyi Mária: Adatok a Nyugat-Dunántúl kora- és középső bronzkori történetéhez. *Savaria* 5-6(1971-1972) 167-194.

Károlyi 1992

Károlyi Mária: *A korai rézkor emlékei Vas megyében – The Early Copper Age in County Vas*. Őskorunk 1. Vas Megyei Múzeumok Igazgatósága, Szombathely 1992.

Károlyi 2004

Károlyi Mária: *Napszülöttek – Savaria földjének ősi kultúrái a rómaiak előtt*. Szombathely, 2004.

Kašuba 2008

Kašuba, Maja: Die ältesten Fibeln im Nordpontos. Versuch einer Typologie der einfachen Violinbogenfibeln im südlichen Mittel-, Süd- und Südosteuropa. *EurAnt* 14(2008) 193-231.

Kaus 1981

Kaus, Karl: Herrschaftsbereiche der Kalenderbergkultur. In: *Die Hallstatt-Kultur*. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich. Landesverlag, Linz 1981. 149-158.

Kaus 2012

Kaus, Karl – Kaus, Margarete: Zum Kultgerät von Haschendorf. In: Anreiter, Peter – Bánffy Eszter – Bartosiewicz László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (eds.): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage. Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. Archaeolingua Vol. 25., Budapest, 2012. 303-319.

Kemenczei 1968

Kemenczei Tibor: Adatok a Kárpát-medencei Halomsíros kultúra vándorlásának kérdéséhez. *ArchÉrt* 95(1968) 159-187.

Kemenczei 1970

Kemenczei Tibor: A Kyjatice kultúra Észak-Magyarországon. *HOMÉ* 9(1970) 17-78.

Kemenczei 1974

Kemenczei Tibor: Újabb leletek a nagyberki-szalacscai koravaskori halomsírokból. *ArchÉrt* 101(1974) 3-17.

Kemenczei 1988

Kemenczei Tibor: Die Schwerter in Ungarn I. (Griffplatten-, Griffangel- und Griffzungenschwerter) *PBF* IV./6. C.H. Beck'sche Verlag, München 1988.

Kemenczei 1988a

Kemenczei Tibor: Zu den Beziehungen zwischen dem ungarischen Donau-Theißraum und dem NW-Balkan in der Früheisenzeit. *FolArch* XXXIX(1988) 93-113.

Kemenczei 1991

Kemenczei Tibor: Die Schwerter in Ungarn II. (Volgriffschwerter) *PBF* IV./9. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 1991.

Kemenczei 1996

Kemenczei Tibor: Zum Übergang von der Bronze- zur Eisenzeit in NW-Transdanubien. *FolArch* XLV (1996) 91-131.

Kemenczei 2005

Kemenczei Tibor: Funde ostkarpatenländischen Typs im Karpatenbecken. *PBF* XX,10. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2005.

Kemenczei 2010

Kemenczei Tibor: Funde der skytisch Geprägten Alföld-Gruppe in Transdanubien. *FolArch* LIV(2008-2010) 101-125.

Kerezsi 1982

Kerezsi Ágnes: Lókultusz az észak-eurázsiai finnugor népek és oroszok halotti szokásaiban. In: Hoppál Mihály – Novák László (eds.): *Előmunkálatok a magyarság néprajzához 10. Halottkultusz*. MTA Néprajzi Kutató Csoport, Budapest 1982. 26-45.

Kerényi 1977

Kerényi Károly: *Görög mitológia*. Ford.: Kerényi Grácia. Gondolat Könyvkiadó, Budapest 1977.

Kerényi 1984

Kerényi Károly: *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Platón Phaidónjának megértéséhez*. [1933] In: *Halhatatlanság és Apollón-vallás. Ókortudományi tanulmányok 1918-1943*. Ford.: Kövesdi Dénes, Szerb Antal, Tatár György. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1984. 110-121.

Kerényi 1984a

Kerényi Károly: *Hermés, a lélekvezető. Az élet férfi eredetének mitológéája*. Ford.: Tatár György. Európa Könyvkiadó, Budapest 1984.

Kern 2009

Kern, Daniela: Ich sehe nur, was ich kenne – Erkenne ich, was ich sehe? Eine andere Sichtweise der sogenannten Opferszene auf dem Kegelhalsgefäß aus Grab 3 von Sopron. *MAGW* 139(2009) 231-236.

Kertész 2002

Kertész István: *Az ókori olümpiai játékok története*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest 2002.

Kienlin-Nowak 2008

Kienlin, Tobias L. – Nowak, Paweł Valde-: Untersuchungen zur bronzezeitlichen Besiedlung im Bereich des mittleren Dunajectals (Wiśnicz-Hügelland, Kleinpolen). *PZ* 83(2008) 189-221.

Kienlin-Pernicka 2009

Kienlin, Tobias L. – Pernicka, Ernst: Aspects of the Production of Copper Age Jászladány Type Axes. In: Tobias L. Kienlin – Roberts, Ben W. (eds.): *Metals and Societies – Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. *UPA* 169(2009) Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn, 2009. 258-276.

Kienlin-Stöllner 2009

Kienlin, Tobias L. – Stöllner, Thomas: Singen Copper, Alpine Settlement and Early Bronze Age Mining: Is There a Need for Elites and Strongholds? In: Kienlin, Tobias L. – Roberts, Ben W. (eds.): *Metals and Societies – Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. *UPA* 169(2009). Verlag Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2009. 34-46.

Kim 2001

Jangsuk, Kim: Elite Strategies and the Spread of Technological Innovation: The Spread of Iron in the Bronze Age Societies of Denmark and Southern Korea. *Journ.Anthro.Arch.* 20(2001) 442-478.

Kisné Cseh 1999

Kisné Cseh Julianna: A mészbetétes edények kultúrája lelőhelyei Komárom-Esztergom megyében. *KEMMK* 6(1999) 23-88.

Kisné Cseh 2003

Kisné Cseh Julianna: A Dunántúli Mészbetétes Edények kultúrája leletei Tatán és környékén In: Kisné Cseh Julianna (ed.): *Annales Tataienses III., Régészeti adatok Tata történetéhez I.* (A Tatán 1999-ben megtartott tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga) Mecánás Közalapítvány 2003. 57-88.

Kiss 2000

Kiss Viktória: A mészbetétes kerámia kultúrája kapcsolatai a Kárpát-medence nyugati területeivel és a közép-európai kultúrákkal a középső bronzkorban. *KEMMK* 7(2000) 15-55.

Kiss 2002

Kiss Viktória: Anknüpfungspunkte zwischen Mitteleuropa und Transdanubien in der Mittleren Bronzezeit. *Antaeus* 25(2002) 477-511.

Kiss 2007

Kiss Viktória: Contacts along the Danube: a boat model from the Early Bronze Age. In: Galanaki, Ioanna – Tomas, Helena – Galanakis, Yannis – Laffineur, Robert (eds.): *Between the Aegean and Baltic Seas – Prehistory across borders*. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe. University of Zagreb, 11-14 April 2005. *Aegaeum* 27(2007). 119-129. Plate XXIII-XXVI.

Kiss 2009

Kiss Viktória: A fém nyersanyag-felhasználás kérdései a Dunántúl kora és középső bronzkorában. In: Ilon Gábor (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI. Őskoros kutatók VI. összejelentelének konferenciakötete – Nyersanyagok és kereskedelem*. Kőszeg, 2009. március 19-21. Szombathely, 2009. 17-33.

Kiss 2012a

Kiss Viktória: Megjegyzések a magyarországi kora és középső bronzkor relatív és abszolút keltezésének kérdéseihez. In: Kolozsi Barbara (ed.): *ΜΩΜΟΣ IV. Őskoros kutatók IV. összejelentelének konferenciakötete*. Debrecen, 2005. március 22-24. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága, Debrecen, 2012. 215-241.

Kiss 2012b

Kiss Viktória: Central European and Southeastern Alpine Influences upon Western Transdanubia's Early and Middle Bronze Age. In: Anreiter, Peter – Bánffy Eszter – Bartosiewicz László – Meid, Wolfgang – Metzner-Nebelsick, Carola (eds.): *Archaeological, Cultural and Linguistic Heritage – Festschrift for Erzsébet Jerem in Honour of her 70th Birthday*. Archaeolingua, Budapest 2012. 321-335.

Kiss 2012c

Kiss Viktória: *Middle Bronze Age Encrusted Pottery in Western Hungary*. Varia Archaeologica Hungarica XXVII, Archaeolingua, Budapest 2012.

Kiss 2013

Kiss Viktória: Problems of the Koszider Period in Transdanubia. In: Vicze Magdolna – Poroszlai Ildikó – Sümegi Pál (eds.): *Koszider: Hoard, Phase, Period?* Round table conference on the Koszider problem. Matica Museum – Százhalombatta 2013. 61-96.

Kiss – Kulcsár 2007

Kiss Viktória – Kulcsár Gabriella: Bronze Age settlement patterns in the Little Balaton region and the Balaton uplands. In: Zatykó Csilla – Juhász Imola – Sümegi Pál (eds.): *Environmental Archaeology in Transdanubia*. Varia Archaeologica Hungarica XX. Budapest 2007, 105-116.

Kiss – Somogyi 2004

Kiss Viktória – Somogyi Krisztina: Újabb adatok a Mészbetétes Kerámia Kultúrája telepeiről. Előzetes jelentés a Kaposvár – 61. út 1. lelőhely középső bronzkori településéről. In: Nagy Emese Gyöngyvér – Dani János – Hajdú Zsigmond (eds.): *ΜΩΜΟΣ II*. Őskoros Kutatók II. Összejövetelének konferenciakötete Debrecen, 2000. november 6-8. Hajdú-Bihar Megyei Múzeumok Igazgatósága Debrecen, 2004. 93-107.

Knappett 2012

Knappett, Carl: Meaning in Miniature: Semiotic networks in material culture. In: Johannsen, Niels – Jessen, Mads – Jensen, Helle Juel (eds.): *Excavating the Mind: Cross-section Through Culture, Cognition and Materiality*. Aarhus, Aarhus University Press 2012., 87-109.

Kniesel 2010

Kniesel, Jutta: Die Gesichtsturnen und ihre Verbindungen nach Nord-, Mittel- und Südeuropa. Untersuchungen zur Bilderwelt der pommerschen Kultur. In: Jerem Erzsébet – Schönfelder, Martin – Wieland, Günther (eds.): *Nord-Süd, Ost-West Kontakte während der Eisenzeit in Europa*. Akten der Internationalen Tagungen der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron 2002. Archaeolingua, Budapest 2010. 107-126.

Kneisel-Müller 2011

Kneisel, Jutta – Müller, Johannes: Produktion, Distribution, Konsumption und die Formation sozialer Unterschiede in frühbronzezeitlichen Gesellschaften Mitteleuropas. In: Hansen, Svend – Müller, Johannes (eds.): *Sozialarchäologische Perspektiven: Gesellschaftlicher Wandel 5000-1500 v. Chr. zwischen Atlantik und Kaukasus*. Internationale Tagung in Kiel 15.-18. Oktober 2007 in Kiel Archäologie in Eurasien Band 24, 2011. Berlin-Darmstadt, Philipp von Zabern Verlag 2011. 295-324.

Kohl 2006

Kohl, Philip L.: The Early Integration of the Eurasian Steppe with the Ancient Near East: Movements and Transformations in the Caucasus and Central Asia. In: Peterson, David L. – Popova, Laura M. – Smith, Adam T. (eds.): *Beyond the Steppe and the Sown*. Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology. Colloquia Pontica 13 – Series on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Area – Monograph Supplement of Ancient West & East, Series Editor: Tsatskheladze, Gocha R., Brill-Leiden/Boston 2006. 3-40.

Kohl 2007

Kohl, Philip L.: *The making of the Bronze Age Eurasia*. Cambridge World Archaeology. Cambridge University Press 2007.

Köhler – Polgár 2011

Köhler Kitti – Polgár Péter: A késő bronzkori Urnamezős kultúra Sopron és Pereszteg közelében feltárt temetkezései. *Soproni Szemle* 65,1(2011) 47-58.

Kossack 1954

Kossack, Georg: Studien zum Symbolgut der Urnenfelder- und Hallstattzeit Mitteleuropas. *RGF* 20(1954) 1-132.

Kossack 1997

Kossack, Georg: Bronzezeitliches Kultgerät im europäischen Norden. In: Becker, Cornelia – Dunkelman, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Roeder, Manfred – Teržan, Biba (eds.): *Χρόνος – Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie – Studia Honoraria Band 1. Verlag Marie Leidorf, Espelkamp 1997. 497-514.

Kőszegi 1988

Kőszegi Frigyes: *A Dunántúl története a késbronzkorban*. BTM Műhely 1. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1988.

Kovács 1972

Kovács Tibor: Askoi, Brid-Shaped Vessels, Bird-Shaped Rattles in Bronze Age Hungary. *FolArch* XXIII(1972) 7-29.

Kovács 1975

Kovács Tibor: Historische und chronologische Fragen des Überganges von der Mittleren- zur Spätbronzezeit in Ungarn. *ActaArchHung* 27(1975) 297-317.

Kovács 1981

Kovács Tibor: Bronzezeitliche Tradition in der hallstattzeitlichen Kunst Transdanubiens. In: Eibner, Clemens – Eibner, Alexadrine (eds.): *Die Hallstatt-kultur*. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich. Landesverlag Linz, Linz 1981, 65-78.

Kovács 1984

Kovács Tibor: Füzesabony-kultur. In: Tasić, Nikola – Novotný, Bohuslav – Kalicz Nándor – Brukner, Bogdan (eds.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Balkanoški Institut Sanu, Sonderausgabe 22., Serie: Balcano-Pannonica, Beograd 1984. 15-33.

Kramer 1996

Kramer, Margarete: Zum Beginn der Hallstattkultur in der Steiermark. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (eds.): *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua, Bp. 1996. 209-220.

Krappe 1942

Krappe, Alexander H.: ΑΠΟΛΛΩΝ ΚΥΚΝΟΣ. *Classical Philology* 37,4(1942) 353-370.

Krause 2009

Krause, Rüdiger: Bronze Age Copper Production in the Alps: Organisation and Social Hierarchies in Mining Communities. In: Kienlin, Tobias L. – Roberts, Ben W. (eds.): *Metals and Societies – Studies in honour of Barbara S. Ottaway*. UPA 169(2009). Verlag Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2009. 47-66.

Kristiansen 1998

Kristiansen, Kristian: The Construction of a Bronze Age Landscape. Cosmology, Economy and Social Organization in Thy, Northwestern Jutland. In: Hänsel, Bernhard (ed.): *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas – Man and Environment in European Bronze Age*. Oetker-Voges Verlag, Kiel, 1998. 281-291.

Kristiansen 1998a

Kristiansen, Kristian: *Europe before History*. Cambridge University Press, Cambridge 1998.

Kristiansen 1999

Kristiansen, Kristian: The Emergence of Warrior Aristocracies in Later European Prehistory and their Long-term History. In: Carman, John – Harding, Anthony (eds.): *Ancient Warfare – Archaeological Perspectives*. Sutton Publishing, Stroud 1999. 175-189.

Kristiansen 2010a

Kristiansen, Kristian: The Nebra find and early Indo-European religion. In: Meller, Harald – Bertemes, François (eds.): *Der Griff nach den Sternen*. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagung des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle. 5/II. 2010. 431-437.

Kristiansen 2010b

Kristiansen, Kristian: Rock Art and Religion. The sun journey in Indo-European mythology and Bronze Age rock art. In: Fredell, Å. – Kristiansen, K. – Criado Boado, F. (eds.): *Representations and communications: Creating an archaeological matrix of late prehistoric rock art*. Oxbow Books, Oxbow, 2010. 93-115.

Kristiansen 2014

Kristiansen, Kristian: Bronze Age Identities – From Social to Cultural and Ethnic Identity. In: McInerney, Jeremy (ed.): *A Companion to Ethnicity in the Ancient Mediterranean*. Blackwell Companions to the Ancient World. John Wiles & Sons 2014. 82-96. Kiadási hely nélkül.

Kristiansen – Suchowska-Ducke 2015

Kristiansen, Kristian – Suchowska-Ducke, Paulina: Connected Histories: the Dynamics of Bronze Age Interaction and Trade 1500-1100 bc. *PPS* 81(2015) 361-392.

Kromer 1986

Kromer, Karl: Das östliche Mitteleuropa in der frühen Eisenzeit (7.-5. Jh. v. Chr.) – seine Beziehungen zu den Steppenvölkern und antiken Hochkulturen (Taf. 1-24.) *JRGZM* 33,1(1986) 1-93.

Kulcsár 2002

Kulcsár Gabriella: *A Kárpát-medence kora bronzkori problémái a Makó-Kosihy-Čaka és a Somogyvár-Vinkovci-kultúra időszakában*. Doktori disszertáció I. kötet. ELTE-BTK Rég.Int. Bp. 2002. (Kézirat)

Kulcsár 2009a

Kulcsár Gabriella: A Makó-Kosihy-Čaka-kultúra északi területei (... avagy amiről a nógrádi dombok hallgatnak...) *Tisicum* XIX. (2009) 187-196.

Kulcsár 2009b

Kulcsár Gabriella: *The Beginnings of the Bronze Age in the Carpathian Basin. The Makó–Kosihy–Čaka and the Somogyvár–Vinkovci cultures in Hungary*. *Varia Archaeologica Hungarica* 23, Budapest 2009.

Kutzián 1944

Kutzián Ida: *A Körös-kultúra*. DissPann II/23. 1944.

Kuzmina 2008

Kuzmina, Elena Efimovna: *The Prehistory of the Silk Road* (Ed.: Mair, Victor H.) University of Pennsylvania Press, Philadelphia 2008.

Lafayette 2015

Lafayette, Maximillien De: *Encyclopedia of Gods and Goddesses of Mesopotamia, Phoenicia, Ugarit, Canaan, Carthage, and the Ancient Middle East*. Times Square Press, New York – Berlin – Paris – Madrid, 2015.

Langenecker 1996

Langenecker, Ursula: Die Burgstall bei Eisenstadt – keine befestigte Höhensiedlung der Hallstattkultur. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (eds.): *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua, Bp. 1996. 221-234.

Larsson 1999

Larsson, Thomas B.: Symbols in a European Bronze Age Cosmology. In: Orrling, Carin (ed.): *Communication in Late Bronze Age Europe*. Transactions of the Bronze Age Symposium in Tanumstrand, Bohuslän, Sweden, September 7-5, 1995. The Museum of National Antiquities, Stockholm, Studies 9. Statens historiska museum, Stockholm 1999., 9-16.

Laser 1987

Laser, Siegfried: *Sport und Spiel*. In: Buchholz, Hans-Günter (ed.): *Archaeologia Homerica* Kapitel T. Die Denkmäler und das frühgriechische Epos. Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen 1987.

Lawergren 1993

Lawergren, Bo: Lyres in the West (Italy, Greece) and East (Egypt, the Near East), ca. 2000 to 400 B.C. *Opuscula Romana* XIX,6(1993) 55-76.

László 1944

László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Magyar Élet Kiadása, Budapest 1944.

László 1997

László Gyula: *A honfoglaló magyar nép élete*. Püski kiadó, Budapest 1997.

László 1999

László Gyula: *Vértesszőlőstől Pusztaszerig*. László Gyula – Múltunkról utódainknak I. A magyar föld és a magyar nép őstörténete. Püski Kiadó, Budapest 1999. 7-177.

Lazar 2011

Lazar, Tomaž: Borilna tehnika halštatskodobnih boksarjev: poskus ponovne interpretacije situlskih upodobitev. – The fighting techniques of the Hallstatt period boxers: an attempt at reinterpretation of the situla art. *ArchVest* 62(2011) 261-288.

Lazarovici 2010

Lazarovici, Cornelia-Magda: New data regarding the chronology of the Precucuteni, Cucuteni and Horodiște-a-Erbiceni cultures. In: Šuteková, Jana – Pavúk, P. – Kalábková, P. – Kovár, B. (eds.): *Panta Rhei – Studies in Chronology and Cultural Development of South-Eastern and Central Europe in Earlier Prehistory Presented to Juraj Pavúk on the occasion of his 75. birthday*. Studia Archaeologica et Medievalia Tomus XI. Facultas Philosophica Universitatis Comenianae Bratislavis, Comenius University in Bratislava, Bratislava 2010. 71-94.

Lengyel 1959

Lengyel Irina: A halimbai kora vaskori temető. *ArchÉrt* 86(1959) 159-169.

Lochner 2012

Lochner, Michaela: Bestattungsrituale auf Gräberfeldern der älteren Phase der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur. In: Danek, Georg – Hellerschmid, Irmtraud (eds.) *Rituale – Identitätsstiftende Handlungskomplexe*. 2. Tagung des Zentrums Archäologie und Altertumswissenschaften an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften 2./3. November 2009. *Origines – Schriften Zentrums Archäologie und Altertumswissenschaften* Band 2.; Österreichische Akademie der Wissenschaften Philosophisch-Historische Klasse Denkschriften. 437. Band. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2012. 37-45., Taf.17-23.

Lochner 2013

Lochner, Michaela: Bestattungssitten auf Gräberfeldern der mitteldonauländischen Urnenfelderkultur. In: Lochner, Michaela – Ruppenstein, Florian (eds.): *Brandbestattungen von der mittleren Donau bis zur Ägäis zwischen 1300 und 750 v. Chr.* – Akten des Internationalen Symposiums an der Österreichischen Akademie der Wissenschaften in Wien, 11.-12. Februar 2010. Österreichische Akademie der Wissenschaften – Denkschriften der philosophisch – historischen Klasse, 448. Band, Mitteilungen der Prähistorischen Kommission Band 77., Veröffentlichungen der Mykenischen Kommission Band 32. Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, Wien 2013. 11-31.

Machnik 1981

Machnik, Jan: Bemerkungen über die Kulturentwicklung am Ende des Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit im Flussgebiet des Oberen Dnester. In: Kalicz Nándor – Kalicz-Schreiber Rózsa (hrsg.): *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten*. Internationales Symposium 1977. Budapest-Velem. *MittArchInst Beih.* 2. 1981. 99-107. (Taf. 1-6.)

MacGillivray 2012

MacGillivray, J. Alexander: The Minoan Double Axe Goddess and Her Astral Realm. In: Stampolidis, Nicholas Chr. – Kanta, Athanasia – Giannikouri, Angeliki (eds.): *Athansia – The Earthly, the Celestial and the Underworld in the Mediterranean from the Late Bronze and the Early Iron Age*. International Archaeological Conference Rhodes 2009. Archaeological Institute of Aegean Studies – Archaeological Institute of Cretological Studies, Iraklion 2012. 117-128.

Makarowicz 2015

Makarowicz, Premysław: Barrows, Long-distance Mobility and Peripheral Elites between the Baltic and Black Seas during the 2nd Millennium BC. In: Suchowska-Ducke, Paulina – Scott Reiter, Samantha – Vandkilde, Helle (eds.): *Forging Identities. The Mobility of Culture in the Bronze Age Europe*. Report from a Marie Curie Project 2009-2012 with Concluding Conference at Aarhus University, Moesgaard 2012. Vol. 2. *BARIntSer* 2772, 2015. 213-223.

Makkay 1963

Makkay János: A Kronos-Kumarbi-Enlil probléma. *AntTan* 10(1963) 252-263.

Makkay 1963a

Makkay János: Adatok a péceli (badeni) kultúra vallásos elképzeléseihez. *ArchÉrt* 90(1963) 3-16.

Makkay 1998

Makkay János: *Az indoeurópai nyelvű népek őstörténete*. Szerzői magánkiadás, Budapest 1998.

Makkay 2001a

Makkay János: Néhány régészeti kapcsolat a mükénéi világ és a Kárpát-medence között. *JAMÉ* 43(2001) 75-94.

Makkay 2001b

Makkay János: *Textile impressions and related finds of the Early Neolithic Körös Culture in Hungary: With an appendix. The Ritual Spinning*. Tractata Minuscula 27. Szerzői magánkiadás, Budapest, 2001.

Makkay 2001c

Makkay János: *Die Grabenanlagen im indogermanischen Raum*. Szerzői magánkiadás, Budapest 2001.

Makkay 2003

Makkay János: *Origins of the Proto-Greeks and Proto-Anatolians from a common perspective*. Szerzői magánkiadás, Budapest 2003.

Makkay 2005

Makkay János: Újkőkori teogónia. Agyagból mintázni istent és embert. In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor (eds.): *Hétköznapiak Vénuszai. Tanulmánykötet a Hódmezővásárhelyi Tornyai János Múzeum állandó régészeti kiállításának megnyitása alkalmából*. Móra Ferenc Múzeum, Csongrád Megyei Önkormányzat Múzeum, Hódmezővásárhely 2005. 85-121.

Makkay 2008

Makkay János: *Odüsszeusz evezője. A régen sírbaszálta görög hőroszok eredete*. Tractata Minuscula 56. Szerzői magánkiadás, Budapest 2008.

Mantu 2000

Mantu, Cornelia-Magda: Cucuteni-Tripolye Cultural Complex: Relations and Synchronisms with other Contemporaneous Cultures from the Black Sea Area. *Studia Antiqua et Archaeologica Iași* VII(2000) 11-28.

Maran 1998

Maran, Joseph: *Kulturwandel auf dem griechischen Festland und den Kykladen im späten 3. Jahrtausend v. Chr. – Studien zu den kulturellen Verhältnissen in Südosteuropa und dem zentralen sowie östlichen Mittelmeerraum in der späten Kupfer- und frühen Bronzezeit*. Teil II. Aus dem Institut für Ur- und Frühgeschichte der Universität Heidelberg. Universitätsforschungen zur Prähistorischen Archäologie Band 53, 1998. Verlag Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 1998.

Maran 2004

Maran, Joseph: Wessex und Mykene. Zur Deutung des Bernsteins in der Schachtgräberzeit Südgreichenlands. In: Hänsel, Bernhard – Studeníková, Etela (eds.): *Zwischen Karpaten und Ägäis – Neolithikum und ältere Bronzezeit*. Gedenkschrift für Viera Němejcová-Pavúková. Internationale Archäologie Studia Honoraria – Band 21. Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2004. 47-65.

Maran 2007

Maran, Joseph: Seaborne Contacts Between the Aegean, the Balkans and the Central Mediterranean in the 3rd Millennium BC: the Unfolding of the Mediterranean World. In: Galanaki, Ioanna – Tomas, Helena – Galanakis, Yannis – Laffineur, Robert (eds.): *Aegaeum 27 – Between the Aegean and Baltic Seas – Prehistory across Borders*. Proceedings of the International Conference Bronze and Early Iron Age Interconnections and Contemporary Developments between the Aegean and the Regions of the Balkan Peninsula, Central and Northern Europe. University of Zagreb, 11-14 April 2005 (2007). Plates I-V. 3-21.

Maran 2013

Maran, Joseph: Bright as the Sun: The appropriation of amber objects in Mycenaean Greece. In: Hahn, Hans Peter – Weiss, Hadas (eds.): *Mobility, Meaning and the Transformation of Things*. Oxbow Books, Oxford 2013. 147-169.

Maráz 1979

Maráz Bobála: Pécs-Jakabhegy. Előzetes jelentés az 1976-77. évi ásatásokról. *ArchÉrt* 106(1979) 78-94.

Maráz 1994

Maráz Borbála: Pécs-Jakabhegy – Ausgrabungsergebnisse und die Fragen der Frühhallstattkultur in Südostpannonien. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (eds.): *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.-14. Mai 1994. *Archaeolingua* 7., Budapest 1996. 255-256.

Marková – Ilon 2013

Marková, Klára – Ilon Gábor: Slovakia and Hungary. In: Fokkens, Harry – Harding, Anthony (eds.): *The Oxford Handbook of the European Bronze Age*. Oxford University Press, Oxford 2013. 813-836.

Mason 1999

Mason, Philip: The Road to the South: the role of Bela krajina in the long-distance exchange networks between the Adriatic and the Eastern Alps in the early 1st millenium BC in the light of recent settlement excavation. In: Jerem Erzsébet – Poroszlai Ildikó (eds.): *Archaeology of the Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology – Environmental Archaeology – Archaeological Parks*. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996. *Archaeolingua* Vol. 9., Budapest 1999. 143-155.

Mateiciucová 2003

Mateiciucová, Inna: Mesolitische Traditionen und der Ursprung der Linearbandkeramik. *Archäologische Informationen* 26/2(2003) 299-320.

Matzerath 2009

Matzerath, Simon: Feuerböcke und Mondidole aus Gräbern – Ein Beitrag zum Symbolgut der späten Bronze- und frühen Eisenzeit Mitteleuropas. *Archäologisches Infomationen* 31/1&2(2009) 165-172.

Matzerath 2012

Matzerath, Simon: Religiöse Identität in der späten Bronze- und frühen Eisenzeit – Ein Fallbeispiel. In: Tappert, Caludia – Later, Christiana – Fries-Knoblach, Janine – Ramsel, Peter C. – Trebsche, Peter – Wefers, Stefanie – Wiethold, Julian (eds.): *Wege und Transport*. Beiträge zur Sitzung der AG Eisenzeit während der 80. Verbandstagung des West- und Süddeutschen Verbandes für Altertumsvorschung e.V. in Nürnberg 2010. Beiträge zur Ur- und Frühgeschichte Mitteleuropas 69. Beier & Beran, Archäologische Fachliteratur, Langenweissbach, 2012. 221-233.

Medunová-Benešová 1981

Medunová-Benešová, Anna: Die Jevišovice-kultur Südwestmährens. In: Kalicz Nándor – Kalicz-Schreiber Rózsa (hrsg.): *Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten*. Internationales Symposium 1977. Budapest-Velem. MittArchInst Beih. 2. 1981. 109-114. (Taf. 1-4.)

Meller 2002

Meller, Harald: Die Himmelscheibe von Nebra – ein frühbronzezeitlicher Fund von außergewöhnlicher Bedeutung. *Archäologie in Sachsen-Anhalt* 1(2002) 7-20.

Merhart 1969

Merhart, Gero von: *Hallstatt und Italien - Gesammelte Aufsätze zur Frühen Eisenzeit in Italien und Mitteleuropa*. Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz, Rudolf Habelt Verlag, Mainz 1969.

Metamorph.

Ovidius, Publius Naso: *Metamorphoses – Átváltozások*. Ford.: Devecseri Gábor, Magyar Helikon, Budapest 1975.

Metzner- Nebelsick 1992

Metzner-Nebelsick, Carola: Gefäße mit basaraboider Ornamentik aus Frög. *UPA* 8(1992) 349-383.

Metzner-Nebelsick 1996

Metzner-Nebelsick, Carola: Die Urnenfelder- und Hallstattzeit in Südostpannonien – eine Region im Spannungsfeld zwischen Osthallstattkreis, karpatoländisch-balkanischer Eisenzeit und Steppenkultur. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (eds.): *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums Sopron, 10.-14. Mai 1994. *Archaeolingua* 7. Budapest, Archaeolingua 1996. 283-314.

Metzner-Nebelsick 1997

Metzner-Nebelsick, Carola: Hallstattzeitliche Zentren in Südostpannonien. *ZM* 8(1997) 9-26.

Metzner-Nebelsick 1997a

Metzner-Nebelsick, Carola: Vom Hort zum Heros. Betrachtungen über das Nachlassen der Hortungstätigkeit am Beginn der Eisenzeit und die besondere Bedeutung des Königgrabes von Seddin. In: Hänsel, Bernhard – Hänsel, Alix (eds.): *Gaben an die Götter. Schätze der Bronzezeit Europas*. Museum für Vor- und Frühgeschichte Berlin – Bestandskataloge, Band 4. Katalog zur Ausstellung der Freien Universität Berlin in Verbindung mit SMPK Berlin 1997, 93-99.

Metzner-Nebelsick 2000

Metzner-Nebelsick, Carola: Early Iron Age Pastoral Nomadism in the Great Hungaria Plain – Migration or Assimilation? The Thraco-Cimmerian Problem Revisited. In: Davis-Kimball, Jeannine – Murphy M., Eileen – Koryakova, Ludmila – Yablonsky T., Leonid (eds.): *Kurgans, Ritual Sites, and Settlements Eurasian Bronze Age*. *BAR IntSer* 890(2000) 160-184.

Metzner-Nebelsick 2002

Metzner-Nebelsick, Carola: *Der „Thrako-Kimmerische“ Formenkreis aus der Sicht der Urnenfelder- und Hallstattzeit im südöstlichen Pannonien*. Teil I – Text. *Vorgeschichtliche Forschungen* 23, 2002. Verlag Marie Leidorf, Rahden/Westf. 2002.

Metzner-Nebelsick 2003

Metzner-Nebelsick, Carola: Pferde, Reiter und Streitwagenfahrer in der Bronzezeit Nordeuropas. In: Zinser, Hartmut – Peter-Röcher, Heidi – Lewerentz, Annette (eds.): *Mitteilungen der berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte*. Band 24(2003) 69-89.

Metzner-Nebelsick 2005

Metzner-Nebelsick, Carola: Das bronzezeitliche Gräberfeld von Hordeevka am Südlichen Bug im Spannungsfeld seiner auswärtigen Bezüge. In: Horejs, Barbara – Jung, Reinhard – Kaiser, Elke – Teržan, Biba (eds.): *Interpretationsraum Bronzezeit*. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. *UPA* 121(2005). Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2005. 293-315.

Metzner-Nebelsick 2010

Metzner-Nebelsick, Carola: Phänomene und Ursachen kulturellen Wandels durch östliche Beziehungen am Beginn der Eisenzeit Europa. In: Jerem Erzsébet – Schönfelder, Martin – Wieland, Günther (eds.): *Nord-Süd, Ost-West Kontakte während der Eisenzeit in Europa*. Akten der Internationalen Tagungen der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron 2002. *Archaeolingua*, Bp. 2010. 207-224.

Mikszáth 1973

Mikszáth Kálmán: *A fekete város*. Szépirodalmi Kiadó, Budapest 1973.

Miske 1907

Miske Kálmán: *A Velem Szentvidi őstelep I. kötet. A harácsolts leletek leírása*. Konegen Károly kiadása, Bécs 1907.

Molnár 2006

Molnár Attila: A Hallstatt-kultúra emlékei a Sokoró-vidéken. *Arrabona* 44/1.(2006) 337-349.

Molnár – Farkas 2010

Molnár Attila – Farkas Csilla: Hallstattzeitlicher Tonaltar aus Vát – Angaben zu den „Kultgegenständen“ der Osthallstattkultur. *ActaArchHung* 61(2010) 107-143.

Montelius 1910

Montelius, Oscar: The Sun-God's Axe and Thor's Hammer. *Folklore* 21/1(1910) 60-78.

Morgunova-Khokhlova 2006

Morgunova, N. L. & Khokhlova, O.S.: Kurgans and nomads: new investigations of mound burials in the southern Urals. *Antiquity* 80(2006) 303-317.

Moshinsky 2001

Moshinsky, Alexander: The cult of the double-edged axe in the Northern Caucasus. *Ancient Civilizations from Scythia to Siberia* Vol. 7. (1-2.) 2001. 71-84.

Moucha 1981

Moucha, Vaclav: Südöstlichen Elemente in der mährischen und böhmischen Gruppe der Glockenbecherkultur. In: Kalicz Nándor – Kalicz-Schreiber Rózsa (Hrsg.): Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargebieten. Internationales Symposium 1977. Budapest-Velem. *MittArchInst Beih.* 2. 1981. 115-123. (Taf. 1-5.)

Mozsolics 1943

Mozsolics Amália: *A magyarországi bronzkor kronológiájáról.* Erdélyi Tudományos Füzetek 169. Erdélyi Múzeum-Egyesület, Kolozsvár 1943.

Mozsolics 1957

Mozsolics Amália: Archäologische Beiträge zur Geschichte der Grossen Wanderung (Taf. XIX-XXVI.) *ActaArchHung* 8(1957) 119-156.

Mozsolics 1967

Mozsolics Amália: *Bronzefunde des Karpatenbeckens. Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás.* Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.

Mrenka 2010

Mrenka Attila: Ideas about the tumuli from Pécs-Jakabhegy. In: Erdős Zoltán – Kindl Melinda (eds.): *Pécs az egyháztörténet tükrében.* Molnár nyomda, Pécs 2010. 25-29.

Mrenka 2012

Mrenka Attila: A Late Copper Age Brazier from Szombathely. *Kritische Zeiten – Zeitschrift für Humanwissenschaften* 3,3-4(2012) 56-79.

Mrenka 2015

Mrenka Attila: Széljegyzetek a Kárpát-medence kora bronzkora kapcsán. In: Csabai Zoltán – Szabó Ernő – Vilmos László – Vitári-Wéber Adrienn (eds.): *Európé égisze alatt – Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól*. Ókor-Történet-Írás 4., Pécsi Tudományegyetem, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan Kiadó, Pécs-Budapest 2015. 187-212.

Mukherjee et al. 2008

Mukherjee, Anna J. – Roßberger, Elisa – James, Matthew A. – Pfälzner, Peter – Higgitt, Catherine L. – White, Raymond – Pegg, David A. – Azar, Dany – Evershed, Richard P.: The Qatna Lion: scientific confirmation of Baltic Amber in late Bronze Age Syria. *Antiquity* 82(2008) 49-59.

Müller 1972

Müller Róbert: A pótrétei későbronzkori kincslelet. *VMMK* 11(1972) 59-74.

Müller 2012

Müller, Johannes: Changes in the Bronze Age: Social, Economical and/or Ecological Changes? In: Kneisel, Jutta – Kirleis, Wiebke – Dal Corso, Marta – Taylor, Nicole – Tiedtke, Verena (eds.): *Collapse or Continuity? Environment and Development of Bronze Age Human Landscapes*. Proceedings of the International Workshop „Socio-Environmental Dynamics over the Last 12,000 Years: The Creation of Landscapes II. (14th – 18th March 2011)” in Kiel. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2012. 257-265.

Müller – Lohrke 2009

Müller, Johannes – Lohrke, Brigitte: Neue absolutchronologische Daten für süddeutsche Hügelgräberbronzezeit. *Germania* 87(2009) 25-39.

Müller-Karpe 2006

Müller-Karpe, Hermann: Himmel und Sonne als bronzzeitliche Gottheitssymbole. *Germania* 84(2006) 19-26.

Nagy 2011

Nagy Marcella: A korai Urnamezős időszak kronológiai vázlata a Kárpát-medence nyugati felében – Urnamezős kori temető- és településrészlet Sárvár-Felsőmezőn. *Savaria* 34/1 (2011) 67-94.

Navarro 1925

Navarro, José Maria de: Prehistoric Routes between Northern Europe and Italy Defined by the Amber Trade. *The Geographical Journal* 66,6(1925) 481-503.

Nebelsick 1992

Nebelsick, Louis: Figürliche Kunst der Hallstattzeit am Nordostalpenrand im Spannungsfeld zwischen alteuropäischer Tradition und italischen Lebensstil. *UPA* 8(1992) 401-432.

Nebelsick 1996

Nebelsick, Louis: Herd im Grab? Zur Deutung der kalenderberg-verzierten Ware am Nordostalpenrand. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (eds.): *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua, Budapest, 1996. 327-364.

Nebelsick 1997

Nebelsick, Louis Daniel: Trunk und Transzendenz. Trinkgeschirr im Grab zwischen der frühen Urnenfelder- und späten Hallstattzeit im Karpatenbecken. In: Becker, Cornelia – Dunkelman, Marie-Luise – Metzner-Nebelsick, Carola – Peter-Röcher, Heidi – Manfred Roeder – Teržan, Biba (eds.): *Χρόνος – Beiträge zur Prähistorischen Archäologie zwischen Nord- und Südosteuropa. Festschrift für Bernhard Hänsel*. Internationale Archäologie – Studia Honoraria Band 1. Verlag Marie Leidorf, Espelkamp 1997. 373-389.

Németh at al. 2006

Németh György – Ritoók Zsigmond – Sarkady János – Szilágyi János György: *Görög művelődéstörténet*. Osiris Kiadó, Budapest 2006.

Neugebauer 1994

Neugebauer, Johannes-Wolfgang: Die frühe und beginnende mittlere Bronzezeit in Ostösterreich südlich der Donau. *Zalai Múzeum* 5(1994) 85-112.

Nevizánsky 1989

Nevizánsky, Gabriel: Zu den Domestikationsanfängen des Pferdes im Karpatenbecken. In: Buchvaldek, Miroslav – Pleslová-Štiková, Emilie (eds.): *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000-2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*. Acta des XIV. Internationalen Symposiums Prag-Liblice 20.-24. 10. 1986. Praehistorica XV, Univerzita Karlova, Praha 1989. 29-32.

Nikolova 1999

Nikolova, Lolita: The Balkans in Later Prehistory. Periodization, Chronology and Cultural Development in the Final Copper and Early Bronze Age (Fourth and Third Millennia BC) with contributions by Igor Manzura and Cristian Schuster. *BAR IntSer* 791, 1999.

Nilsson 1976

Nilsson, Martin P.: *Geschichte der griechischen Religion I. Die Religion Griechenlands bis auf die griechische Weltherrschaft*. Handbuch der Altertumswissenschaft. C.H. Beck'sche Verlagsbuchhandlung, München 1976.

Notroff 2015

Notroff, Jens: The Differentiation of Identity: A Hierarchy of Symbols? Initial Thoughts on the Informative Potential of Nordic Bronze Age Miniature Swords. In: Suchowska-Ducke, Paulina – Scott Reiter, Samantha – Vandkilde, Helle (eds.): *Forging Identities*. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe: Volume 2. Report from a Marie Curie Project 2009-2012 with Concluding Conference at Aarhus University, Moesgaard 2012. Vol. 2. *BAR IntSer* 2772., 2015. 93-99.

Novotná et al. 1984

Novotná, Marija – Novotný, Bohuslav: Košťany-gruppe In: Tasić, Nikola – Novotný, Bohuslav – Kalicz Nándor – Brukner, Bogdan (eds.): *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Balkanoški Institut Sanu, Sonderausgabe 22., Serie: Balcano-Pannonica, Beograd 1984. 289-298.

Novotná – Novotný 1984

Novotná, Marija – Novotný, Bohuslav: Die Chłopice-gruppe. In: Tasić, Nikola – Novotný, Bohuslav – Kalicz Nándor – Brukner, Bogdan (eds.): *Kulturen der Frühbronzezeit das Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Balkanoški Institut Sanu, Sonderausgabe 22., Serie: Balcano-Pannonica, Beograd 1984. 283-288.

Oka 2003

Oka Ildikó: A sopron-várhelyi urnán ábrázolt fonó nő és a vaskor orsóhasználata. *Ősrégészeti Levelek* 5(2003) 107-112.

Olexa 1987

Olexa, Ladislav: Gräber von Metallgiessern in Nižná Myšľa. *Archeologické Rozhledy* XXXIX,3(1987) 255-275.

Olexa 2003

Olexa, Ladislav: *Nižná Myšľa – Osada a pohrebisko z doby bronzovej*. Archeologické pamätníky Slovenska, zv. 7. Slovenská Akadémia Vied Archeologický ústav, Košice 2003.

Oravecz 2013

Oravecz Hargita: An Early Bronze Age Boat-like Representation from Rakamaz, Northeast Hungary. *CommArchHung* 2010-2013, MNM 2013. 5-20.

Orel 2006

Orel, Neva Trampuž: Dug-out canoes from the Ljubljana Marshes In: Nabergoj, Tomaž (ed.): *Steps into the Past – Treasures from the archaeological collections of the National Museum of Slovenia*. Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 2006. 78-80.

Oždani 1986

Oždani, Ondrej: Zur Problematik der Entwicklung der Hügelgräberkulturen in der Südwestslowakei. *SlovArch* 34,1(1986) 5-96.

Palavestra 1993

Palavestra, Aleksandar: *Praistorijski ćilibar na centralnom i zapadnom Balkanu*. Beograd 1993.

Papadopoulos 2001

Papadopoulos, Thanasis J. – Papadopoulou, Litsa Kontorli-: Death, Power and Trouble in late Mycenaean Peloponnese – The Evidence of Warrior-Graves. In: Fischer, Peter M. (ed): *Contributions to the Archaeology and History of the Bronze and Iron Ages in the Eastern Mediterranean*. Studies in Honour of Paul Åström. Österreichisches Archäologisches Institut, Sonderschriften Band 39. Graz 2001. 127-138.

Pare 1987

Pare, Christopher F.: Der Zeremonialwagen der Urnenfelderzeit: seine Entstehung, Form und Verbreitung. In: *Vierrädrige Wagen der Hallstattzeit – Untersuchungen zu Geschichte und Technik*. Römisch-Germanischen Zentralmuseum Monographien Band 12., 1987. Römisch-Germanischen Zentralmuseum, Mainz 1987., 25-67.

Pare 1989

Pare, Christopher: From Dupljaja to Delphi: the ceremonial use of the Wagon in later prehistory. *Antiquity* 63(1989) 80-100.

Pare 1996

Pare, Christopher: Chronology in Central Europe at the end of the Bronze Age. In: Randsborg, Klaus (ed.): *Absolute Chronology archaeological Europe 2500-500 BC. Acta Archaeologica* Vol. 67(1996). København, Munksgaard 1996. 99-120.

Pare 2003

Pare, Christopher: Tumulus Burial and the Question of the Start of the Hallstatt Culture. In: Bourgeois, Jean – Bourgeois, Ignace & Cherretté, Bart (eds.): *Bronze and Iron Age Communities in North-Western Europe*. Koninklijke Vlaamse Academie van België voor Wetenschappen en Kunsten, Universa Press, Brüssel 2003. 75-110.

Pare 2004

Pare, Christopher F.: Die Wagen der Bronzezeit in Mitteleuropa. In: *Rad und Wagen – Der Ursprung einer Innovation – Wagen in Vorderen Orient und Europa*. Ausstellung vom 28. März bis 11. Juli 2004. im Landesmuseum für Natur und Mensch Oldenburg. Landesmuseum für Natur und Mensch, Philipp von Zabern, Oldenburg-Mainz am Rhein 2004. 355-372.

Patay 1938

Patay Pál: Korai bronzkori kultúrák Magyarországon. *DissPann* II/13. Budapest 1938.

Patek 1968

Patek Erzsébet: *Die Urnenfelderkultur in Transdanubien*. Archaeologia Hungarica SN XLIV. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968.

Patek 1972

Patek Erzsébet: Előzetes jelentés az 1971-ben Sopron-Burgstallon végzett ásatásról. *ArchÉrt* 99(1972) 206-213.

Patek 1975

Patek Erzsébet: A soproni Várhely (Burgstall) őskori földvára kutatásának 1974. évi eredményei. *Soproni Szemle* 1975, XXIX-3. 272-284.

Patek 1976

Patek Erzsébet: A Hallstatt kultúra Sopron környéki csoportja. *ArchÉrt* 103(1976) 3-29.

Patek 1976a

Patek Erzsébet: Über die neueren Ausgrabungen in Sopron-Várhely (Burgstall) und die Probleme der östlichen Beziehungen. *MittArchInst* 6(1976) 39-46. Taf. 13-23.

Patek 1981

Patek Erzsébet: Die Anfänge der Siedlung und des Gräberfeldes von Sopron-Burgstall. In: *Die Hallstatt-Kultur*. Bericht über das Symposium in Steyr 1980 aus Anlaß der Internationalen Ausstellung des Landes Oberösterreich. Landesverlag, Linz 1981. 93-104.

Patek 1981a

Patek Erzsébet: Die Beziehungen zwischen Transdanubien und dem jugoslawischen Donaugebiet in der Früheisenzeit. In: Medović, Predrag (ed.): *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten*. Actes XIX. Referate des Symposiums in Novi Sad, 10. bis 13. September 1979. Archäologischer Verein der Wojwodina, Novi Sad, Landesamt für Denkmalpflege der Wojwodina, Novi Sad, Verband der archäologischen vereine Jugoslawiens, Novi Sad. Novi Sad 1981. 189-200.

Patek 1983a

Patek Erzsébet: Die nordosttransdanubische Hallstattgruppe: ein Überblick. *MittArchInst* 12/13(1982/1983) (Taf. 1-26.) 59-85.

Patek 1983b

Patek Erzsébet: Neue Untersuchungen auf dem Burgstall bei Sopron. *BRGK* 63(1982)[1983] 105-177.

Patek 1991

Patek Erzsébet: Der Tumulus Nr. 177 von Sopron-Burgstall. *ActaArchHung* 43(1991) 273-298.

Patek 1993

Patek Erzsébet: *Westungarn in der Hallstattzeit*. Acta humaniora – Quellen und Forschungen zur Prähistorischen und provinzialrömischen Archäologie, Bd. 7. Weinheim 1993.

Paulík 1975

Paulík, Jozef: K začiatkom staršej doly železnej na juhozápadnom Slovensku – Zu den Anfängen der älteren Eisenzeit in der Südwestslowakei. *Zborník Slovenského Národného Múzea História* LXIX (1975) 19-53.

Pauszaniasz

Pauszaniasz: *Görögország leírása*. Ford.: Muraközy Gyula. Attraktor kiadó, Máriabesnyő-Gödöllő 2008.

Pásztor 2014

Pásztor Emília: Celestial Symbolism in Central European Later Prehistory - Case Studies from the Bronze Age Carpathian Basin. In: Ruggles, Clive, L.N. (ed.): *Handbook of Archaeoastronomy and Ethnoastronomy*. 1337-1348. Springer-Verlag New York, 2014.

Pásztor 2015

Pásztor Emília: Shared Ancestors, Shared Belief? The steppe roots of Bronze Age belief system of the Carpathian Basin. In: Bilik, Naran – Hoppál Mihály – Yu-xiao Long, Jason – Lei, Zhou (eds.): *Shamanistic Scope in a Changing World. Traditional Rituals and Spiritual Harmony in the Changing Globalized World*. The 11th Conference of the International Society for Shamanistic Reserach (ISSR). Robinco, Budapest – Guigang 2015. 209-225.

Penglase 1997

Penglase, Charles: *Greek Myths and Mesopotamia. Parallels and Influence in the Homeric Hymns and Hesiod*. Routledge, London&New York 1994. [1997]

Perlès 2001

Perlès, Cathrine: *The Early Neolithic in Greece. The first farming communities in Europe*. Cambridge World Archaeology. Cambridge University Press 2001.

Pernicka et al 2007

Pernicka, Ernst – Begemann, Friedrich – Schmitt-Strecker, S. – Todorova, Henrietta – Kuleff, Ivelin: Prehistoric Copper in Bulgaria – Its Composition and provenance. *EurAnt* 3(1997) 41-181.

Pescheck 1973

Pescheck, Christian: Urnenfelderzeitliches Brandgrab mit Kesselwagen und Sonnenscheiben aus Nordbayern. In: Garašanin, Milutin – Benac, Alojz – Tasić, Nikola (eds.): *Actes du VIIIe Congrès International des Sciences Préhistorique et Protohistorique Beograd 9-15 Septembre 1971*. Tome Troisième Rapports et Corapports. Union Internationale des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Beograd 1973, 61-66.

Peška – Šebela 1992

Peška, Jaroslav – Šebela, Lubomír: Funde der Chłopice-Veselé-Gruppe in Mähren und ihre Stellung in der Endphase des Spätneolithikums. In: Buchvaldek, Miroslav – Strahm, Christian (eds.): *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik – Skupiny kultury se Šňůrovou keramikou na evropském kontinentu*. Schnurkeramik-Symposium 1990. Praehistorica XIX – Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis, Univerzita Karlova, Praha 1992. 131-141.

Pichlerová 1969

Pichlerová, Magda: *Nové Košariská. Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej*. Fontes tom. III. Sections Historicae Musei Nationalis Slovaci Bratislava. Slovenské Národné Múzeum, Bratislava 1969.

Pivovarová 1976

Pivovarová, Zoja Benkovsky-: Zur Enddatierung des Kulturkreises Mad'arovce – Věteřov – Böheimkirchen. *Germania* 54(1976) 341-359.

Piwowarczyk 2014

Piwowarczyk, Dariusz R.: The proto-indoeuropean root for 'Apple' and the problem of comparativ reconstruciton. *Studia Etymologica Cracoviensa* 19(2014) 161-167.

Pleslová-Štiková 1992

Pleslová-Štiková, Emilie: Die Kulturorientierung Mitteleuropas am Ausklang des 4. und in der 1. Hälfte des 3. Jahrtausends v. Chr. Ein Beitrag zum Verhältnis: „heimische“ Gruppen des SO-Orientierten jüngeren Äneolithikums-mitteuropäische Schnurkeramik. In: Buchvaldek, Miroslav – Strahm, Christian (eds.): *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik – Skupiny kultury se Šňůrovou keramikou na evropském kontinentu*. Schnurkeramik-Symposium 1990. Praehistorica XIX – Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis, Univerzita Karlova, Praha 1992. 57-60.

Podborský 1989

Podborský, Vladimír: Die Chronologie und kulturelle Verbindungen zur Zeit der Kulturen Spätengyel-Bajč-Retz-Křepice-früheste TRB im Mitteldonauegebiet. In: Buchvaldek, Miroslav – Pleslová-Štiková, Emilie (eds.): *Das Äneolithikum und die früheste Bronzezeit (C¹⁴ 3000-2000 b.c.) in Mitteleuropa: kulturelle und chronologische Beziehungen*. Acta des XIV. Internationalen Symposiums Prag-Liblice 20.-24. 10. 1986. Praehistorica XV, Univerzita Karlova, Praha 1989. 55-60.

Pomberger 2016

Pomberger, Beate Maria: The Development of Musical Instruments and Sound Objects from the Late Bronze Age to the La Tène Period in the Area between the River Salzach and the Danube Bend. In: Gediga, Bogusław – Grossmann, Anna – Piotrowski, Wojciech (eds.): *Europa zwischen 8 jhd. v.Chr. bis 1 jhd. u. Zeit*. Archäologisches Museum in Biskupin Biskupiner Archäologisches Arbeiten 11.; Polnischen Akademie der Wissenschaften Abteilung Wrocław Arbeiten der Archäologischen Kommission Nr.21 Institut für Archäologie und Ethnologie der Polnischen Akademie der Wissenschaften, Biskupin – Wrocław 2016. 45-75.

Popović 1981

Popović, Dragan: Über die Ergebnisse der Untersuchungen auf der Siedlung Gradina na Bosut. In: Tasić, Nikola – Todorović, Jovan – Trajković, Čedomir – Popović, Dragan – Tatić, V. (eds.): *Die Ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und Benachbarten Gebieten – Starije Gvozdeno doba Vojvodine i njegove veze sa drugim podunavskim i susednim oblastima* Materijali/Actes XIX. Novi Sad 1979. Archäologischer Verein der Wojwodina, Novi SAD, Landesamt für Denkmalpflege der Wojwodina, Novi Sad. Verbund der archäologischen Vereine Jugoslawiens, Novi Sad 1981. 57-62.

Potrebica 2008

Potrebica, Hrvoje: Contacts between Greece and Pannonia in the Early Iron Age with Special Concern to the Area of Thessalonica. In: Biehl, P. – Rassamakin, Y. (eds.): *Import and Imitation in Archaeology*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums 11. Beier & Beran, Langenweissbach 2008. 187-212.

Preinfalk 2003

Preinfalk, Fritz: *Die hallstattzeitlichen Hügelgräber von Langenlebar, Niederösterreich*. Fundberichte aus Österreich, Materialhefte Reihe A, Heft 12. Wien 2003.

Prendi 1982

Prendi, Frano: Die Bronzezeit und der Beginn der Eisenzeit in Albanien. In: Hänsel, Bernhard (ed.): *Südosteuropa zwischen 1600 und 1000 v.Chr.* Prähistorische Archäologie in Südosteuropa Band 1./ Südosteuropa-Jahrbuch Band 13 der Südosteuropa-Gesellschaft. Moreland Editions – Bad Bramstedt, Berlin 1982. 203-233.

Primas 1996

Primas, Margarita: Velika Gruda I. Hügelgräber des frühen 3. Jahrtausends v. Chr. im Adriagebiet – Velika Gruda, Mala Gruda und ihr Kontext. *UPA* 32(1996) Rudolf Habelt, Bonn 1996.

Primas 2007

Primas, Margarita: Spinnwirtel im Grab – zum Symbolgehalt einer Beigabe. In: Blečić, Martina – Črešnar, Matija – Hänsel, Bernhard – Hellmuth, Anja – Kaiser, Elke – Metzner-Nebelsick, Carola (eds.): *Scripta praehistorica in honorem Biba Teržan*. Situla 44, 2007. 301-312.

Priskin 2009

Priskin Anna: A távolsági nyersanyagok felhasználása a kárpát-medencei felső paleolitikum kései időszakában. In: Ilon Gábor (szerk.): *ΜΩΜΟΣ VI*. Őskoros kutatók VI. összefüggésének konferenciakötete – Nyersanyagok és kereskedelem, Kőszeg, 2009. március 19-21. Szombathely, 2009. 311-321.

Pryzbyła 2010

Pryzbyła, Marcin S.: Pottery Analyses as the Basis for Studying Migrations. The Case of Danubian Pottery Groups from the End of 2nd Millenium BC. In: Dziegielewska, Karol – Pryzbyła, Marcin S. – Gawlik, Anna (eds.): *Migration in Bronze and Early Iron Age Europe*. Prace Archeologiczne No. 63 Studies. Jagellonian University Institute of Archaeology, Kraków 2010. 87-104.

Pullen 2008

Pullen, Daniel: The Early Bronze Age in Greece. In: Shelmerdine, Cynthia W. (ed.): *The Cambridge Companion to the Aegean Bronze Age*. Cambridge University Press, Cambridge 2008. 19-46.

Raczky 1988

Raczky Pál: *A Tisza-vidék kulturális és kronológiai kapcsolatai a Balkánnal és az Égeikummal a neolitikum, rézkor időszakában. Újabb kutatási eredmények és problémák*. Szolnok 1988.

Rahmstorf 2008

Rahmstorf, Lorenz: The Bell Beaker Phenomenon and the interaction spheres of the Early Bronze Age East Mediterranean: similarities and differences. In: Lehoërff, Anna (ed.): *Construire le temps. Histoire et méthodes des chronologies et calendriers des derniers millénaires avant notre ère en Europe occidentale*. Actes du XXX⁰ colloque international de Halma-Ipel, UMR 8164 (CNRS, Lille 3 MCC) 7-9 décembre 2006, Lille. Glux-en-Glenne: Bibracte, Centre archéologique européen [Collection Bibracte, 16.] Bibracte 2008. 149-170.

Rahmstorf 2010a

Rahmstorf, Lorenz: Die Nutzung von Booten und Schiffen in der bronzzeitlichen Ägäis und die Fernkontakte der Frühbronzezeit. In: Meller, Harald – Bertemes, François (eds.): *Der Griff nach den Sternen*. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagung des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle. 5/II. 2010. 675-697.

Rahmstorf 2010b

Rahmstorf, Lorenz: Indications of Aegean-Caucasian relations during the third millenium BC. In: Hansen, Svend – Hauptmann, Andreas – Motzenbacher, Ingo – Pernicka, Ernst (eds.): *Von Maikop bis Trialeti. Gewinnung und Verbreitung von Metallen und Obsidian in Kaukasien im 4.-2. Jt. v. Chr.* Beiträge des Internationalen Symposiums in Berlin vom 1.-3. Juni 2006. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2010. 263-295.

Rahmstorf 2014

Rahmstorf, Lorenz: Von Nordeuropa bis in den Orient: Bernstein in der Bronzezeit. In: Quast, Dieter – Erdrich, Michael (eds.): *Die Bernsteinstrasse*. Archäologie in Deutschland Sonderheft 04/2014. 24-28.

Rassamakin 1999

Rassamakin, Yuri: The Eneolithic of the Black Sea Steppe: Dynamics of Cultural and Economic Development 4500-2300 BC. In: Levine, Marsha – Rassamakin, Yuri – Kislenko, Aleksandr – Tatrinceva, Nataliya (eds.): *Late Prehistoric exploitation of the Eurasian Steppe*. McDonald Institute Monographs, Cambridge 1999. 59-183.

Rassamakin 2006

Rassamakin, Yuri: Cultural Transformations in the Black Sea Steppe between the Eneolithic and Bronze Age: Migrations or Economic Changes? In: Peterson, David L. – Popova, Laura M. – Smith, Adam T. (eds.): *Beyond the Steppe and the Sown. Proceedings of the 2002 University of Chicago Conference on Eurasian Archaeology*. Colloquia Pontica 13 – Series on the Archaeology and Ancient History of the Black Sea Area – Monograph Supplement of Ancient West & East, Series Editor: Tsetschladze, Gocha R. Brill-Leiden/Boston 2006. 448-459.

Rassmann 2007

Rassmann, Knut: Zur Chronologie der Hortfunde der Klassischen Aunjetitzer Kultur. Eine Auswertung von Metallanalysen aus dem Forschungsvorhaben „Frühe Metallurgie im zentralen Mitteleuropa“. In: Tiefengraber, Georg (ed.): *Studien zur Mittel- und Spätbronzezeit am Rande der Südostalpen*. UPA 148(2007). Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn. 2007. 463-480.

Rebay 2005

Rebay, Katharina C.: Hallstattzeitlichen Grabfunde aus Donnerskirchen. Bgld. *Burgenländische Heimatblätter* 4(2005) 165-210.

Reményi 2003

Reményi László: Megjegyzések a Kárpát-medence középső bronzkori „virágkorának” kérdéséhez. *ŐL* 5(2003) 51-64.

Risch – Meller 2015

Risch, Roberto – Meller, Harald: Change and Continuity in Europe and the Mediterranean around 1600 bc. *PPS* 81(2015) 239-264.

Rohde 1929

Rohde, Erwin: *Psyche. Seelenkult und Unsterblichkeitsglaube der Griechen*. Kröners Taschenausgabe Band 61. Alfred Kröner Verlag, Leipzig 1929.

Romsauer 1999

Romsauer, Peter: Zur Frage der Westgrenze der Mezőcsát-Gruppe. In: Jerem Erzsébet – Poroszlai Ildikó (eds.): *Archaeology of the Bronze and Iron Age – Experimental Archaeology, Environmental Archaeology, Archaeological Parks*. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996. *Archaeolingua* 9., Budapest 1999. 167-176.

Rosól 2007

Rosól, Rafal: Die Herkunft des Gottesnames Apollon. *Glotta* 83(2007) 222-242.

Rösler 1901

Rösler, Emil: Bericht über die für der Kaiserl. russische Archäologische Commission im Jahre 1899 unternommenen archäologischen Forschungen und Ausgrabungen in Transkaukasien. *Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1901. 78-150.

Rösler 1902

Rösler, Emil: Archäologischen Forschungen und Ausgrabungen in Transkaukasien. Unternommen für die kaiserlich russische Archäologische Commission im Jahre 1900. *Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte* 1902. 137-191.

Ruppenstein 2010

Ruppenstein, Florian: Einfache Radnadeln als Indikatoren europaweiter Fernbeziehungen zur Zeit der Deponierung der Himmelscheibe von Nebra. In: Meller, Harald – Bertemes, François (eds.): *Der Griff nach den Sternen*. Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagung des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle. 5/II. 2010. 641-655.

Ruttkay 1975

Ruttkay, Elisabeth: Über einige Fragen der Laibach-Vučedol-Kultur in Niederösterreich und im Burgenland. *Arch. Vest.* XXIV(1973)[1975] 38-61.

Ruttkay 1982

Ruttkay, Elisabeth: Neue funde der Kosihiy-Čaka/Makó-Gruppe in Niederösterreich. Beitrag zum Übergang vom Endneolithikum zur Frühbronzezeit. *FÖ* 21(1982) 143-156.

Sánta 2009

Sánta Gábor: A Halomsíros kultúra Domaszék-Böresök-tanyai településének legkorábbi szakasza és a telep szerkezete. *Tisicum* 19(2009) 255-280.

Sánta 2013

Sánta Gábor: Metal Analysis of Koszider and Tumulus Culture Bronzes: Contacts, Similarities and the Question of Source Area. In: Rezi Botond – Németh E. Rita – Berecki Sándor (eds.): *Bronze Age Crafts and Craftsmen in the Carpathian Basin*. Proceedgins of the International Colloquium from Târgu Mures, 5-7 October 2012. Bibliotheca Musei Marisiensis Seria Archaeologica VI. Editura MEGA, Târgu Mures 2013. 77-90.

Schauer 1985

Schauer, Peter: Spuren orientalischen und ägäischen Einflusses im bronzezeitlichen nordischen Kreis. *JRGZM* 32(1985) 123-195.

Schmidt 2009

Schmidt, J.P.: Europa ohne Grenzen – Die Bronzezeit (2000 – 550 v.Chr.) In: Meier, U. M. – Schmetlov, H.Gr.V. – Schmidt, J.P. (eds.): Archäologische Entdeckungen in Mecklenburg-Vorpommern. Kulturlandschaft zwischen Rechnitz und Oderhaft. *Arch. Mecklenburg-Vorpommern* 5 (Schwerin 2009). 67-68.

Schubert 1966

Schubert, Eckehart: Zum frühbronzezeit an der mittleren Donau. *Germania* 44(1966) 264-186.

Schumacher-Matthäus 1999

Schumacher-Matthäus, Gisela: Clothing and Jewellery. In: Jockenhövel, Albrecht (ed.): *The Heroes and their Palaces; Chapter 2. Gods and Heroes of the Bronze Age. Europe at the Time of Ulysses*. 79-82. Thames and Hudson, London 1999.

Schwenzer 2005

Schwenzer, Stefan: Zum Beginn der Frühbronzezeit in Bulgarien. In: Horejs, Barbara – Jung, Kaiser, Elke – Teržan, Biba (eds.): *Interpretationsraum Bronzezeit. Bernhard Hänsel von seinen Schülern gewidmet. UPA 121*(2005). Rudolf Habelt GmbH, Bonn 2005, 187.

Ścibior 1992

Ścibior, Józef: Die Schnurkeramikkultur in der Sandomierz-Opatów Lößzone. In: Buchvaldek, Miroslav – Strahm, Christian (eds.): *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik – Skupiny kultury se Šňůrovou keramikou na evropském kontinentu. Schnurkeramik-Symposium 1990. Praehistorica XIX – Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis, Univerzita Karlova, Praha 1992. 255-264.*

Seltman 1928

Seltman, Charles Theodore: The Offerings of the Hyperboreans. *The Classical Quarterly* 22, 3/4 (1928) 155-159.

Shaw 1989

Shaw, Joseph W.: Phoenicians in Southern Crete. *AJA* 93(1989) 165-183.

Sherratt 2005

Sherratt, Andrew: Alcohol and its Alternatives: Symbol and Substance in Pre-Industrial Cultures. In: Goodman, Jordan – Lovejoy, Paul E. – Sherratt, Andrew (eds.): *Consuming Habits – Drugs in History and Anthropology*. Routledge London & New York, 2005. 11-47.

Shishlina 2003

Shishlina, Natalia I.: Yamnaja Culture Pastoral Exploitation: a Local Sequence. In: Levine, Marsha – Renfrew, Colin – Boyle, Katie (eds.): *Prehistoric steppe adaptation and the horse*. McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, Cambridge 2003. 353-367.

Simon 2006

Simon, Erika: Gods in Harmony: The Etruscan Pantheon. In: de Grummond, Nancy Thomson – Simon, Erika (eds.): *The Religion of the Etruscans*. University of Texas Press, Austin 2006. 45-66.

Soproni 1954

Soproni Sándor: A budakalászi kocsi. *FolArch* 6(1954) 29-36.

Spasić 2008

Spasić, Miloš: Horizontal and Vertical Communication Axis in the Middle and Late Eneolithic. *Analele Banatului, Sn., Archeologie-Istorie* XVI (2008) 31-45.

Suchowska-Ducke 2015

Suchowska-Ducke, Paulina: The Dissemination of Naue II Swords: A Case Study on Long-distance Mobility. In: Suchowska-Ducke, Paulina – Scott Reiter, Samantha – Vandkilde, Helle (eds.): Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe: Volume 2. Report from a Marie Curie Project 2009-2012 with Concluding Conference at Aarhus University, Moesgaard 2012. Vol. 2. *BAR IntSer* 2772, 2015. 47-54.

Sümegei 2008

Sümegei Pál: Ember és környezet kapcsolata az Aranykor végén. In: Ilon Gábor (szerk.): *Régészeti nyomozások Magyarországon*. Martin Opitz Kiadó, Budapest 2008. 13-31.

Stanislawski 1973

Stanislawski, Dan: Dark Age Contributions to the Mediterranean Way of Life. *Annals of the Association of American Geographers* 63,4(1973) 397-410.

Stegmann-Rajtár 1998

Stegmann-Rajtár, Susanne: Spinnen und Weben in Smolenice-Molpír. Ein Beitrag zum wirtschaftlichen und religiös-kultischen Leben der Bewohner des hallstattzeitlichen „Fürstentums“. *SlovArch* XLVI,2(1998) 263-287.

Studeníková 1996

Studeníková, Etela: Neue Ausgrabungen hallstattzeitlicher Hügelgräber in der Südwestslowakei. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (eds.): *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums Sopron, 10.-14. Mai 1994. *Archaeolingua* 7, Budapest 1996. 497-506.

Studeníková 2008

Studeníková, Etela: Výpoveď Kalenderberských Mohýl na slovensku o vzťahu pohlaví. *Acta archaeologica Opaviensia* 3(2008) 85-111.

Sümeği – Jakab 2008

Sümeği Pál – Jakab Gusztáv: Erdő és klíma. *A Földgömb* X. (XXVI.) 2008/2, 230. 28-38.

Swieder 2013

Swieder, Anna: Carpathian Basin, Oder, Baltic Sea. The role of the Oder River as communication corridor at the end of the Early and the beginning of the Middle Bronze Age. In: Meller, Harald – Bertemes, François – Bork, Hans-Rudolf – Risch, Robert (eds.): *1600 – Kultureller Umbruch im Schatten des Thera-Ausbruchs? – 1600 – Cultural change in the shadow of the Thera-Eruption?* 4. Mitteldeutscher Archäologentag vom 14. bis 16. Oktober 2011 in Halle (Saale) – 4th Archaeological Conference of Central Germany October 14-16, 2011 in Halle (Saale). Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte Halle Band 9. 2013. Landesamt für Denkmalpflege und Archäologie Sachsen-Anhalt, Landesmuseum für Vorgeschichte Halle (Saale) 2013. 539-549.

Szabó 1988

Szabó Géza: Kora vaskori bekarcolt, bepecsételt díszítésű kerámialeletek Hódmezővásárhely – Gorzsa-Cukormajor lelőhelyen. *ArchÉrt* 114-115(1987-1988) 86-100.

Szabó 1992

Szabó Géza: A Dunaföldvár-Kálvária tell-település kora bronzkori rétegsora. *WMMK* 17(1992) 35-182.

Szabó 1994

Szabó Géza: Die Probleme der Entstehung der Nagyrév-Kultur entlang der Donau. *Zalai Múzeum* 5(1994) 61-72.

Szabó 1995

Szabó Géza: Északi bronztárgyak – vagy északi technológia a Kárpát-medencében? *ArchÉrt* 121-122(1994-1995) 79-87.

Szabó 2009a

Szabó Géza: Csalog József bonyhádi mészbetétes temetője az újabb kutatási eredmények és két egyedülálló lelet tükrében. In: Bende Livia – Lőrinczy Gábor (eds.): *Medinától Etéig. Régészeti tanulmányok Csalog József születésének 100. évfordulójára*. Koszta József Múzeum Szentes, 2009. 283-291.

Szabó 2009b

Szabó Géza: *Pannónia kincse. A mészbetétes edények népének bonyhádi temetője* (Schatz von Pannonien. Das Gräberfeld der inkrustierten Keramik von Bonyhád) Jazyg Kft. Szekszárd, 2009.

Szabó 2010

Szabó Géza: A Dunántúli mészbetétes edények népe kulturájának kialakulása és belső időrendje a Bonyhádon feltárt temetőrészlet tükrében. *WMMK* 32(2010) 101-138.

Szabó 2013

Szabó Géza: A mészbetétes edények népe kerámiájának forma- és jelrendszere a temető- és a telepanyagok vizsgálatában. In: *ΜΩΜΟΣ VII.* – Óskoros kutatók VII. Összejavítása 2011. március 16-18. Százhalombatta, Matrica Múzeum. *ŐL* 13(2011)[2013] Budapest. 233-246.

Szabó 2015a

Szabó Géza: Ethno-sociocultural Background of the Oriental Origin of the Pannons of the Carpathian Basin in the Early Iron Age. In: Beisenov, Arman Z. (ed.): *Sak Culture of Saryata in the Context of the Study of Ethnic and Sociocultural Processes of Steppe Eurasia. The Collection of scientific articles, dedicated to the memory archaeologist Kemal Akishev*. Department of Culture of Karagandy Region – Karagandy Regional State Inspection for Heritage Protection – Scientific Research Center of History and Archaeology „Begazy-Tasmola” – Institute of Archaeology named after A. Kh. Margulan Committee of Science of Ministry of Education and Science of Republic of Kazakhstan. Almaty: HARC „Begazy-Tasmola” 2015, 291-299.

Szabó 2015b

Szabó Géza: Keleti mítoszselemek nyugati megjelenése a regölyi astragalos leletek tükrében. In: Csabai Zoltán – Szabó Ernő – Vilmos László – Vitári-Wéber Adrienn (eds.): *Európe égisze alatt. Ünnepi tanulmányok Fekete Mária hatvanötödik születésnapjára kollégáitól, barátaitól és tanítványaitól*. Ókor-Történet-Írás 4. PTE – Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan, Pécs – Budapest 2015, 321-364.

Szabó 2017

Szabó Géza: Problems with the periodization of the Early Bronze Age in the Carpathian Basin in light of the older and recent AMS radiocarbon data. *Archeometriai Műhely* 2017/XIV/2. 99-116.

Szabó et al. 2017

Szabó Géza – Kunfalvi Péter – Békefi Mónika: A hasfalvi korong arhaeometallurgiai [sic!] és lézerszkenneres vizsgálata. *Soproni Szemle* 71,4(2017) 434-439.

Szabó – Fekete 2011

Szabó Géza – Fekete Mária: Janus szobor Pannoniából, a kora vaskori Regöly-csoport lelőhelyéről. *WMMK* 33(2011) 15-106.

Szabó – Gál 2013

Szabó Géza – Gál Erika: Dombóvár – Tesco kora bronzkori település térhasználatának előzetes vizsgálata az archaeozoológiai megfigyelések tükrében. *WMMK* 35(2013) 7-119.

Szabó – Hajdú 2011

Szabó Géza – Hajdú Tamás: A mészbetétes edények díszítésének szimbolikája a bonyhádi vegyes rítusú bronzkori temető emberteni leleteinek feldolgozása tükrében. *Anthrop.Közl.* 52(2011) 85-108.

Szalai 2000

Szalai Tamás: Mit tudunk mondani a Halomsíros-kultúra abszolút dátumairól? *KEMMK* 7(2000) 149-172.

Szádeczky-Kardoss 1954

Szádeczky-Kardoss Samu: The Name of the River Tisza. *ActaAnt* 2(1954) 77-115.

Száraz 2000

Száraz Csilla: A Basarabi-Bosut kultúrkörből levezethető elemek Sopron-Burgstallon. Die vom Basarabi Bosut Kulturkreis zu deduzierenden Elemente in Sopron-Burgstall. In.: *Panniculus Ser. B. No. 5.* Szerk.: Ilon Gábor, Szombathely 2000. 285-323.

Szentmiklósi 2006

Szentmiklósi, Alexandru: The relations of the Cruceni-Belegiš culture with the Žuto Brdo – Gârla Mare culture. *Analele Banatului Sn. – Archeologie-Istorie* 14(2006), 229-270.

Tarpini 2010

Tarpini, Roberto: Frühe Formen figuraler Kunst nördlich und südlich der Alpen. In: Jerem Erzsébet – Schönfelder, Martin – Wieland, Günther (eds.): *Nord-Süd, Ost-West Kontakte während der Eisenzeit in Europa*. Akten des Internationalen Tagungen der AG Eisenzeit in Hamburg und Sopron 2002. *Archaeolingua* 17., Budapest 2010. 321-333.

Tarpini 2016

Tarpini, Roberto: Dalla figura al triangolo o dal triangolo alla figura? Alcune considerazioni sulla ceramica con decorazione figurata dell'area Hallstattiana Orientale. In: Vitali, Daniele – Goudineau, Christian (eds.): *Il mondo celtico prima e dopo la conquista Romana – Le Monde Celtique avant et après la conquête Romaine*. Studi in onore di Jean-Paul Guillaumet. Bologna-Dijon 2016, 75-90.

Tasić 1984

Tasić, Nikola: Die Vinkovci-Kultur. In: Tasić, Nikola – Novotny, Bohuslav – Kalicz Nándor – Brukner, Bogdan (eds.): *Kulturen der Frühbronzezeit des Karpatenbeckens und Nordbalkans*. Balkanoški Institut Sanu, Sonderausgabe 22. Serie: Balcano-Pannonica, Beograd 1984. 15-33.

Tasić 2004

Tasić, Nikola: Historical Picture of Development of Bronze Age Cultures in Vojvodina. *Starinar* LIII-LIV (2003-2004) 23-34.

Tasić 2005

Tasić, Nikola: Historical Picture of Development of Early Iron Age in the Serbian Danube Basin. *Balkanica* XXXV(2005) 7-23.

Tasić 2006

Tasić, Nikola: Bronze and Iron Age Sites in Srem and the Stratigraphy of Gomolava. *Balkanica* XXXVI, 2006. 7-17.

Telegin 1992

Telegin, Dmitrij Jakovlevič: Zum Ursprung der Schnurverzierung. In: Buchvaldek, Miroslav – Strahm, Christian (eds.): *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik – Skupiny kultury se Šňůrovou keramikou na evropském kontinentu*. Schnurkeramik-Symposium 1990. Praehistorica XIX – Acta Instituti Praehistorici Universitatis Carolinae Pragensis, Univerzita Karlova, Praha 1992. 333-339.

Teržan 1990

Teržan, Biba: *Starejša železna doba na Slovenskem Štajerskem – The Early Iron Age in Slovenian Styria*. Editor: Peter Kos. Catalogi et Monographiae 25, 1990. Narodni Muzej, Ljubljana 1990.

Teržan 1996

Teržan, Biba: Weben und Zeitmessen im südostalpinen und westpannonischen Gebiet. In: Jerem Erzsébet – Lippert, Andreas (eds.): *Die Osthallstattkultur*. Akten des Internationalen Symposiums, Sopron, 10.-14. Mai 1994. Archaeolingua Band 7. Budapest 1996. 507-536.

Teržan 2001

Teržan, Biba: Richter in und Kriegsgöttin in der Halstattzeit – Versuch einer Interpretation. *Praehistorische Zeitschrift* 76(2001) 74-86.

Thukydides

Thuküdidész: *A peloponnészoszi háború*. Ford.: Muraközy Gyula. Sapientia Humana sorozat. Osiris Kiadó, Budapest 2006.

Todorova 2007

Todorova, Henrieta: Die paleoklimatische Entwicklung in VII-I. Jt. vor Chr. In: Todorova, Henrieta – Stefanovich, Mark – Ivanov, Georgi (eds.): *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Proceedings of the International Symposium Strymon Prehistoricus. Kjustendil – Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres – Amphipolis (Greece) 27.09-01.10. 2004. In The Steps of James Harvey Gaul Volume 2. Gerda Henkel Stiftung, Sofia 2007. 1-6.

Torbrügge 1992

Torbrügge, Walter: Die frühe Hallstattzeit (Ha C) in chronologischen Ansichten und notwendige Randbemerkungen. Teil II. Der sogenannte östliche Hallstattkreis. *JRGZM* 39,2(1992) 425-615.

Torma 1972

Torma István: A kisapostagi kultúra telep Balatongyörökön. *VMMK* 11(1972) 15-39.

Tóth 2003

Tóth Katalin: A kora bronzkor kutatásának helyzete Magyarországon. *JAMÉ* 45(2003) 65-109.

Tóth 2004

Tóth István: *A Burgstall öröksége. Pannoniai vallástörténet*. Akadémiai Doktori Disszertáció, I. rész, 3. fejezet. (Kézirat) PTE-BTK, Ókortörténeti és Régészeti Tanszék, Pécs, 2004.

Tóth 2009

Tóth István: Halott kultusz és síremlékek. A Burgstall öröksége. Egy archaikus túlvilágkép töredékei. *Soproni Szemle* 63,1(2009) 3-22.

Tóth 2015

Tóth István: *Pannoniai vallástörténet*. Ókor-Történet-Írás 2. PTE-BTK, Ókortörténeti Tanszék – L'Harmattan – Könyvpont, Pécs-Budapest, 2015.

Trachsel 1999

Trachsel, Martin: Are there 'Cimmerian' and 'Schythian' finds in Switzerland? The absolute dating of the early Iron Age between the Alps and the Altai region. In: Jerem Erzsébet – Poroszlai Ildikó (eds.): *Archaeology of Bronze and Iron Age. Experimental Archaeology-Environmental Archaeology-Archaeological Parks*. Proceedings of the International Archaeological Conference Százhalombatta, 3-7 October 1996. Archaeolingua, Budapest 1999. 187-205.

Tsetschladze 2003

Tsetschladze, Gocha R.: The Culture of Ancient Georgia in the First Millenium BC and Greater Anatolia: Diffusion or Migration? In: Smith, Adam T. – Rubinson, Karen S. (eds.): *Archaeology in the Borderlands – Investigations in Caucasia and Beyond*. Cotsen Institute of Archaeology Monograph 47. University of California, Los Angeles 2003, 229-245.

Tulok 1984

Tulok Magda: Abbreviations of Periodicals and Series of Archaeology and Auxiliary Sciences. *ActaArchHung* 36(1984) 333-384.

Tunia 1983

Tunia, Krzysztof: Die Anfänge der Bronzezeit im Flussgebiet der Oberen Weichsel. Das Problem kultureller Wandlungen. *Godišnjak XXI*(1983) 135-165.

Turek et al. 2003

Turek, Jan – Dvořák, Pet – Peška, Jaroslav: Archaeology of Beaker Settlements in Bohemia and Moravia. An Outline of the Current State of Knowledge. In: Czebreszuk, Janusz – Szmyt, Marzena (eds.): *The Northeast Frontier of Bell Beakers*. Proceedings of the symposium held at the Adam Mickiewicz University, Poznań (Poland), May 26-29 2002. BARIntSer 1155(2003) 183-208.

Tušek et al. 2014

Tušek, Marija Lubšina – Kavur, Boris – Kavur, Martina Blečić: Into the Great Wide Open. In: Dizdar, Daria Ložnjak – Dizdar, Marko (eds.): *The Beginning of the Late Bronze Age between the eastern Alps and the Danube*. Proceedings of the International conference in Osijek, October 20-22. 2011. Zbornik Instituta za Arheologiju Knjiga I. Zagreb 2014. 71-81.

Upanisadok

Upanisadok – a hindu filozófia szentiratai [sic!]. Ford.: Tenigl-Takács lászló, Kronos kiadó 1998. Bp.

V. Szabó 2004

V. Szabó Gábor: A tiszacsegei edénydepó. Újabb adatok a Tisza-vidéki késő bronzkori edénydeponálás szokásához. *MFME-StudArch* X. (2004) 81-113.

V. Szabó – Bálint 2016

V. Szabó Gábor – Bálint Marianna: Hajdúböszörmény 2.0. Egy régi kincsegyüttes új perspektívában. *Magyar Régészet* Online magazin 2016 Nyár. 1-7.
[http://files.archaeolingua.hu/2016NY/V_Szabo_Balint_H16NY.pdf] 2017. március 26.

V. Szabó – Czukor 2017

V. Szabó Gábor – Czukor Péter: Késő bronzkori arany lábvért Szeged határából. *Magyar Régészet* 2017 nyár. [http://www.magyarregeszett.hu/?page_id=279#post-10431] 2018. március 9.

Váczai 2007

Váczai Gábor: Adatok az Urnamezős kultúra fémművességéhez és deponálási szokásaihoz. *ŐL* 8-9(2006-2007) 130-140.

Váczai 2014

Váczai Gábor: A hálózatelemzés régészeti alkalmazásának lehetőségei a késő bronzkori fémművesség tükrében. *ArchÉrt* 139(2014) 261-291.

Vadász 1983

V. Vadász Éva: Előzetes jelentés egy koravaskori halomsír feltárásáról Süttőn. *CommArchHung* 1983, 19-54.

Vadász 1992

Vadász Éva: Későbronzkori település nyomai az M0 autópálya szigetszentmiklósi nyomvonalának közelében. In: Havassy Péter – Selmeczi László (eds.): *Régészeti kutatások az M0 autópálya nyomvonalán I.* BTM Műhely 5. Budapesti Történeti Múzeum, Budapest, 1992. 211-240.

Vadász 2003

Vékonyné Vadász Éva: Kora vaskori halomsír Tata határában. *Annales Tataienses III. – Régészeti adatok Tata történetéhez I.* (A Tatán 1999-ben megtartott tudományos ülészen elhangzott előadások anyaga) Tata 2003, 89-136.

Vančugov 1996

Vančugov Petrović, Vladimir: Das Ende der Bronzezeit im nördlichen Schwarzmeergebiet. *EurAnt* 2(1996) 287-309.

Vander Linden 2007

Vander Linden, Marc: What linked the Bell Beakers in third millenium BC Europe? *Antiquity* 81(2007) 343-352.

Vicze 2009

Vicze Magdolna: Nagyrév Symbolism revisited: Three decorated vessels from Százhalombatta and Dunaújváros. *Tisicum* 19(2009) 309-318.

Videski 2007

Videski, Zlatko: Religious Beliefs of the Late Bronze Age in the Territory of the Republic of Macedonia. In: Blečić, Martina – Črešnar, Matija – Hänsel, Bernhard – Hellmuth, Anja – Kaiser, Elke – Metzner-Nebelsick, Carola (eds.): *Scripta Praehistorica in honorem Biba Teržan*. Situla 44, 2007. 313-320.

Vladár 1973

Vladár, Jozef: Osteuropäische und Mediterrane Einflüsse im Gebiet der Slowakei während der Bronzezeit. *SlovArch* XXI,2 (1973) 253-357.

Vladár 1981

Vladár, Jozef: Die problematik der Frühbronzezeit in der Slowakei. In: Kalicz Nándor – Kalicz-Schreiber Rózsa (hrsg.): Die Frühbronzezeit im Karpatenbecken und in den Nachbargabieten. Internationales Symposium 1977. Budapest-Velem. *MittArchInst Beih.* 2. 1981. 211-221. (Taf. 1-12.).

Vollmann 2009

Vollmann, Dieter: Der Makó-Kosihy-Čaka-Komplex und die früheste Nagyrév-Kultur an Donau und Theiß. In: Bertemes, François – Furtwängler, Andreas (serie eds.): *Zeiten-Kulturen-Systeme – Gedankenschrift für Jan Lichardus*. Schriften des Zentrums für Archäologie und Kulturgeschichte des Schwarzmeerraums 17 (vol. eds.: Becker, Valeska – Thomas, Matthias – Wolf-Schuler, Andrea), Beier&Beran, Langenweißbach, 2009. 271-287.

Vulpe 1981

Vulpe, Alexandru: Zur Definition und Verbreitung der Basarabi-Kultur. In: Medović, Predrag (ed.): *Die ältere Eisenzeit in der Wojwodina und ihre Verbindungen mit anderen donauländischen und benachbarten Gebieten*. Actes XIX. Referate des Symposiums in Novi Sad, 10. bis 13. September 1979. Archäologischer Verein der Wojwodina, Novi Sad, Landesamt für Denkmalpflege der Wojwodina, Novi Sad, Verband der archäologischen vereine Jugoslawiens, Novi Sad. Novi Sad 1981. 179-188.

Wiesner 2013

Wiesner, Norbert: Astragali in Gräbern der mitteleuropäischen Urnenfelderkultur. *Germania* 91(2013) 89-113.

Wilamowitz-Moellendorff 1931

Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von: *Der Glaube der Hellenen. I.* Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1931.

Wilamowitz-Moellendorff 1932

Wilamowitz-Moellendorff, Ulrich von: *Der Glaube der Hellenen. II.* Weidmannsche Buchhandlung, Berlin, 1932.

Wirth 2010

Wirth, Stefan: Sonnenbarke und zyklisches Weltbild – Überlegungen zum Verständnis der spätbronzezeitlichen Ikonographie in Mitteleuropa. In: Meller, Harald – Bertemes, François (eds.): *Der Griff nach den Sternen.* Internationales Symposium in Halle (Saale) 16.-21. Februar 2005. Tagungen des Landesmuseums für Vorgeschichte 5/1. Halle 2010. 501-515.

Woltermann 2014

Woltermann, Gisela: Bernsteinschmuckproduktion in der Hügelgräberbronzezeit. In: Nessel, Bianka – Heshe, Immo – Brandherm, Dirk (eds.): *Ressourcen und Rohstoffe in der Bronzezeit. Nutzung – Distribution – Kontrolle.* Beiträge zur Sitzung der Arbeitsgemeinschaft Bronzezeit auf der Jahrestagung des Mittel- und Ostdeutschen Verbandes für Altertumsforschung in Brandenburg an der Havel, 16. bis 17. April 2012. Arbeitsberichte zur Bodendenkmalpflege in Brandenburg 26. Brandenburgisches Landesamt für Denkmalpflege und Archäologisches Landesmuseum, Wänsdorf 2014. 74-86.

Woltermann 2016

Woltermann, Gisela: Amber before Metal – die frühbronzezeitliche Bernsteinschmucksitte Norddeutschland zwischen lokalem Kontext und transeuropäischen Fernkontakten. In: Dietz, Ute Luise – Jockenhövel, Albrecht (eds.): 50 Jahre „Prähistorische Bronzefunde“ – Bilanz und Perspektiven. Beiträge zum internationalen Kolloquium von 24. bis 26. September 2014 in Mainz. *PBF XX*, 14. Franz Steiner Verlag, Stuttgart 2016. 383-418.

Yakar 2003

Yakar, Jak: Identifying Migrations in the Archaeological Records of Anatolia. In: Fischer, Bettina –Genz, Hermann – Jean, Éric –Köroğlu, Kemalettin (eds.): *Identifying Changes: The Transition from Bronze to Iron Ages in Anatolia and its Neighbouring Regions*. Proceedings of the International Workshop Istanbul, November 8-9, 2002. TÜRK Eskiçağ Bilimleri Enstitüsü Yayınları 2003. 11-21.

Yakar 2005

Yakar, Jak: The language of symbols in prehistoric Anatolia. *Documenta Praehistorica* XXXII (2005) 111-121.

Yakar 2007

Yakar, Jak: The Ethno-Cultural Affiliation of the North Anatolian Early Bronze Age. In: Todorava, Henrieta – Stefanovich, Mark – Ivanov, Georgi (eds.): *The Struma/Strymon River Valley in Prehistory*. Proceedings of the International Symposium Strymon Prehistoricus. Kjustendil – Blagoevgrad (Bulgaria) and Serres – Amphipolis (Greece) 27.09-01.10. 2004. In *The Steps of James Harvey Gaul Volume 2*. Gerda Henkel Stiftung, Sofia 2007. 339-345.

Younger 1998

Younger, John G.: *Music in the Aegean Bronze Age*. Paul Åströms Förlag, Jönsered 1998.

Van Zeist 1957

Van Zeist, Wim: De mesolitische Boot van Pesse. *Nieuwe Drentse Volksalmanak* 75(1957) 4-11.

Zeman-Wisniewska 2015

Zeman-Wisniewska, Katarzyna: Dancing with the Goddess: Some Remarks on Different Ways to Interpret „Goddesses with Upraised Arms”. In: Jacobs, Ariane – Cosyns, Peter (eds.): *Cypriot Material Culture Studies from Picrolite Carving to Proskynitaria Analysis*. Proceedings of the 8th Annual Postgraduate Cypriot Archaeology Conference Held in Honour of the Memory of Paul Åstrom at the Vrije Universiteit Brussel (Belgium), 27th – 29th November 2008. VUBPRESS University Press, Brüssel 2015, 153-160.

Zhulnikov 2008

Zhulnikov, Alexander: Exchange of Amber in Northern Europe in the III Millenium BC as a Factor of Social Interactions. *Estonian Journal of Archaeology* 12(2008) 3-15.

Zimmermann 2003

Zimmermann, Erich: Fighthen – Faustkampf in der Situlenkunst – Kampf der Fäuste. *ArchVest* 54(2003) 225-241.

Zoffmann 1999

K. Zoffmann Zsuzsanna: Anthropological Data to the transdanubian Prehistoric Populations in the Neolithic, the Copper, the Bronze and the Iron Ages. *Savaria* 24/3(1998-1999) 33-44.

Zoffmann 2001

K. Zoffmann Zsuzsanna: Anthropological Structure of the Prehistoric Populations living in the Carpathian Basin in the Neolithic, Copper, Bronze and Iron Ages. *ActaArchHung* 52(2001) 49-62.

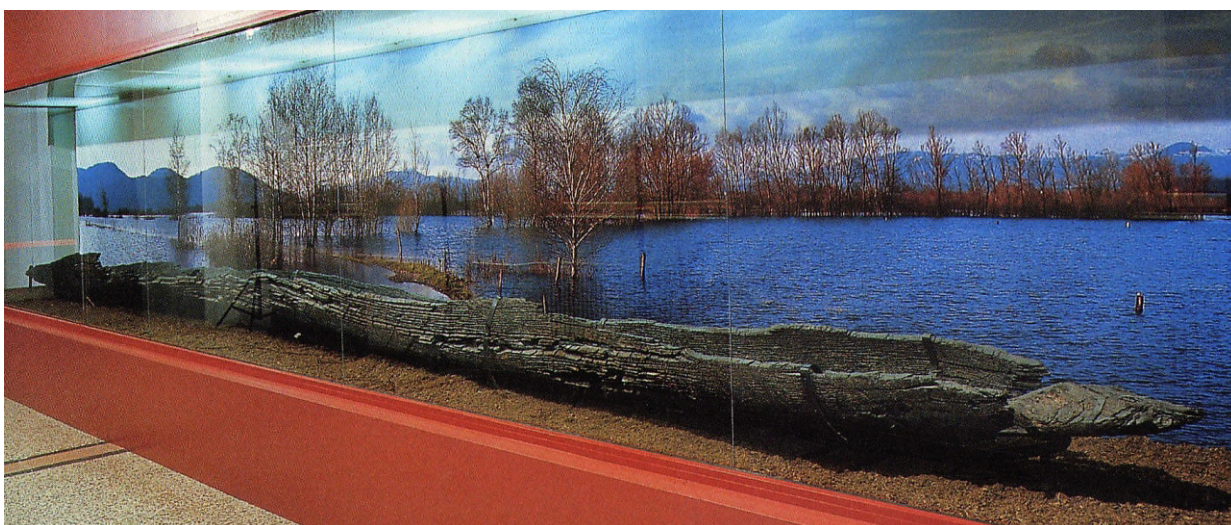
Zoffmann 2004

K. Zoffmann Zsuzsanna: A bronzkori Kisapostag kultúra embertani leletei Ordacsehi-Csereföld lelőhelyről. In: Ilon Gábor (szerk.): *ΜΩΜΟΣ III. Őskoros kutatók III. Összejövetelének konferenciakötete – Halottkultusz és temetkezés Szombathely-Bozsok*, 2002. október 7-9. Szombathely 2004. 383-389.

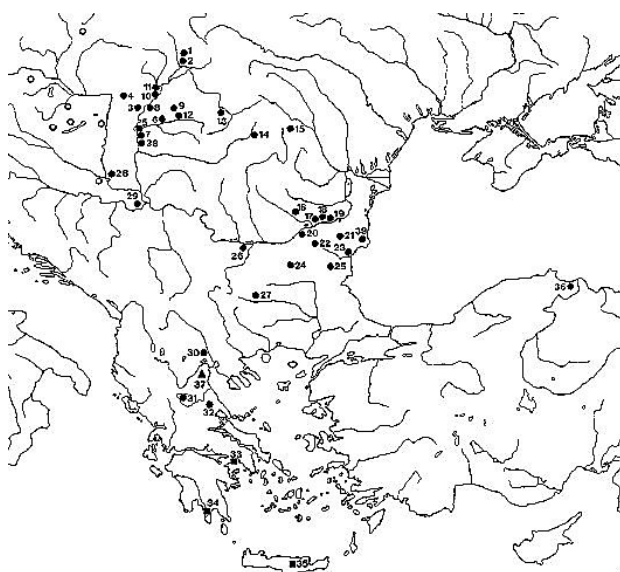
Zoffmann 2009

K. Zoffmann Zsuzsanna: Biostatistical data on the origin of Bronze Age ethnic groups in the Carpathian Basin. *Tisicum* 19(2009) 493-504.

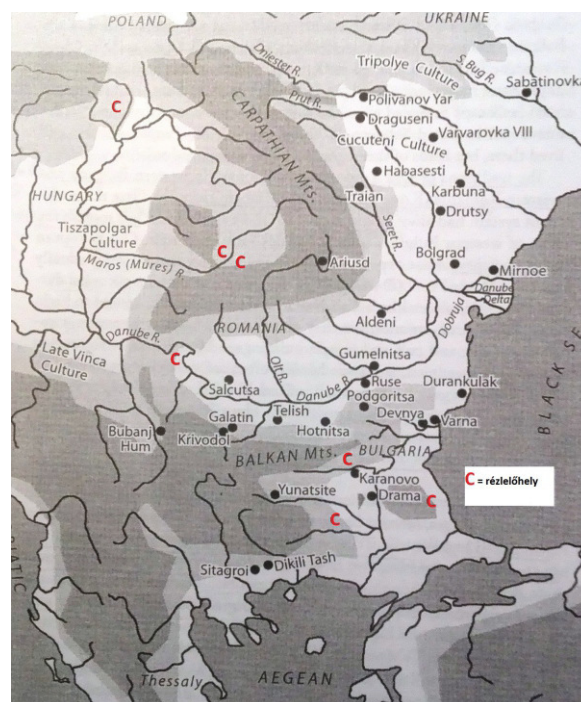
Képek

1. kép Bődöncsónak Szlovéniából / Orel 2006, 79. Fig. 68. nyomán /

2. kép Rézkori aranykorongok elterjedése / Hansen 2013, 143. Fig. 7. nyomán /

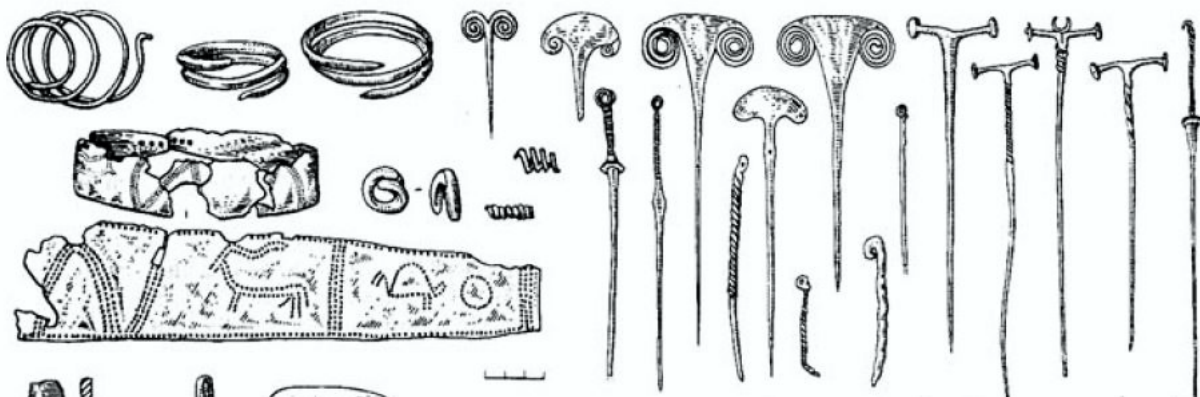
3. kép Rézlelőhelyek a Balkánon és a Kárpát-medencében / Anthony 2007, Fig. 11. 1. nyomán /

4. kép Vadkanagysis sisak Spata lelőhelyről, Attika, LH IIIB, Kr.e. 13. sz.
/ Jensen 1999, 88. Fig. 1. nyomán /

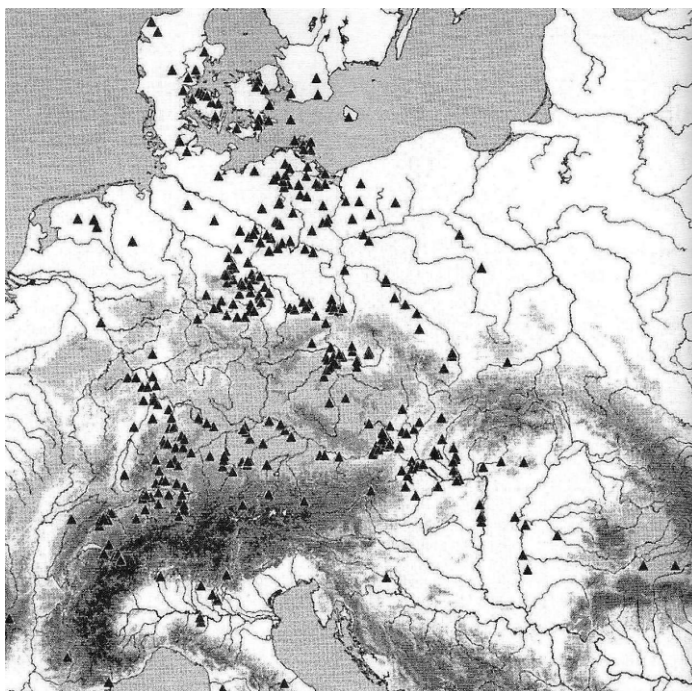
5. kép A kettősspirál-fejű tűk elterjedése / Kalicz 2002, 402. Abb. 1. nyomán /

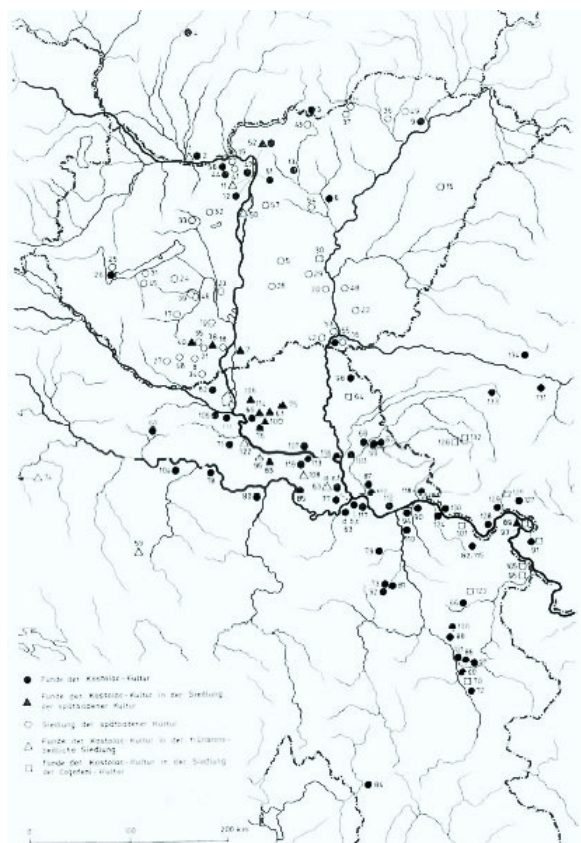
6. kép Kettősspirál-fejű tűk a Kaukázus térségéből - a lemezen látható poncolt madárka alakja visszaköszön a kora vaskorban Cf. 52. kép / Kohl 2007, 92. Fig. 3.15. nyomán /

BC	Southern Greek mainland	Northwest/central Caucasus	Eastern Georgia
2000	EH III		Trialeti
	transitional phase	Catacomb Grave Culture	Bedeni
2500	Late Lerna IIID		Martkopi
	Developed Lerna IIIC	North Caucasian Culture	
	Early Lerna IIIB		
	Lerna IIIA		
3000	EH I	Novosvobodnaja	Kura Araxes
	Late Chalcolithic (Final Neolithic)	Maikop	(Transcaucasian Culture)
3500			

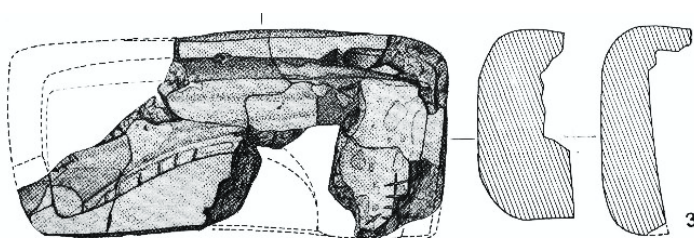
7. kép A Kura-arax-kultúra kronológiai helyzete
/ Rahmstorf 2010b, 263. Fig. 1. nyomán /

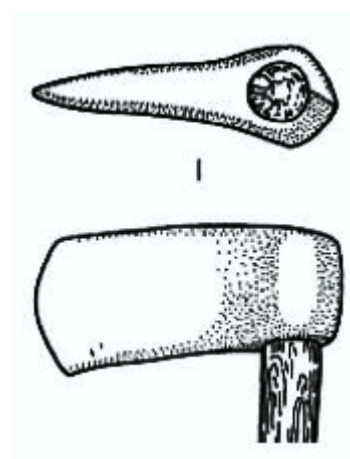
8. kép A Singen-típusú réztárgyak elterjedése
/ Kienlin-Stöllner 2009, 68. Fig. 1. nyomán /

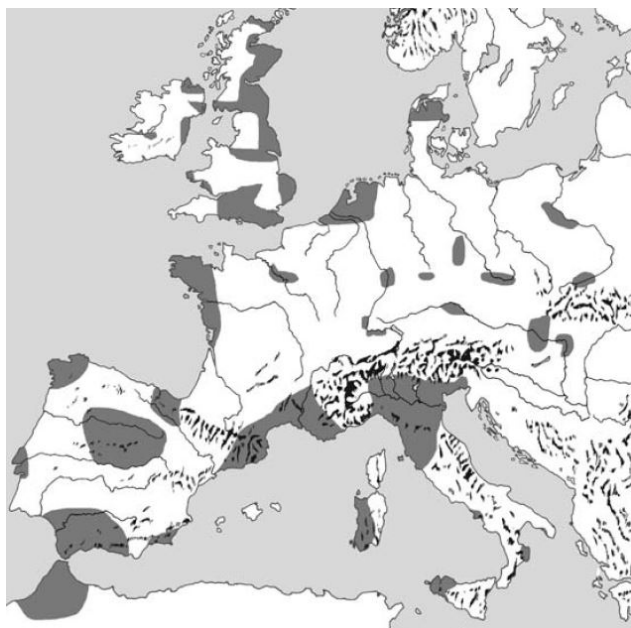
9. kép A Kostolác-kultúra elterjedése
/ Bondár 1984, 78. Abb. 6. nyomán /

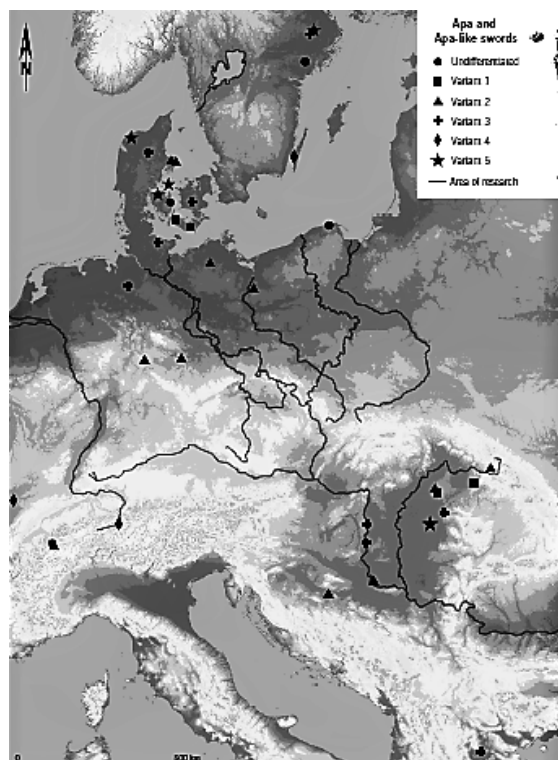
10. kép Öntöminta Zók-Várhegyröl
/ Ecsedy 1982, Pl. 13. 3. nyomán /

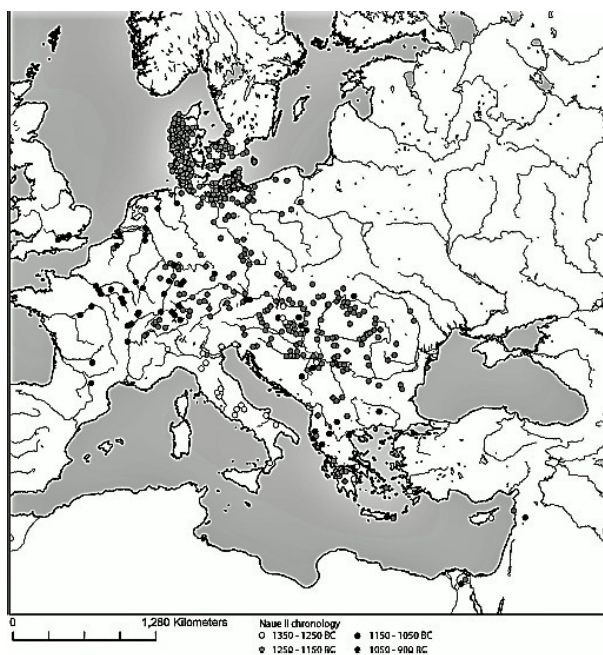
11. kép Öntöminta
Novosvobodnaya-Klady
30. kurgánból
/ Rahmstorff 2010b, 264. Fig. 2. 10. nyomán /

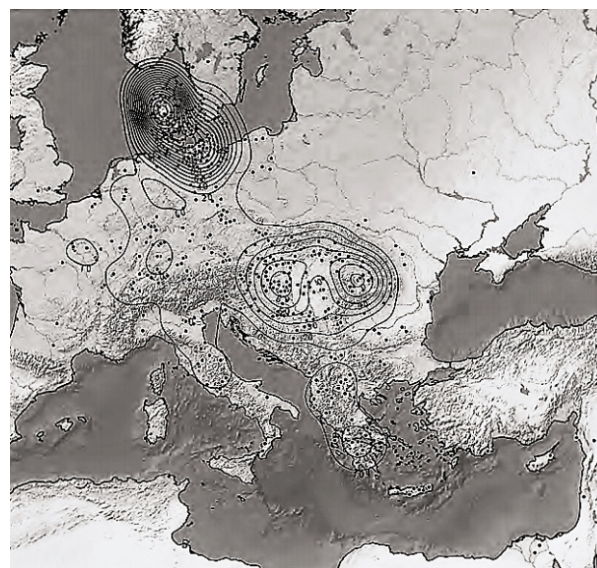
12. kép A Haragedényes-kultúra
elterjedése
/ Vander Linden 2007, 345. Fig. 1. nyomán /

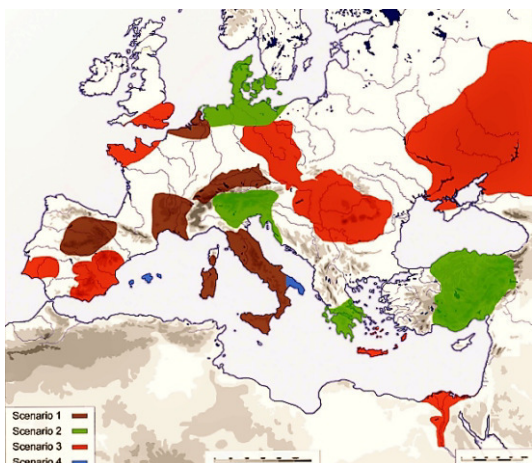
13. kép Az Apa-Hajdúsámson típusú kardok
elterjedése
/ Swieder 2013, 543. Fig. 4. nyomán /

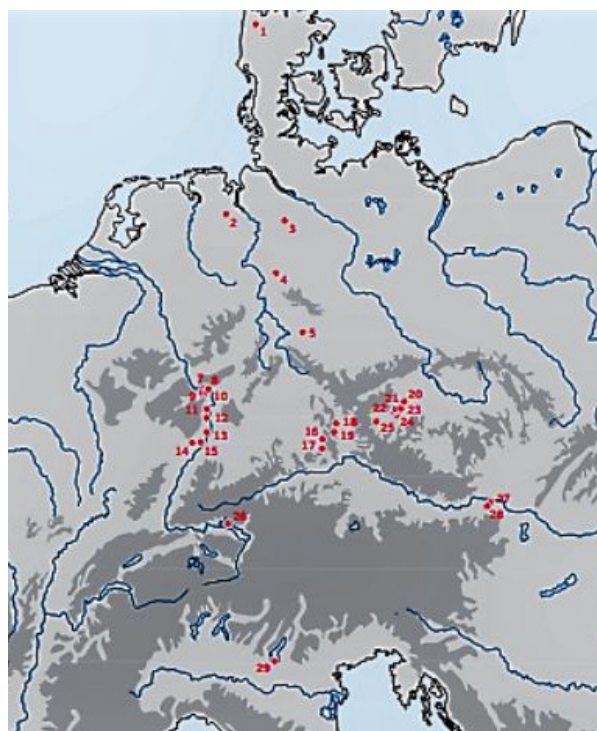
14. kép A Naue II típusú kardok elterjedése
térben és időben
/ Kristiansen - Suchowska-Ducke
2015, 374. Fig. 5. nyomán /

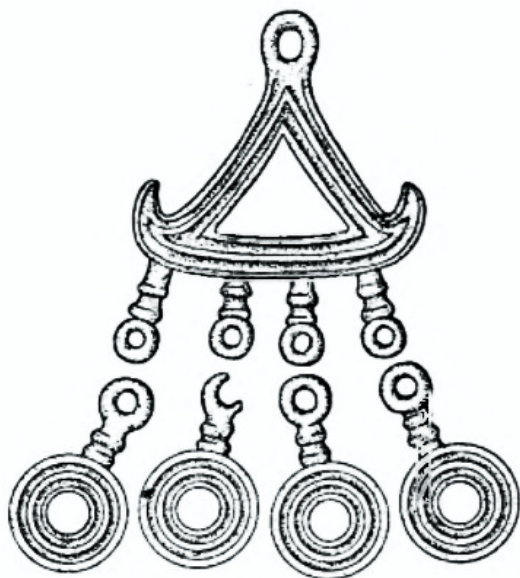
15. kép Naue II elterjedési centrumok
/ Suchowska-Ducke 2015, 260. Fig. 2. nyomán /

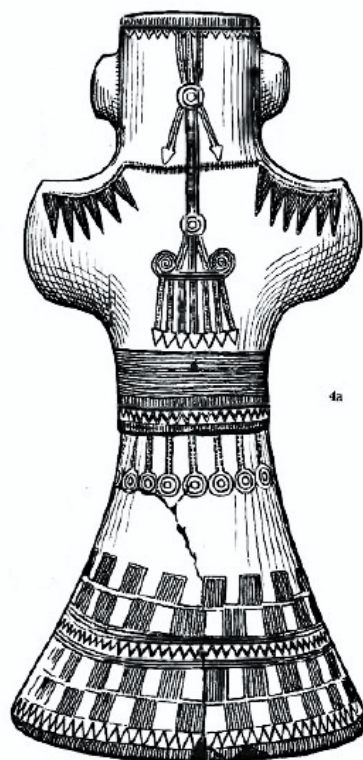
16. kép Európa régióinak átrendeződése
Kr.e. 1600 körül
/ Risch - Meller 2015, 257. Fig. 10. nyomán /

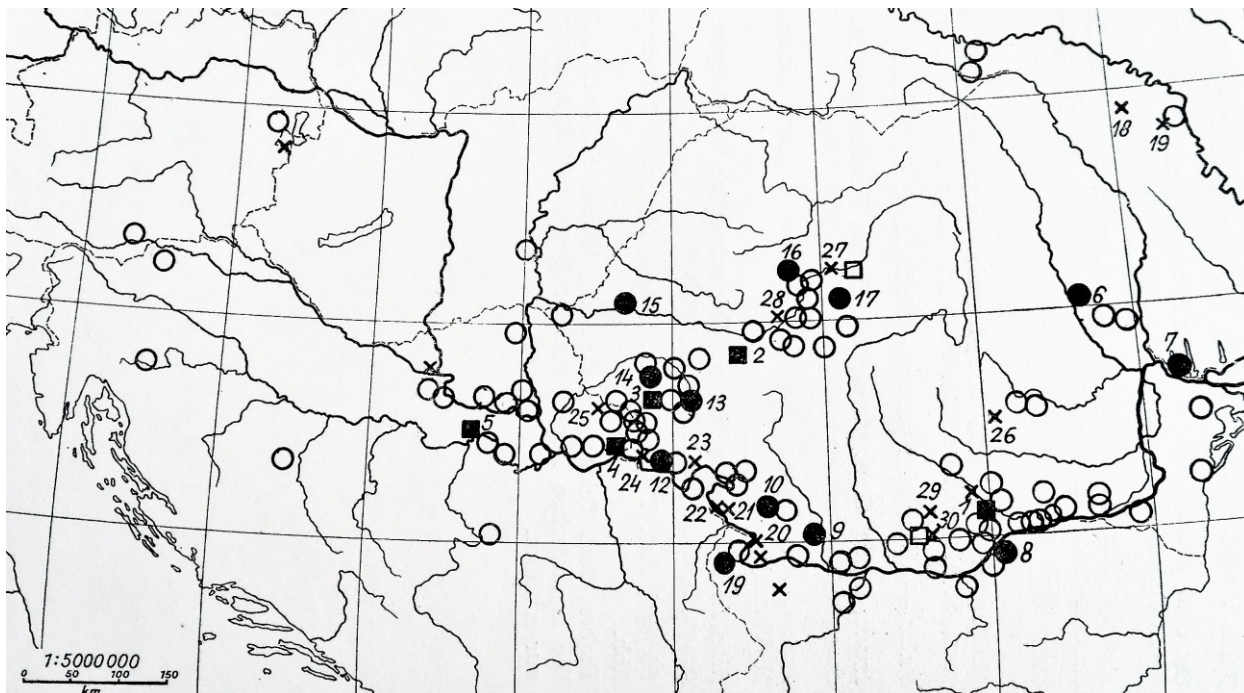
17. kép A Speyer-típusú *Radnadeln*-ek elterjedése
/ Ruppenstein 2010, 644. Abb. 2. nyomán /

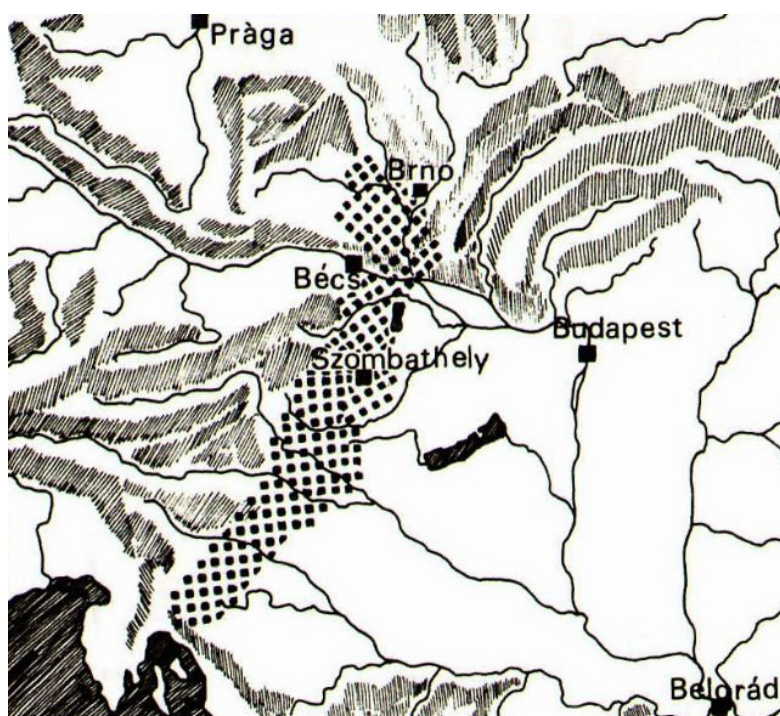
18. kép Csüngő, amit a *kličevači* idoloikon is ábrázoltak
/ Kossack 1954, 16. Abb. 1. nyomán /

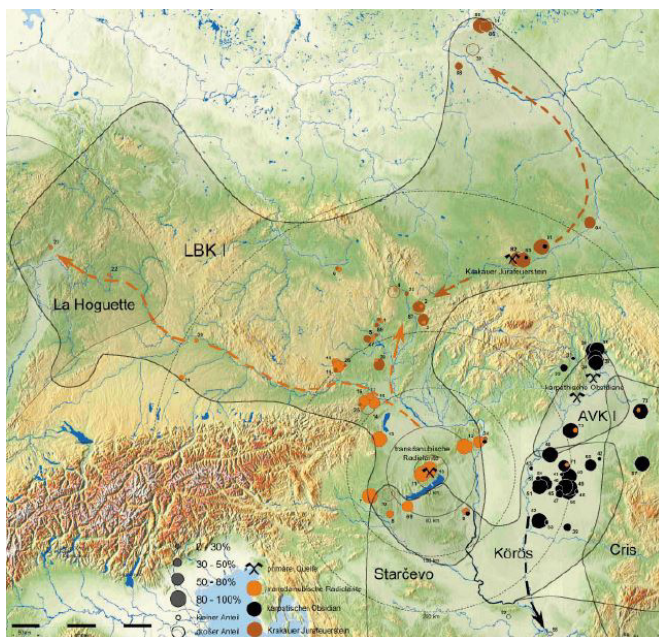
19. kép Az egyik *kličevači* idol hátoldalának rajza a 18. képen
látható csüngővel
/ Kossack 1954, Taf. 3., 4a nyomán /

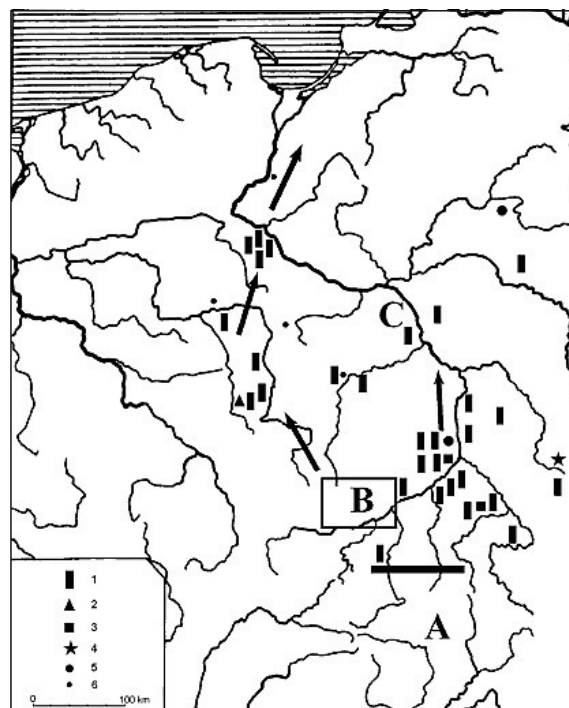
20. kép A Bosut III-Basarabi kultúra elterjedése
/ Vulpe 1981, 188. Abb. 1. nyomán /

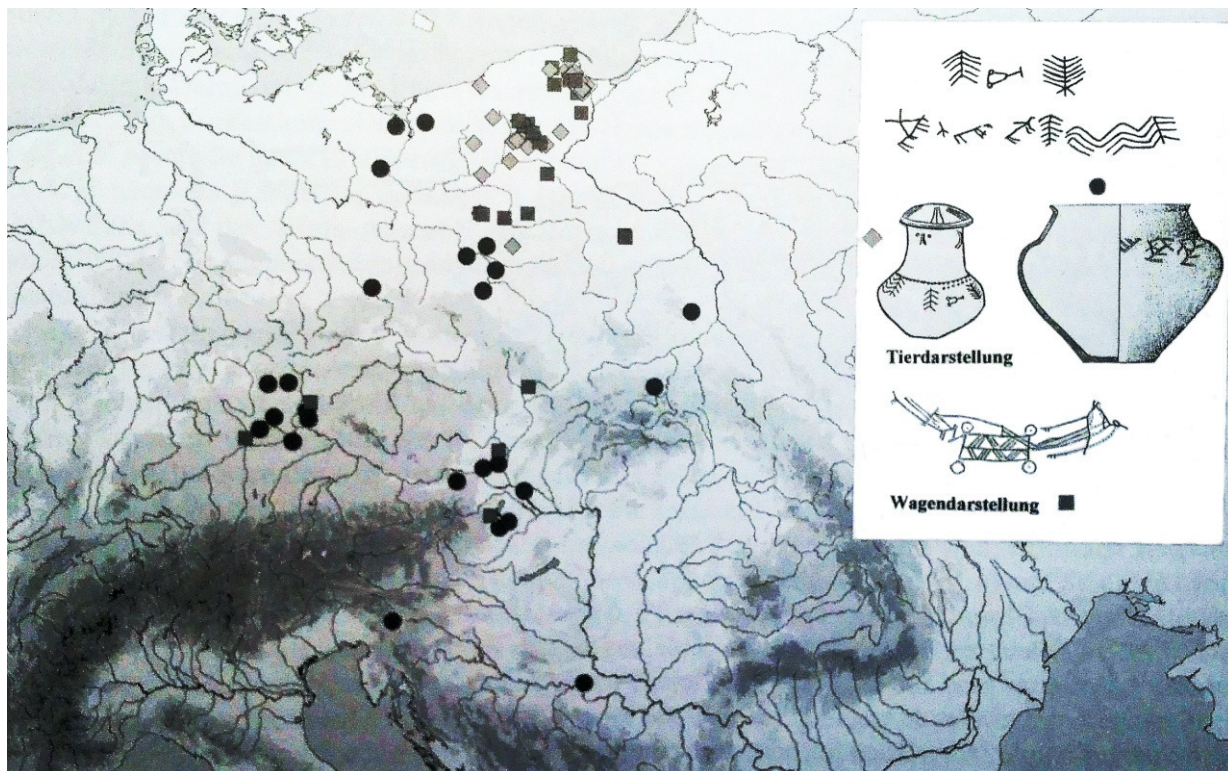
21. kép A kora rézkori „Borostyán-út” feltételezhető nyomvonala
/ Károlyi 1992, 1. tábla 2. nyomán /

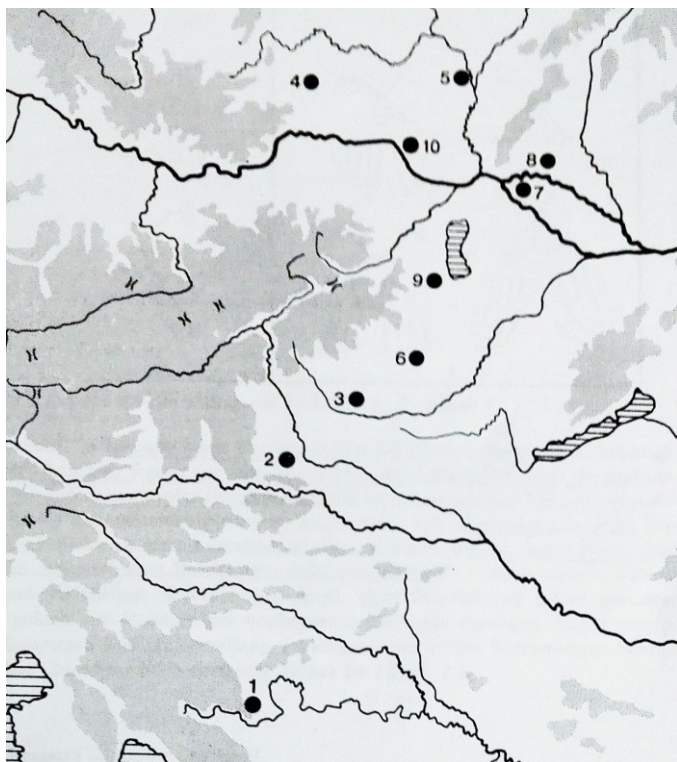
22. kép A középső neolitikum idején használt
transzkárpáti útvonalak
/ Mateiciucová 2003, Abb. 13. nyomán /

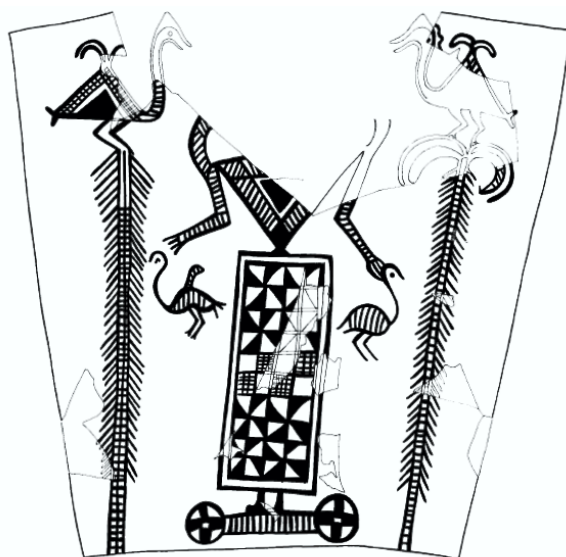
23. kép Transzkárpáti útvonalak
a Füzesabony-kultúra idején
/ Górski 2012, 90. Fig. 1. nyomán /

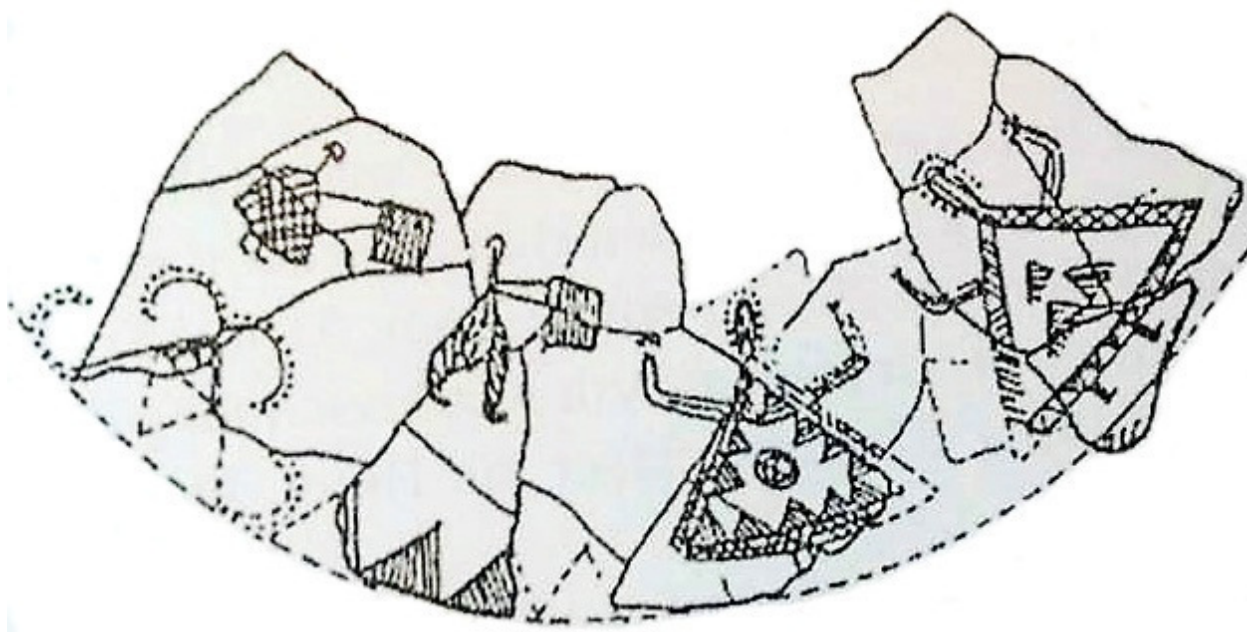
24. kép Az Arcos Edények Kultúrájának
leap-frog effektussal történő terjedése
/ Kniesel 2010, 117. Abb. 6. nyomán /

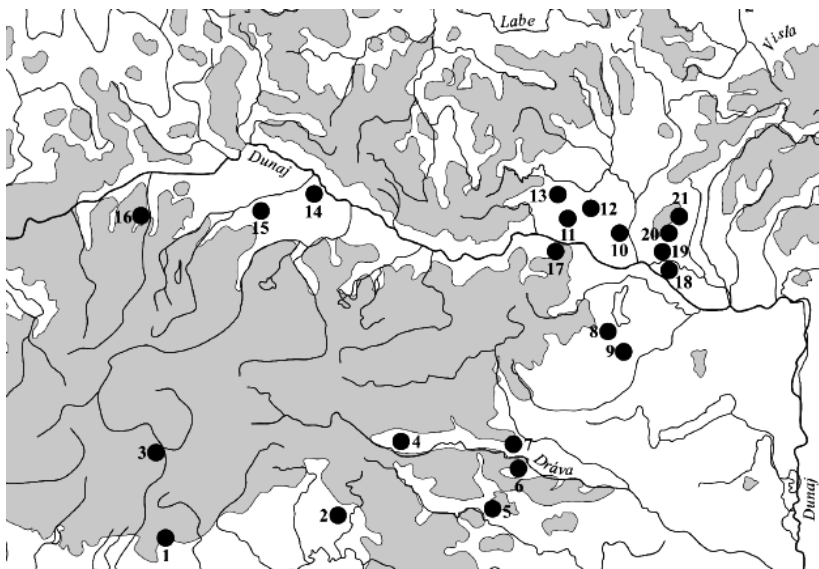
25. kép A kora vaskori emberábrázolások
elterjedése
a keleti Hallstatt-kultúra területén
/ Dobiat 1982, 280. Karte 1. nyomán /

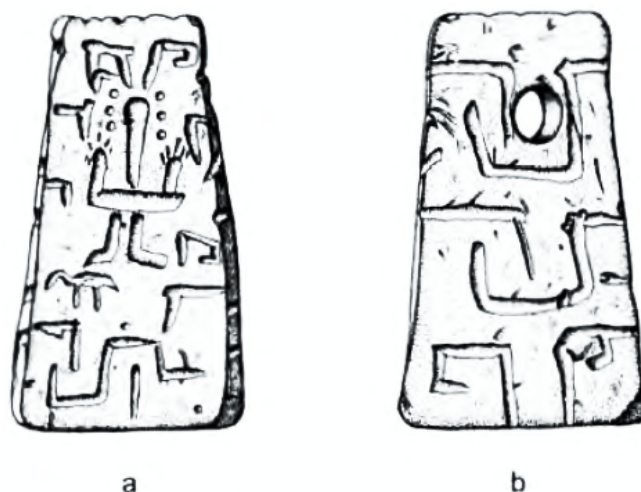
26. kép A Knossos T.107.114-es számú edény
hátoldala, a madarak hátán a jellegzetes
kora vaskori motívummal
/ Coldstream 1984, 98. Fig. 2. nyomán /

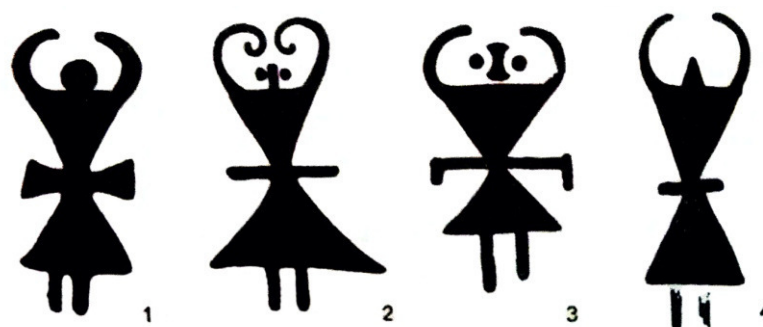
27. kép Háromszög alakú szoknyát viselő lantos kora vaskori ábrázolása
/ Eibner 2012a, 161. Taf. 1.c. nyomán /

28. kép A telepeken talált különleges szövőszék-nehezékek elterjedése
/ Belanová et al. 2007, 429. Abb. 6. nyomán /

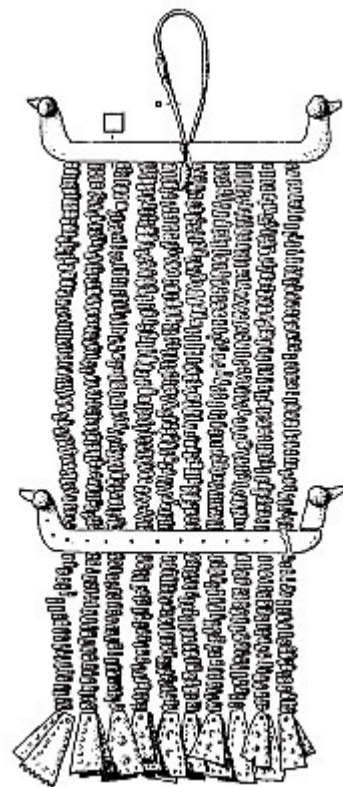
29. kép A Szomolányban talált „baltát tartó” nő (?) ábrázoló szövőszéknehezék
/ Stegmann-Rajtár 1998, 273. Abb. 6. a-b. nyomán /

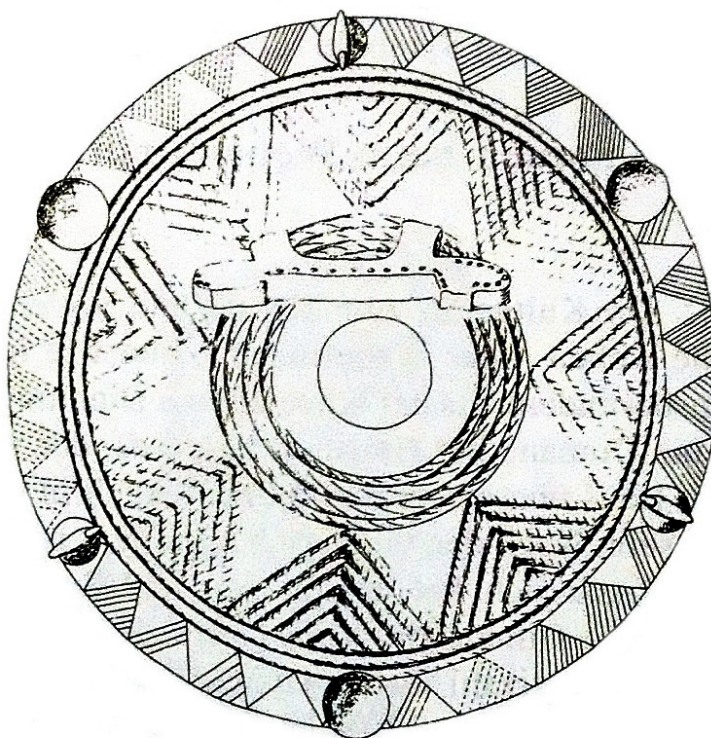
30. kép Az Al-Duna vidékén, a Magoura-barlangban talált különleges festett emberábrázolások
/ Hänsel 1973, 114. Abb. 2. nyomán /

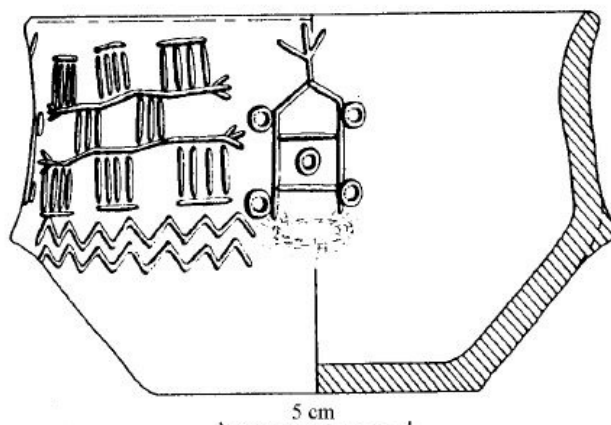
31. kép A Magoura-barlang egyik ábrája
/ Hänsel 1986, Taf. 1. Abb. 3. nyomán /

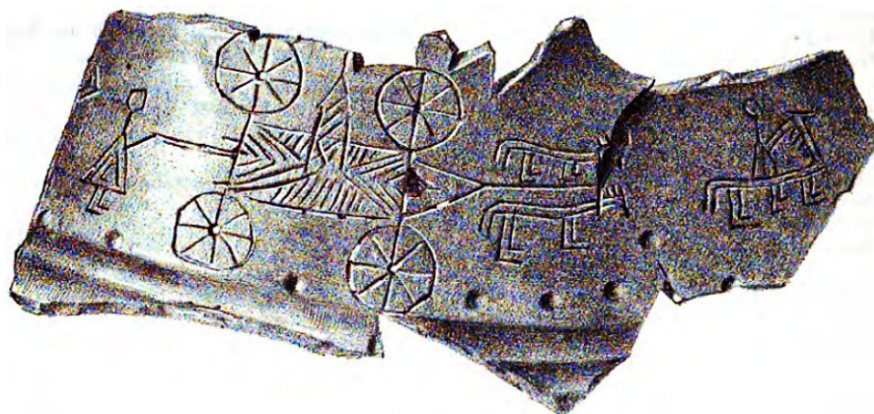
32. kép Szövőszéket imitáló csüngő
/ Fath - Glunz 2011, 260. Abb. 4. nyomán /

33. kép A Burgstall 27. halmából előkerült csótalpas tál felülnézetből,
27 háromszöggel díszítve (ebben állt a holdidol)
/ Teržan 1996, 523. Abb. 12., 4. nyomán /

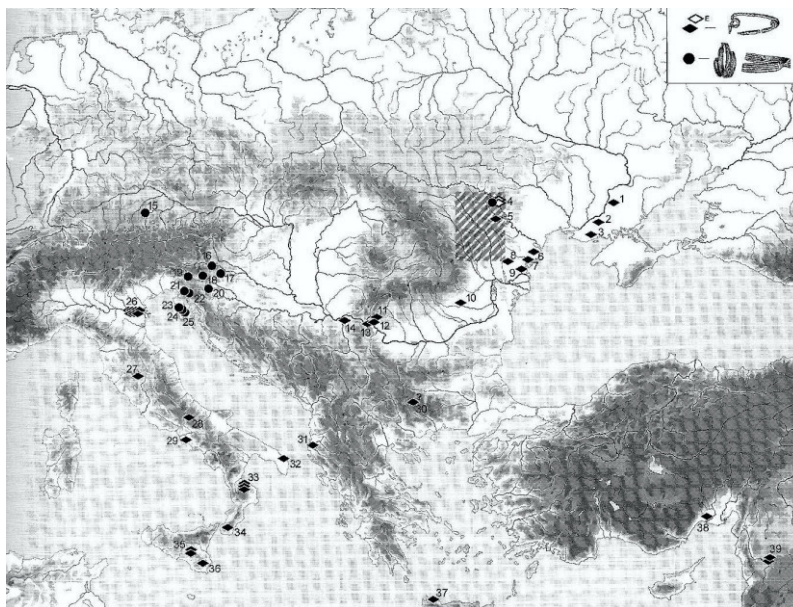
34. kép A *Bronocice*-ben előkerült legkorábbi karcolt kocsiábrázolás
/ Bondár 2004, 17., 8. kép 1. nyomán /

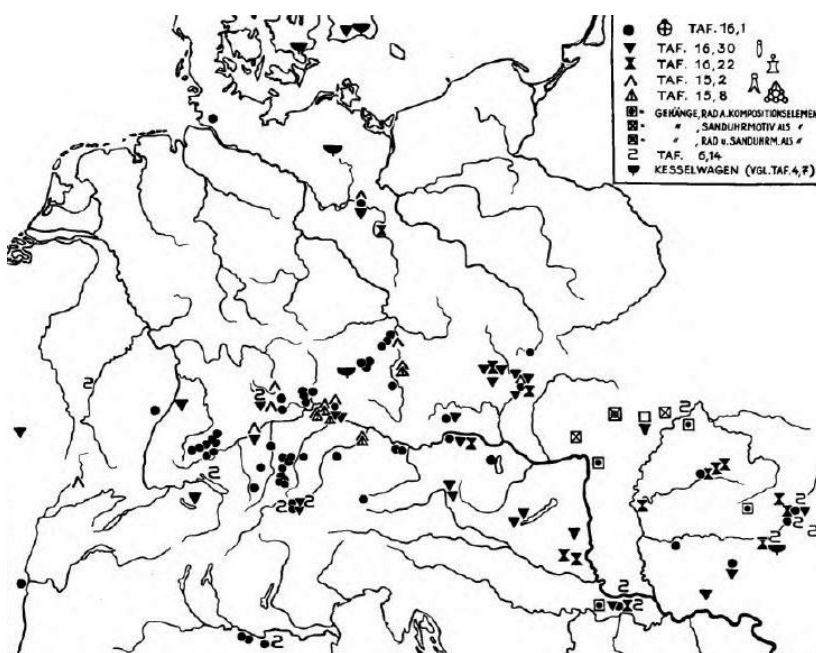
35. kép A „halál menyasszonya” a Burgstall 80. (új számozás szerinti 140.) halmából
/ Bella 1894, 60. Fig. 11. nyomán /

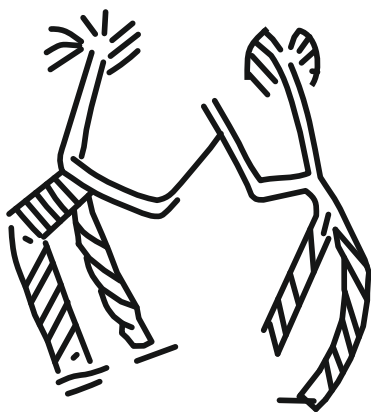
36. kép Lin B feliratú borostyán lelet *Bernstorfer berg*ről
/ Gebhart-Rieder 2002, 123. Abb. 6. nyomán /

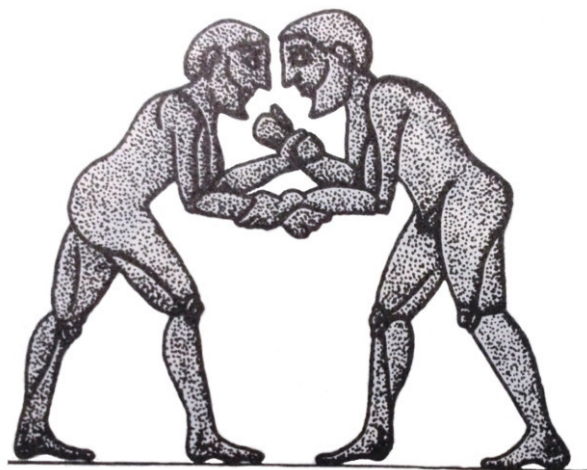
37. kép A hegedűvonó fibulák (*Violinbogenfibel*) elterjedése Kr.e. 1000 körül;
jól látható az Argonauták útjának nyomvonala
/ Kašuba 2008, 213. Abb. 18. nyomán /

38. kép A „madárszimbolika” elterjedése
/ Kossack 1954, Taf. 20. nyomán /

39. kép A Burgstall 28. halom
(új számozás szerinti 127.)
figurális urnáján ábrázolt egyik küzdelmi jelenet
/ Bella 1892, 222. 2. ábra nyomán /

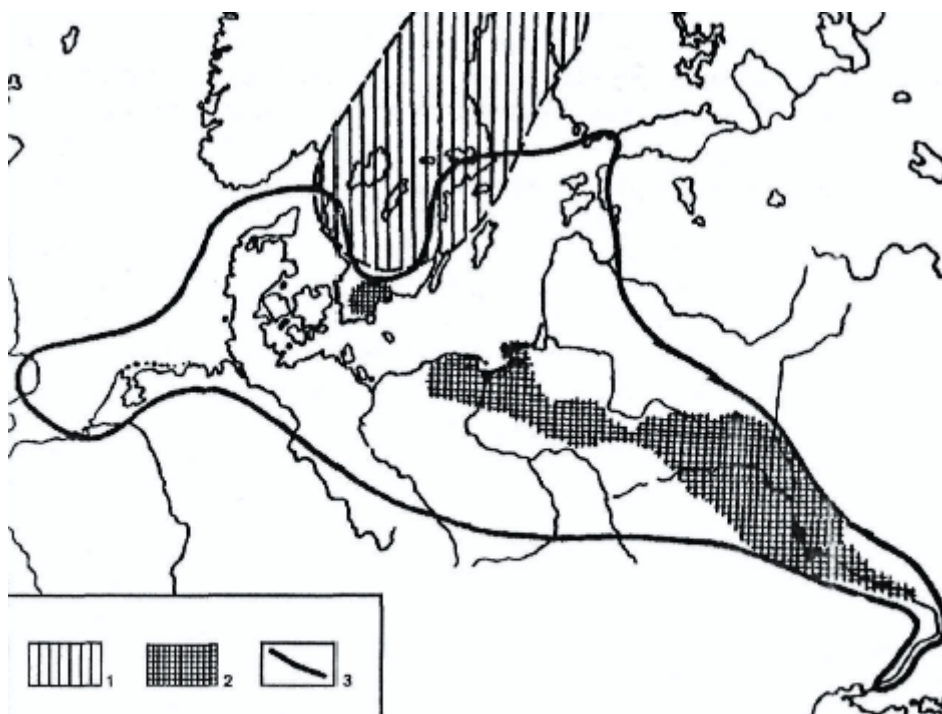
40. kép A 39. képhez hasonló testtartásban
ábrázolt birkózók
az archaikus kori Olümpiából
/ Laser 1987, 54. Abb. 16a nyomán /

41. kép Napkorong ábrázolása a Burgstallról
/ Bella 1892a, 322. 3. ábra nyomán /

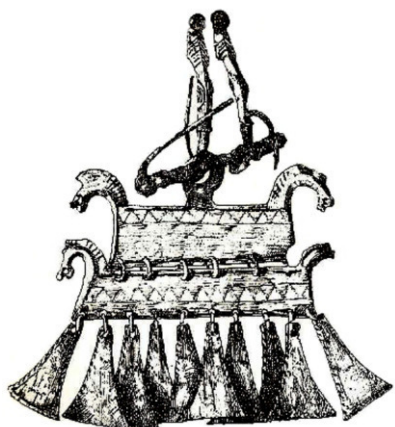

42. kép A Károly-magaslat 3. halmából előkerült figurális urna
kiterített rajza Dionüszosz-jelenettel
/ Bella-Müller 1891, Taf. VIII. Fig. 2. nyomán /

1. A keleti-európai bronzánlelőhelyek eredeti elterjedése
 2. Az ún. "paleogén" bronzánlelőhelyek elterjedési területe
 3. Az újradeponálódott bronzán elterjedési határa

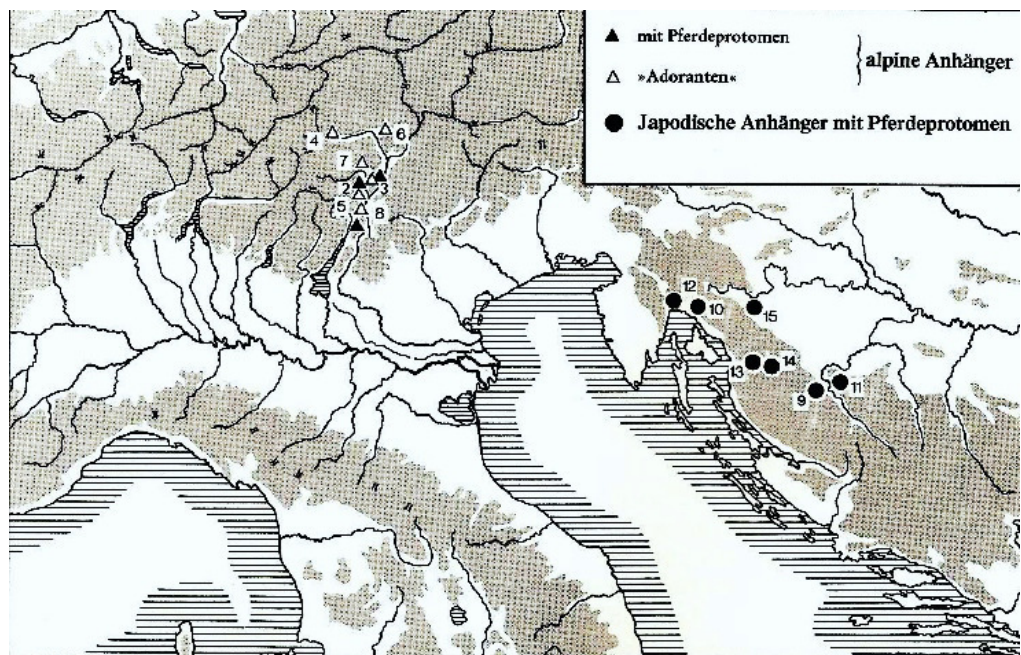
43. kép Bronzán lelőhelyek Közép-Kelet-Európában
 / Czebreszuk 2009, 88. Fig. 1. nyomán /

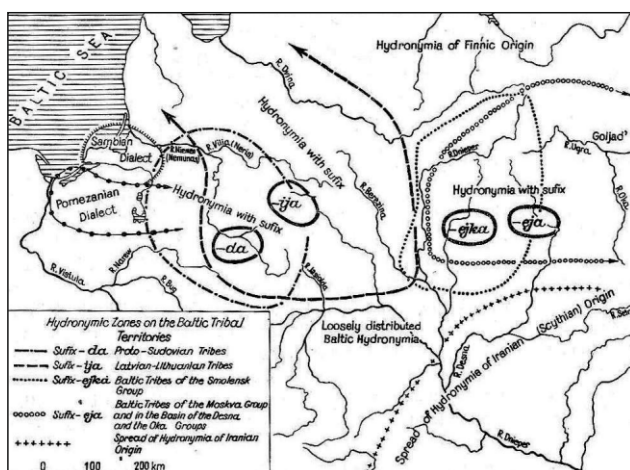
44. kép A *vinicai* temetőből előkerült,
 szövőszéket imitáló csüngős fibula
 / Egg 1986, 73. Abb. 6. 1. nyomán /

45. kép A *jezerinei* temetőből előkerült,
 szövőszéket imitáló csüngős fibula,
 háromszög alpból kinövő,
 ellentétes irányba néző lófejekkel,
 a fibula kengyelén bronzán gyöngyökkel.
 / Egg 1986, 73. Abb. 6. 2. nyomán /

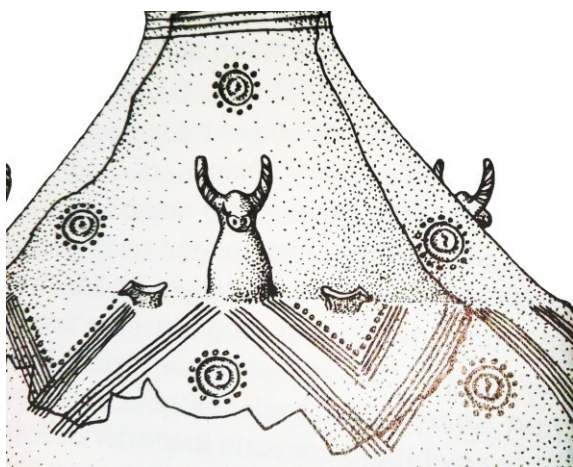
46. kép A szövőszéket imitáló csüngős fibulák elterjedése
/ Egg 1986, 74. Abb. 7. nyomán /

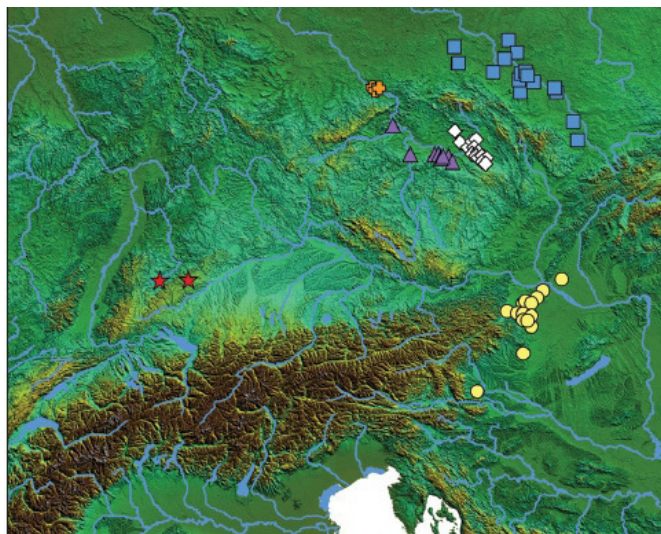
47. kép Az iráni/indo-iráni folyónevek elterjedése
a Baltikumban
/ Antoniewicz 1966, 13. Fig. 2. nyomán /

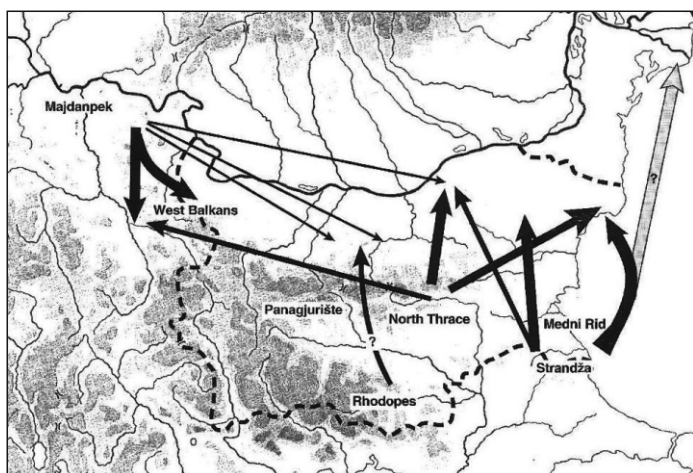
48. kép Hasfalva és Balkakra távolsága,
ill. a hasfalvi koronghoz hasonló leletek lelőhelye
/ Kaus 2012, 313. Abb. 6. térképe alapján /

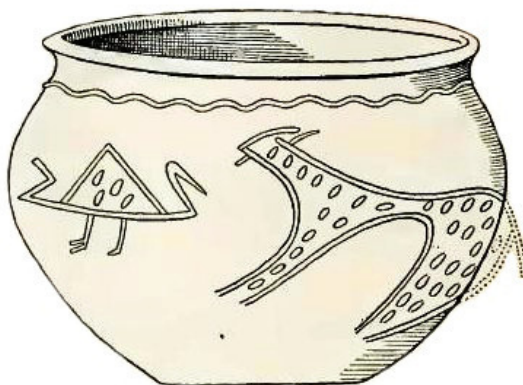
49. kép Bika, madarak és Napkorongok
összekapcsolódása
egy süttői *Kegelhalsgefäßen*
/ Kovács 1981, 68. Abb. 2. nyomán /

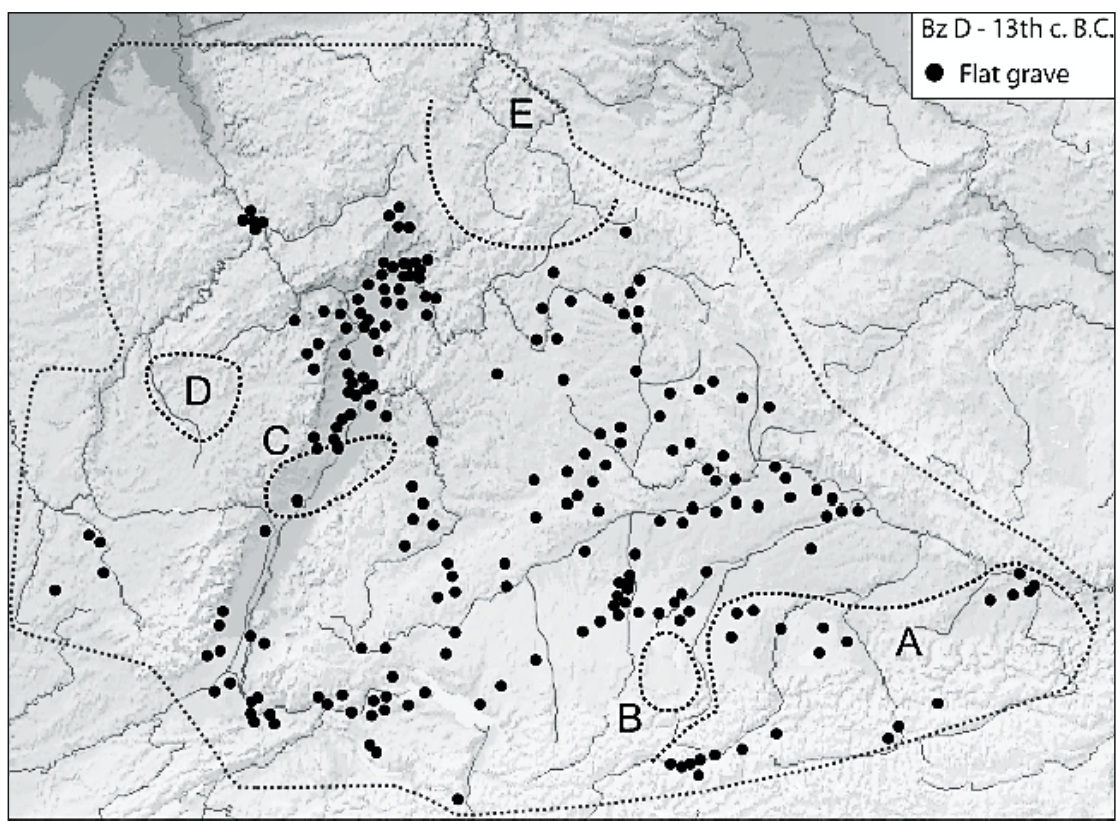
50. kép Kora vaskori sírok tűzikutya/holdidol
mellékletekkel. Jól látható a különböző „csoportok” elterjedése.
Hallstatt C - D1 időszak;
csillag: Hallstatt-kultúra, rombusz: Plattenicher - kultúra;
háromszög: Bylany-kultúra; kereszt: Billendorfer-kultúra;
négyyszög: sziléziai Lausitz-kultúra;
kör: Kalenderberg-kultúra
/ Matzerath 2012, 225. Abb. 5. nyomán /

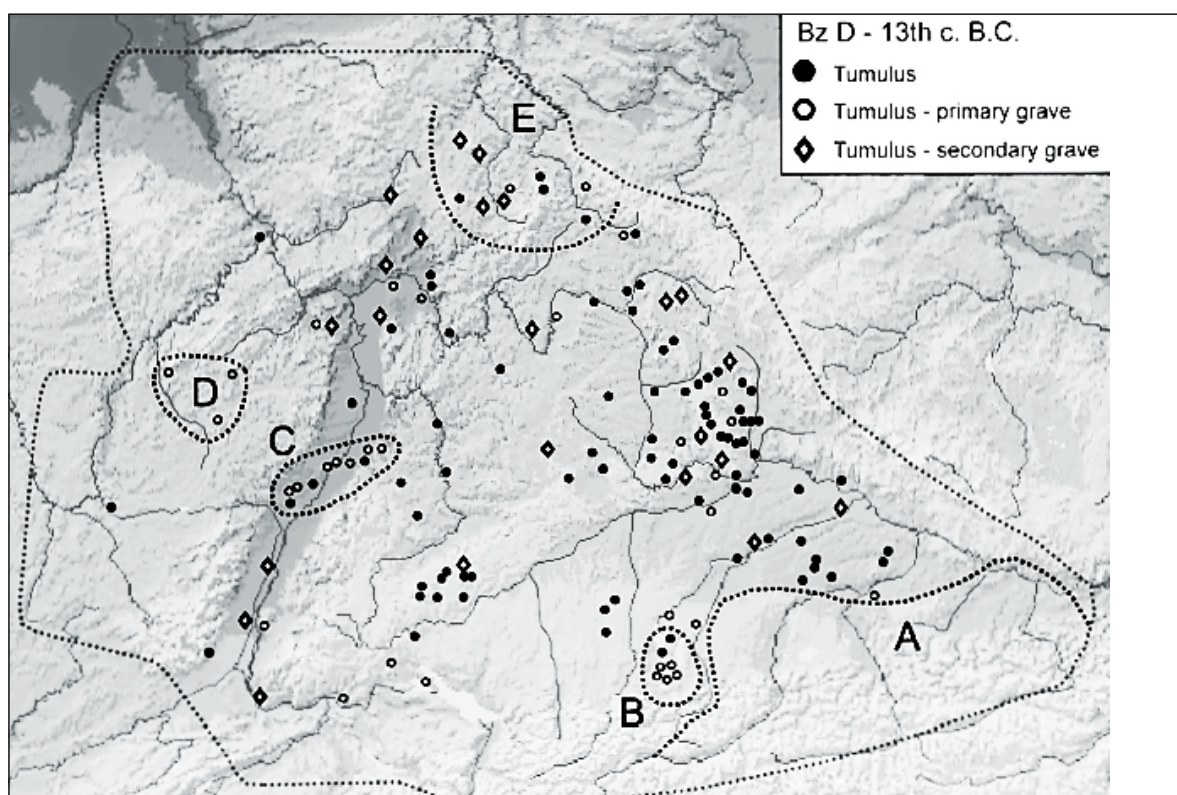
51. kép Az Al-Duna vidékén feltételezett
rézkori kereskedelmi útvonalak
a sztyeppe felé, a lehetséges Fekete-tenger parti
útvonallal Észak felé
/ Pernicka et al. 2007, 145. Fig. 30. nyomán /

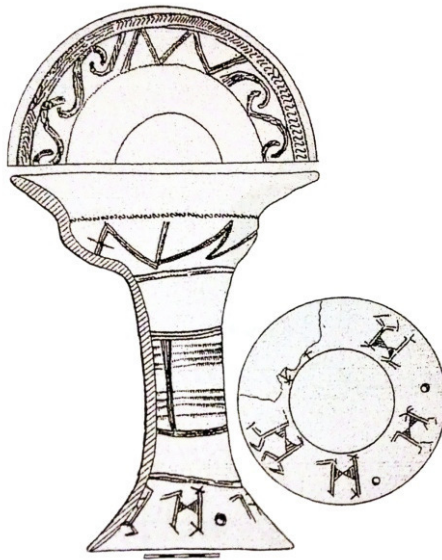
52. kép A kaukázusi *Helenendorf*-ból előkerült egyik edény
karcolt mintái; a madáralak háromszöggel a hátán mintha
Napbárkát formázna
/ Rösler 1901, 92. Fig. 9. nyomán /

53. kép Lapossíros temetkezések területi eloszlása Dél-Németországban
a RBA D időszakban, Kr.e.13. század
/ Falkenstein 2011, 331. Fig. 3. nyomán /

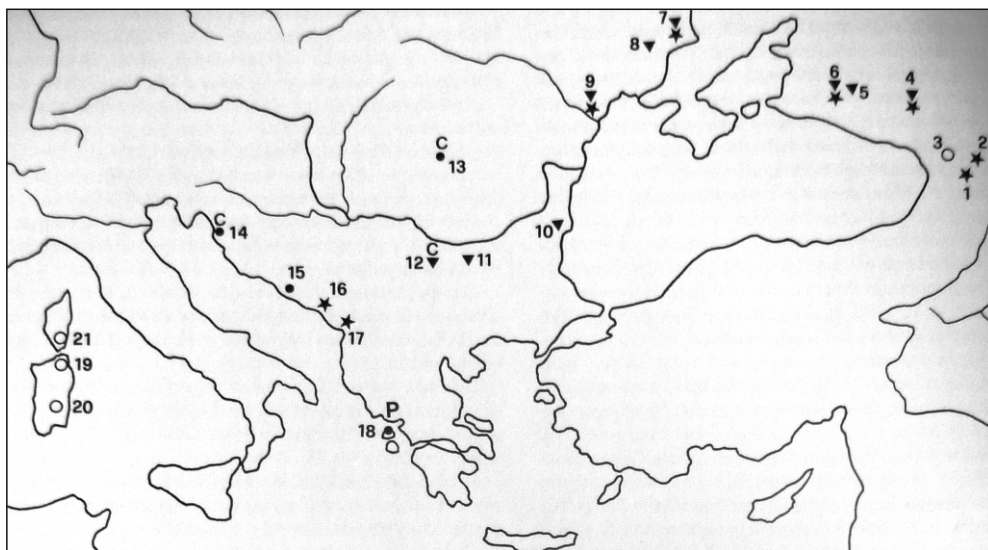
54. kép Halomsíros temetkezések eloszlása Dél-Németországban
a RBA D időszakában, Kr.e. 13. század.
A területi elterjedés jól láthatóan kiegészíti az 53. képen szereplő lapossíros temetkezéseket
/ Falkenstein 2011, 331. Fig. 2. nyomán /

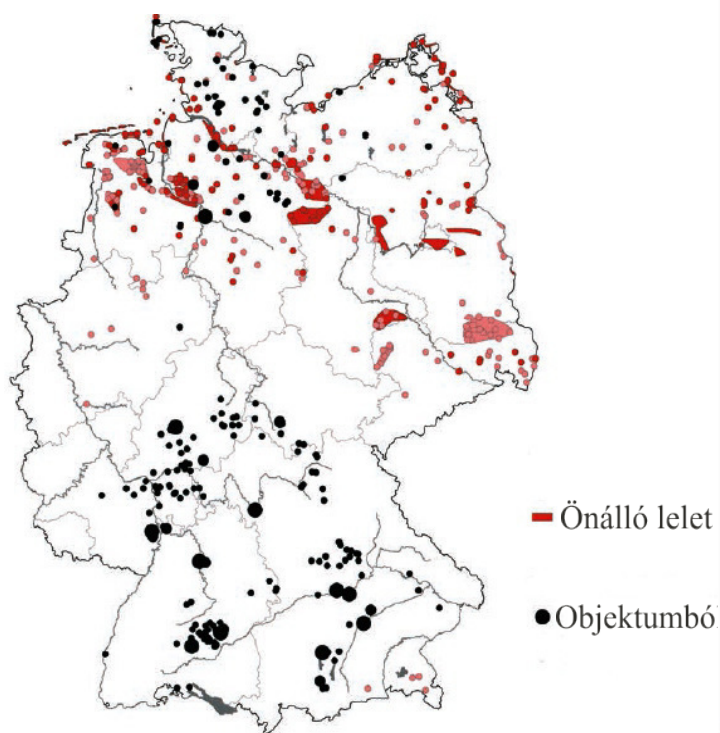
55. kép A sopronival rokon ábrázolások a Bosut III-Basarabi kultúra területéről
/ Teržan 2001, 78. Abb. 3. nyomán /

56. kép A burgstallihoz hasonlóan kocsizó alak Észak-Lengyelországból
az Arcos Edények Kultúrájának területéről
/ Teržan 2001, 82. Abb. 11. nyomán /

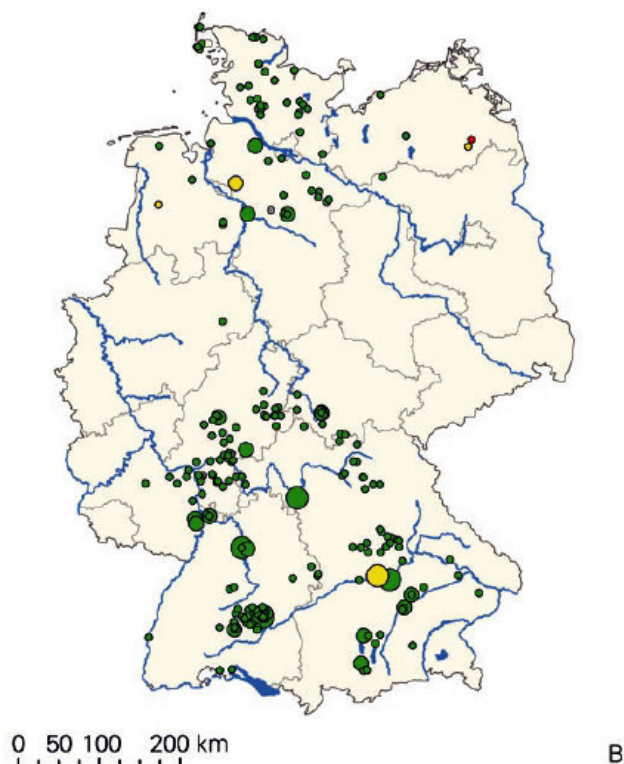
57. kép Kőkörös halomsírok elterjedése az Argonauták útja és az al-dunai folyosó mentén
/ Primas 1996, 128. Abb. 9.3. nyomán /

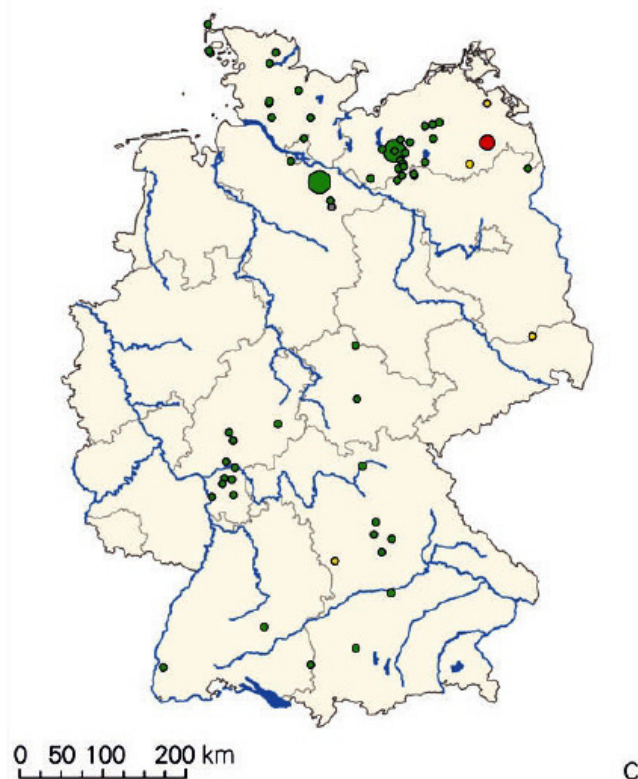
58. kép Borostyán nyersanyagok és borostyán leletek elterjedése Németországban a Halomsíros kultúra időszakában / Woltermann 2014, 79. Abb. 9. nyomán /

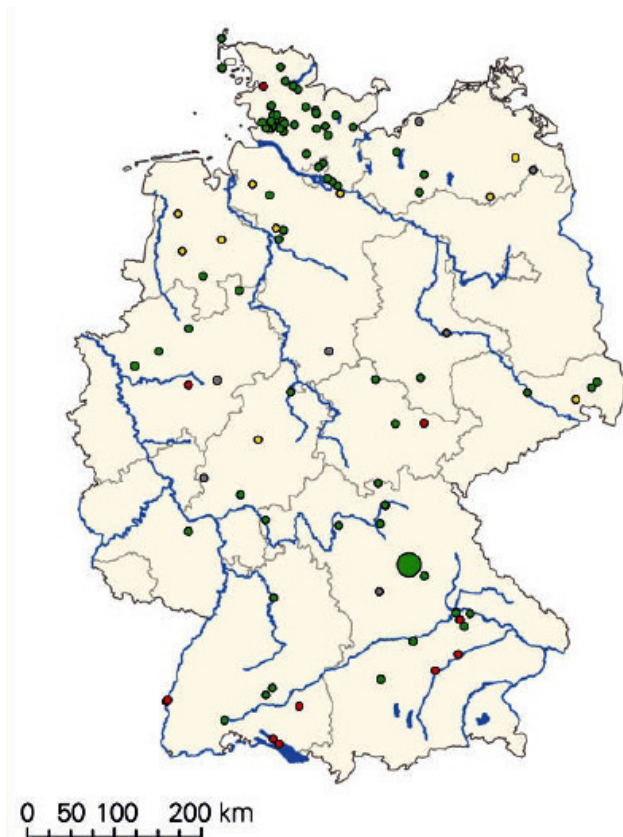
59. kép Borostyánok elterjedése Németországban a RBA A időszakban / Woltermann 2016, 384. Abb. 1. A. nyomán /

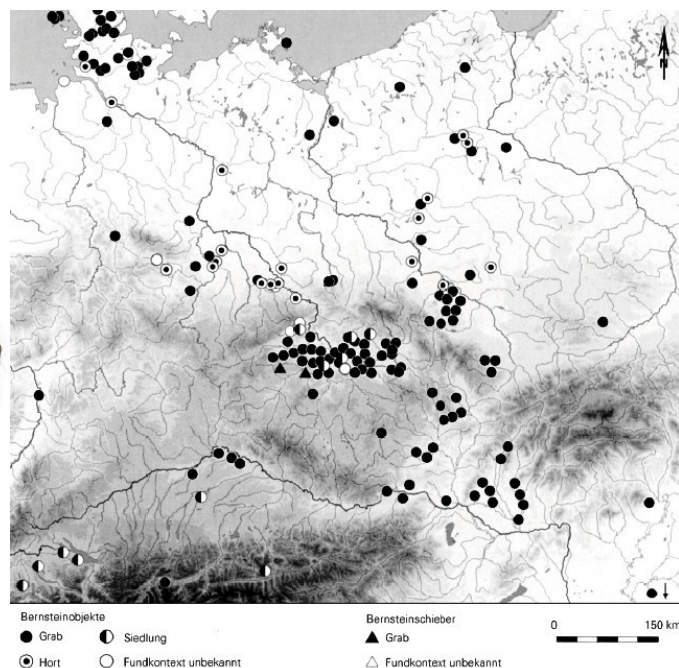
60. kép Borostyánok elterjedése Németországban a RBA B-C időszakban / Woltermann 2016, 384. Abb. 1. B. nyomán /

61. kép Borostyánok elterjedése Németországban a RBA D időszakban / Woltermann 2016, 384. Abb. 1. C. nyomán /

62. kép Borostyánok elterjedése
Németországban
a Ha A-B időszakban
/ Woltermann 2016, 384. Abb. 1. D. nyomán /

63. kép A borostyán leletek szóródása
Közép-Európában az Aunjetitz-kultúra idején.
A tárgyak a mai Csehország
területén mutatnak jelentős koncentrációt,
de jól láthatóan
a Vág-Morava folyók mentén utat találnak
a Kárpát-medencébe is
/ Woltermann 2016, 390. Abb. 4. nyomán /

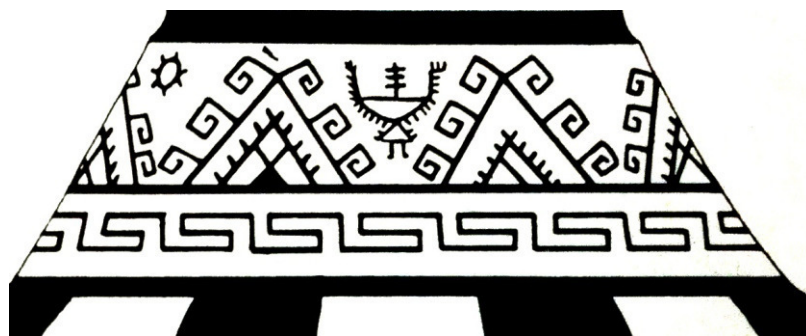
64. kép A Reichersdorfból előkerült síredény jelenetsora
/ Eibner 2001, 125. Abb. 12.c nyomán /

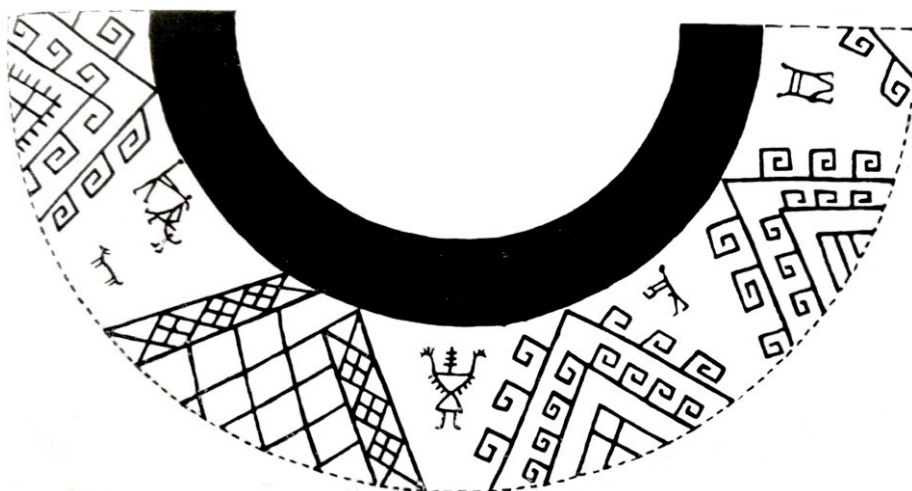
65. kép Gemeinlebarn I. halmából előkerült plasztikus díszű urna
/ Preinfalk 2003, 92. Abb. 43. nyomán /

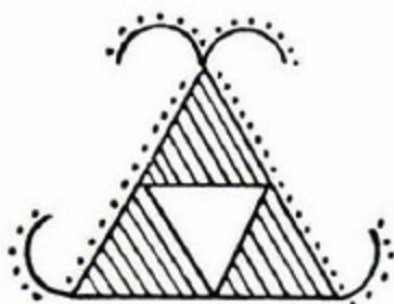
66. kép Nové Košariská 1. tumulus 11. mellékletének jelenetsora
/ Pichlerová 1969, 145. Abb. 67. nyomán /

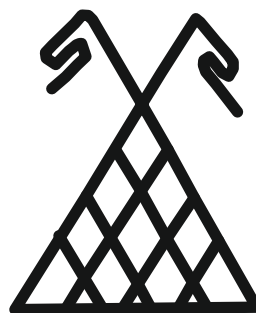
67. kép Nové Košariská 1. tumulus 1. mellékletének jelenete adoráló alakkal és Napkoronggal
/ Pichlerová 1969, Tab. I. 1. nyomán /

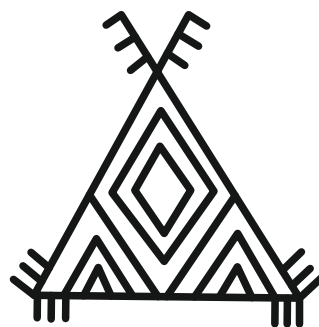
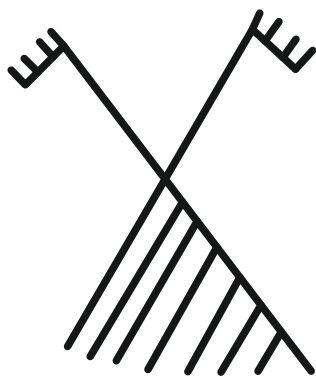
68. kép Nové Košariská 1. tumulus 5. mellékletének jelenetsora
/ Pichlerová 1969, Tab. III. b. nyomán /

69. kép Kacsaringózott háromszög ábrázolása
/ Dobiat 1982, Abb. 13., 38. nyomán /

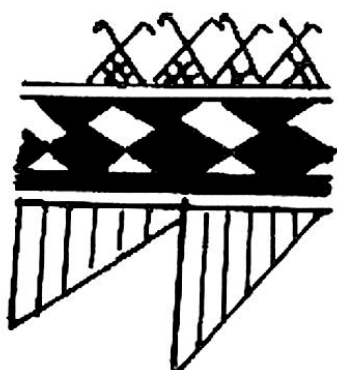
70. kép Emberábrázolásnak gondolt, meandrikusan megtört háromszög ábrázolása
/ Dobiat 1982, 297. Abb. 13., 39. nyomán /

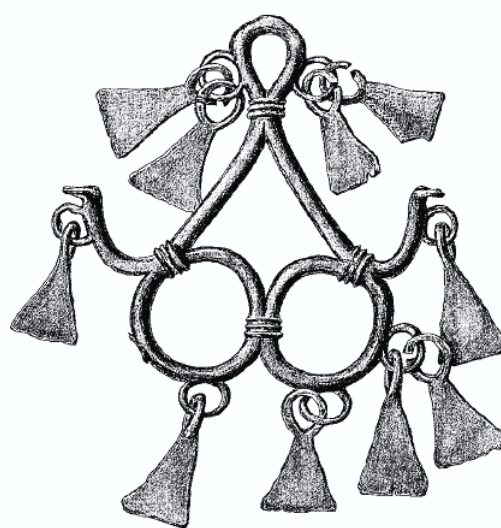
71. kép Emberábrázolásnak gondolt háromszögformák variánsai
/ Dobiat 1982, 297. Abb. 13., 34-35. nyomán /

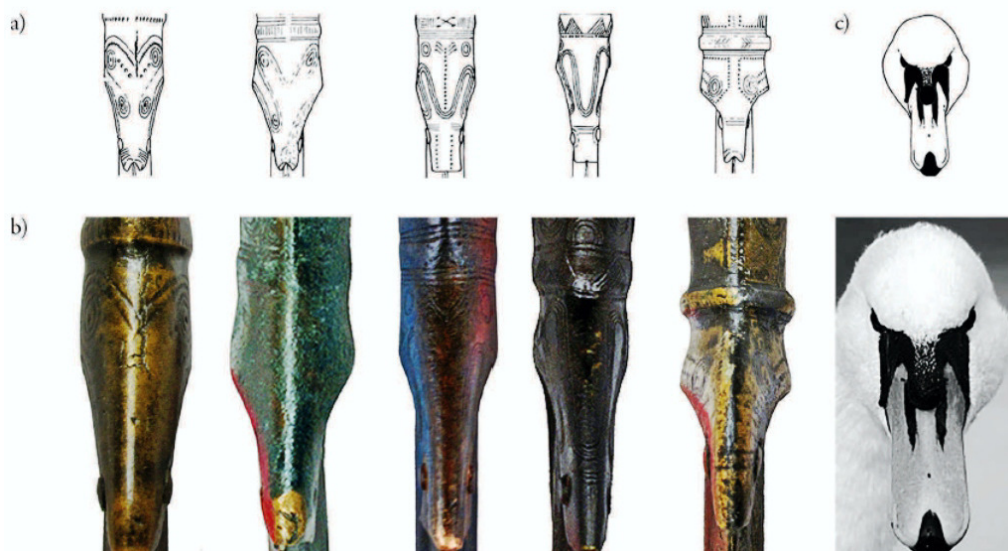
72. kép Az ún. Tanith-jel (kiemelve pirossal)
/ Shaw 1989, 177. Fig. 17. nyomán /

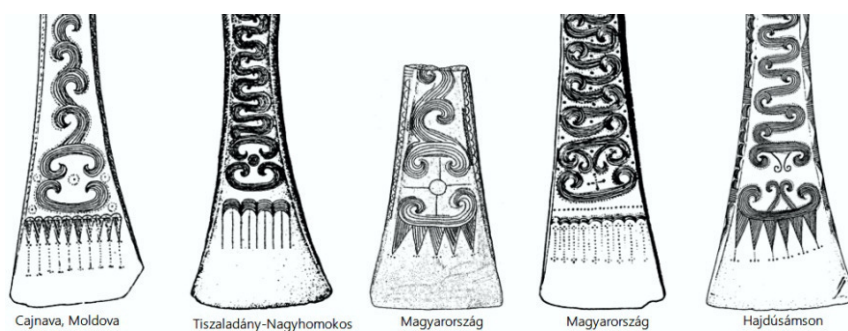
73. kép Kacsaringózott háromszögek
variánsai Maliq III késő bronzkori
lelőhelyéről
/Prendi 1982, 219. Abb. 9. nyomán /

74. kép Trávník-típusú csüngő
/ Čížmař 2012, 74. Obr. 3. nyomán /

75. kép Tömör markolatú kardok (*Vollgriffschwerter*) szimbolikus hattyú ábrázolásai
/ Kaiser 2014, 42. Abb. 9. a, b, c. nyomán /

76. kép Kettőzött Napbárka ábrázolások késő bronzkori korongos fejű baltákon
/ David 2010, 446. Abb. 3. nyomán /

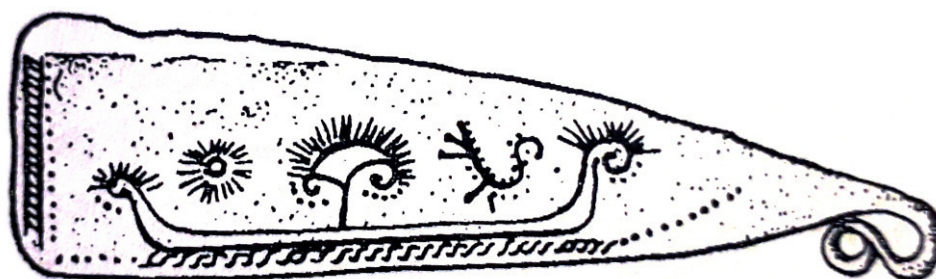
77. kép Háromszög alapból kinövő, ellentétes irányba néző stilizált lófejek a Fekete-tenger keleti partjáról, Abháziából
/ Ivantchik 2001, 249. Abb. 123. 8. nyomán /

78. kép A 78. képen szereplőhöz nagyon hasonló ábrázolás
Kleinkleinból, borostyánból faragva
/ Egg - Kramer 2005, 18. Abb. 13. nyomán /

79. kép „Adoráló nőalak” a Burgstallról Gallus 1934, I. tábla 3.-on szereplő urna.
A Soproni Múzeum saját felvétele (Fotó: Balassa Krisztina)
/ SOM 54.122.1. /

80. kép Bronzból készült borotván szereplő, ellentétes irányba ívelődő, díszített vonalak
- a kacsaringózott háromszög ábrázolás egyik fajtája - a kelő/lenyugvó Nappal
/ Bouzek 1985, 179. Fig. 89. 11. nyomán /

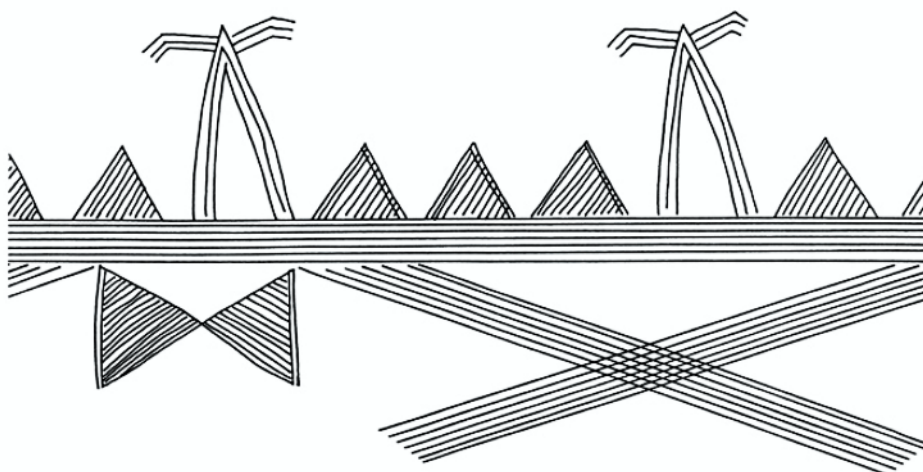
81. kép Jellegzetes háromszög sorminta ellentétes irányban
megtört meandrikus dísszel
/ Holport 1986, 356. Pl. 8.1. nyomán /

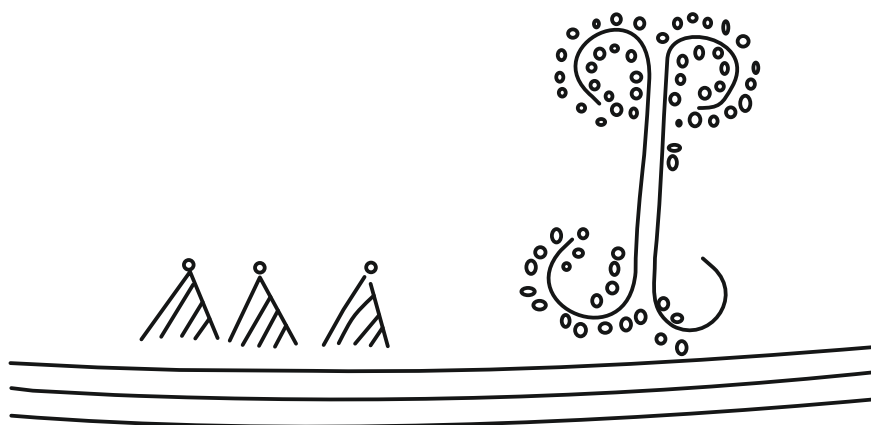
82. kép Nové Košariská IV. tumulus 19. edényén, több háromszögből összeállított, ellentétes irányba néző, stilizált ábrázolás
/ Pichlerová 1969, Tab. XX. 4. nyomán /

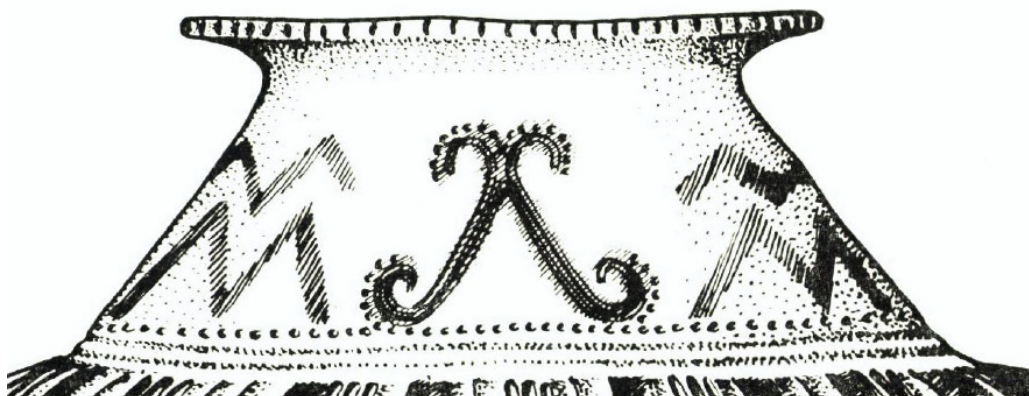
83. kép Sorminta meandrikusan megtört háromszögekből
/ Patek 1991, 292. Abb. 11. nyomán /

84. kép Párhuzamos vonalakkal ábrázolt, kezdetlegesen kivitelezett változata a kacsaringózott háromszögek alapmotívumának
/ Rebay 2005, 183. Abb. 2. nyomán /

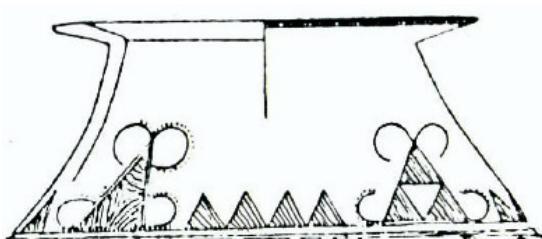
86. kép Kettőzött Napbárka motívuma Fertőrákosról
/ Đurković 2009, 57. 10. kép nyomán /

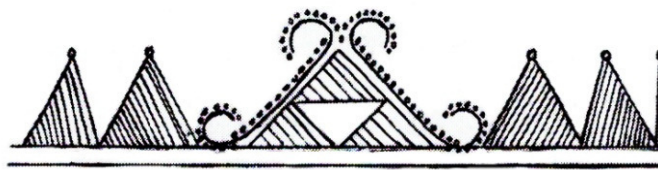
87. kép Kacsaringózott háromszög motívuma, ami a Bylany kultúra felé mutat párhuzamot
/ Patek 1976, 18. 13. kép nyomán /

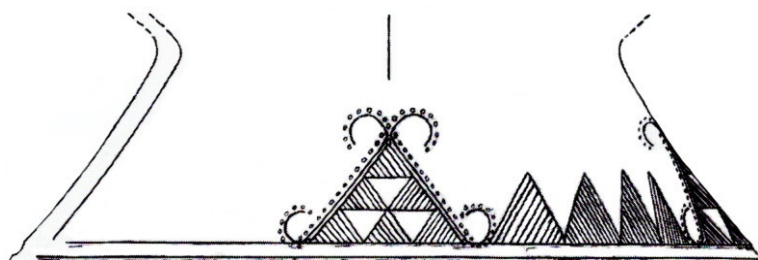
88. kép A 87. képen szereplő minta a Bylany kultúra területéről
/ Dobiat 1982, 301. Abb. 15. nyomán /

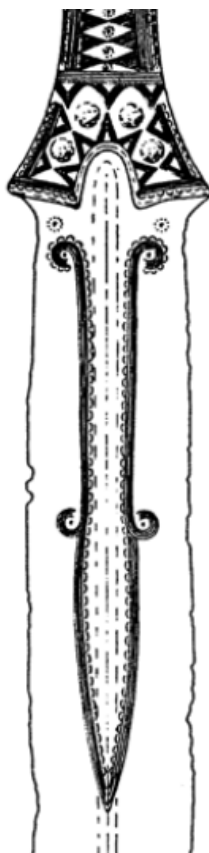
89. kép A Burgstall 28. halmából előkerült
díszes háromszög ábrázolása
/ Eibner-Persy 1980, Taf. 32.5. nyomán /

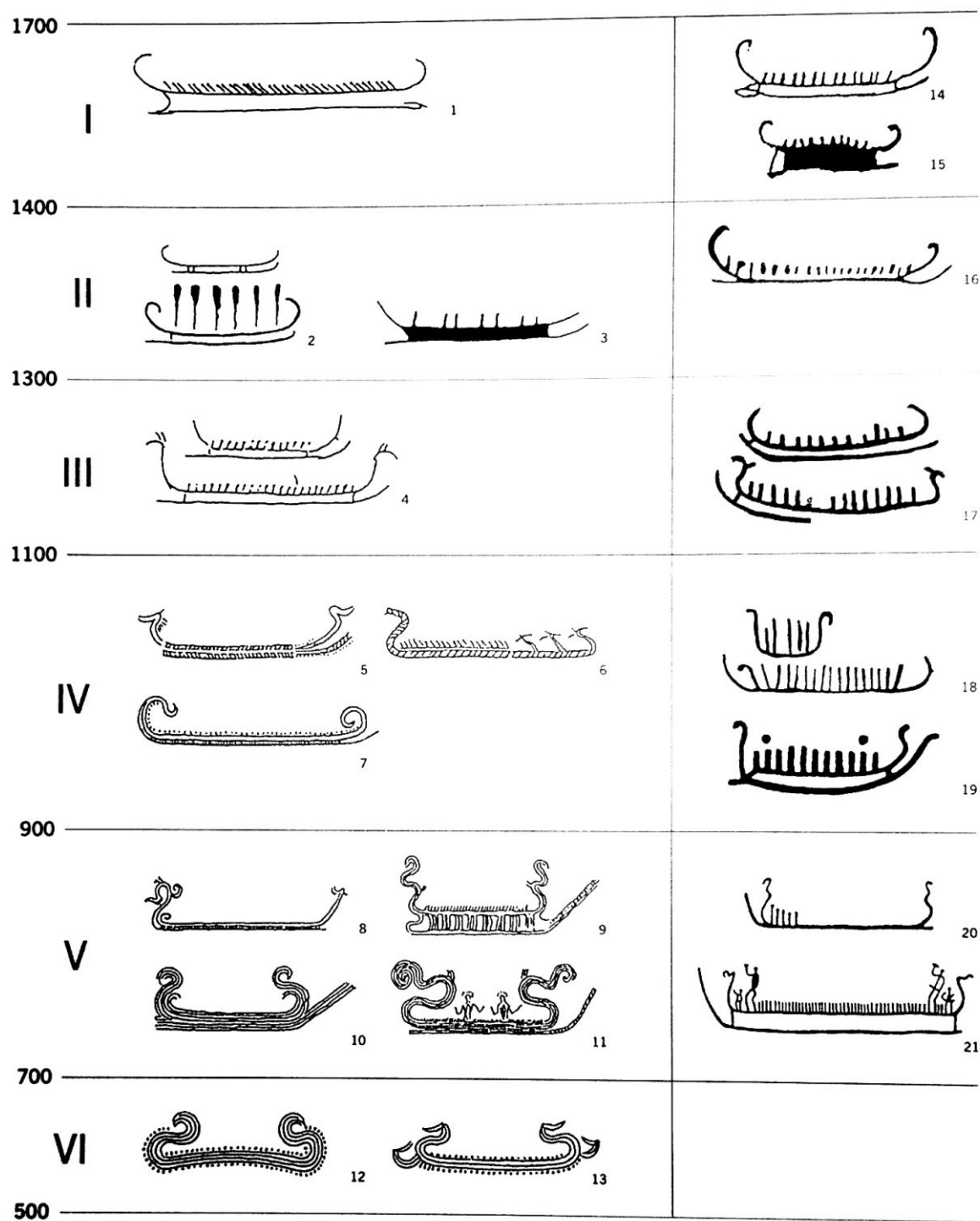
90. kép Burgstall 34. halomból előkerült minta
/ Eibner-Persy 1980, Taf. 41. 3. nyomán /

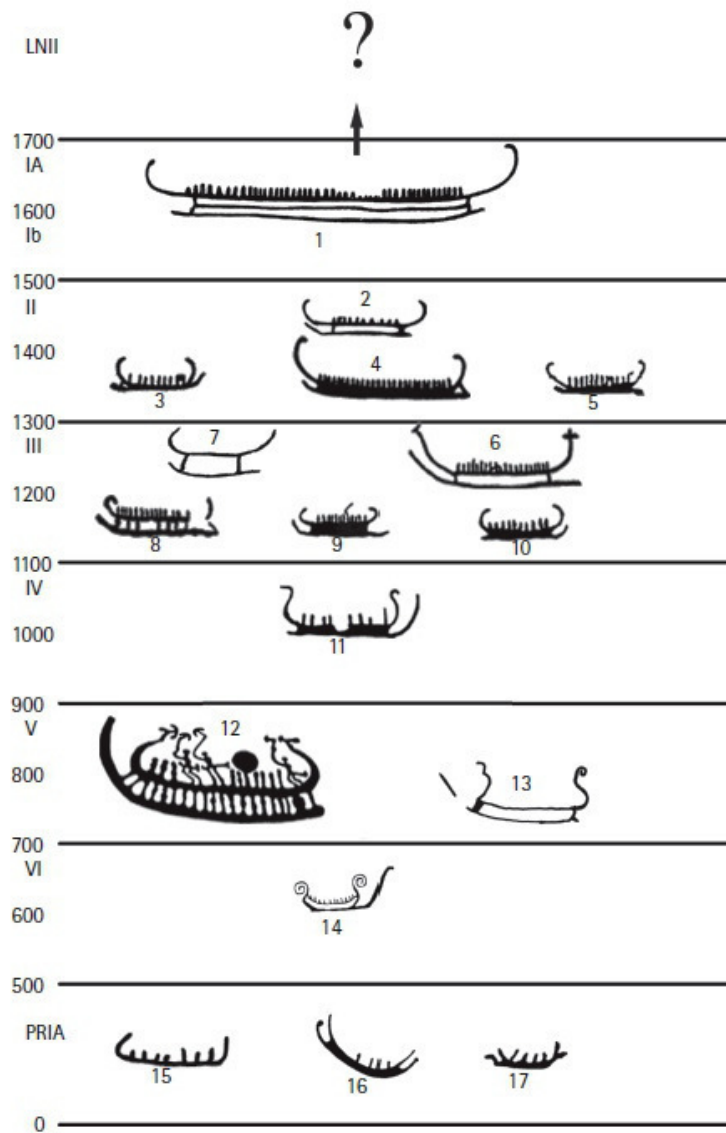
91. kép Burgstall 34. halomból előkerült másik minta
/ Eibner-Persy 1980, Taf. 42. 7. nyomán /

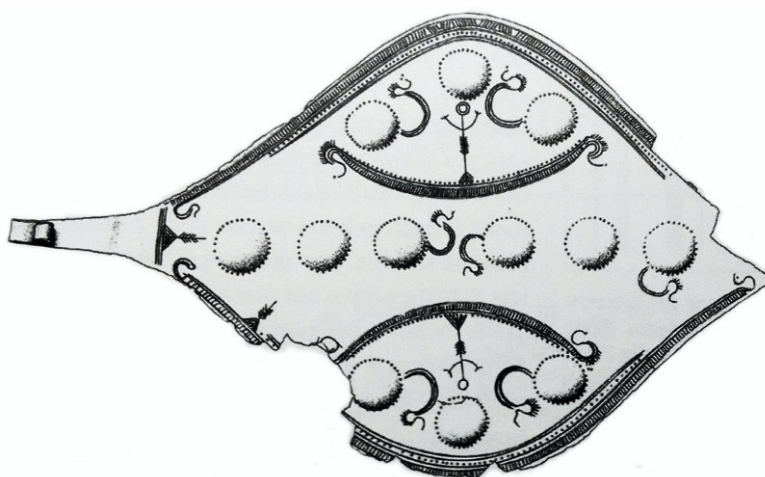
92. kép Megkettőzött Napbárka motívum a zajtai kardon
/ David 2010, 444. Abb. 2.3. nyomán /

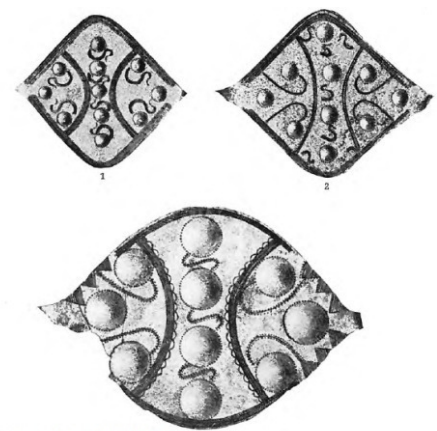
93. kép Az Északi Bronzkor területén található hajóábrázolások tipokronológiai sorozata
/ Meller 2002, 11. Abb. 4. nyomán /

94. kép Az Északi Bronzkor területén található hajóábrázolások másik tipokronológiai sorozata
/ Goldhahn - Ling 2013, 276. Fig. 15. 3. nyomán /

95. kép Jellegzetesen kettőzött Napbárka motívum
Floth/Radolinek területéről a késő bronzkor-
kora vaskor átmenetének időszakából
/ Meller 2002, 11. Abb. 5. nyomán /

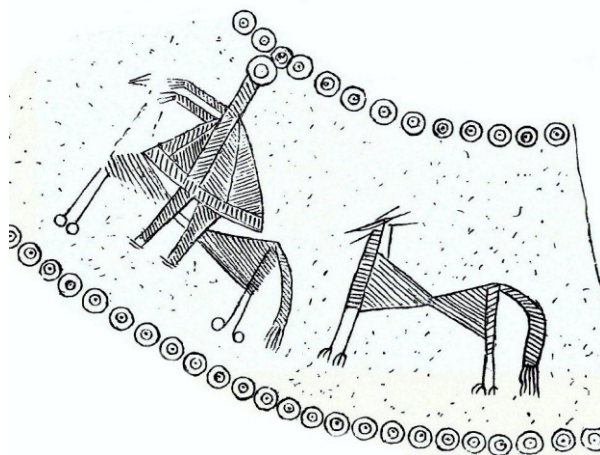

Spindlersfelder-típusú fibulák
1. Stegers 2. Grumsdorf 3. Alt-Damerow

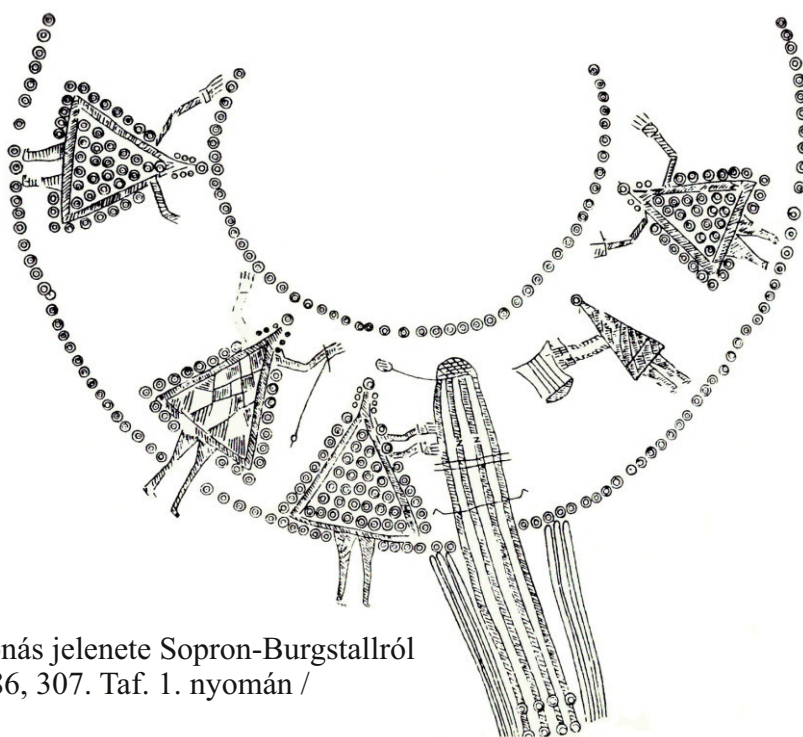
96. kép Spindlersfeld-típusú fibulák,
kettőzött Napbárka motívumokkal
/ Merhart 1969, Taf. 18. nyomán /

97. kép A Szeged határában előkerült arany lábvért kacsaringózott háromszög motívumokkal
/ V. Szabó - Czukor 2017, 3.; 3. kép nyomán /

98. kép A Károly-magaslat 3. halmából előkerült urnán ábrázolt állatok
/ Gallus 1934, Taf. XVI. 2. nyomán /

99. kép A szövés-fonás jelenete Sopron-Burgstallról
/ Eibner 1986, 307. Taf. 1. nyomán /

100. kép Sopron-Burgstall 28. halom jelenetes urnájának kiterített rajta
/ Bella 1892, 222. 2. ábra nyomán /

101. kép A Rusztról (Rust, Ausztria) származó töredék.
Feltehetően Ifj. Storno Ferenc gyűjtése 1879-ből
/ SOM RA 425. Fotó: Balassa Krisztina /

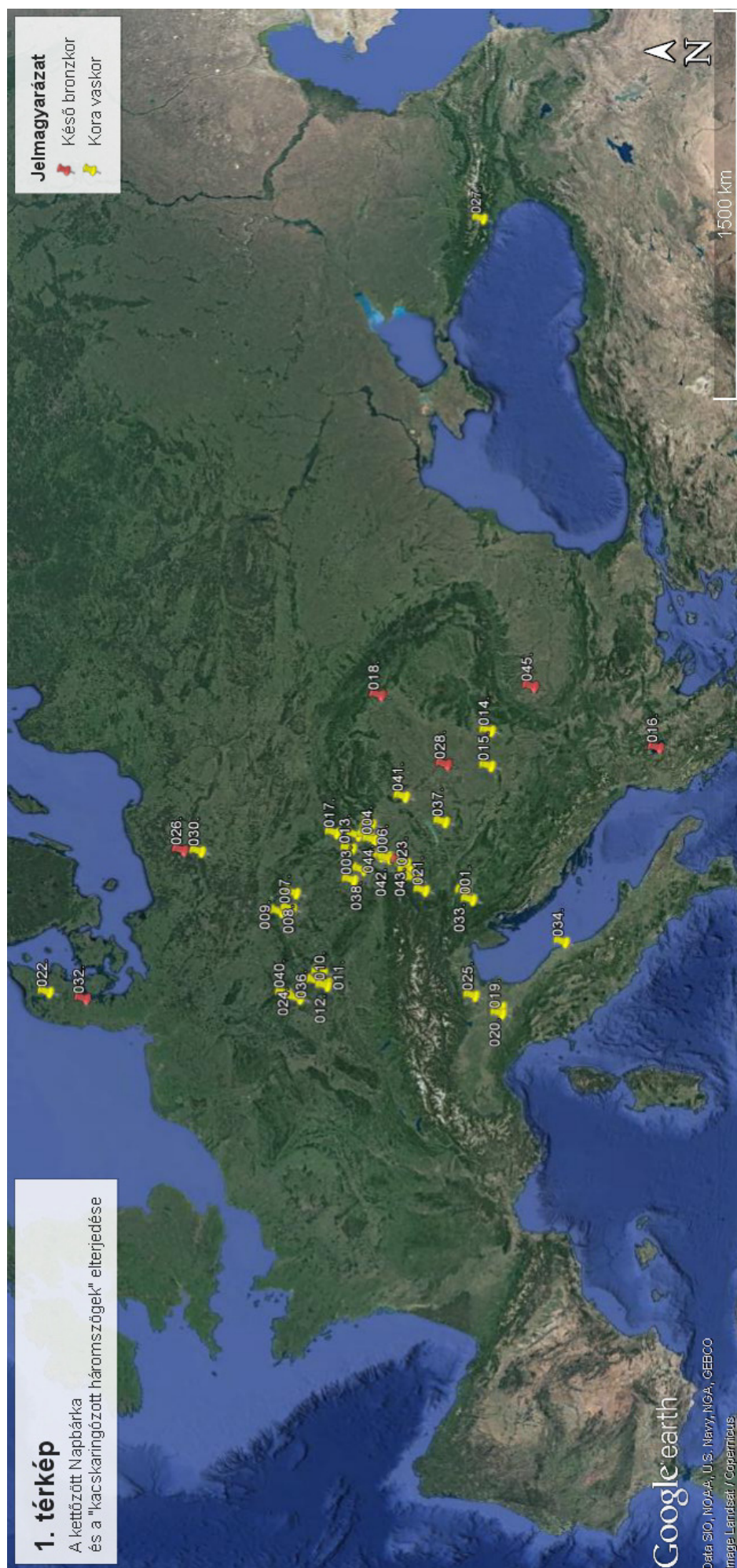
102. kép A Törzsök-hagyatékból a Soproni Múzeumba került urna
/ Törzsök Pál hagyatéka, SOM Gysz 2011/7 Fotó: Balassa Krisztina /

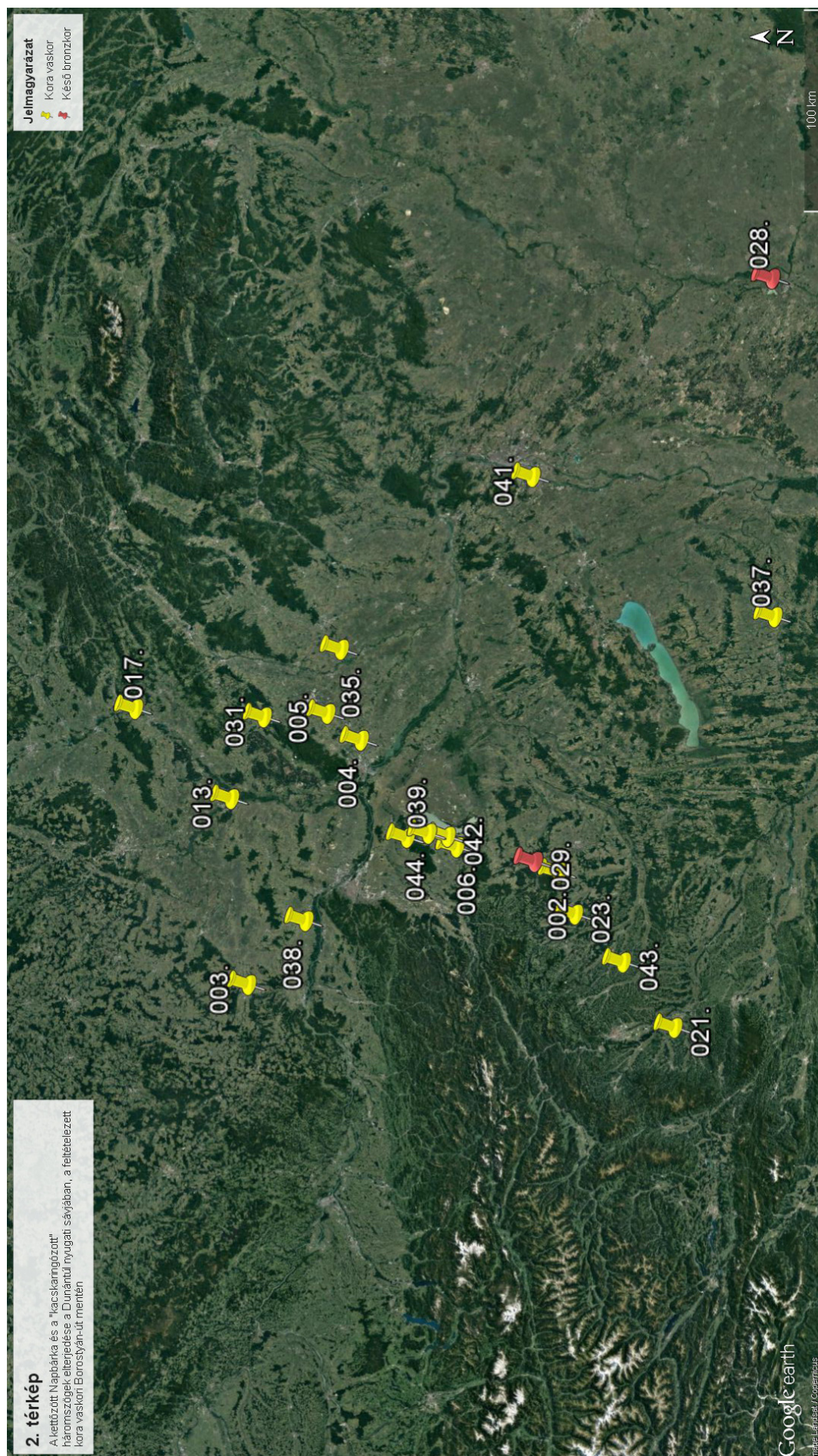
103. kép Kacsringózott háromszög motívuma a 102. képen szereplő urnáról
/ Törzsök Pál hagyatéka, SOM Gysz 2011/7 Fotó: Balassa Krisztina /

104. kép Másik kacsringózott háromszög motívuma a 102. képen szereplő urnáról
/ Törzsök Pál hagyatéka, SOM Gysz 2011/7 Fotó: Balassa Krisztina /

1. térkép A kettőzött Napbárka és a „kacsaringózott háromszögek” elterjedése

2. térkép A kettőzött Napbárka és a kacsaringózott háromszögek elterjedése a Dunántúl nyugati sávjában, a feltételezett kora vaskori Borostyánút mentén

1.	Veliki Nerajec bei Dragatuš
2.	Csém (Schandorf)
3.	Maiersch
4.	Nové Košariská
5.	Réca
6.	Sopron
7.	Prága - Bubeneč
8.	Hradenin
9.	Straškov
10.	Beilngries
11.	Schirndorf
12.	Dietfurt
13.	Rabensburg
14.	Vršac
15.	Beška
16.	Maliq
17.	Uherské hradiště
18.	Zajta
19.	Montevoglio
20.	Bologna
21.	Kleinklein
22.	Dánia
23.	Stegers
24.	Grumsdorf
25.	Este
26.	Floth (Radolinek)
27.	Ešeri
28.	Szeged
29.	Velem
30.	Gorszewice
31.	Szomolány
32.	Badestrup – Hadersleben
33.	Jezerine
34.	Cupramarittima
35.	Vághosszúfalu (Dlhá nad Váhom)
36.	Oberwiesenmacher
37.	Szalacska
38.	Langenlebarn
39.	Donnerskirchen
40.	Prächting
41.	Százhalombatta
42.	Fertőrákos
43.	Gniebing
44.	Ruszt (Rust)
45.	Ostrovul Mare
Sorszám nélkül	A Törzsök-hagyaték urnájának ábrázolása, feltehetőleg Sopron lelőhellyel